

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

8069

Call No. 5a8k Ved-Sri

E.G.A. 79.

891 2008 / H.S.

Series (89)

University of Mysore

Oriental Research Institute Publications

SANSKRIT SERIES No. 89

GENERAL EDITOR :

H. R. BANGASWAMY IYENGAR, M.A.,

Superintendent, Oriental Research Institute, Mysore

कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रसतन्त्र-श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचितः

यादवाभ्युदयः

आलङ्कारिकमूर्धन्य-सर्वतन्त्रपारदृश्य-श्रीमद्वप्यदीक्षितेन्द्र-
विरचितया व्याख्यया समलङ्कृतः

(सर्गाः १९-२४)

THE YĀDAYĀBHYUDAYA

OF

SRI VEDĀNTĀCĀRYA

WITH

THE COMMENTARY OF SRI APPAYYADĪKṢITA

Sa 8k

(CANTOS 19-24)

Ved/Sri

EDITED BY

VIDVAN T. T. SRINIVASAGOPALACHAR

Pandit, Oriental Research Institute, Mysore

MYSORE :

PRINTED BY THE SENIOR ASST. DIRECTOR AT THE GOVT. PRISON PRESS

1960

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8069

Date 3.1.57

Call No. Sa 8 k

Ved/Sri

CENTRAL
LIBRARY

CENTRAL
LIBRARY

Acc. No. 77

Date 29.1.1957

Call No. ~~891.2058~~ Sa

891.2058 / Sri

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते हयवदनपरम्पराणे नमः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

प्रस्तावना.

सर्गस्थित्यवसानकेलिरसिको यश्चेतनानुद्धरन्
यस्यान्नावशतां प्रयान्ति विबुधा वेधोमुखास्संततम् ।
विद्वानं विविधं यदीयकरुणाधीनं समुज्जृम्भते
देवं तं हयकन्धरं कमलयाऽऽम्लिष्टं समीडीमहि ॥

अथि भोः प्राचीनोत्तमकाव्यरसास्वादायाहमहमिकाभाकल-
यन्तः सहृदयास्सुधीमणयः । सुविदितमेवैतद्भवतां, यदितः पूर्व-
मस्मादेव संशोधनालयात् श्रीमत्कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रे-
त्यादिबिरुदभूषितैः श्रीमद्देवान्ताचार्यैः प्रणीतस्य श्रीमद्व्यस-
दीक्षितेन्द्रीयव्याख्यापरिभूषितस्य यादवाम्बुदयाभिधानस्योत्तम-
महाकाव्यरत्नस्य त्रयोदशसर्गप्रभृत्यष्टादशसर्गान्तो भागस्संशोध्य
संमुद्रय प्राकाश्यं नीत इति । तदिदानीं तनुपरितन एकोनविंशसर्ग-
प्रभृत्यष्टविंशसर्गान्तश्चरमोऽपि भागः संशोध्य संमुद्रय
प्रकाश्यते ॥

एतत्काव्यरत्नप्रणेतृणां श्रीमद्देवान्ताचार्याणां एतद्व्याख्यातृणां
श्रीमद्व्यसदीक्षितेन्द्राणां चेतिवृत्तादिकं पूर्वस्मिन् संपुट एवोप-
वर्णितमिति न पुनरप्यत्र तत्प्रकाशनाय प्रयत्नमुद्दे ॥

एतत्संपुटपरिदृश्यमानकाव्यार्थसङ्ग्रहः.

एतत्संपुटपरिदृश्यमानेषु षट्सु सर्गेष्वदिमे एकोनविंश-
सर्गे—मङ्गीकृतवन्दिमामधुरूपैश्चतुर्भिर्वैदेः समाश्रितयोगानिब्रस्य
भगवतः श्रीकृष्णस्य प्रातः प्रबोधनाय सुप्रभातसमयोपवर्षणम् ।

विंशे सर्गे—मङ्गीकृतानिरुद्धस्य प्रमथगणसहितस्य शिपु-
यादेस्ताहायेन समन्वितस्यापि सहस्रबाहोर्बाणासुरस्य श्रीकृष्णेन
पराभवम् ।

एकविंशे सर्गे—कृतापराधानां पौण्ड्रकवासुदेवकाशिराज-
तत्तनुजतपुरोहितकरवीराधिपसुमालद्विविदहंसद्विविकादीनां वध-
निरूपणम् ।

द्वाविंशे सर्गे—श्रीकृष्णादिष्टेन यादववलसमन्वितेन समधि-
गतराजनीतिपथेन च सात्यकिना संप्राप्तस्य दिग्विजयस्योपवर्णनम् ।

त्रयोविंशे सर्गे—भारतयुद्धनिर्वहणेन भगवता श्रीकृष्णेन
साधितस्य भूभारापनयनस्योपवर्णनम् ।

चान्तिमे चतुर्विंशे सर्गे—भगवता श्रीकृष्णेन निजमहिषीमि-
स्सह शृङ्गारसांराज्यानुभवस्योपवर्णनमित्येतत्सर्वमेतत्परिशीलयि-
तृणां सहृदयानां विपश्चितां चित्तमनुरञ्जयतीत्यतिरोदितमेतत् ॥

दिङ्मात्रमत्र मूलकृताभाचार्याणामुल्लेखचातुरीबोधनम् ।

तदिदमधुना दिङ्मात्रमाचार्याणामुल्लेखचातुरीमाधिष्कर्तुकाम
आचार्यपादैर्भगवत्प्रमोदनैदंपथेन परिकलितामवाङ्मनसगोचर-
लोकोत्तरोल्लेखगुम्फितपद्यमयप्रसूनोपवनवाटीं प्रविश्य कानिचित्प-
द्यमयानि प्रसूनान्यपाचित्य समर्पणेन भगवन्तं प्रमोदयिष्यन् सह-
ृदयानामप्रतो निर्दिशामि । तानि च यथा—

अर्च्यस्य संप्रति सतामवगाढतीर्था
मन्थे प्रगृह्य नलिनी मकरन्दमर्ष्यम् ।
व्यकद्विरेफनिनदा विहिताभिमुख्या
पत्युस्त्रिषां प्रणयतीव करप्रसारम् ॥

(१९ सर्गे ६६ श्लो.)

अत्र सवितुश्चदकाले सान्ध्यं कर्मानुतिष्ठन्तो ह्यवगाढतीर्था
उन्मुखास्त्रिषां पतयेऽवनीयाय प्रदातुमर्ष्यं सलिलपूर्णान् करान्
प्रसारयन्ति । नलिनीषु च मकरन्दपूर्णानि कमलप्रसूनानि विकसन्ति ।
तत्र च निनदन्ति सुहा इति सर्वजनसाक्षिकमेतत् । तदिदमनुचि-
न्तयद्विराचार्यपादैः सलिलमभ्यगततथाऽवगाढतीर्था नलिनी
स्फुटभृङ्गनादेन कमपि मन्थमुच्चारयन्ती ऊर्ध्वाभिमुखतया हृतसूर्या-
भिमुख्या च सती मकरन्दपूर्णपद्मविकासास्त्रिषां पतये मर्ष्यदानाय

करप्रसारं कलयतीवेत्युत्प्रेक्षितम् । तदिदं समयोचितसदाचरण-
शिक्षणपरमुत्प्रेक्षणं कस्य वा सहृदयस्य चेतसे न रोचेत ।

इष्टा निमीलितवर्ती नियतिप्रभावात्
आत्मप्रियां कुमुदिनीमवधूतधामा ।
व्योततुषारनयनोदकविन्दुरिन्दुः
प्रस्थानमिच्छति महत्प्रतिपन्नदैव्यः ॥

(१९-सर्गे २६ श्लो.)

अत्र कुमुदिन्या निमीलनं, कुमुदिनीपतेश्चन्द्रमसस्तेजोगलानि,
तुषारवर्षः, इन्दोरस्तमयश्चेत्ययं प्राभातिकस्वभावः । तमेतमवलम्ब-
याङ्गिराचार्यपादैः दैववशादात्मप्रियायाः कुमुदिन्या निमीलनं
निधायता इततेजसा निर्वेदात्यक्तसदनेन तुषारमिषाश्रयनसकिलं
परिमुञ्चता कुमुदिनीपतिनेन्दुना महाप्रस्थानमस्तमयात्मकमग्नीप्सि-
तमित्युल्लिखितम् । तामेनामुल्लेखचातुरीमास्वादयन् को नाम
सहृदयः प्रमोदस्य परां कोटीं नादीकेत ।

प्राचीनशैलविषये प्रचुरांशुरेषां
संख्यादशामरुणरागधृतावसिकाम् ।
कालो निधाय सृजतीव शनैस्तवन्ते
तिग्मद्युति त्रिभुवनैकमहाप्रदीपम् ॥

(१९-सर्गे ३२ श्लो.)

अत्र प्रातस्समुद्यतो दिनमणेः अरुणरागाव्यधृतावसिकसंख्या-
वर्तिसमन्वितप्राचीनशैलाव्यपाशविलसत्कालाव्यपुष्कारोचित-
प्रदीपत्वेनोत्प्रेक्षणं सहृदयानां हृदयं नितरामावर्जयति ॥

पर्याप्तरश्मिनिफरेण सुवृक्षभूम्ना
सूर्येन्दुविम्बशुगलेन समस्थितेन ।
आभाति कालवणिजा परिकल्प्यमाना
नेकदिवक्षणतुलेय नभस्तलङ्घी ॥

(१९-सर्गे ३३ श्लो.)

अत्र पौर्णमासीप्रभातसमयपरिदृश्यमानायाः प्रत्यासन्धा-
स्तमयप्रत्यप्रोदयशालियामिनीनाथदिनभाषिसमुदाञ्चितगगनतल-
शोभायाः कालाख्यवणिक्परिकल्प्यमाननकुन्दिवक्षणप्रापकत्रोलन-
यन्त्रशोभासाध्योपवर्णनं सहृदयानां मानसमानन्वयति ॥

गङ्गामुपेत्य मधुकुञ्जरगण्डपालिं
मत्तान् समीक्ष्य मधुपान् परिघूर्णमानान् ।
शुद्धानि हन्त कुमुदानि तमस्यपेते
भूयस्तदन्वयमयादिव संकुचन्ति ॥

(१९ सर्गे ५७ श्लो.)

अत्र शुद्धानां कुमुदानां प्राभातिकस्संकोचो मधुकुञ्जरगण्ड-
पाल्याख्यमदिरागृहप्रविष्टपरिघूर्णमानमत्तमधुपसंसर्गभयादिव स्या-
दित्युल्लेखः सुतरां सहृदयानां मानसमाकर्षति ।

ज्योत्स्नासखीं कुमुदिनीं भ्रमरः प्रहृष्यन्
निर्विष्य नित्यपरिशुद्धरुचिं निशायाम् ।
रागादुपैति नलिनीं रजसाऽभिजुष्टां
किं नाम नाचरति मन्मथहस्तवतीं ॥

(१९ सर्गे ६९ श्लो.)

अत्र समुचिते समये नित्यपरिशुद्धां कुमुदिनीं निर्विष्वतोऽ-
पि भ्रमरस्य रागपरवशतया रजोभिजुष्टाया नलिन्या दिवैवो-
पगमनवर्णनेन मदनपरतन्त्रस्य कृत्याकृत्यविमूढतासमर्थनं सुतरां
शोभते ।

मित्रस्य लुप्ततमसोऽप्यतिरागभ्राजः
संप्रेक्षणं मम न युक्तमितीव मत्वा ।
मीलत्यसौ कुमुदिनी सह तारकाभिः
प्राप्तं व्रतं तविह राजपरिग्रहाणाम् ॥

(१९ सर्गे ७४ श्लो.)

अत्र सूर्योदयकाले क्षपिततमसो मित्रस्य स्वस्य अतिराग-
भाक्त्वं द्विजराजचन्द्रपरिग्रहभूतकुमुदिनीतारकाणां मीलनं च

स्वभावः । तमेतन्मवलम्ब्य आचार्यपादैः क्षपिततमसोऽपि मित्रस्था-
तिरागमाक्रे तत्संप्रेक्षणं विशेषतो राजदाराणामस्माकमनुचितमिति
मत्वेव कुसुदिनीतारकाभिर्निर्मिलितमित्युत्प्रेक्षितम् । तदिवमुत्प्रेक्षणं
सुतरामावर्जयति सहृदयहृदयानीत्यत्र नास्माभिर्विशेषतो वक्तव्यं
किञ्चिद्विशिष्यते । एवमेकोनविंशेऽस्मिन् सर्गे प्रतिश्लोकं कवि-
प्रतिभावैवित्री नास्वादयन्तु सहृदया इति दिङ्मात्रमुपदर्शितम् ।

एवं ह्यविंशे सर्गे श्रीकृष्णेन यादवेभ्यो राज्ञनीत्युपदेश-
प्रस्तावे राज्ञां नीतिनीतिशास्त्रमनुरुध्य प्रपञ्चिता दृश्यते । तत्र
चोचितविषये क्षान्तेरुपवर्णनं प्रस्तुत्य—

न शापो नाभिचरणं न वह्निर्न धिक् तथा ।

नास्त्राणि न च शस्त्राणि यथा तीक्ष्णतमा क्षमा ॥

(२२ सर्गे ३२ श्लो.)

इति क्षमायाः शीघ्रतरकार्यसाधकत्वमनुवर्णितम् । तत्रैत-
द्विदानीतनैः श्रीमद्भिः गान्धिमहाशयप्रभृतिभिर्गुण्युदोषितं सर्व-
धामनुभवसाक्षिकं चेति लुप्तपट्टम् ॥

तथा तत्रैव सात्यकिविजययात्रानुवर्णनप्रकरणे—

नियतं हेतयस्तेषां निपीते वह्निवारिणी ।

निदधुः शत्रुनारीणां चित्तेषु नयनेषु च ॥

(२२ सर्गे ८७ श्लो.)

अथ सात्यकिसैनिकाद्युच्चैः स्वनिर्माणसमयपरिणीतस्य यक्ष-
स्सलिलस्य च यथाक्रमं शत्रुनारीणां चित्तेषु नयनेषु च निधाना-
देव तासां चित्तेषु संतापो नयनेषु बाष्पोद्गमश्चासूदित्यनुषङ्ग्यमात्रं
चारुतापदमवगाहते ।

गुडाहारभृतः श्यामा बहोऽल्लासितकुन्तलाः ।

प्रकालवसताः प्रेक्ष्य जहमुत्थावराकृताः ॥

(२२ सर्गे १२४ श्लो.)

अत्र युञ्जन्तां हारीकरणेन बर्हिषामुच्छंसीकरणेन प्रवालानां
वसनीकरणेन च ताम्ररक्तासनिदानं शबराङ्गानां नैसर्गिकं प्रसा-
धनमनुवर्ण्यमानं स्वभावोक्तिघर्णननैपुणीं प्रकाशयति ॥

सैन्यदन्तिमदोपेतैश्शत्रुस्त्रीबाण्यकजलैः ।

गङ्गां रविसुतां चक्रे यशसा तां च तन्मयीम् ॥

(२२ सर्गे १४१ श्लो.)

अत्र दन्तिमदोपेतैश्शत्रुस्त्रीबाण्यकजलैर्गङ्गाया यमुनात्वस्य
प्रसूतरयादवयवशोधाधस्येन यमुनाया गङ्गात्वस्य च सम्पादन-
क्रमोऽनुवर्ण्यमानोऽतीव चमत्करोति ।

चोलकेरलपाण्डुतवां पश्यन्नुगतिं प्रभुः ।

चकार पुनराधानं धर्म्यं हुतभुजामिव ॥ (२२ सर्गे २०९ श्लो.)

अत्र विनैव युद्धमनुगतानां चोलकेरलपाण्डुतानां त्रयाणां
यज्ञां तत्तद्वाज्येषु सात्यकिनाऽनुष्ठिते पुनराधाने कर्मणि दाक्षि-
णात्याद्यग्नित्रयानुगतिनिमित्तकतयाऽनुष्ठीयमानस्य पुनराधानरूप-
श्रौतकर्मण औपम्यवर्णनमतीव हृदयङ्गमं प्रतिभाति ।

एवं चतुर्विंशे सर्गे मगधता श्रीकृष्णेन निजवल्लभानां संमोहा-
पादनप्रकारोपघर्णनं च सुगम्भीरया सुकुलितयाऽप्राप्त्या चोलैस्त्र-
योऽस्या क्रियत इति सर्वमेतत्सहृदया पद्यामूलाग्रमास्यादयम्विवृति
दिङ्मात्रमुपदर्श्य विस्तारभीत्या विरम्यते ॥

अनुपलभ्यमानव्याख्यानां श्लोकानां विवरणम् ।

अत्र च केचिच्छ्लोका मातृकासु श्रीमदप्ययदीक्षितेन्द्रीय-
व्याख्यानुपलभ्यात्कान्तान्तर्गता वा नवेति संदिग्धमाना अपि
व्याख्यां विनैव सव्याख्यकोशेषु मूलमात्रयुतकोशेषु च समुप-
लभ्यन्ते इति ते संगृह्येदानीमस्माभिर्व्याख्यायन्ते । यथा—

"निद्रावशेषविगमेऽपि मदानुवक्ता

मन्दं दृशो मुकुलयन्ति मदावलेन्द्राः ।

एषामनूरुकिरणैररुणीकृतानां

सप्तस्रुतां भवति सान्ध्यपयोदलक्ष्मीः ॥

(१९ सर्गे ६१ श्लो.)

प्रभातकाले स्वापदशामपहाय जाग्रद्दशां भजमाना भजेन्द्रा-
नुषण्णन्ते—निद्रेति । मदावलेन्द्राः गजेन्द्राः । निद्रावशेषविष-
येऽपि निद्रायाः स्वापस्य योऽवशेषस्तस्य विगमेऽपगमेऽपि । मदासु-
षक्तात् गजस्वभावसिद्धस्य मदस्य सम्बन्धाद्धेतोः । दृशः तयनानि ।
मन्दं ईषत् । मुकुलयन्ति कुहमलयन्ति, निमीलयन्तीति यावत् ।
अनूरुकिरणैः अनूरोः दिनमणिसारथेररुणस्य किरणैः अंकुशैः ।
अरुणीकृतानां शोणीकृतानाम् । सप्तस्रुतां सप्तभ्यः करादिभ्यो
भदस्रुतिस्थानेभ्यो भदस्रलिलं स्त्रावयितृणाम् । अन्तर्भावितस्थ-
र्थोऽत्र स्रवतिः ।

करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च भदस्रुतिः ।

इति गजलक्षणशास्त्रे पालकाप्यः । करे रुद्धहितयसङ्काषा-
स्तन्मस्थानान्यत्र बोध्यानि । एषां गजेन्द्राणाम् । सान्ध्यपयोदलक्ष्मीः
सन्ध्याकालिकजलदकान्तिः । भवति संपद्यत इत्यर्थः । मदावलेत्यत्र
मदशब्दात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (का. वा. ३.२.१०) इति मत्स्थर्थे
बलन्प्रत्यये सति 'बले' (पा. सू. ६-३-१८) इति बलचः पूर्व-
स्वाकारस्य दीर्घः ॥

कुष्णकुष्णं भवती गिरमर्था

संशृणुष्व महतीमिह मत्तः ।

अप्रमत्तमतिमिस्सह मित्वैः

मातृकार्यमवधीर्य न सिद्धिः ॥ (२१ सर्गे ८ श्लो.)

मगवन्तं श्रीकृष्णं वेषमात्रेणानुकुर्यता पौण्ड्रकवानुदेवाकषेण
केन चिद्राक्ष श्रीकृष्णसंनिधिं प्रति प्रेषितस्य दूतस्योक्तिरियं—
कुष्णकुष्णेति । कुष्णं कुष्णं 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' (पा. सू.
८-१-८) इत्यादिना कुष्णशब्दस्य द्विर्भावः । अप्रमत्तमतिमिः अवहित-
बुद्धिमिः । मित्वैः क्षिब्धेस्तह । अर्थां कर्माद्ययोजनाकल्पितां

समवोज्जनासित्यर्थः । 'धर्मपथ्यस्यैवाद्यादनयेते' (पा. सू. ४-४-९२) इत्यनेन अर्धशब्दाद्यत्प्रत्ययः । इह अस्मिन् देशे काले विषये वा । महतीं पूजनीयाम् । गिरं उक्तिम् । गदतः व्यक्तं वदतः । सतः पौण्ड्रकवासुदेवदूतकृपांमत्सकाशात् । पञ्चम्यास्तासिह् । संशृणुष्व सम्यगाकर्णय । आप्तवाक्यं आप्तानामस्मदादीनां हितवचनम् । अधर्णीयं तिरस्कृत्य । स्थितस्येति शेषः । अतस्समानकर्तृकत्वनिबन्धनकृत्वाप्रत्ययोपपत्तिः । सिद्धिर्न अभीप्सितवाप्तिर्न भवेत् । अतस्समीहितसिद्धये आप्तवाक्यं शृण्वता भवता वर्तितव्यमिति भावः । अत्र श्लोके कर्मणो गिरमित्यस्य वदत इत्यत्रैवान्वयात् संशृणुष्वेत्यत्रान्वयाविवक्षणाच्च शृणोतेरविवक्षितकर्मकतयाऽकर्मकत्वात् 'अर्तिशुद्धशिष्यश्चेति वक्तव्यम्' (का. वा. ९२६) इति वार्तिकाच्चत आरम्भेनपदमुपपद्यते । एवमेव 'रक्षांसीति पुराऽपि संशृणुमहे' 'हिताञ्च यः संशृणोते स किंभूः' इत्यादयः प्राक्तना अपि प्रयोगा उपलभ्यन्ते ॥

किं तदाप्तवाक्यमिति चेदाह त्रिभिः श्लोकैः—

अस्ति कश्चिदवधारितभूमा पूरुषः क्षतिगणेषु पुराणः ।

स क्षितिं परिगृहीतविहारः पौण्ड्रकत्वमधिगम्य भुनक्ति ॥

(२१ सर्गे ९ श्लो.)

अस्तीति ॥ क्षतिगणेषु निगमकृद्गेषु । अवधारितभूमा अवधारितो विनिश्चितो भूमा मदिमा जगत्सृष्टिनिधममादिकृपं माहात्म्यं यस्य स तथोक्तः । पुराणः पुरातनः । कश्चित् दुर्विज्ञेयस्वरूपः । पूरुषः निश्चिजगदन्तर्यामी । अस्ति । अस्तीति भूधरास्सन्तीतिवत् कालत्रयसत्ताभिप्रायेणार्थं प्रयोगः । सः तादृक्क्षतिगमगणभूयमाण-वैभवशाली परमपूरुषः । पौण्ड्रकत्वमधिगम्य इदानीं पौण्ड्रकपद-व्यवहार्यतां प्राप्य । परिगृहीतविहारः आहतमानुषलीलाकूप-विहारः । क्षितिं भूमिम् । भुनक्ति पालयतीत्यर्थः ॥

तस्य नित्यनिरुपाधिकभूम्नो विश्वभोक्तुरधिगम्य तितिक्षाम् ।

मुज्यते नियतकर्मविपाकैर्युष्मदादिभिरिला बहुभागा ॥

(२१ सर्गे १० श्लो.)

तस्येति ॥ नित्यः अविनश्वरः निरुपाधिकः स्वामीवक्तो
भूमा महिमा यस्य तस्य । विश्वमोक्तुः निखिलप्रपञ्चस्यानुभवितुः ।
तस्य पौण्ड्रकस्य तितिक्षां क्षमाम् । अधिगम्य प्राप्य । यद्वचोऽनेके
भागा यस्यां सा । इहा भूमिः । नियतकर्मविपाकैः नियतोऽवश्य-
भावी कर्मणां विपाकः फलं येषां तैः । युष्मदादिभिः भवत्प्रभृतिभिः
भुज्यते अनुभूयते । कर्मवद्धैरनुष्ठितानां कर्मणां फलमवश्यंभावी-
त्येव पौण्ड्रको भवत्प्रभृतीनां तत्तत्स्थितिभागेऽश्वरत्वं क्षमते, न तु
भवदादीनां निरुपाधिकेश्वरत्वबुद्धयेति भावः ॥

अर्थतत्त्वमिदमभ्युतपूर्वं शृण्वताऽग्न भवता भवितव्यम् ।

निखलीकृतहिताहितसीमा जिष्णुना यदुकुलस्य विभूत्यै ॥

(२१ सर्गे ११ श्लो)

अर्थेति ॥ अत्र मनुके विषये । निखलीकृता अचञ्चलीकृता
हिताहितयोरिष्टानिष्टयोः सीमा मर्यादा येन तेन । जिष्णुना अय-
शीलेन । भवता त्वया । यदुकुलस्य यदुवंशस्य । विभूत्यै समृद्धये ।
इदं मनुकम् । अभ्युतपूर्वं अनाकर्णितचरं । अर्थतत्त्वं पौण्ड्रकमिस्यस्य
कर्मफलायत्तेश्वरभावरूपं विषययायाध्यै । शृण्वता आकर्षयता
सया । भवितव्यं वर्तितव्यम्, न तु स्वस्य निरुपाधिकेश्वर-
भासानुसंधानघतेति भावः ॥

१८० तमपुटे २२ शे-सर्गे १३६ तमः श्लोकः—

‘यादवास्तत्र दम्नणं’

इत्यादिरशुद्धपाठकबलितत्वाच्चुद्धपाठोपलम्भे सति व्याख्येयम् ।
अनुपहितवधूजनस्य रक्षां नियमयतो निजलीलया जगन्ति ।
विममथनिदर्शनीयमासीत्प्रपतजनेषु परस्य पारतन्त्र्यम् ॥

(२४ सर्गे ७३ श्लो.)

अनुपहितेति ॥ श्लोकेऽस्मिन् ‘अनुपहितवधूजने स्वरक्षां’
इति प्रथमपदे शुद्धपाठः स्वात् । निजलीलया आत्मनोऽनायास-
व्यापारेण । जगन्ति लोकात् । नियमयतः परिवेष्टमानस्य स्वाय-
त्तीकुर्वन्त इत्यर्थः । अनुपहिते असमर्थे वधूजने स्वमाहिषीजने ।
स्वरक्षां आत्मनो रक्षणम् । निजलीलया नियमयत इति आकाशमि-

प्रायादप्रापि संबध्यते । निजलीलया स्वेच्छया । नियमयतः निज-
महिष्यघीनीकुर्वतः । परस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य । प्रपतजनेषु
भक्तजनेषु । पारस्त्र्यं पारस्त्र्यम् । निगमपथनिदर्शनीयं श्रुत्युक्त-
स्वोदाहरणमासीत् । भगवतो भक्तजनवात्सल्याद्यङ्गजनपार-
तत्स्यं श्रुतिषुबुध्यमाणं तदिदानीं द्वारकायामात्मेच्छया स्वस्य
स्वमहिषीपारतन्त्र्यपरिकल्पनेन प्रकाशितमासीदिति भावः ।

शरणागतसर्वपापमोक्षे कृतसङ्कल्पमिहानुभूय कृष्णम् ॥

परतोऽपि तथाविधानुभूतिः स्मरलब्धा प्रतिलम्बिता प्रियाभिः॥
(२४ सर्गे ७७ श्लो.)

शरणागतेति॥ अत्र श्लोके स्मरलब्धा प्रतिलम्बिता प्रियाभिः
इति चतुर्थपादपाठः स्यात् । शरणागतसर्वपापमोक्षे प्रपन्नजनसं-
न्धिनिखिलपापानोदने । कृतसङ्कल्पं परिकलितप्रतिबिम्बं 'अहं त्वा
सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि' इति हि भगवता गीतमिति भावः ।
कृष्णम् । अनुभूय निर्विषय । स्थिताभिरिति शेषः । अत एव
कृपित्यय उपपन्नः । प्रियाभिः प्रेयसीभिः । परतः परमपदे । सत्त-
त्यन्तात्तसिन्धु सार्वविभक्तिकस्तसिर्वा । तथाविधा उपनिषत्सुबुध्य-
माणप्रकारा अनुभूतिः ब्रह्मानन्दानुभूतिरपि । स्मरस्य प्रशुभ्नाख्यस्य
मन्मथस्य लब्धा श्रीकृष्णेन । जनिकर्तृत्रिभुवनविधानादिवत् समासः ।
इह द्वारकानगरान्तःपुर एव । प्रतिलम्बिता प्रापिता । वेदान्ते-
ष्वनवविकातिशयतया जोषुष्यमाणो यो नित्यमुक्तानां नित्यविभूतौ
ब्रह्मानन्दानुभवस्सोऽप्यद्य द्वारकानगरान्तःपुरे श्रीकृष्णाख्यं परं
ब्रह्म निर्विशन्तीभिस्तन्महिषीभिस्तदनुग्रहात्संपादित इति भावः ॥

अजितस्व विशालतुङ्गभूजा

भुजमध्येन पयोधरैश्च तासाम् ।

इतरेतरसंवृतत्वमासीत्

परिरम्भे परितो मिथस्समत्वम् ॥ (२४ सर्गे ८० श्लो.)

अजितस्येति ॥ अत्र श्लोकान्ते 'मिथस्समत्वात्' इति पाठः
स्यात् । न जिता प्राकृतैरुत्पत्तिमरणादिभिर्या अपराजिताख्या
वैकुण्ठनगरी अजिता, साऽस्येत्यर्शभाष्यजसोऽपराजितशब्दः । ततश्च

वैकुण्ठनगरीनायकावतारभूतस्य कृष्णस्येत्यर्थः । अत एव
भगवद्विषयं स हस्तेनामान्तर्भूतकृष्णनाममाकनाजितनामनिवर्तकं
“प्राकृतैर्न जिता या सा यस्यास्तीत्यजिता पुरी । अजितस्तेन
विजेष्यः ” इत्युक्तम् । केनाप्यपराजितस्य सर्वेषामेव जेतुः कृष्णस्येति
वा । भुजमप्येन वक्षःस्थलेन । तासां तन्महिषीणां । पयोधरैः वक्षो-
जैश्च । विशालतुङ्गभूजा वैशाल्योभयत्यातिशयेन । मिथस्समस्यन्
अन्योन्यसाम्यात्, परिरम्भे आलिङ्गने इतरेतरसंवृतत्वं परस्पर-
च्छादितत्वम् । आसीत् । भगवद्वक्षस्तटस्य तन्महिषीपयोधर-
तटानां च वैशाल्ये तुङ्गतायां चान्योन्यसाम्यात् सुरद्वालिङ्गन-
दशायां तदुभयमपि परस्परं यावद्देशसंस्पर्शमासीदित्यर्थः ” इति ॥

उपसंहारः.

श्रीमदप्ययदीक्षितेन्द्रीयव्याख्यासमलङ्कृतस्यास्य महाकाव्य-
रत्नस्य एकोनविंशसर्गप्रभृतिचतुर्विंशसर्गान्तोऽयमन्तिमोऽपि
भागः कुशाप्यमुद्रितचर इति परिचिन्त्य अमुद्रितप्राचीनग्रन्थप्रक-
टनैदमर्थेण स्थापितायामस्यां विश्वविद्यालयानुबन्धिन्या महीशूर-
राजकीयप्राकृततत्त्वसंशोधनशालायां समुपलब्धमादृकासाहाय्येन
यथामति संशोध्य अनुपलब्धव्याख्यानकेषु श्लोकेषु व्याख्या-
भागान् निर्माय संयोज्य अकारादिवर्णक्रमेण मूलान्तर्गतश्लोक-
पादानां व्याख्योपासप्रमाणानां व्याख्योपासग्रन्थतत्कर्तृनामधेयत्वां
व्याख्यासाधितमूलगतप्रयोगविशेषाणां च सूचनीमिस्साकं परि-
कृत्य तत्र तत्र दिप्यव्या पाठान्तरनिर्देशनेन च सार्धं सम्मुद्रण
माकाशि ॥

एतदग्रन्थसंशोधनाय श्रीमहीशूरनगरस्थश्रीमत्परकाळमहावि-
कारिभिरावर्षप्रदानेनोपकृतमिति तेभ्यस्सुबहून् धन्यवावात् समर्प-
यामः ॥

एतत्संपुटपरिदृष्टमात्रमायस्य संशोधनप्रयत्नस्य
कोशः—

(1) एतत्कोशागोपीयः No. 1196 अग्रसिक्किमा 10-21
सर्वस्तस्मात्कोशोऽमुद्रणार्थः (2) संक्षिप्तः

(२) एतत्कोशागारीयः No. A 174 ग्रन्थलिपिमयः 13-24 सर्गान्तः काकलकोशोऽशुद्धमायः (ब) संक्षितः.

(३) एतत्कोशागारीयः No. 899 ग्रन्थलिपिमयः 15-19 सर्ग 36 श्लोकान्तो जीर्णस्तालकोशो नातिशुद्धः (ङ) संक्षितः.

(४) महीशूरनगरस्य भीपरकालमठीयो ग्रन्थलिपिमयस्तालकोशो नात्यशुद्धः 13-21 सर्गान्तः (ट) संक्षितः.

(५) आस्माकीनो ग्रन्थलिपिमयस्तालकोशो नातिशुद्धः 22-24 सर्गान्तः (ठ) संक्षितः.

(६) भीमदहीन्द्रनगरे ग्रन्थलिप्यां मुद्रितः 13-24 सर्गान्तो मूलमात्रयुतः भीपरकालमठीयः (प्र-मु) संक्षितः.

(७) भीकाक्षर्यां भीमक्षिगमान्तमहादेशिकग्रन्थमालार्यां देवनागराक्षरैर्मुद्रितः समग्रमूलमात्रसहितः (दे. मु) संक्षितः.

इत्वेतत्कोशसत्तकं प्रायस्समापन्नमातृकापुत्रिकाभावतया पर्य-
वस्यैकादर्शकमप्यवलम्ब्य यद्यामति संशोध्य मुद्रापितेऽस्मिन् कोशे
मानुष्येऽमुषीसुलभेनानवधानेन सीसकाक्षरयोजकाधनवधानेन च
समुपनतान् दोषान् दूरीकुर्वन्तो गुणैकमाद्रिणस्सहृदया विपश्चित-
स्संमोदन्तामिति सर्वमनाकुलम् ॥

मायामोहनिभीधिनी गलति यत्संकल्पसूर्योदयात्
यत्सर्वार्थसुसिद्धितो बुधमणेः प्रज्ञा समृज्जुग्मते ।
यत्काव्योत्तमयाववाभ्युपयतो नित्यं सुधीर्मोदते
तस्य भीनिगमान्तवेशिकमणेर्जीवात्परा शमुषी ॥

दोशोऽयं सोभदुरो भवतु जलमुवस्सन्तु काले सुवर्षाः
क्षोणी सस्यैस्ससृक्षा भवतु सुकचिरा नीरुजस्सन्तु लोकाः ।
विद्या प्रज्ञा गरिष्ठा जयतु बुधगणैस्सेवेज्यमाना नितान्तं
जीपावाचम्रतारं जयपदमहितआमभूमीपतीन्द्रः ॥

इति सप्रसन्नं प्रार्थयते सहृदयविद्वद्भक्तवदः

तिरु. तिरु. भीनिवासगोपालाचार्यः

महीशूरपुरिस्थराजकीयविश्वविद्यालयानुबन्धि-
प्राक्तनतत्त्वसंशोधनशालाप्रधानपण्डितः.

यादवाभ्युदयकाव्येऽस्मिन् एकोनीवशाद्विचतुर्विंशसर्गान्तभागवत- विषयाणां सूचनी.

भागवतः श्रीकृष्णस्य सुप्रभातवर्णनपरे एकोनविंशे सर्गे
(83 श्लो.)

1. वन्दिरूपधराभिः क्षुतिभिः श्रीकृष्णस्य प्रतःप्रकोपस्थैश्च
(1-2 श्लो.)
2. प्रबुध्यतः श्रीकृष्णस्य प्रथमदृष्टिप्रसरणमपेक्षमाचानां स्त्रियां
वर्णनम् (3 श्लो.)
3. श्रीकृष्णान्तःपुरदौवारिकाणामभिवर्णनम् (4 श्लो.)
4. सान्ध्यकृत्यानुष्ठानसमुत्सुकानां श्रीकृष्णपुरोचक्षामनुवर्णनम्
(5 श्लो.)
5. सुप्तोत्थितास्तःपुरवरवर्णिनीनां वर्णनम् (6 श्लो.)
6. उषःकालपरिदृश्यमानगगनतलतारकादीनामभिवर्णनम् (7
श्लो.)
7. प्रभातसमयपरिदृश्यमानमयूरकृकवाकुशारिकाणां वर्णनम्
(8-12 श्लो.)
8. पश्चिमास्तुषावस्तमुषगमिष्यतश्चन्द्रमसस्तात्कालिकवस्तुनां
चानुवर्णनम् (13-14 श्लो.)
9. पूर्वसन्ध्यासमयानुवर्णनम् (15-19 श्लो.)
10. प्रभातिककामवीरदशानुवर्णनम् (20-24 श्लो.)
11. प्रभातप्रतिबोधकशंखानुवर्णनम् (25 श्लो.)
12. पूर्वसन्ध्याया मत्सरसास्थापकनास्वेनोत्प्रेरणम् (26 श्लो.)
13. कुमुदिनीनायकस्य महाप्रस्थानोद्यतमाविकाविधुरवश्यायस्य
नोत्प्रेक्षणम् (27 श्लो.)
14. पूर्वसन्ध्याया मत्सरसास्थापकनास्वेनोत्प्रेरणम् (28 श्लो.)

15. पूर्वसम्भासमयपरिहृत्यमानवमन्त्रकृत्य श्रीकृष्णसाम्योपवर्णनम् (28 श्लो.)
16. सूर्योदयसमवायुवर्णनम् (29 श्लो.)
17. कथसूर्यमरीचिमातायाश्चक्रमन्त्रासांम्यानुवर्णनम् (30 श्लो.)
18. उपरसमये सूर्यावधूतसोरदक्षेप्रि श्रीकृष्णप्रबोधेन युग-
वत्तुभयप्रकाशसम्प्रबोद्धेः (31 श्लो.)
19. उद्यदिवसमयेः काकाव्यवृत्तपारोक्ष्यमानप्रदीपत्वेनोद्येकचम् (32 श्लो.)
20. प्रत्यासन्नास्तमयप्रत्यमोदयकालियामिनीनां यदिममिसंयुत-
वनमत्तल्लोभावाः कालधमिन्परिकल्प्यमानलक्षेदिवक्ष्यमाणकतोलनव-
त्प्रबोध्यसाम्योपवर्णनम् (33 श्लो.)
21. प्राभातिककुमुदिम्बवस्थानुवर्णनम् (34 श्लो.)
22. वसन्तपञ्चमानोः चक्रधरश्रीकृष्णसाम्योपवर्णनम् (35 श्लो.)
23. ज्ञानसास्तामवस्य चन्द्रमसो बलरामसाम्योपवर्णनम् (36
श्लो.)
24. वत्समयोन्मुखनिहावावोवर्णनम् (37 श्लो.)
25. सूर्योदयकालाभिर्वर्णनम् (47-54 श्लो.)
26. प्रभातसमयदृश्यमानहंसभृङ्गगजाश्ववारवनिताराजहंसपुह-
र्षिर्बिहगन्धमादतायमिवर्णनम् (55-67 श्लो.)
27. मदद्भृङ्गकुलककितावा विकसजकिम्बा उपवर्णनम् (68
श्लो.)
28. कुमुदिनी विहाय वकिनीनुपगच्छतो गतरत्नानुवर्णनम्
(69 श्लो.)
29. सम्भावास्त्रागरस्तुतात्वेनेत्येषाम् (70 श्लो.)
30. कमलिन्युत्पलिनीनामभिर्वर्णनम् (71 श्लो.)
31. प्रतापसूर्योदयसमवसमीक्ष्यमानपूर्वापरदिगोरमिवर्णनम् (72
श्लो.)
32. कंदुवद्विकसन्तोः प्राभातिककुमुदिनीवकिम्बोर्द्विषम् (73-
75 श्लो.)
33. प्रातःकातिकभगवत्समीक्ष्यमानवानुक्ताम्बरीषम् (76 श्लो.)
34. प्राभातिकमन्त्रपञ्चमानुवर्णनम् (77 श्लो.)

35. बद्धवद्गीत - मन्त्रपवनकम्यमानलतालास्य - दृष्टिकर्णताप-
बाधैः श्रीकृष्णस्य गीतलास्यवादित्रोपचारसंभवानुवर्णनम् (78 श्लो.)
36. अर्थविश्लेषितशब्दोत्थितकामिनीकुलचूलिकामुम्भवशोभानु-
वर्णनम् (79 श्लो.)
37. प्रभातसमयदृश्यमनन्याया - मुवो नायकभोवोत्सुककामिनी-
साम्यवर्णनम् (80 श्लो.)
38. - मागधैः स्वात्मनां प्रातःकालिकभगवद्विग्रसरवधैः वरतु-
भवाभ्यर्थनम् (81 श्लो.)
39. आकर्णितसुप्रभातवर्णनस्य प्रबुद्धस्य भगवतः परतत्त्वज्ञ-
प्रबुध्यमानतत्साभ्यानुवर्णनम् (82 श्लो.)
40. प्रातः प्रबुद्धेन परिकलिताङ्गिकेन भगवता श्रीकृष्णेनास्थान-
पीठाङ्कनम् (83 श्लो.)

बाणासुरपरिभवानुवर्णनपरे विंशे सर्गे (श्लो. 99)

1. बलरामप्रद्युम्नादिभिश्चतुरङ्गसैन्येन च सह बाणासुरविजयस्य
प्रस्थितेन भगवता श्रीकृष्णेन शोणितार्थं बाणासुरनगरं प्रत्यागमनम्
(1-11 श्लो.)
2. शोणितनगराद्वहिः प्राकारवदवस्थितानां पुरानिप्रमथनाणानां
बलरामबलवेगमसहमानानां भीत्या पलायनम् (12 श्लो.)
3. स्वस्वविक्रदोक्षोबपुरस्सरं शोणितपुरमावृत्य स्वभस्मेरतक्यरित-
प्राकारमङ्गलां वृष्णयत्थकादीनां बलमसहमानेन बाणासुरेणायोधवाच
स्वपुराप्रस्थानम् (श्लो. 13-21).
4. श्रीकृष्णबाणासुरसैन्ययोर्युद्धमिवर्णनम् (22-27 श्लो.)
5. निजभक्तभूतबाणासुरपरिज्ञानार्थं श्रीकृष्णेन सह युध्वता
प्रमथगजपरिवृत्तेन शंकरेण श्रीकृष्णप्रयुक्तवृष्णजाकापरवृत्तेन रणभङ्गे
संबुम्भणमवस्थानम् (28-33 श्लो.)
6. तावात्तिकं श्रीकृष्णपराक्रमं दृष्टवतां रेवतीनां विस्मयकथनम्
(34 श्लो.)

७. बाहुसहस्राणि चैवपश्चित्तेन बाणासुरेण बाधयेत्सह
शुभावाधिवानम् (३५-३७ श्लो.)

८. चिह्नेन्द्रपक्षोत्थितवात्यया विमुक्तनागपाशबन्धेन बभिक्षे-
नामि पञ्चाङ्गानो दैतेयैस्सह युद्धकरणम् (३८-३९ श्लो.)

९. दैतेयैस्सह युध्यमानानां प्रयुज्यवसरामभीकृष्णानां पराक्रम-
वर्धनम् (४७-४८ श्लो.)

१०. बाधवानामसुराणां च संकुलपुद्गलवर्धनम् (४९-६८ श्लो.).

११. प्रयुज्यनिहतान् पलायमानांश्चासुरानवलोक्य कुपितेन अकथि-
हिषा विमज्जता नलसेतुनेन बाहुसहस्रेण बाधयस्येभ्यं हिषा विमज्जता
सैन्यमप्यप्रविष्टेन बाणासुरेण सह भीकृष्णस्यायोधनम् (६९-७१
श्लो.)

१२. बाणासुरेण सह युध्यमानेन भीकृष्णेन पद्मवेदितोर्बाहु-
सहस्रस्य बाहुचतुष्टयवर्जं कैवलेन सुवर्धनासोपसंहरणम् (७२-७४ श्लो.)

१३. स्वबाहुपङ्क्तिवनेऽप्यनपेक्षयर्षं पुनरपि युध्यमानं बाणासुरं
विहस्तुकामे सति भीकृष्णे स्वभक्तपरिराजनाय पुरारिणा बहुधा भगवतः
भीकृष्णस्यामिहवनम् (७५-८६ श्लो.)

१४. पुरारिमार्जितेन भीकृष्णेन सानुकम्पं बाणासुराणामवधानम्
(८७-९१ श्लो.)

१५. भगवदनुकम्पितेन भगवदासमावकुचा निर्भयेन बाणासुरेण
हिरण्यविमिः स्वपूर्विकैरार्जितस्य सकलस्य हिरण्यरत्नादिकस्य उवा-
चिकलवौर्ध्वीतकीकरणम् (९२-९४ श्लो.)

१६. हरिहरोभयप्रक्षामयेन दूरीकृतसुरशाबधेन शान्तेन बाणा-
सुरेण संयुक्तेनम् (९५ श्लो.)

१७. विजितबाणासुरेण ससैन्येन भगवता भीकृष्णेन उवाचै-
वामिकलस्य द्वारकां प्रत्यानयनम् (९६ श्लो.)

१८. भीकृष्णपराक्रमं निशामयन्निर्देवासुरैः स्वस्वामिनोरिन्द्र-
बाणासुरयोरेवामिकत्वबुद्धेर्दूरीकरणम् (९७ श्लो.)

१९. बाणासुरं विजित्य द्वारकां नीतवत उवासहितस्य बभिक्षस्य
विवाहमहोत्सवे मुदितैः पौरजानपदैः बहुविधोपायवानामर्चनम् (९८-९९
श्लो.)

पौण्ड्रकवासुदेवकाशिराजतन्त्रनयतत्पुरोहितसृगालद्विविदहंसद्विवि-
काविवधनिरूपणपरे एकविंशे सर्गे (1-70 श्लो.)

1. वासुदेवनामधेयं कृत्रिमशङ्खचक्रादिकं च दधानेन पौण्ड्रका-
क्षयेन केन चिद्वृत्तेन स्वदूतमुखात् श्रीकृष्णं प्रति तस्य वासुदेवनाम-
शङ्खचक्रादीनां परित्यागाय संदेशप्रेषणम् (1-22 श्लो.)

2. श्रीकृष्णेनापि तस्मादेव दूतमुखात् पौण्ड्रकाय समुचितं
सूत्रमत्कारं च प्रतिसंदेशं संप्रेष्य तस्मिन्नाय प्रस्थाप्य सकाशिराजं तं
पौण्ड्रकं सृगालमिधेयमन्यं च तादृशं निहत्य तदीयं गजाश्वदिकं द्वार-
कां नीत्वा स्वमहिषीभिस्सह विहरणम् (23-28 श्लो.)

3. श्रीकृष्णप्रतिचिकीर्षया काशिराजपुरोधसा त्रिनयनमातृभ्यो-
त्पादितायाः कृत्यायाः परावर्तनाय श्रीकृष्णेन प्रयुक्तस्य परावर्तितया
तयैव च कृत्याया सह काशीराजपुरोधसं काशीं च भस्मीकृतवतो
देवैरमिषुतस्य चक्रराजस्य श्रीकृष्णसन्निधिं प्रत्यागमनम् (39-45 श्लो.)

4. परिकलितासुरसौहृदं बहुविधोपद्रवकारिणं द्विविदनामानं
वानरं स्वाग्रजेन बलरामेण सुदयता श्रीकृष्णेन स्वेनापि सौभद्रिबिका-
दीनां निघ्नता च धरित्र्या भारापनयनम् (46-65 श्लो.)

5. निखिलमपि राज्यभारमुग्रसेने विनिवेश्य स्वयमेव समाश्रित-
तत्सचिवपदेन भगवता श्रीकृष्णेन दिग्विजयप्रस्थानमन्त्रणाय समाह-
तैस्सात्यकिप्रमुखैर्वाद्वाैस्समधिगतशोभायास्तुधर्माया वर्णनम् (66-70
श्लो.)

श्रीकृष्णसमाज्ञतसात्यकिदिग्विजयवर्णनपरे द्वाविंशे सर्गे
(1-243 श्लो.)

1. सात्यकिप्रमुखेभ्यो यादवेभ्यो विस्तरेण राजनीतिमुपदिशता
श्रीकृष्णेन राजधर्माणामवश्यपाल्यत्वोक्तिः (1-11 श्लो.)

2. राजधर्मावगमोपायभूतस्य नीतिशास्त्रस्य सत्सकाशादवश्यव-
गन्तव्यत्वोक्तिः (12-15 श्लो.)

3. दिग्विजयायाविलम्बेन भूपरिक्रमणस्य आवश्यकत्वसमवे-
पूर्वकं नीतिमार्गेणावस्थानोक्तिः (16-19 श्लो.)

4. मन्त्रपरीक्षणाय अलत्यानासुहृदधिगमयोरावश्यकत्वोक्तिः (20 श्लो.)
5. प्रजानां परिसांत्वनस्यावश्यानुष्ठेयत्वकथनम् (21 श्लो.)
6. अवहितैः विवेकाहंकारयोः परिग्राह्यत्वपरित्याज्यत्वयोः कथनम् (22-24 श्लो.)
7. त्रिविधमन्त्रसंग्रहोपायकथनम् (25 श्लो.)
8. अग्रशान्तेषु विश्वासस्य सुहृत्सु अतिशङ्कायाश्च परित्याज्यत्वोक्तिः (26 श्लो.)
9. साक्षपञ्चकेन मन्त्रजेन नीतिमार्गमपरित्यजतां संपदोऽनपायकथनम् (27 श्लो.)
10. अर्थकामैकसाधिकाया वृशंसप्रियाया नीतेदूरीकरणोक्तिः (28 श्लो.)
11. दूरीकृतमृगयादिप्रमादसक्तस्य अवगतसामाधुपायसक्तस्य संपन्नस्वाम्यादिराज्याङ्गसक्तस्य च नरपतेस्तत्कलत्रयसिद्धिकथनम् (29 श्लो.)
12. अस्थानविजृम्भमाणानां क्रोधलोभादीनामान्तरारातीनां प्रथमनिग्राह्यत्वकथनम् (30 श्लो.)
13. मौलादिषट्त्रिंशद्वलगतार्थीकरणसमर्थस्य प्रज्ञावलयस्य प्रशंसनम् (31 श्लो.)
14. समुचितविषयकक्षमायाः प्रशंसनम् (32-35 श्लो.)
15. नीतिशास्त्रानुसारिण्या समीक्षया व्यामोहदूरीकरणावश्यकत्वोक्तिः (36 श्लो.)
16. शास्त्रभेरितानां तत्कालकटूनामपि परिणामहितानामपरित्याज्यत्वोक्तिः (37 श्लो.)
17. अनियतविग्रहसंधानकस्य कर्मणस्त्याज्यत्वसमर्थनपूर्वकं सदाऽवहितस्थितेः कथनम् (38 श्लो.)
18. विनश्वराभ्यामपि कौमार्यौघनाभ्यां कलसाघनाभ्यां स्थिरकलरूपत्वधर्मस्यावश्यसंपादनीयत्वोक्तिः (39 श्लो.)
19. राज्ञां सुकीर्तिसंपादनावश्यकत्वकथनम् (42-43 श्लो.)
20. बृहदानां शत्रूणां पराक्रमेणैव शिघ्रजीयत्वकथनम् (44 श्लो.)
21. सात्त्विकप्रशंसनपूर्वकं दिग्विजयाय यादवानां प्रोत्साहनम् (45-50 श्लो.)

22. श्रीकृष्णोपदिष्टां नीतिमधिगम्य यादवैस्तत्प्रज्ञांसनम् (51-54 श्लो.)
23. दिग्विजययात्राप्रस्थितस्य सात्यकेस्सेनासंनद्धपराक्रमाद्य-
मिवर्णनम् (55-88 श्लो.)
24. सात्यकिना प्रथमं धूर्जटपारशीकानां विजयः (89 श्लो.)
25. सात्यकिना मध्यदेशविजयपुरस्सरं पश्चिमदिशि म्लेच्छादीनां
विजयः (90-100 श्लो.)
26. सात्यकिना वायव्योत्तरपूर्वदिक्पुत्राणां विजयः (101-148
श्लो.)
27. सात्यकिना वङ्गकलिंगादिपुत्राणां विजयः (149-157 श्लो.)
28. सात्यकिना दक्षिणस्यां दिशि आन्ध्रतुण्डिरोचोत्त-
राचल्यदीनां विजयः (158-233 श्लो.)
29. संप्राप्तचतुर्दिग्विजयेन ससैन्येन प्रत्युद्गच्छन्निखिलयादृश-
संमानितेन सात्यकिना द्वारकां प्रत्यागमनम् (235-239 श्लो.)
30. जितकाशियादवसैन्यसमृद्धिसमन्विताया द्वारकाया वर्णनम्
(240-241 श्लो.)
31. यदुबलाविजितानां समाहृतोपायनानां महीपतीनां भगवता
श्रीकृष्णेन प्रापितप्राक्तमैश्वर्यसमधिकैश्वर्याणां स्वस्वावासं प्रति गमनम्
(242-243 श्लो.)

भारतयुद्धापदेशेन भगवत्कृतस्य भूमारदोषायनयनस्य वर्णनपदे
प्रयोविधौ सगै (श्लो. 1-62.)

1. पञ्चेन्द्रावतारभूतानां पाण्डवानां दुर्योधनापादितभक्त्या
पीडाधूतपराजयराज्यभंशाद्विह्वलानामनुवर्णनम् (1-10 श्लो.)
2. कौरवपाण्डवसंघानां रथमधिगतदूतभाषस्य भगवता श्रीकृष्णस्य
सहिमानुवर्णनम् (11-19 श्लो.)
3. अनङ्गीकृतसंघानेषु धार्तराष्ट्रेषु भगवता श्रीकृष्णेन धर्मस्य
सारण्याभ्युपगमः (20-25 श्लो.)

4. रणाङ्गणे धनंजयविवादापनयनव्याजेन भगवतः श्रीकृष्णस्य मुक्ककमलसंभूतायाः गीताया महिमानुशंसनम् (26-32 श्लो.)
5. धनंजयसमाश्वासनाय रणाङ्गणे श्रीकृष्णेन विश्वरूपप्रदर्शनम् (33-34 श्लो.)
6. अर्जुनस्य विपक्षविनाशनशकौ भगवत्साहाय्यस्यैव हेतुत्व-
क्रयनम् (35 श्लो.)
7. रणाङ्गणे भगवतः श्रीकृष्णस्य सारथ्यप्रशंसनम् (36-39 श्लो.)
8. भगवतः श्रीकृष्णस्य स्वप्रतिष्ठापालनापेक्षया स्वमक्तप्रतिष्ठा-
पालन एवौन्मुख्यमित्यंशस्य प्रकाशनम् (40 श्लो.)
9. श्रीकृष्णेन भगवत्प्रयुक्तवैष्णवास्त्रादर्जुनस्य परिपालनम्
(41 श्लो.)
10. श्रीकृष्णपादसमर्पितां पूजां चन्द्रमौलिसंनिधौ दृष्टवताऽर्जु-
नेन श्रीकृष्णमहिम्नोऽनुचिन्तनम् (42 श्लो.)
11. धनंजयकृततथ्यद्रव्यसंहारप्रतिज्ञायाः श्रीकृष्णेन सार्थकीकरणम्
(43 श्लो.)
12. व्याजीकृतधनंजयेन भगवता श्रीकृष्णेन भारतयुद्धं निर्वहता
मूभाराधतारणम् (44-53 श्लो.)
13. द्रौपद्यस्त्रविप्लवोत्तरागर्भतः परीक्षितमुखीवयितुः श्रीकृष्णस्य
महिमानुवर्णनम् (53-55 श्लो.)
14. श्रीकृष्णेन पाण्डवान् द्वारीकुर्वता दुपदोद्भवाया मार्तिनिर्वा-
पणम् (56 श्लो.)
15. ऐच्छिकनिजमरणसमयप्रतीक्षकस्य शान्तनवस्य कृते
धनंजयेन शरैस्तस्यनिर्माणम् (57 श्लो.)
16. भारतयुद्धव्याजेन भगवता श्रीकृष्णेन निष्पादितस्य
कृष्णवर्णकेतरजनितमूभारापनयनचरितस्य निगमनम् (58 श्लो.)
17. समापितभारतयुद्धस्य धनंजयमालिङ्गतो भगवत आशयो-
पेक्षणम् (59-60 श्लो.)
18. कलिप्रशमाय भगवता श्रीकृष्णेन गाङ्गेयद्वारा धर्मोणां प्रव्या-
पणम् (61 श्लो.)
19. राज्यारोपितपाण्डवपूजितेन भगवता श्रीकृष्णेन द्वारकां
समाधिगम्य महिषीमिस्सह विहरणम् (62 श्लो.)

निजमहिषीभिस्सह भगवतः शृङ्गारसाराज्यानुभवानुवर्णनपरे
चतुर्विंशे सर्गे (1-98 श्लो.)

1. निजवल्गुभासहितस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य विहरणोपशेषः
(1 श्लो.)

2. वीतरागस्यापि भगवतः श्रीकृष्णस्य विषयभोगसमर्थनम्
(2 श्लो.)

3. वल्गुभाभिस्सह भगवतो विहारस्य राजर्षिभिरपि संस्थापनम्
(3 श्लो.)

4. भगवद्विद्वाराभ्रयभूतद्वारकान्तःपुरादिसमृद्धिवैभवानुवर्णनम्
(4-6 श्लो.)

5. युगपद्वीकृतबहुशरीरेण भगवता धर्मानुष्ठानव्यवहारवर्धन-
विहरणादिसंपादनम् (7 श्लो.)

6. योगबलसमधिगतबहुतनुकसौमरिप्रसृतिभ्यो भगवतोऽति-
शयस्य प्रकाशनम् (8 श्लो.)

7. श्रीकृष्णेन स्ववल्गुभानां लकलविधसमृद्धिवैभवापादनेन
संमोदोत्पादनम् (9-11 श्लो.)

8. शतमखविरिञ्चादिलोकेष्वप्यदृष्टस्य वैभवस्य श्रीकृष्णान्तःपुरे
दर्शनाभारवस्य प्रमोदाधिगमः (12 श्लो.)

9. वल्गुभाभिस्सह श्रीकृष्णस्य उपवनविहारः (13-16 श्लो.)

10. श्रीकृष्णेन देवैः प्रेषितानामप्सरसां निजमहिषीदासीत्वैव
नियोजनम् (17 श्लो.)

11. श्रीकृष्णवल्गुभानामहर्निशं तदेकचित्ताया अनुवर्णनम्
(18-19 श्लो.)

12. श्रीकृष्णेन सुरेन्द्राद्युपहतोपायनानां निजवल्गुभाभ्यस्सं-
विभजनम् (20 श्लो.)

13. मणिमये विहारशैलेऽधिहितहंसतुलिकातल्पस्य श्रीकृष्णस्य
विहारवर्णनम् (21 श्लो.)

14. आलेख्यमन्दिरेषु भगवता निजवल्गुभानां समाविद्धास्त-
द्यातन्दोत्पादनम् (22 श्लो.)

15. भगवताऽऽत्मवल्गुभानां विहारेणैव भवस्यनिवारिण्याः
स्वभवेत्पादनम् (23 श्लो.)

16. श्रीकृष्णान्तःपुरगतक्रीडावापिकासौभाग्यातिशयवर्णनम् (24-25 श्लो.)
17. श्रीकृष्णस्य रत्नडोलाविहारवर्णनम् (26 श्लो.)
18. श्रीकृष्णस्य महिषीभिस्सह जलक्रीडावर्णनम् (27 श्लो.)
19. महिषीभिस्सह मणिमयेषु कमलवतान्तरितक्रीडामन्दिरेषु श्रीकृष्णस्य विहारः (28 श्लो.)
20. प्रसूनमण्डपेषु भगवतो विहारवर्णनम् (29-30 श्लो.)
21. भगवताऽऽत्मवल्लभानां क्रीडाशुकशिक्षणातिशयप्रकाशनम् (31 श्लो.)
22. वल्लभामिस्सह श्रीकृष्णस्य कन्दुकक्रीडानयनपिधानविहारवर्णनम् (32-33 श्लो.)
23. श्रीकृष्णेन वर्णाश्रमोचितधर्मानुष्ठानसमयेऽपि तत्परिचरणात्तन्महिषीणां निरतिशयानन्दावाप्तेर्वर्णनम् (34 श्लो.)
24. श्रीकृष्णेन वल्लभामिस्सह धर्मशरच्छिशिरसमयातिवाहनप्रकारवैभववर्णनम् (35-38 श्लो.)
25. महिषीसहितेन श्रीकृष्णेन गीतनृत्तवादित्रादिकलाकौशलानुभववर्णनम् (39-46 श्लो.)
26. भगवतो वल्लभामिस्सह सपरिहासविहारः (47-53 श्लो.)
27. भगवता कृतस्य निजवल्लभाप्रसाधनस्य वर्णनम् (54 श्लो.)
28. श्रीकृष्णस्य तन्महिषीणां च परस्परानुवक्तृचित्तावर्णनम् (55-58 श्लो.)
29. सुरोपहतसुधाया भगवतैव स्वमहिषीभिः पायनवर्णनम् (59 श्लो.)
30. श्रीकृष्णेन प्रियवचनशतोक्तिभिः महिषीणां प्रमोदापादनम् (60 श्लो.)
31. श्रीकृष्णोपभुक्तवसनविभूषणानुपभोगासद्वल्लभानां प्रमोदाविशयावाप्तेर्वर्णनम् (61 श्लो.)
32. भगवदनुभवयोग्यावाहमनसगोचरशौचनसंपत्समन्विततन्महिषीसौभाग्यातिशयस्योपवर्णनम् (62-64 श्लो.)
33. श्रीकृष्णेन महिषीभिस्सह ताम्बूलसेवनम् (65 श्लो.)
34. निखिलजगन्मोहकस्य भगवतस्संततानुभवेऽपि तन्महिषीणां

मवनवतयैवानुभूयमानस्यावधीरिताणिमादिवैभवान्धस्योपवर्धनम् (66-68 श्लो.)

35. भगवदुपभोगेनैव तन्महिषीणां मुक्तभोगसदृशनिरतिशय-प्रमोदावाप्तिकथनम् (69-71 श्लो.)

36. अगुरुधूमधूपितेषु मणिमयप्रदीपयुतेषु सद्गनेषु महिषीगण-परिवृतेन तत्पारतन्त्र्यं नाटयता भगवता श्रीकृष्णेन तामिस्सह रात्रीणा-मतिवाहनम् (72-73 श्लो.)

37. श्रीकृष्णानुष्ठितस्य लीलानुष्ठानिफलकस्वहिषीचिकुरगुम्भना-सुतस्योपवर्धनम् (74 श्लो.)

38. श्रीकृष्णस्य तन्महिषीणां च परस्परानुभवजनिततुष्टेरदृष्ट-पारायाः कथनम् (75 श्लो.)

39. भगवद्वल्लभाभिस्स्वस्वगुणातिशयेन स्त्रीसामान्योपजातपरि-षादस्यापाकरणम् (76 श्लो.)

40. निपुणानामपि नटानां भगवद्वल्लभानुभवानुकरणासामर्थ्यस्य कथनम् (77-78 श्लो.)

41. कलशोदधिकन्यासदृशीभिरात्ममहिषीभिर्वह्नीभिः श्रीकृष्णस्य हर्षातिशयावाप्तिकथनम् (79-80 श्लो.)

42. द्यूतविहारे निजमहिषीभ्यां प्रापितकितवस्थेयपदेन भगवता उभयोरपि जयोकथा कलहसंपावनपुरस्सरं सपरिहासं विहरणम् (81 श्लो.)

43. श्रीकृष्णेन प्रणयकुपितानामपि महिषीणां प्रहेलिकोक्तिमि-स्संमोहनम् (82 श्लो.)

44. मन्मथायुतातिशायिलोकोत्तरसौन्दर्यसमन्वितस्य श्रीकृष्णस्य संदर्शनेन यमिभिरपि तदनुभवाय स्त्रीभावाकाङ्क्षणम् (83 श्लो.)

45. भगवद्वल्लभासौभाग्यातिशयप्रशंसनम् (84 श्लो.)

46. श्रीकृष्णस्य तन्महिषीणां च परस्परानुपपन्नशोभातिक्रम-प्रशंसनम् (85 श्लो.)

47. स्ववल्लभाधरदानोन्मुखेन धर्माविरोधिनः कामस्य कामचया समुचितं मर्माभेदिनं परिहासरसं चानुवर्तमानेन भगवता स्ववल्लभोप-भोगः (86 श्लो.)

48. स्ववल्लभाभिर्मोदमानस्य श्रीकृष्णस्य सोपमानप्रदर्शनं शोभाविशेषस्य तद्भोगपरिवाहस्य च प्रशंसनम् (87 श्लो.)

49. भगवन्तमनुभवन्तीनां तन्महिषीणां निरवधिकनिरन्तरभो-
गोत्कर्षप्रशंसनम् (89-90 श्लो.)

50. परमपद इव द्वारकायामपि चिरायस्थितिमभिलषता भगवता
स्वमहिषीभिः शृङ्गाररसातिशयानुभावनम् (91-93 श्लो.)

51. श्रीकृष्णेन यथास्वगानं धर्माविरुद्धकामरूपतयाऽवस्थानस्य
वर्णनम् (94 श्लो.)

52. भगवदनुभवानन्वभालिनीनां तदनुध्यातृणां च यथाहं स्वर्ग-
मोक्षाद्यतेः कथनम् (95 श्लो.)

53. नारीषाख्यसंभोगप्राबल्यपरिच्छिन्नावस्थितिमतोऽपि श्री-
कृष्णस्य सर्वलोकेऽभरत्वनित्यब्रह्मचारित्वसर्वगतत्वान्यनुसंदधतां भग-
वन्मायातरणसंभवाभिधानम् (96 श्लो.)

54. श्रीकृष्णवल्लभासौभाग्यवर्णनोपसंहारः (97 श्लो.)

55. कविकाव्यादिप्रशंसनम् (98 श्लो.)

अष्टादशोपनिषद्

पुटे	पङ्क्तौ	मन्त्रम्	शब्दः
2	16	धीर्बल	अक्षिर्बलं
5	16	पिच्छा	पिच्छ
7	16	प्रभा	प्रभाः
7	17	हात	हति
11	19	अधित	माधित
17	16	कुङ्कुमे	कुङ्कुमे
18	10	रहा	रहा
23	23	बोध्य	बोध्यः
23	24	लम्भतं	लम्भं
26	10	पिच्छ	पिच्छ
26	22	भालि	कालि
26	22	मीतुं	मितुं
26	23	मतेन	मतेन
27	20	शेषा	शेषा
30	1	यर्षे	यर्ष
31	21	धर्मा	धर्मा
32	14	वेकामिष	वेकामिष
32	16	जना	जाना
32	17	1 मेघ	2 मेघ
32	III	यात्	स्यात्
34	19	नीव	जनि
42	4	हाव	हव
49	21	रूप	रूपं

पृष्ठे	पङ्क्ति	मनुस्मृत्य	शुक्ल
49	22	वर्षे	दर्शे
56	2	प्रायो	प्रायो
56	3	मृदाद	मृदाद
56	20	दुष्प्रापं	दुष्प्रापं
57	5	गच्छन्तं	गच्छन्तं
58	14	प्रणि	प्राणि
58	22	वैश्या	वैश्या
59	10	समुद्र	समुद्र
61	5	त्वोमे	त्वोमे
62	1	अमृत	अमृत
62	9	वह्नि	वह्निः
63	2	वार्णे	वार्णे
64	8	समाप	समीप
73	22	निष्पिप्य	निष्पिप्य
74	13	लयं	ल्यं
76	12	इति	इति
77	7	वृत्त्य	वृत्त्या
78	14	कस्तूभाः	कस्तूभाः
78	15	शीर्षे	शीर्षेः
82	1	नोकद्व	नोकद्व
82	18	लीला	नीला
86	12	जैम्ब्र	जैम्ब्र
88	2	दोषः	दोषः
94	20	भक्त्या	भक्त्या
101	3,6	सैन्य	सैन्य
103	22	न्यास्मि	न्यस्मि
107	2	क्षयस्वरूपेः	क्षयस्वरूपः
107	2	न्यामी	न्यामी
108	3	तत्त्वं	तत्त्वं

पृष्ठे	पङ्क्तौ	मङ्गलम्	शुद्धम्
108	5	पत	*पत
108	21	माडाः	मूढाः
108	22	अत्र	¹ अत्र
109	1	तत्त्वं	तत्त्वं
111	20	स्तिथि	स्थिति
113	1	पीयाति	पायीति
118	12	एवं	एवं
119	15	दीयो	दीये
122	10	हरेण	हारेण
123	2	गमसि	गमि
129	1	मथनन	मथनेन
139	15	अप्येव	अप्येवं
141	7	क्षत्रिया	क्षत्रिषा
142	17	तेति	तेति
142	22	मात्सेध	मोत्सेध
143	2	ए	ए
147	1	भवि	भवि
147	13	भदं	मेदं
155	2	अन्वीक्ष्य	अन्वीक्ष्य
155	5	हारान्	हारान्
155	7	हारन्	हारन्
155	11	हारा	हारा
155	15	क्षुशा	क्षुत्ता
155	7	श्वासा	श्वासा
157	1	अनानां निमीलनक्षण- मात्रमप्यतवस्थाय.	'निमीलतो मील- तश्च अनानना- इत्य' इति स्यात्.
167	9	उच्छ्रयो	उच्छ्रयो

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अष्टादशम्	द्वयम्
160	1	शत्रुणां	शत्रुणां
160	3	पञ्च	पञ्चः
160	7	जत्रं	जैत्रं
170	15	च्छिन्नगुणं	च्छिन्नगुणां
171	22	किञ्चित्	किञ्चित्
174	4	न विपुले	विपुले
178	15	प्रग्विणः	स्रग्विणः
177	7, 9	प्रवाल	प्रवाल
178	17, 20	प्रवालै	प्रवालै
	21		
180	2	प्रलय	प्रलय
180	15	6 रण	5 रण
184	8	राज्ञा	रज्ञा
187	20	सृष्टणं	सृष्टणं
190	17	क्रमति	क्रमेति
195	6	पेन्द्री	पेन्द्री
199	15	गर	गरः
203	11	दृष्टा	दृष्टा
212	16	नेन	नेन
214	21	जामदग्न्य	जामदग्न्य
216	18	नय	नया
218	1	अन्नं	अन्नं
218	8	विजिग्ये	विजिग्ये
219	8	वन्द्यः	वन्द्याः
220	9	वाण्य	वाण्य
224	10	भृत्	भृत्
227	14	२४३	२४३
235	3	भाष	भाषं
236	13	भृत	भृतः

पुटे	पङ्क्ति	मनुष्यम्	मनुष्यम्
241	20	शेषत्वं	शेषत्वं
244	15	सुकाधिव	सुकाधिव
245	13	३ धौते	4 धौते
245	15	गुरो	गुरोः
245	19	तन्मूल	तन्मूल
245	21	3 धौते	4 धौते
246	8	याजेन	योजन
252	5	दिश	दिश
258	2	मेव	मेव
259	13	संश	संश
260	17	द्वारेण	द्वारेण
261	14	वीर	वीर
262	1	गृहीत	गृहीत
263	3	म्भूव	म्भूव
266	2	शक्ति	शक्ति
266	8	करः	कर
266	11	विश्व	विश्वः
267	8	प्राचत	प्रचित
267	11	वीर	वीर
269	8	धीनिस्तु	धीनिस्तु
271	9	शील	शील
274	10	ददुव	ददुव
274	22	पति	पति
275	18	साधन	साधन
277	10	भूतिमाधि	भूतिमाधि
286	23	धाम्नि	धाम्नि
295	18	भामि	भामि
296	18	लक्ष्या	लक्ष्या
297	■	नाभि	नाभि

पृष्ठे	पङ्क्ति	अक्षरम्	शब्दः
299	15	पुल्लिङ्ग	पुल्लिङ्ग
300	28	वियोगः	वियोगः
300	28	ग्रन्थेनात्र भा	ग्रन्थेन भा
303	20	नटन	अवशैः नटन
303	20	अभिनय	अवशैः अभिनय
310	12	वापिक्व	विपक्व
314	4	गौरवं	गौरवं
314	11	वीरस्य	वीरस्य
314	22	पाठाः	पाठः
318	8	परस्पर	परस्पर
319	2	मदिश	मदिरां
319	7	क्षेप्यां	म्यं
319	19	अनञ्	अनञ्च
319	22	यञ्	यञ्
319	27	अन्तरे	आन्तरे
319	31	अन्तः	अन्तः
320	24	पाणीयां	पानीयां
320	30	योचन	योचन
321	30	धुङ्कुटी	धुङ्कुटी
322	18	अर्धेन	अर्धेन
323	7	आन्ध्रेश्वर	आन्ध्रेश्वर
325	26	नयोः	नयोः
326	10	करणाहिकाम	करणविगम
327	3	मूषणं	मूषणं
327	12	चिह्नं	चिह्नं
328	18	क्षलस्यागः
			२२-२०-१४५
328	29	नित्यसत्तौ	नित्यमसौ
329	24	बन्धि	बन्धि

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अध्यायम्	श्लोकम्
329	26	गृह्यता	गृह्यता
329	27	गृह्यन्ति	गृह्यन्ति
330	10	जगुहे	जगुहे
330	11	जग्मतुः	जग्मतुः
330	13	जग्राह	जग्राह
330	23	चिह्न	चिह्न
330	26	पाण्डया	पाण्डया
332	3	कृताः	कृताः
332	5	चक्षुराप्य	चक्षुराप्य
332	12	व्याप्य	व्याप्य
332	15	दीप्ति	दीप्ति
332	26	रिच	रिच
333	15	जज्ञे	जज्ञे
333	27	स्वाह	स्वाह
334	23	दुर्ग	दुर्ग
335	16	द्विरुप	द्विरुप
335	27	वारिक	वारिका
337	8	वन्धि	वन्धि
338	11	वन्नि	वन्नि
338	12	यच्छत	यच्छत
339	14	घन	घन
343	2	विकस्कर	विकस्वर
343	8	परिसञ्ज	प्रतिसंज
346	4	कण्डकितां	कण्डकितां
345	16	स्यादुत्तम	स्यादुत्तम
346	26	भास्व	भास्व
347	31	मार्ग	मार्गा
351	19	वन्द	वन्दे
354	10	बहुमि	बहुमि

शिववाङ्मयव्याख्योद्धृतप्रमाणानामकारादिक्रमेण सूचनी

आख्योद्धृतप्रमाणानि

पृष्ठम् पङ्क्तिः

अ

अंशुस्त्रादि (यादवः)	...	20	10
अकारो वै सर्वा वाक्	...	242	7
अक्षयः स्वर्गवासस्ते यादविन्द्रो बसिष्पति (हरिवंशे)	...	286	28
अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम् (तै. भा. २-४-३)	...	110	12
अङ्गुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभोगभागियं क्रमशः (रत्ना- र्णवः ४३ पृष्ठं भा. सु.)	...	294	13
अङ्गहारोऽङ्गविशेषे (यादवः)	...	286	8
अत्याहितं महाभीतिः (यादवः)	...	30	20
अथ यत्रैतदस्मात् शरीरादुत्क्रान्तो भवति (छान्दोग्य ८-१-५).	...	31	21
अद्यापि वः पुरं श्येतस्त्वयप्राप्तमविक्रमम् (भीमागवतं १०-६८-५४).	...	237	14
अधिकम् (पा. सु. ५-२-७३)	...	312	21
अधिशीङ्स्थासां कर्म (पा. सु. १-४-४३)	...	104	10
अतश्चि च (पा. सु. ८-४-४७)	...	86	11
अन्यौ विभिन्नासदृशौ (यादवः)	...	6	13
अपदानं पराक्रमः (वैजयन्ती)	...	29	21
अपरान्तास्तु पाश्चात्याः (यादवः)	...	178	5
अपां हि तुलाय न वारिधारा स्वायुस्तुगन्धिस्स्वदते तुषारा (नैषधं ३-९४).	...	212	4
अमितः परितः (का-वार्तिकं १४४२-४३)	...	42	2
अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ (अमरः)	...	52	11
अमन्ताब्द (पा. गणसूत्रं १८८)	...	208	2
अमर्त्यमायेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्लवार्थिबयोर्विकादः	...	79	8

भ्याख्योदाहृतप्रमाणानि

पुटम् पङ्क्तिः

भवस्कन्दः प्रतापश्च (हलायुधः)	208	13
अविदितगुणाऽपि (वासवदत्ता ११ श्लो.)	314	21
अतिशुद्धशिष्यश्चेति वक्तव्यम् (का. वार्तिकं ९२६)	106	17
अर्थवादः पदार्थोक्तिः (यादवः)	110	15
असिक्रिया मरुद्वये (अ. सं १०-७५-५ तै. आ. १०-१-१३)	202	14
असूर्यललाटयोः (पा. सू. ३-२-३६)	219	12
अस्ति कश्चिद्व्यचारितभूमा (यादवा. २१ स. ९ श्लो.)	110	2
अस्मद्वाप्रे यथा गङ्गा (भारतं सभा ३३-१२)	201	21

आ

आकालिकडाद्यन्तवचने (पा. सू. ५-१-११४)	88	5
आगः किन्विषमेनश्च (यादवः)	191	21
		194	3
आहुः प्रतिज्ञाने (का-वार्तिकं ९१२)	100	21
आहम्बरोऽस्मी संरम्भे (यादवः)	164	10
आतोऽनुपसर्गे कः (पा. सू. ३-२-३)	7	5
आत्मा जीवे धृतौ (अमरः)	87	8
आत्मानं रयिनं विद्धि (कठोपनिषत् ३-३)	250	12
आदरानादक्योः सदसती (पा. सू. १-४-१३)	173	6
आद्यमाद्यभवे श्रेष्ठे (विश्वः)	53	3
		268	7
आपं वैष हलन्तानां (भागुरिः)	7	3
आसामहो चरणरेणु (भागवतं १०-४७-६०)	306	5
आसूत्रयन् सुवधारः	192	9

■

इतश्चाभिः (पा. सू. ४-२-१२२)	63	2
इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा (अ. सं. २-३८-१५ तै. आ. २-८-४)	110	11

ई

ईदृदेद्विवचनं (पा. सू. १-१-११)	121	10
--------------------------------	------	-----	----

उ

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं (अमरः)	78	20
उत्तरस्यातः (पा. सू. ७-४-८८)	169	11
उद्योऽनूर्ध्वकर्मणि (पा. सू. ४-३-२४)	88	16
उपहञ्जारिसीमान्तं	171	16
उपसर्गस्यायतौ (पा. सू. ८-२-१९)	58	4
उपसर्गादित्यतूहोः (का. वार्तिकं ९२०)	213	3
उपाधिर्याधिवक्तयोः (विश्वः)	261	11
उभसर्वतसोः कार्यौ (का. वार्तिकं १४४४)	122	10
उल्लाघो निर्गतो गदात् (अमरः)	257	11

क

कल्पक (पा. सू. ३-१-१२८)	282	9
-------------------------	------	-----	---

ए

एकान्तग्रहणं कर्तव्यम् (का. वार्तिकं ३३-३८)	211	21
एकान्तिनो निरालम्बाः (कूर्मपुराणं ४९-४९)	199	20
एते सर्वे प्रकृतस्य (विष्णुपुराणं)	141	12
एतौ द्वौ विबुधभेदौ (भारतं)	94	5

ओ

ओमभ्यादाने (पा. सू. ८-२-८७)	15	7
-----------------------------	------	----	---

औ

औपवाहो राजवाहः (इलायुधः)	48	8
--------------------------	------	----	---

क

कङ्कणवक्षिणाच्छञ्च (पा. सू. ५-१-३९)	148	8
कक्षली वैजयन्त्यां (यादवः)	222	7
कन्यादाने धनं दत्तम् (यादवः)	100	10
कमेरुपसंख्यानं (का. वार्तिकं १८३९)	139	15
कपात्कटाभ्यां (गजशास्त्रम्)	196	9
करेण सुदुला देवः पापास्तं मोक्षयन् प्रभुः (हरिवंशः)	236	10

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
कर्णशब्दात्परस्तालः (यादवः) 48	13
कर्तुः क्यक् सलोपश्च (पा. सू. ३-१-११) 46	15
कवाटभरं तुल्ये (अमरः) 3	13
कामः क्रोधस्तथा (का. नीति १-५५) 152	17
कामः शम्बरसूदनः (हलायुधः)	... 7	17
कारे सत्वागदस्य (पा. सू. ६-३-७०) 148	15
कार्तिकस्य सिते पक्षे 51	4
कालाह्व (पा. सू. ४-३-११) 83	4
काव्यं यशसेऽर्थकृते (काव्यप्रकाशः १ उल्लासे) 314	9
किरणप्रग्रहौ रश्मी (अमरः) 20	22
कुङ्कुमं घुसृणं वर्ण्यम् (वैजयन्ती) 40	22
कृष्णद्वैपायनं व्यासे (भारतं शान्ति ३५६-११) 246	21
कृष्णं धर्मं सनातनं (भारतम्) 95	13
कृत्यस्युटो बहुलम् (पा. सू. ३-३-११३) 68	2
क्लृपि सम्पद्यमाने च (का. वार्तिकम् १४५९) 181	23
केऽणः (पा. सू. ७-४-१३)	282	19
	290	9
केचित्कुमुदाकराः (वासवदत्ता ८२ पु.) 77	17
केचिज्जपन्ति तप्यन्ति (कूर्मपुराणं ४९-४४) 199	19
केशाभ्वाभ्यां यञ्छौ (पा. सू. ४-३-४८) 182	15
कोशोऽस्त्री कुङ्कुमले (अमरः) 25	3
क्रियार्थोपपदस्य (पा. सू. २-३-१४) 244	11

ख

खद्योतो ज्योतिरिक्कणः (अमरः) 6	7
खननाद्दहनादभिमर्शनात् 126	23
खलगोरथात् (पा. सू. ४-२-५०) 79	10
खिल्यनव्ययस्य (पा. सू. ६-३-६६) 137	21

ग

गङ्गास्नानं प्रकुर्वन्ति 9	8
गङ्गा तु महिरागृहं (अमरः) 35	22

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

	पुष्पम्	पङ्क्तिः
गतिबुद्धि (पा. सू. १-४-५१) 67	13
गन्धरश्मि (पा. सू. ३-२-१६४) 5	9
गन्धस्येकतृप्ति (पा. सू. ५-४-१३५) 211	20
गर्हासमुच्चयप्रश्न (अमरः) 161	9
गुणः प्रतीते तु कृत (अमरः) 160	11
गृहे त्वावसथः क्षयः (अमरः) 119	9
गोत्रोक्षोद्गोरश्मि (पा. सू. ४-२-३९) 225	17
गोष्पद् गोखुरश्मि (यावयः) 80	15
गौरोऽद्ये सिते पीते (यावयः) 282	7
ग्रामणीः पतिमुच्ययोः (रत्नमाला) 188	6

अ

गुमास्थागाथा (पा. सू. १-४-१६) 144	2
-------------------------------	----------	---

क

कन्दशाला शिरोबुद्धम् (अमरः) 269	14
कण्डफलोद्ग (पा. सू. ७-४-८७) 189	10
कण्डिष्णुजङ्गमचरं (अमरः) 178	11
कण्डकोऽङ्गी पातपातं (अमरः) 18	10

ज

जङ्गो जाङ्गे च (यावयः) 157	12
जपसङ्कर (पा. सू. ३-१-२४) 169	9
जातिः सामान्यजन्मनोः (यावयः) 154	3
जातौ जातौ च यस्मै 312	32
ज्योत्स्नाकरश्मिमुद्गरयक्षकोराः (अमरः पातपातं १-४९) 185	14

ट

टिङ्गणम् (पा. सू. ४-१-१५) 2	2
 1	15

प

पिचम् (पा. सू. १-३-७४) 3	3
------------------------	--------	---

गेरभ्ययने वृत्तम् (४-२-२६)	37	14
व्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः (म. भा. वा.)	5	21
		67	16

त

ततस्तस्य बभौ रूपं कामरूपसमग्रम् (हरिवंशः)	236	21
तत्र नियुक्तः (पा. सू. ४-४-६९)	3	21
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् (गीता १४-६)	65	20
तदधिगम उत्तर (अ. सू. ४-१-१३)	29	19
तदधीनवचने च (पा. सू. ५-४-५३)	197	3
तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् (पा. सू. २-२-११)	42	8
तदानन्दसान्द्रो यत्र मनोलयः (यादवः)	272	11
तददृश्यं दृष्टमात्रं यत् (यादवः)	274	7
तनुपे तनुपे कं (वासवदत्ता)	293	5
तप्तहेमनिकायामं	66	25
तमधीष्टो भूतो भूतः (पा. सू. ५-१-८०)	37	13
तमस्तु राहुः स्वर्भानुः (अमरः)	9	6
तमी तमिस्रा कथिता (हलायुधः)	167	17
तरलं चञ्चलं छिन्ने (विश्वः)	5	19
तरुणः स्यान्नवे यूनि (विश्वः)	8	2
तर्कनिश्चययोर्नूनं (यादवः)	90	21
तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः (कुमारसंभवः २-४८)	191	15
तामेव धवलेक्षणां (कादम्बरी)	277	5
तावत्स्वर्गे भवानस्तु शासनान्मम नान्यतः (हरिवंशः)	236	24
तेन निर्वृत्तम् (पा. सू. ४-२-६८, ५-१-७९)	37	18
		60	5
त्रिदिवो व्योम्नि दिव्यपि (यादवः)	205	21
त्रिलिङ्गं मण्डलं धृन्वे (यादवः)	207	19
त्रिलोक्यां प्रतियोजारं (श्रीभागवतं १०-६२, ८-१०)	90	8
त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं (श्रीभागवतं १०-६३-२९)	68	18
त्रिषु स्फुलिज्जोऽन्निकणः (अमरः)	126	2

आख्योदाहृतप्रमाणानि

	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
विहयं पञ्चपादात् (वैजयन्ती) 255	14
त्वत्तल्लोर्गुणयवनस्य (का-वार्तिकं ८३६) 45	12
	63	23
त्सहः अङ्गादिमुद्यौ स्यात् (अमरः) 173	21

क

दक्षिणाग्रं परिवारन् (श्रीभागवतं १०-६६-३०) 124	19
दरोऽस्त्री शङ्खभीगवेषु (यादवः) 1	14
दर्शनीयं तवानन्दसाम्प्रः (यादवः) 28	2
दिष्यं विविभवे योग्ये (विश्वः) 202	5
दुर्गतिर्भरके नैस्त्वे (यादवः) 145	12
दुष्प्रापं तु पुरं तुर्गे (यादवः) 26	8
दूरादेशमिगमनं (का-नीति ४-७१) 149	18
दूरान्तिकार्थैः पञ्चद्वयतरस्यां (पा. सू. २-३-३४)	... 39	8
दृष्टिर्धीदर्शनाक्षिपु (विश्वः) 1	11
देवस्सुरेधने राक्षि (यादवः)	... 140	7
देशो नघम्बु (अमरः) 222	15
द्यावाभूमी जनयन् (अ. सं. १०-८१-३) 109	21
द्वारादीनां च (पा. सू. ७-४-४)	... 8	21
द्वायिमौ पुरुषव्याघ्र (श्रीभागवतं) 45	10
द्वितीया (पा. सू. १-१-२४) 123	8
द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं (अमरः) 86	12
द्वयकर्मसिद्धिजन्तम् (अमर लिङ्गादि २४ श्लो) 293	8

ख

धर्मपथ्यर्थे (पा. सू. ४-४-९२) 106	9
धर्माविद्वदो भोगेषु (गीता ७-११) 311	16
धारणाध्यातं समाधिप्रयं (पा. यो. सू. ३-४) 298	19
धुर्यं यानमुखे (यादवः) 243	8
धौते निद्रातं निक्षितं (प्रकाशः) 245	14
धृष्टं धुष्कृद्विधातम् (यादवः) 80	20

न

न कर्ममिचमां (पा. गणसूत्रं १९१)	220	13
न कश्चिद्योषितः शक्तः (मनुस्मृ ९-१०)	265	20
नकिरिन्द्र त्वदुत्तरः (क्र. सं. ३-६-१९-१)	110	8
न कोपचायाः (पा. सू. ६-३-३७)	293	3
न जातहार्देन न विद्विषादरः (किरातार्जुनीयं १-३३)	171	3
न दृतश्च (पा. सू. ५-४-१४३)	13	12
न पूजनात् (पा. सू. ५-४-५९)	82	12
न बहुव्रीहिगम्यार्थे भवन्ति मतुवादयः	79	28
न विश्वसेदविश्वस्तं (म. स्मृ. ७-१०५-१०)	150	15
न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति (भारतं शा. १३८-१४५)	144	6
निकारस्तु तिरस्कारः (यादवः)	186	11
विकार्यनिलयालयाः (अमरः)	42	8
निकृष्टप्रतिकृष्टार्थे (अमरः)	194	17
निगमो निश्चये वेदे (यादवः)	178	7
नियतं निश्चितं मतं (हलानुघः)	174	11
नियमे यन्त्रणायां च (विश्वः)	36	24
निर्वृतिस्तु मनस्तोषः (यादवः)	127	18
निशामदोषाभ्यां च (पा. सू. ४-३-१४)	29	12
निस्त्रिशो निर्वये स्वर्गे (विश्वः)	160	2
नुः स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थे (विश्वः)	298	8
नैकस्तु चिन्तयेदर्थं	147	18

प

पञ्चम्यपाक्षपरिभिः (पा. सू. २-३-१०)	83	17
पदं दृतसमाह्वयम्	112	11
पद्मपां भूमिर्दिशः (क्र. सं. १०-९०-१४) (तै. आ. ३-१२-३)	193	8
	258	11
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं (मुण्डकोपनिषत् ३-२-८)	117	10
परिपणं मूलधनं (यादवः)	272	10

न्यायोदाहरणप्रमाणानि

पुटम् पङ्क्तिः

परिवारः परिजने (अमरः)	160	5
पस्पर्शाङ्गं तथा विष्णुः (हरिवंशः)	236	19
पादोऽस्य विद्या (अ. सं १०-९०-३ तै आ ३-१२-२)	249	20
पार्थिवमन्त्रनार्या (रत्नमाला)	72	5
पालिः स्वपञ्चमकूपकपु (अमरः)	...	35	21
पुरोहितं वृणीते	4	18
पुरवारं तु गोपुरं (अमरः)	207	7
पुरा देवासुरे युद्धे (पञ्चपुराणं)	40	5
पृच्छती सुस्तातादिभ्य उपसंख्यानम् (का. वार्तिकं २९५३).	47	20
पौरमात्यादिलिङ्गेषु (वाङ्मयः)	148	9
प्रकारे गुणध्वनस्य (पा. सू. ८-१-१२)	48	18
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च (कामन्वकनीतिः १३-३३)	...	119	18
प्रकाशो द्योत आतपः (अमरः)	44	10
प्रह्वेडनस्तु नाराचे (अमरः)	76	12
प्रतीतः सादरे ज्ञाते (विश्वः)	294	5
प्रतीतो भूषिते क्याते (वैजयन्ती)	298	1
प्रत्ययस्थात् (पा. सू. ७-३-४४)	290	3
प्रबोधका मागधवन्वि (हलायुधः)	50	19
प्रमाणे द्वयसङ्घ (पा. सू. ५-२-३७)	221	16
प्रयोजनम् (पा. सू. ५-१-१०९)	4	14
प्रसङ्गं तु हठार्थकम् (अमरः)	69	3
प्राणिरजतादिभ्योऽङ्घ्र (पा. सू. ४-३-१५४)	58	15
प्रातर्जुहोति	4	15
प्रादिभ्यो धातुजस्य (का. वार्तिकं १३९०)	120	11
		145	18
		248	9
प्राप्तापन्ने च द्वितीयया (पा. सू. २-२-४)	30	14
प्रायस्तु मृतिमुद्ययोः (अमरः)	...	163	20
प्राच्यः पण्यः (पा. सू. ४-३-१७)	213	4

म्याकथोदाहृतप्रमाणानि

पुट्य पङ्क्तिः

प्रियवशे वदः (पा. सू. ३-२-३८)	137	21
प्रियागमनवेलायां	164	20
प्रियो हि ज्ञानिनः (गीता ७-१८)	230	5
प्रेमा मानः कोहः प्रणयो रागोऽनुराग इत्युक्ताः (रासाजैवः ४३ पु.)	294	15

फ

फलं चर्ममयं चर्म (यादवः)	256	4
फलं हेतुसमर्थे स्यात् (प्रकाशः)	245	16
फलेप्रहिरात्मभरिश्च (पा. सू. ३-२-६)	135	12

ब

ब्रह्मविदिष सौम्य ते (छान्दोग्यं ४-१४-२)	30	3
ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् (अ. सं. १०-९०-१२) (तै. ब्रा. ३-१२-५).	226	9
ब्राह्मे मुहूर्ते देवानां	24	10

भ

भं नक्षत्रं तारकं च सत् (यादवः)	11	4
भद्रः श्रीहरिताल (गजशास्त्रम्)	196	12
भीमार्थानां भवहेतुः (पा. सू. १-४-२५)	...	170	22
भीहीभृद्व्यां श्लुवञ्च (पा. सू. ३-१-३९)	305	11
भुक्ते भुक्ता च या पत्यौ	...	34	5
भुवो मावे (पा. सू. ३-१-१७)	...	86	2
भूषणाद्यैर्गिराऽङ्गेन	287	3
भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहात् (रघुवंशः ११-४१)	99	12
भोगमात्रसाम्यल्लिङ्गाच्च (ब्र. सू. ४-४-२१)	299	13
भोगो राज्ये धने सौख्ये (वैजयन्ती)	65	11
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा (श्वेता. उ. १-१२)	241	2
भ्रमरः कामुकेऽलिनि (भ्रमरः)	42	27

म

मनागल्पे च मन्दे च (विश्वः)	26	13
-----------------------------	------	----	----

मृत्योर्दोषप्रमाणानि

	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
मया हतांस्त्वं जहि (गीता ११-४५) 248	20
मराले दन्तुरे पुंसि (रत्नमाला) 289	19
मर्त्यलोको जीवलोकः (यादवः) ■	22
महाप्रस्थानयात्रा च 17	4
मिथुनं युगलं युग्मं (वैजयन्ती)	... 122	7
मिथुनासद्वति त्रिषु (वैजयन्ती) 122	8
मुखं निस्तरणे (विश्वः) 276	9
मुगयाऽक्षाः स्त्रियः पानं 151	23
	217	15
मोक्षे भगवान् भूतैर्बलिः कीदृशकैरिव (वायु. पु. उ. सं. ३१-९१). 93	2
मौलं भूतं भेणि (का. नी. १६-३) 153	5

य

यजजपवर्णा यवः (पा. सू. ३-२-१६६) 125	16
यथाकामी भवेद्वाऽपि (याज्ञ. स्मृ. ८१ श्लोकः) 266	8
यथाईवर्णः प्रणिधिः (अमरः) 119	10
यथा सादृश्ये (पा. सू. २-१-७) 60	21
यवसं तृणमर्जुनं (अमरः) 194	16
यस्योभावप्री (भा. भौ. सू. ५-२९-१३) 216	8
यां मलघट्टाससं सम्भवन्ति (तै. सं. २-५-१) ■	11
यावद्वधधारणे (पा. सू. २-१-८) 137	23
युद्धमायोधनं जम्बं (अमरः) 91	9
योगः सन्नहनोपाय (अमरः) 290	18
योग्यशक्तहिताः क्षमाः (यादवः) 143	2
योऽप्यथासन्तमात्मानं (भा. उच्यो ४२-१५) 114	11

र

रङ्गो रणखले (विश्वः) 190	15
रथोपकरणं प्रोक्तं (हलायुधः) 98	9
रजसूय (पा. सू. ३-१-११४) 182	7

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

पुटम् पङ्क्तिः

राज्ञानौ वा एतौ देवतानां (तै. सं. २-६-२)	110	18
राम राम महाबाहो (भारतं. आरण्यपर्व)	136	15
रूपं तत्त्वं सतत्त्वं च (यादवः)	109	2

ल

लघुर्मनोहनिस्सारागुरुषु (यादवः)	132	18
लुपसदचरजप (पा. सु. ३-२-४)	125	14

व

वप्रः पितरि ना न स्त्री (यादवः)	77	24
वरं बाहीकपीतने (अमरः)	28	24
वराकस्सङ्गरे शोच्ये (विश्वः)	115	5
वर्णो वर्णेन (पा. सु. २-१-२९)	12	6
वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः	144	5
वाक्यावेरामन्त्रितस्य (पा. सु. ८-१-८)	106	6
वा पुंसि पञ्च नलिनं (अमरः)	21	14
विहृतो व्याधितोऽपटुः (अमरः)	156	2
विटपः पल्लवे विद्वे (विश्वः)	122	3
वितानो यज्ञविस्तारः (विश्वः)	4	15
विद्यावरिवन्धुशीलसम्पत्ताय	223	19
विन्ध्यास्तु दक्षिणो देशः (यादवः)	201	20
विश्वं शतं सहस्रं च (भारतम्)	228	22
		266	21
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ. सं. ८-४-४, १-१-२३)	110	9
वीरस्तु सुभटे श्रेष्ठे (विश्वः)	31	18
वेदानध्यापयामास (भा. शां. ३५९-२०)	247	2
वैदेहिकः सार्थवाहः (अमरः)	178	8
व्यवहारान् नृपः पश्येत् (याज्ञ-स्मृ. २-१)	268	9
व्यालो दुष्टमृगः (हलायुधः)	221	12

श

शङ्का वितर्कमययोः (शब्दार्णवः)	32	17
--------------------------------	------	----	----

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

	पुटम्	पङ्क्तिः
शताङ्गः स्यन्दनो रथः (अमरः) 38	6
शरं नीरे शरः काण्डे (अमरः) 78	10
शरीरारोग्यमर्थाश्च (विष्णुधर्म ७४-४३) 270	4
शाकहीयं समाभित्य (कृ. पु. ४९-४०) 199	16
शास्त्रीयं तु फले गतिः (यादवः) 82	12
	123	7
शेषा निर्मात्यनुजितम् (यादवः) 27	12
श्रुतं शास्त्रादधुनयोः (अमरः) 156	17
श्रुतिस्मृती ममैवाहा 114	14
श्वेतास्तत्र मरा नित्यम् (कृ. पु. ४९-४१) 199	18

स

संज्ञायां श्रुतवृत्ति (पा. सू. ३-२-४६) 84	9
	191	6
	224	5
संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च (श्वे-उ १-८) 240	21
सकृदेव प्रपणाय (रामायणं युद्ध १८-३३) 134	4
सङ्ग्रहो दुर्गसञ्चारः (अमरः) 220	18
सङ्ग्रहयाऽव्ययासञ्च (पा. सू. २-२-२५) 5	8
सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैः (वीतराजवाधा) 36	21
सत्त्वोऽस्त्री जम्बुषु ह्रीये (यादवः) 22	18
सदाऽनुरक्तप्रकृतिः (कामन्दक नीति १-२४) 148	5
सपञ्चविजयव्यातिचिह्नं (यादवः) 68	12
समधर्मविभ्यस्स्थः (पा. सू. १-३-२२) 68	25
समस्तशब्दमूलत्वात् (वामनपुराणम्) 244	8
समाक्रान्तो बलवता (का. नी. १-३२) 156	37
समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायाः संप्रवृत्त्यते (श्रीभाग १०-६८-५४)	237	18
स यत्प्रमाणं कुरुते (गीता ३-२२) 51	14
सर्वं गङ्गासमं तोयं (व्यासस्मृतिः) 65	4
सर्वणि तत्र भूतानि (वि. पु. ६-५-७५) 112	21

व्याख्योदाहृतप्रमाणानि

	पुटम्	पङ्क्तिः
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति (क. उ. १-२-१५) 93	13
सहजं निजमाजानं (वैजयन्ती) 23	5
सहायाः साधनोपायाः (का. नी. ११-५६) 151	3
साम दानं च मेदश्च (का. नी. १७-३) 152	3
सायं सन्ध्या पितृप्रसूः (अमरः) 212	14
सिंहशार्दूलनागाद्याः (अमरः) 314	6
सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणाम् (यावद्व्यपकाशः) 10	9
सुपर्णोऽसि गरुत्मान् (तै. सं. ४-१-१०-५) 93	10
सुदुतं प्रियसत्ये स्यात् (शब्दार्णवः) 315	4
स्तनयितुर्गारिवाहं (विश्वः) 176	10
स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि धिये (दशरूपके ४-५६)	294	16
स्थानमयर्दियोः स्थितिः (यादवः) 35	12
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालः (यादवः) 7	2
स्वनियममपहाय (श्रीभागवतं १-९-३७) 241	17
स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः (का. वार्तिकं ३०७४) 157	6
स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च (का. नी. ४-१) 151	8
स्त्रियां शिवा भूरिमायु (अमरः) 85	10
स्वित्प्रश्ने च वितर्के च (अमरः) 110	20
स्ये स्ये धर्मे निविष्टानां (मनु. स्मृ. ९-३५) 141	151

ह

हलि च (पा. सू. ८-२-७७) 169	12
हिमवद्विन्ध्ययोः स्थानं (म. स्मृ. २-२१) 175	13
हकोरन्त्यतरस्यां (पा. सू. १-४-५३) 67	14
हराख्या चित्तवक्षसोः (विश्वः) 278	12

शिववाङ्मयव्याख्योद्धृतग्रन्थकुलामकारादिक्रमेण सूचनी

व्याख्योद्धृतग्रन्थकुलामानि	पुटम्	पङ्क्तिः	व्याख्योद्धृतग्रन्थकुलामानि	पुटम्	पङ्क्तिः
अ			याज्ञवल्क्यः	167	18
अमरः	3	18	”	203	14
		इत्यादि	यादवः	1	15
अमरसिंहः (अमरः)	52	12	इत्यादि		
क			व		
कामन्दकः	151	2	वात्स्यायनः	297	19
क्षीरस्वामी	8	18	वेदव्यासः	299	14
ग			स		
गोपीपुत्रः	297	19	सर्वाभट्टः	293	6
			सुभूतिचन्द्रादयः	77	18
न			ह		
मन्दिकेश्वरः	297	19	हरदत्तः	305	13
भ			हलायुधः	7	18
भोजराजः	77	14	”	14	5
			”	38	10
य			”	48	9
याज्ञवल्क्यः	266	7	”	50	20

यादवाभ्युदयन्यासोद्धृतग्रन्थनाम्नामकारादिक्रमेण सूचनी

व्याख्योद्धृतग्रन्थनामानि	पुटस्	पङ्क्तिः	व्याख्योद्धृतग्रन्थनामानि	पुटस्	पङ्क्तिः
अ			म		
अमरकोशः	293	9	मनुस्मरणस्	266	7
अमरशेषः	87	9	महाभारतस्	45	12
"	119	10	"	94	7
"	183	20	"	202	2
क			"	228	4
कठवल्ली	250	13	"	229	16
कादम्बरी	277	6	"	252	22
कामन्दकीयं	119	15	"	253	14
कुमारसम्भवः	191	14	"	266	24
कूर्मपुराणम्	199	14	"	289	20
ग			मानवीयधर्मशास्त्रम्	141	14
गजशास्त्रम्	196	10	र		
द			रघुवंशः	99	11
दशरूपकम्	244	18	रत्नमाला	72	6
न			"	183	6
नीतिशास्त्रम्	150	17	रत्नार्णवः	294	16
(कामन्दकीयं).			व		
नैषधस्	212	2	वास्तवदत्ता	77	17
प			"	293	7
पद्मपुराणम्	40	4	विश्वः	4	16
पातञ्जलशास्त्रम्	298	20	इत्यादि		
			विश्वप्रकाशः	10	10
			विष्णुपुराणम्	141	11

व्याख्योद्धृतग्रन्थनामानि	पुटम्	पङ्क्तिः	व्याख्योद्धृतग्रन्थनामानि	पुटम्	पङ्क्तिः
वैजयन्ती	23	5	शारीरकम्	29	20
»	55	12	श्रीभागवतम्	90	6
»	79	21	»	237	16
■	122	7	»	251	20
»	255	13	श्रुतिः	98	10
»	278	8	»	144	48
			»	193	8
श			»	202	14
चम्पकाशिका	77	14	»	250	20
[भोजराजीया]			»	258	13
शङ्खार्णवः	32	18			
■	315	5	हरिवंशः	236	22

**शादनाभ्युदयव्याख्यायां न्युत्पादिता मूलगताः
प्रयोगविशेषाः**

न्युत्पादितप्रयोगविशेषः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	न्युत्पादितप्रयोगविशेषः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
अ			उ		
अगदंकारं	148	13	उदरंभरिः	135	12
अचकमत	139	14	उदिताः	145	15
अङ्गुष्ठत	103	20			
अधिकः (अध्याकृतः)	312	22	क		
अभिस्तायकधन्वा	120	10	कडंकरियः (कडंग- रीयः).	143	5
अनन्ययोगात्	241	15	कमलवनं कान्ति-	50	10
अनुकृतिर्न शक्या	305	13	मध्यापयद्भिः.		
अपगतवरीणां	5	11	काञ्चनं (काञ्चन-	58	16
अपाययत	294	5	विकृतम्).		
अभवाय कल्पमानं	131	21	कामितकामिनी-	45	13
अभीषयत	218	16	त्वम्.		
अभीष्टुः (शुः)	52	12	कोशः (कोषः)	160	6
अमाद्यत	285	19	क्षेम्यं	157	4
अशूरसंदर्शनतापः	77	11			
(उत्कृष्टः सूर्यसंद- र्शनतापः)			च		
			चञ्चुर्यमाणा	169	8
आ			जगद्धितार्थाय	244	10
आकालिकी			जञ्जपूकं	125	13
आनघाणां ददौ	198	13			
आ सागरात्	83	16	त		
आस्थित (प्रतिजज्ञे)	100	19	तत्तादृशी	19	18
आस्वादनीं	68	1	तन्द्रा	3	19
आह (उवाच)	307	12	तन्दी	3	16
			तस्य ताडुभयतः	122	8

श्रुत्यादितप्रयोगविशेषाः	पुटम्	पङ्क्तिः	श्रुत्यादितप्रयोगविशेषाः	पुटम्	पङ्क्तिः
साण्डवं ग्राह्या- मास.	180	18	म		
त्वदेकहृदयाः	4	2	मालिका	290	5
			मुद्गं वादयिता	98	9
द			ल		
दिनमुखं आवितः	50	21	लतिका	290	4
दौवारिकाः	3	19			
द्वारकोपगमितैः	123	7	व		
द्विरदान् चतु- दन्तशोमिनः.	209	18	वाचालः	6	23
			वाष्पेयः	63	2
ध			विकल्पनानि	67	11
धृतं (धृतिमत्)	43	17	विश्रमयायास	208	6
			वीरपतिवरायाः	84	9
न			श		
नदीनां 'नायो	87	20	शेषापटी	27	11
यदुबलमिव.			शोणितपूर्वं पुरं	57	18
प			स		
पङ्किलं	144	17	संश्रुणुष्व	106	15
पथान्	21	13	सुगन्धयो भक्तः	211	19
पुरोधसः	4	16	सुधर्मा	138	1
प्रच्छन्नसेनाकृतया	63	21	सेनया निष्ठासान्	171	1
प्रस्थयितः	70	3	सोमपीथिनः	144	2
प्रवृत्तं (सकर्मकं)	37	18	स्मरजनकतनुः	293	2
प्रवृत्तैः (प्रवर्तितैः)	60	3	॥	293	4
प्रसेदुः	231	18	स्वनाथनामाङ्गज-	79	23
प्रहसनी	226	16	योकिमन्तः.		
प्रवाहैर्माषाभिरिव	191	12			

कवितार्किकसिंह-सर्वतन्त्रसतन्त्र-श्रीमद्भेदान्ताचार्यविरचिते

यादवाभ्युदयनाम्नि महाकाव्ये

ए को न वि श स्त र्ग :

नित्यप्रबुद्धमपि निर्मलया स्वदृष्टया

निद्राणवहरनिमीलितनेत्रपद्मम् ।

¹ प्राबोधिकीभिरुपसेदुरितीव वाग्भिः

स्वाधीनमर्त्यतनयं श्रुतिवन्दिनस्तम् ॥ १ ॥

विद्वन्मणि-श्रीमदप्पयदीक्षितविरचिता व्याख्या

अथ भगवत्प्रबोधकमागचमुत्तेन प्रभातवर्णनं प्रस्तौति—

नित्येति—निर्मलया कचिदपि विषयप्रतिबन्धकालुप्यरहितया ।

स्वदृष्टया निजप्रिया । “दृष्टिर्भादर्शनाक्षिषु” इति विश्वः । नित्य-

प्रबुद्धं सदा जाग्रदशापक्षमपि । निद्राणवत् सुषुप्तेन तुल्यं यथा

तथा । दहरनिमीलितनेत्रपद्मं, नेत्रं पद्ममिवेत्युपमितसमासः, दहरमप्यं

निमीलितं नेत्रपद्मं येन तं । “द्रोऽस्त्री शङ्कुभी² गर्वेष्वत्पार्ये त्वय्ययं दश्म्”

इति यादवः । स्वाधीनमर्त्यतनयं स्वायत्तमकर्मवश्यं ³मर्त्यमुतं । तं कृष्णं ।

श्रुतय एव वन्दिनः मागधाः । इति त्रय्यमाणप्रकारेण । इवशब्दो

व्यख्यालङ्कारे । प्राबोधिकीभिः ⁴प्रबोधप्रयोजनाभिः । वाग्भिः, प्रभातवृत्ता-

न्तगोचराभिः । उपसेदुः । वेदा वन्दिरूपं गृहीत्वा प्राबोधिकानि प्रभात-

¹ प्राबोधिकीभिः—घ. अ. सु. ² गर्वेष्वत्पार्ये त्वय्ययं—ङ. एतेनैव मुद्रितगादव-

यतेनैव—पि. ³ मर्त्यतनयं—घ. ट. ⁴ प्रबोधनप्रयोजनाभिः—ङ.

वर्णनानि पठान्ति स्मेत्यर्थः । 'टिड्ढाणञ्' (पा. सू. ४-१-१५)
इत्यादिना कर्त्तुम् ॥ १ ॥

यामिन्यपैति यदुनाथ विमुञ्च निद्रां
उन्मेष^१ मृच्छति तवोन्मिषितेन विश्वम् ।
जातस्त्वयं खलु जगद्धितमेव कर्तुं
धर्मप्रवर्तनधिया धरणीतले त्वम् ॥ २ ॥

यामिनीति—हे यदुनां नाथ ! यामिनीं रात्रिः । अपैति । निद्रां
विमुञ्च । अपैतु यामिनी, किमर्थं निद्रां मोक्षय्या, तत्राह—उन्मेष-
मिति । तव परमेश्वरस्य । उन्मिषितेन उन्मेषणेन, भावे कः । विश्वं अखिलं ।
उन्मेषं मृच्छति प्राप्नोति । अतस्तदुन्मेषाय निद्रां मोक्षयेति भावः ।
अ मृद्धिश्चस्योन्मेषस्तत्राह—जात इति । जगतां हितमेव । कर्तुं ।
एवकारस्तदेकप्रयोजनत्वं सूचयति । धर्मप्रवर्तनधिया जगद्धितोप-
योगिनो धर्मस्य प्रवर्तनबुद्ध्या । धरणीतले । त्वं । स्वयमेव खलु, न तु
स्वस्यानिच्छायां परप्रवर्तनमात्रेण । जातः आविर्भूतः । अतस्त्वदुद्देश्य-
लोकधर्मप्रवृत्त्यर्थं जगदुन्मेषणं भाव्यमिति भावः ॥ २ ॥

अभ्रान्तसन्ततिमिराभरणप्रकाशैः
आरात्रिकं प्रमुखयन्त्य इवोपचारम् ।
हृच्छन्ति ते प्रथमदृष्टिमनन्यलभ्यां
पद्माननाः पद^२निवेशनधन्यहस्ताः ॥ ३ ॥

अभ्रान्तेति—आरात्रिकमुपचारं नीराजनोपचारं । अभ्रान्तसन्त-
तिभिः अविरतप्रसरणैः । आभरणप्रकाशैः भूषाणामालोकैः । प्रमुखयन्त्यः

प्रमुखं कुर्वन्तः, पुरस्कुर्वन्त इव स्थिताः । ^१पदानिवेशनेन त्वचरणयोरुपरि
विन्यसनेन चन्ध्याः सुकृतिनो हस्ता यासां ताः । पद्माननाः पद्मदुस्यवदनाः,
उत्तमस्त्रियः । ते तव । अनन्यलभ्यां अन्यैरप्युप्यैरलभ्यां । प्रथमदृष्टिं
योगनिद्रया प्रसन्नमाद्यं नेत्रपातं । इच्छन्ति । अतस्तासां मनोरथपूर-
णायप्युन्मिषितव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

बुद्धाः कथञ्चिदरं व्यतिमिष हैमं
दौवारिकास्तव गृहीतमुजातवेत्राः ।
निर्गच्छतः प्रविशतश्च निशामयन्तो
नाथ त्वदेकहृदया न भजन्ति ^२तन्त्रीम् ॥ ४ ॥

बुद्धा इति—हे नाथ । गृहीतमुजातवेत्राः उपातरम्यवेत्राः ।
बुद्धाः स्वविराः, अन्तःपुरसभिहितत्वात् । ^३हैमं हिरण्यं । अररं कबाटं ।
“कबाटमररं तुल्ये” इत्यमरः । कथञ्चित् व्यतिमिष वार्धकेनाशक्त-
तया कृच्छादुद्धातः । निर्गच्छतः । प्रविशतश्च । अनान् । निशामयन्तः
विरलसंजनस्थात् चौर्यादिशङ्कया पश्यन्तः । तव । दौवारिकः द्वारे
नियुक्तः । त्वदेकहृदयाः त्वम्येकस्मिन् हृदये येषां ते तवामृताः, त्वमि-
र्ममेव प्रतीक्षमाणास्सन्तः । तन्त्रीं प्रमीक्षां । न भजन्ति । तन्त्रीसम्बन्धः
क्षीरस्वामिप्रभृतिभिः ईकारान्त उक्तः । केषित् ‘विमञ्च नक्तं दिवमस्त-
तन्दिषा’ (किरासा. १-९) इत्युदाहृत्य ह्रस्वेकारान्तमप्याहुः । “निदा-
तम्नाम्रद्वाम्बः” इति सौत्रनिर्देशादावन्तपाठोऽपि साधुः । दौवारिका
इति “तत्र नियुक्तः” (पा. सू. ४-४-६९) इति ठक्प्रत्ययः । ‘द्वार-

^१ पदानिवेशितवन्तः हस्तः पदयोस्तत्परयोः निवेशितेन निवेशनेन विन्यसनेन-
इ. ^२ तन्त्री—हे. सु. ^३ हैमं हेममयं.—इ. ^४ त्वमिर्मममेव प्रतीक्षमाणास्सन्तः
—इ. (पा. सू. १-१-१५८) इति सूत्रमत्र शेषम्.

कीर्त्ति च' (भा. सू. ७-४-४) इत्यैजागमः । त्वदेकहृदया इति एक-
शब्दसमासानन्तरं त्वच्छब्दस्य शिवभागवतवत्समासः ॥ ४ ॥

विश्वैकतीर्थमजनेन विशुद्धिमन्तो

निद्रोज्जिता निगमसीम्नि निशात्यये च ।

वैतानिकान् विधिवशेन विहृत्य वह्नीन्

पुण्याश्रयाः परिचरन्ति पुरोषसस्ते ॥ ५ ॥

विश्वेति—विश्वस्य एकं मुख्यं तीर्थं भगवानेव परमपावनत्वात्
तस्य मजनेन । विशुद्धिमन्तः विशेषेण नद्यादिस्थानमात्रशुद्धेभ्योऽति-
शयेन शुद्धिमन्तः । निगमसीम्नि वेदान्ते । निशात्यये उषसि च । निद्रो-
ज्जिताः, निद्रा पूर्वस्मिन् अबोधः, उत्तरस्मिन् सुषिः, तद्रहिताः । पुण्या-
श्रयाः पुण्यकृतान्तःकरणाः, श्रमैकनिरतचित्ताः, शुद्धान्तःकरणा वा । ते
तव । पुरोषसः पुरोहिताः । विधिवशेन 'प्रातर्जुहोति' इति विध्यायत्तया ।
वैतानिकान्—वितानः यज्ञः, तत्प्रयोजनकान् । वह्नीन् आहवनीयादीन् ।
विहृत्य प्रणीय । परिचरन्ति वरिवस्यन्ति । "वितानो यज्ञविस्तारलभेषु
कृतकर्मणि" इति विश्वः । ततः 'प्रयोजनम्' (भा. सू. ५-१-
१०९) इति सूत्राहुक्प्रत्ययः । पुरोषस इति छत्रिन्यायादजहलक्षणया
पुरोषसस्तदन्वे च द्विजातय उक्ताः । अन्यथा 'पुरोहितं वृणीते' इत्ये-
कत्वस्य विवक्षितत्वादेकस्य राज्ञः पुरोहितबहुत्वाभावेन बहुवचनं नोप-
पद्येत ॥ ५ ॥

निद्रावशेन निभृतेक्षणमुत्थितानां

द्वित्राणि मन्यरपदान्यपगत्वरीणाम् ।

काले गृहीतमुचिते रक्षणाः कथं चित्

मौनव्रतं जहति मुग्धवधूजनानाम् ॥ ६ ॥

निद्रेति—निद्रावशेन निद्रायत्तया । निभृतानि निश्चलानि

विषयेषु ^१ प्रसररहितानि ईक्षणानि यस्मिन् कर्मणि यथा तथा ।
उत्थितानां । द्वित्राणि द्वे त्रीणि वा मानं येषां तानि । मन्थरपदानि
मन्दानि चरणविन्यसनानि । अपगस्वरीणां अपसृतवतीनां । मुग्धवधूज-
नानां । रशनाः काष्ठयः । उचिते काले निद्रासमये । गृहीतं । मौनव्रतं
निश्शब्दत्वं । कथं चित् । जहति त्यजन्ति । कथंचिदित्यनेन वास्व-
स्वभावप्रयुक्त्या वृत्त्या प्रथमपदविन्यासानामतिमान्धं क्रमेणालस्यापा-
यात् गमनामिव्याक्तिर्द्योत्यते । द्वित्राणीति 'सञ्ज्ञययाऽन्ययासञ्ज्ञ'
(पा. सू. २-२-२५) इत्यादिना बहुव्रीहिसमासः । 'गस्वरश्च' (पा.
सू. ३-२-१६४) इति गमेरनुनासिकलोपः, करप् प्रत्ययश्च निपातितः ।
स च 'अनुपसर्गाह्लिम्पिविन्द' (पा. सु. ३-१-१२८) इत्यादि ज्ञापकात्
लोपसर्गादपि भवति । अतोऽपगस्वरशब्दस्साधुः । क्वरवन्तात् क्वीप् ॥६॥

सन्त्यज्यते तरलमौक्तिकजालदृश्यैः

तारागणैस्त्रिदशवर्त्म तमालनीलम् ।

पश्चापतेरमृतनिर्मथनावसाने

दुग्धाम्बुराशिपृषतैरिव रूपमग्रयम् ॥ ७ ॥

सन्त्यज्यत इति—तमालनीलं तापिष्ठाश्यामलं । त्रिदशानां
वर्त्म गगनं । तरलमौक्तिकजालदृश्यैः भास्वराणां चञ्चलानां वा
मुक्ताफलानां निकरवद्दर्शनीयैः । ^२ 'तरलं चञ्चलं छिद्रे हारमध्यमणावपि'
इति विश्वः । तारागणैः नक्षत्रनिकरैः । संत्यज्यते । कथमिव—पश्चापतेः
पुरुषोत्तमस्या अग्रयं श्रेष्ठं । रूपं । अमृतनिर्मथनस्यावसाने । दुग्धाम्बुराशो
क्षीरोदस्य । पृषतैः बिन्दुभिरिव । निर्मथनानन्तरं बिन्दवो बोद्धवन्ति ।
पूर्वैलमाश्च शुष्यन्तीति भावः ॥ ७ ॥

^१ प्रसररहितानि—ऊ. ^२ 'तरलं चञ्चलं छिद्रे हारमध्यमणावपि । भास्वरे च'

इति मुद्रियविषयोऽपि इत्यनेन 'तरलं चञ्चलं छिद्रे—ऊ.

वाच स्फुरन्त्युपवति धुमनिप्रकाशे

न ज्योतिरिक्लवगणा न च तारकाधरा ।

तेजस्विनोऽपि समस्यैव समृद्धिमन्तः

स्वस्त्वभिधौ मुपितभास इव त्वदन्ते ॥ ८ ॥

वाचोति—वाच । धुमनेः पूर्वस्व प्रकाशे । उपवति समागच्छति
सति । ज्योतिरिक्लवगणाः लघोतसङ्गाः । “लघोतो ज्योतिरिक्लवः”
इत्यमरः । न स्फुरन्ति न प्रकाशन्ते । न च तारकाधराः—तारकाः
अश्विन्वाहवः, अदिसंख्येन ग्रहतारादयो गृह्यन्ते, तेऽपि न स्फुरन्ति ।
उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थकते—तेजस्विनोऽपि, केचिद् १ पर्यायी
इति शेषः । समसा अन्यकारेणैव । समृद्धिमन्तः । धुमनिध—स्वस्त्वभिधौ ।
मुपितभासः—अवहृतभासः । त्वदन्ते तव असदृशाः, त्वद्विजा वा
त्वयिष इव । ‘अन्तौ विमिनासदसौ’ इति वादवः । तेऽपि तेजस्विनः
प्रवाचकन्तोऽपि समोयुजेनैव समृद्धिमन्त इति भावः ॥ ८ ॥

आनर्तितान् सललितं दिवसावसाने

वाचास्रस्रवलवैर्निजहस्ततालैः ।

निद्रासप्तान् मृगदण्डो गृहनीलकण्ठान्

आवासावहिषितराहवरोहन्ति ॥ ९ ॥

आनर्तितानिति—मृगदण्डः पृथगां दण्ड इव दण्डो वासां ताः,
उत्तमजिवः । दिवसस्वावसाने । वाचास्रस्रवलवैः शिञ्जानमणिकटकैः ।
निजहस्ताः शङ्ख वाद्यविशेष इव तैः । सज्जितं सज्जितं आनर्तितान् । अथ
एव असात् निद्राकृतान् । मृगदण्डो गृहनीलकण्ठान् मयूरान् । आवासवहीनां
विस्तरात् जमात् । अवरोहन्ति । १ वाचास्रस्रवलवैर्वा अज्जन्तस्ते सज्जन्तस्ते

गर्हितत्वं प्रतीयेत । “स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्षवाक्”
 १ इत्यनुशासनात् । अतो वागेव वाचा । २ “आपं चापि हलन्तानां”
 इत्याबन्तता, तां लान्ति ददत इति ३ “ल दाने” (अदादि १०४८) इति
 धातोः ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (पा. सू. ३-२-३) इति कप्रत्ययान्तत्वाऽ-
 नुसर्तव्या ॥ ९ ॥

नृत्यन्त्युदीरितधनस्तानितामकाण्डे

नेदीयसीं तव निशम्य विभातनान्दीम् ।

चित्रातपत्रपरिमण्डलचारुवर्हाः

शृङ्गारयोनिशरपत्ररुचो मयूराः ॥ १० ॥

नृत्यन्तीति—अकाण्डे अनवसरे । उदीरितधनस्तनितां उरु-
 पितमेघनिर्घोषां, मेघनिर्घोषतुल्यं प्रतिध्वनिमुत्पादयन्तीमिति अत्र ।
 नेदीयसीं सज्जिह्वतरां । तव । विभातनान्दीं प्रामातिकमङ्गलपाठं ।
 निशम्य । चित्रं नानावर्णं आतपत्रमिव परिमण्डलं परितो मण्डलाकारं भास-
 नहं येषां तथाभूतास्सन्तः । शृङ्गारयोनिशरपत्ररुचः मन्मथकाणतुल्यपद्म-
 प्रभा । मयूराः । नृत्यन्ति । मयूराणामुदीपनविभावत्वात् शृङ्गारयोनिशरसं-
 विशेषणग्रहणम् । “कामश्चम्बरसूदनो मनसिजश्शृङ्गारयोनिस्मरः”
 हात हल्ययुधः ॥ १० ॥

निर्गत्य चित्रगरुतो निलयान्तरेभ्यः

तारस्वनास्तरुणविद्रुमताम्रचूडाः ।

रत्नाङ्गणेषु रमणीभिरवेक्ष्यमाणाः

क्रीडारथां विदधते कृकषाकुर्वराः ॥ ११ ॥

निर्गम्येति—चित्रगरुतः नानावर्णपतङ्गाः । तारस्वनाः अत्युच्च-

१ वाक्शब्दात् आकृताञ्जिभायकैः ‘आकृताञ्जौ बहुभाषिणि’ (पा. सू. ४-२-२-३५) इति सञ्ज्ञे ‘कुरित इति वक्तव्यम्’ इति वाक्यस्य दर्शनाच्चेत्यपि बोधम् ।
 २ ‘आपं चैव हलन्तानां’ इति सिद्धान्तकौमुद्यात् । ३ अथवा सिद्धान्तकौमुद्यात् ‘अ-
 आदाने’ इत्युक्त्वा ‘आपि दाने इति चउड’ इत्युक्त्वा ।

शब्दः । तरुणान्द्रिमताम्रबूढाः नवप्रवालरुपाशिताः । “तरुणस्स्याज्जवे
युनि” इति विश्वः । कृकवाकुवर्षाः कुक्कुटमुख्याः । निलयान्तरेभ्यः
वृहान्तरेभ्यः । निर्गत्य । रक्षाङ्गणेषु मणिचत्तरेषु । रमणीभिरवेक्ष्यमाणाः
सन्तः । श्रीदारणं विदधते क्रीडापुद्गं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

प्राप्तास्तुलां हरितकोमलबाणपत्रैः

किञ्चित्परिस्फुरितशोणमुत्तैस्सरोजैः ।

वामभ्रुवां वलयपङ्क्तिषु सञ्चरन्त्यो

मञ्जु कण्ठान्ति मणियज्जरशारिकास्ते ॥ १२ ॥

प्राप्ता इति—हरितानि पालशवर्णानि कोमलानि सूदुलानि
बाणपत्राणि येषां तैः । किञ्चित्परिस्फुरितशोणमुत्तैः ईषदुच्छ्वसितारुणाग्रैः ।
सरोजैः । तुलां सादृश्यं । प्राप्ताः । वामभ्रुवां रुचिरभ्रुवां, नतभ्रुवां वा स्त्रीणां ।
वलयपङ्क्तिषु प्रकोष्ठवलयराजिषु । सञ्चरन्त्यः । ते तव । मणियज्जरशारिकाः
रत्नपङ्क्तरेषु संवर्धिताः शुक्राङ्गनाः । मञ्जु यथा तथा । कण्ठान्ति शब्दायन्ते ।
शारिकाः पक्ष्यन्तराणीत्यप्याहुः ॥ १२ ॥

प्रत्याक्षिते तमसि यास्यति विप्रकर्षं

सञ्छन्नमानुमति सम्प्रति जीवलोके ।

मङ्गायमानसलिलं निजरश्मयोगात्

सिष्णासयेव सितमानुरूपैति सिन्धुम् ॥ १३ ॥

प्रत्याक्षित इति—सम्प्रति इदानीं । प्रत्याक्षिते प्रत्यक्षीकृते, सञ्जा-
तमत्यक्ते वा । तमसि अन्धकारे । विप्रकर्षं यास्यति अदृश्यतां गमिष्यति
सति । जीवलोके मर्त्यलोके । “मर्त्यलोको जीवलोकः” इति यादवः ।

सम्पन्नमानुमति तिरोहितसूर्ये च सति । सितमानुः शुभाकिरणः, चन्द्रः ।
निजरश्मियोगात् स्वकिरणसम्पर्कात् । गङ्गावमानसलिलं गङ्गावदाचर-
द्भ्रूलं सलिलं यस्य तं । सिन्धुं पश्चिमसमुद्रं । सिष्णासथा स्नातुमिच्छ-
येव । उपैति । प्रत्यक्षित इत्यादिना सूर्योपरागसमयोऽपि प्रतीयते । तत्र
तमो राहुः । 'तमस्तु राहुस्स्वर्मानुः' इत्यमरः । स चाप्रत्यक्षोऽप्युप-
रागसमये प्रत्यक्षो भवति । तदा च गङ्गास्नानं विहितम् ।

गङ्गास्नानं प्रकुर्वति ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

¹ महानदीषु वाऽन्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥

इति । तदर्थोपजीवनेन हेतूत्प्रेक्षा । सिष्णासथेति आदेशः² सकारत्वात्
षत्वम् ॥ १३ ॥

प्रत्यूषधर्मसमयेन समग्रधान्ना

शोषं व्रजत्यमृतरश्मिमयूखपूरे ।

अन्नाय कैश्चिदभिघातमवाप्नुवत्यः

ताराः प्रयान्ति विलयं तनुबुद्बुदाभाः ॥ १४ ॥

प्रत्यूषेति—समग्रधान्ना ³ बहुलतेजसा । प्रत्यूष एव धर्मसमयो
निदाघः तेन । अमृतरश्मिमयूखपूरे चन्द्रकिरणानां बृंहणे । शोषं । व्रजति
सति । तनुबुद्बुदाभाः सूक्ष्मबुद्बुदतुल्याः । ताराः नक्षत्राणि । अन्नाय शीघ्रं
कैश्चित् प्रथममाविर्भूतैरल्पैरुदेव्यतः सूर्यस्य किरणैः । अभिघातं । अवाप्नु-
वत्यः सत्यः । विलयं । प्रयान्ति । यथा जलपूरे शुष्यति बुद्बुदाः
कैश्चिदभिघातं प्राप्य नश्यन्ति, तद्वदिति भावः ॥ १४ ॥

¹ तथा तृती-घ.

² लकारस्य प्रकारः—घ.

³ बहुल-घ.

पशुस्त्रिणां प्रचहतः प्रथमास्त्रिणः
सन्ध्यासरोरुहक्षः प्रथमोस्त्रितापाः ।

सीमन्ति ते तिमिरकुन्तलमध्यभागे

सिन्दूररात्रिरिव भाति मयूखरेखा ॥ १५ ॥

पशुरिति—प्रथमास्त्रिणं पूर्वसमुद्रमेव तस्य । विचहतः त्यजतः ।
त्रिणां पशुः आदित्यात् । प्रथमोस्त्रितापाः पूर्वमुत्त्रितापाः, मयूः प्रागेव
क्षीणां सयनादुत्थानविधानादिति भावः । सन्ध्यायः सरोरुहक्षः
तस्याः । सीमन्ति ते सजातमिमन्ते । “सीमन्तः कथ्यते क्षीणां केशमध्ये
तु पश्यति” इति विश्वप्रकाशः । तिमिराणि तमांस्येव कुन्तलमः केशाः,
तेषां मध्यभागे । सिन्दूररात्रिः अरुणचूर्णविशेषपश्चिरिव । मयूखरेखा ।
भाति । मयूखरेखोदये तद्वेशः तमसोऽपसरणात् सीमन्तत्वेनाध्यव-
सितः ॥ १५ ॥

ज्योत्स्नापदेशमवधूय सितोत्तरीयं

स्तोकावशेषितसदाभरणप्रबन्धा ।

जज्ञीकरोत्यरुणभाषितमङ्गरागं

शशी दिशा दिनपतिं परिभोक्तुकामा ॥ १६ ॥

ज्योत्स्नेति—दिनपतिं परिभोक्तुकामा आदित्यसम्भोग-
निष्कन्ती । शशी दिशा ज्योत्स्नेत्यपदेशः अतो वक्तव्यं तत् । सितोत्तरीयं
वस्त्रम् । स्तोकावशेषितः अस्यावशेषीकृतः सतो नक्षत्राणामेव आभर-
णानां प्रबन्धः समूहो वक्ता तथाभूता सती । अरुणभाषितं पूर्वसारविना
संपादितं । अङ्गरागं स्वाज्ञासुखिमानं । जज्ञीकरोति । इष्टं
भाषिका स्तनोत्तरीयं विसृज्य विवेचनसौकर्यायभरणानि विरज्जीकृत्य

कुङ्कुमादिभिः अरुणं भावितं वासितं चाङ्गरागमङ्गीकरोति, तद्वदिति भावः । इह प्राच्या भविष्यन्नादित्यसम्पर्कः तत्सम्भोगत्वेन, तत्काल-सन्निकर्षः तदिच्छात्वेन चाध्यवसितः । ¹ “मं नक्षत्रं तारकं च सत्” इति यादवः ॥ १६ ॥

निर्णिज्य सम्प्रति निशाङ्गनिवेशलभं
कालेयपङ्कमिव सन्तमसं कलङ्कम् ।
क्षोणीभूतामरुणदीधितयोऽनुरक्ताः
पादानलक्तकरसैरिव रञ्जयन्ति ॥ १७ ॥

निर्णिज्येति—सम्प्रति । अनुरक्ताः शोणवर्णाः । अरुणस्य दीधि-
तयः । क्षोणीभूतां पर्वतानां । पादान् प्रत्यन्तपर्वतान् । ² . . निशायोग
एव तदङ्गनिवेशत्वेनाध्यवसितः । सन्तमसं विष्वक्ततमन्वकारमेव ।
कलङ्कं मालिन्यं । कालेयपङ्कमिव, कालेयं कृष्णवर्णः सुगन्धद्रव्यविशेषः ³
... तस्य पङ्कमिव । निर्णिज्य संशोध्य । अलक्तकरसैः
यावकद्रवैस्त्वि । रञ्जयन्ति । यथा राज्ञामङ्गान् रत्नविशेषेषु नायकाङ्ग-
संयोगेन कालेयपङ्कमलिनितान् अनुरक्ताः प्रणयवत्यः प्रसाधिकाः
‘पादान् निर्णिज्य यावकद्रवै रञ्जयन्ति, तद्वदिति भावः ॥ १७ ॥

प्रादुर्भविष्यति चराचरजन्तुवर्गे
प्राप्ताऽरुणेन विधुना तमसा च वेला ।
आभ्राति भवितपरस्परलेशयोगा
मायाविपक्तिरिव लोहितशुक्लकृष्णा ॥ १८ ॥

प्रादुर्भविष्यतीति—चराचरजन्तुवर्गे जङ्गमस्थावरात्मकमा-

¹ ‘सप्तक्षत्रमुत्तुर्न ना’ इति यादवः—क. छ. जयनेव पाठो मुख्यादवकोशवि-
शेषदे. ² इत आरभ्य ‘मलिनितान्’ इत्यन्तो ग्रन्थः क कोशमिषेषु मलितः. ³ सेष-
न्याया—प्र. मु. अत्र ‘निशाया अङ्गनिवेशेन लभं’ इति पाठेन भाष्यमिति भासि-
⁴ अत्र ‘सुगन्धद्रव्यः’ इत्यर्थकग्रन्थेन भाष्यमिति भासि. ⁵ अत्र ‘पादान्’
इत्येकसत्रीकमेति भासि.

णिस्तद्धे । प्रादुर्भविष्यति पूर्वोदयानन्तरं व्यक्तीभाविव्यति सति । उपमान-
यक्षे-जनिष्यति चराचरजन्तुवर्गे जङ्गमस्थावरात्मक इति योज्यम् ।
अरुहेन सूर्यसारथिना । विधुना चन्द्रेण । तमसा अन्धकारेण च । प्रासा ।
वेला प्रत्यूषवेला । भावितः प्राप्तः परस्परस्य लेखानां रजस्तत्त्वतमोगुणैक-
देशानां योगो यस्यां सा । अत एव लोहितशुक्लकृष्णा । 'वर्णो वर्णेन'
(पा.सू. २-१-२९) इति समासः । मायाविपक्तिः प्रकृतेः परिणतिरिव ।
आभाति । निखिलकल्पनिदानभूतायाः गुणत्रयरूपायाः प्रकृतेः
तत्तत्कल्पादौ जगत्सृष्टयर्थं गुणत्रयैकदेशसंयोजनेन जाता परिणतिरिव
भासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

उभिद्रपचनयनस्सुभगोत्पलामः

सम्भावितो मुनिगणैरुपपन्नबोधैः ।

रागोत्तरां श्रियमवाप्य रथाङ्गशोभी

जातस्स एष समथो जगदेकसेव्यः ॥ १९ ॥

उभिद्रति—उभिद्राणि पद्मानि नयनानीव यस्मिन् स तथोक्तः ।
सुभगोत्पलामः सुभगानां चक्षुष्याणां उत्पलानां इन्द्रीवराणां आभा यस्य
स तथोक्तः । उपपन्नबोधैः संपन्ननिद्रावसानैः । मुनिगणैः । सम्भावितः उपा-
सितः । रथाङ्गशोभी चक्रवर्कैः शोभमानः, तदा तेषां प्रहर्षात् । स एष
सम्बः प्रभातकालः । रागोत्तरां अरुणिमभूयिष्ठां । श्रियं शोभां । अवाप्य ।
जगतां एकः मुख्यः सेव्यः जातः । सर्वेषामाह्लादकत्वात् जगत्सेव्यत्वोक्तिः ।
इन्द्रीवराणां प्रभाते विकसतः कविसमयसिद्ध इत्युपपादिसं द्वितीयसर्गे
(यादवाभ्युदये—२-४८ स्त्रे.) अत्र विक्षेपणसाम्येन प्रभातस्य
नारायणरूपत्वमभिसंहितम् । तत्पक्षे—उभिद्रपचनयनः विकसित-
पुण्डरीकनिभलोचनः, श्यामलत्वात्सुभगोत्पलामः, उत्पन्नतत्त्वज्ञानैः
नारदादिभिः सम्भावितः, रथाङ्गेन सुदर्शनेन शोभमानः, रागोत्तरां

१ प्रेमभरितां, श्रियं लक्ष्मीं अवाप्य, जगदेकसेव्यो जातः, इति योजनीयम् । भक्तेषु भगवदाभिमुख्यापवादिकया पुरुषकाररूपया लक्ष्म्या विशिष्टस्यैव सेव्यत्वात् श्रियमवाप्य सेव्यो जात इति वचनभङ्गशुपपात्तिः ॥ १९ ॥

नीतश्चर्म निहतरात्रिवरूथिनीकः

चन्द्रातपत्रविनिपातविलुप्तभूमा ।

प्रत्यूषवैरीविभवेन पराहतात्मा

कालप्रतीक्ष इव गच्छति कामवीरः ॥ २० ॥

नीत इति—अयं नीतः श्रान्तिं प्रापितः, आप्रभातं काम-युद्धानुवृत्त्येति भावः । निहता रात्रिरेव वरूथिनी यस्य स तथोक्तः । 'नद्यतश्च (पा. सू. ५-४-१५२) इति कप्प्रत्ययः । चन्द्र एवात-पत्रं तस्य विनिपातेन विलुप्तभूमा नष्टमहिमा । आतपत्रनिपातो राज्ञाम-श्रीकर इति २ प्रसिद्धिः । प्रत्यूष एव ३ वैरी प्रतियुधः तस्य विभवेन बलसमृद्ध्या । पराहतात्मा अभिभूतरूपः । काम एव वीरः । कालप्रतीक्षः स्वस्य समुद्भिकालं पुनरपि रात्रिं प्रतीक्षमाण इव । गच्छति कालानु-सारेण प्रबलाकान्तस्य परावृत्तिरुचितेति भावः ॥ २० ॥

योऽसौ जनस्य दिशतीव सुधानिधानं

जातध्वनिश्रुतिषु जागरदुन्दुभिस्ते ।

मन्ये स एव मदनस्य निशाचरस्य

स्वच्छन्दसौप्तिकनिवृत्तिमभिव्यनाक्ति ॥ २१ ॥

योऽसाविति—जातध्वनिः सञ्जातध्वानः । योऽसौ प्रसिद्धः । ते सवा जागरदुन्दुभिः ४ प्रबोधार्था मेरी । जनस्य लोकस्य । श्रुतिषु श्रोत्रेषु सुधानिधानं अमृतनिधिः । दिशतीव प्रयच्छतीव, तथाऽऽज्ञादकरो वर्तत

१ प्रेमभरितां—छ. च. २ प्रसिद्ध—छ. ३ वैरी वृत्तिः तस्य—छ. ४ प्रबोधार्थमेरी—छ.

इत्यर्थः । स एव दुन्दुभिः । निशाचरस्य सशौ सञ्चरतो मन्दवस्त्रं
 स्वच्छन्दसौप्तिकनिवृत्तिं सशौ बभेष्टं कृतस्व^१ छलदाक्रमणस्य परावृत्तिं ।
 अभिव्यनक्ति । मन्त्रे । अथदुन्दुभिरिषेत्कुलोहा ।^२ अथस्कन्दः पञ्चतन्त्र
 सौप्तिकस्य निगद्यते, इति हज्जयुषः ॥ २१ ॥

अन्तर्बहिष्य तमसा परिगुच्यमाने
 जागर्भया अगति सम्प्रति दीप्यमाने ।
 पञ्चायुषधिरपरिभ्रमशान्तिमिच्छन्^३
 निद्रामुपैति हृदयेषु नितम्बिनीनाम् ॥ २२ ॥

अन्तरिति—अन्तर्बहिष्य तमसा परिगुच्यमाने अन्तस्तमो
 निद्राकल्पं, बहिस्तमोऽन्धकारः, तेनोभयेन त्वज्ज्वमाने । अगति । सम्प्रति
 इदानीं । जागर्भया जागरेण । दीप्यमाने प्रकाशमाने सति । पञ्चायुषः
 क्रमः । विरपरिभ्रमशान्तिं विरसौप्तिकशान्तेः प्रसङ्गं । इच्छन् सन् । नित-
 म्बिनीनां प्रशस्तनितम्बानां स्त्रीणां । हृदयेषु । निद्रां उपैति, विनृम्यज-
 रद्विहो निलीनो वर्तत इत्यर्थः । यथा चोरवृत्त्या रात्रौ सौप्तिकं कुर्वन्
 जनेषु प्रगुच्यमानेषु प्रतिनिवृत्तः भ्रमापनोदाय कचिदुदादिषु संलग्न-
 म्बेषु शेते, तद्वदिति भावः ॥ २२ ॥

अग्रे भवन् पुस्तस्मिन् स्वयमानकानां
 आदिप्रसम्पदिव कञ्चरवा तवेव ।
 अथकमुतेन निनदेन विमुद्वर्णाः
 प्रस्तौति नाथ निमयात् प्रति^४बोधयन् ॥ २३ ॥

अग्रे इति—हे नाथ ! गुरुः वेदाध्यापक इव । आत्मकानां

^१ वस्त्र-क्ष. ^२ विरममिम(क)मशान्तिमिच्छन्, प्र. दे. सु. ^३ नोपनार्तः—अ. सु.

पट्टहानां, शिष्यस्थानीयानां । अग्रे मवन् पुरतो भवन् । तव । कन्धरया कण्ठेन । आदिष्टसम्पत् उपदिष्टध्वनिसमृद्धिक इव स्थितः, तत्कण्ठानुसारिध्वनिरित्यर्थः । गुरोरप्यध्ययनसम्पत्तिः कुतश्चिदुपदेशोपेक्षेति भावः । विशुद्धवर्णः अतिष्वलः, ब्राह्मणश्च, तस्यैवाध्यापनार्थिकारात् । एव । प्रतिबोधशङ्कः ^१प्रतिबोधनार्थशङ्कः । व्यक्तप्लुतेन निनवेन स्फुटेन दीर्घतरेण च ध्वनिना, स्फुटमात्रेण प्लुतेन । ' ओमभ्यादाने ' (पा. सू. ८-२-८७) इति वेदारम्भविहितेन ओङ्कारेणेत्यपि गम्यते । निगमान् स्वयं प्रस्तौति वेदानारम्भ इवेत्युत्प्रेक्षा । सा च वाचकस्य इवादेशप्रयोगात्, अग्रेमवक्षित्या-ध्यापकसाधारणवर्मरूपनिमित्तोपादानाच्च गम्या । निगमारम्भसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनरूपातिशयोक्तिर्वा ॥ २३ ॥

मुग्धाः स्वमुष्टिपरिमेयमनोज्ञमध्याः

पर्यायचापलतिका इव पञ्चबाणः ।

प्रास्थानिकप्रणयदुर्विनयोपशान्त्यै

प्रत्यक्षयन् प्रतिनिवर्तयतीव यून् ॥ २४ ॥

मुग्धा इति—पञ्चबाणः कामः । प्रास्थानिकप्रणयः प्रस्थान-प्रयोजनकं गमनानुष्ठानप्रार्थनं स एव दुर्विनयः औद्धत्यं, कामाञ्जलङ्घन-रूपत्वात्, तस्योपशान्त्यै । स्वमुष्टिभिः परिमेयं मनोज्ञं मध्यं योसां ताः । मुग्धाः सुन्दरीः । पर्यायचापलतिकाः तत्तज्ज्ञेयव्ययुवविषये पर्यायेण ग्राह्या धनुर्लता इव । ता अपि मुष्टिग्राह्यमध्या इति भावः । प्रत्यक्षयन् प्रत्यक्षीकुर्वन् । यून् । प्रतिनिवर्तयतीव । यथा नियन्तारः स्वाञ्जलङ्घन-प्रवृत्तान् आयुधप्रदर्शनेन आसयित्वा प्रतिनिवर्तयन्ति, तद्वदिति भावः । अज्ञानासु प्रस्थानाम्यनुज्ञार्थनाथ प्रवृत्ता युवानस्तासां तत्कालकालेति दृष्ट्वा जातरागाः प्रतिनिवर्तितुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्तश्चकासदसितोत्पलमङ्गयोगात्

मासोन्मदेव परिमीलिततारकार्घा ।

निष्पीतकान्तिमकरन्दरसं प्रतीच्यां

नीहारभानुचषकं निदधाति सन्ध्या ॥ २५ ॥

अन्तरिति—भासा अरुणप्रमया । उन्मदा उन्मदिष्णुरिव
स्थिता, मदारुणैव स्थितेति यावत् । परिमीलिततारकार्घा अस्तिमित-
नक्षत्रैकदेशा । सन्ध्या । अङ्गयोगात् कलङ्गयोगात् । अन्तश्चकासदसितो-
त्पलं अन्तर्लसदिन्दीवरं । निष्पीतः कान्तिरेव मकरन्दरसः यस्य तं । नीहार-
भानुं चन्द्रमेव चषकं पानपात्रं । प्रतीच्यां । निदधाति । “चषकोऽस्ती पान-
पात्रम्” इत्यमरः । यथा इन्दीवरवासितं चषकनिहितं मधं निपीय
तदैव मदारुणा निमीलितकनीनिकार्घा च ^१ वनिता अधिवासनेन्दीवर-
शेषं चषकं कचिन्निदधाति, तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

दृष्ट्वा निमीलितवतीं निधतिप्रभावात्

आत्मप्रियां कुमुदिनीमवधूतधामा ।

च्योतत्तुषारनयनोदकचिन्दुरिन्दुः

प्रस्थानमिच्छति महत्प्रतिपन्नदैव्यः ॥ २६ ॥

दृष्टेति—नियतिप्रभावात् दैवमाहात्म्यात् । निमीलितवतीं
^२ मुकुलितां, सूतामित्यपि गम्यते । आत्मप्रियां निजदयिता । कुमुदिनीं ।
दृष्ट्वा । अवधूतधामा त्यक्ततेजाः, ^४ निर्वेदात् त्यक्तगृह इत्यपि गम्यते ।
च्योतन्तः तुषाराण्येष नयनोदकचिन्द्वः । अश्रुचिन्द्वो यस्य स
तथोक्तः । प्रतिपन्नदैव्यः प्राप्तग्लानिः । इन्दुः । महत् दीर्घः । प्रस्थानमिच्छति

^१ वनिता इन्दीवरशेषं—घ.

^२ मुकुलितवतीं—घ. ट.

^३ प्रियां कुमुदिनीं—घ.

ट. ^४ निर्वेदादित्यपि—घ. च. ट.

प्रत्यासन्नोस्तमयो जात इत्यर्थः । पक्षे महाप्रस्थानं शरीरत्यागार्थं
अतविशेषः ।

महाप्रस्थानवात्रा च कर्तव्या तुहिनेोपरि ।

¹ जाश्रित्य धैर्यं सत्यं च कृता स्वर्गप्रदा हि सा ॥

इति पुराणोक्तेः ॥ २६ ॥

भोक्तुं दिवं निजवियोगविलुप्तदीप्ति

प्रागेव तीव्ररुचिना प्रहितेव सन्ध्या ।

मालिन्ययोगमपनीय करावमर्शैः

प्रायो यथार्हमनुलिम्पति कुङ्कुमेन ॥ २७ ॥

भोक्तुमिति—तीव्ररुचिना उष्णरुचिना सूर्येण । निजवियोगात्
विलुप्तदीप्ति क्षीणप्रभां । दिवं स्वमन्दिरस्थानीयां । भोक्तुं अधिवस्तुं ।
प्रागेव । प्रहिता प्रेषितेव स्थिता । तत्सज्जीकरणायेति भावः । सन्ध्या
वासीस्थानीया । करावमर्शैः किरणप्रचारैः, हस्तसम्मार्जनैश्च । मालिन्ययोगं
² सन्तमसयोगं, लूतातन्वाद्यवकरमालिन्ययोगं च । अपनीय । प्रायः
नूनं । यथार्हं यथोचितं । भर्तुरावासरूपं प्रदेशं कुङ्कुमेनानुलिम्पति ।
प्राग्भागे सन्ध्यारागस्य कुङ्कुमानुलेपनत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

अर्धेन पाटलमनूरुकरानुषङ्गात्

अर्धान्तरेण मणिमेचकमन्तरिक्षम् ।

अस्पृष्टतायमधिरोहति निस्तमस्कं

संवीतपीतवसनेन तुलां त्वयैव ॥ २८ ॥

अर्धेनेति—अनूरुकरानुषङ्गात् अरुणकिरणसम्पर्कात् । अर्धेन
पाटलं एकदेशेनारुणं । अर्धान्तरेण । मणिमेचकं गारुडमणिवीकं ।

¹ जाश्रित्य सत्यं धैर्यं च-ख. ² सन्तमसयोगं लूतातन्वाद्यवियोग-ख.

अस्मद्वत्सर्प सौराक्षरहितः । निस्तमस्क अन्धकारहितः । अन्तारिक्ष ।
 संवीतपीतवसनेन परिहितपीताम्बरेण । त्वयैव । तुलां साम्यं । अधिरोहति ।
 १ अरुणपीतिमोदरविप्रकर्षात्साम्योक्तिः । त्वमपि तापत्रयास्पृष्टः, तमो-
 गुणरहितश्चेति भावः ॥ २८ ॥

पद्मापदाम्बुरुहयावक^१पिङ्गभासा

भासा नितान्तमुदयान्तरितस्य भानोः ।

आरज्यते गगनमद्य जगत्प्रसूतेः

नाभीसरोरुहभुवा रजसेव गात्रम् ॥ २९ ॥

पद्मेति—उदयान्तरितस्य उदय^१पर्वतव्यवहितस्य । भानोः
 सूर्यस्य । पद्मापदाम्बुरुहयावकपिङ्गभासा लक्ष्मीचरणाम्बुरहालक्तकतेजसा ।
 स्वतो लक्ष्मीपदाम्बुरुहं रक्तमिति तत्सम्भितस्य अलक्तकस्य अत्यन्त-
 रक्तत्वमभिप्रेत्य विशिष्टोपमानं कृतं । भासा दीप्त्या । अद्य इदानीं ।
 गगनं । जगत्प्रसूतेः ^२जगज्जनकस्य नारायणस्य । नाभीसरोरुहभुवा
 नाभीपुण्डरीकप्रभवेन । रजसा परागेण । गात्रं तस्य शरीरमिव । आरज्यते
 समन्तात् रक्तं क्रियते । पद्मापदाम्बुरुहत्यादि ^३रजसोऽपि विशेषणम् ।
 सम्भोगविशेषेषु प्रणयकलहेषु वा भगवद्गात्रे संसृज्यमानस्य पद्मापदाम्बु-
 रुहस्य यावकेन पिङ्गवास्त्रेत्यर्थः । इदं च विशेषणं भगवन्नाभीपद्मं
 सिताम्भोजमिति पक्षे परागाणामारुण्यसम्पादनाय । रक्ताम्भोजमिति
 पक्षे त्वारुण्यसिक्तयसम्पादनायेति विशेषः ॥ २९ ॥

वर्धुं तमो दनुजवन्दमिवाम्बुराशेः

उचस्थुषो मधुरिपोरिव तिम्रधासः ।

१ अरुणमणिपीतिमोदर-घ. अ. २ पिङ्गवास्त्रा-घ. अ. दे. मु. ३ पर्वतान्-
 हितस्य-घ. अ. ४ जगत्प्रसूतिजनकस्य-घ. अ. ५ रजसो विशेषण-घ.

उन्मेषिणी सुमनसापुदिता पुरस्तात्

चक्रप्रभामनुकरोति मरीचिमाला ॥ ३० ॥

दग्धुमिति—तमः अन्धकारं । वनुजवृन्दं असुरनिकरमिव । ^१दग्धुं
विशसितुं । अम्बुराशेः समुद्रात् । मधुरिपोः दुग्धोदशयस्य भगवत इव ।
उत्तस्थुषः उत्थितवतः । तिग्मबाह्वः सूर्यस्य । सुमनसामुन्मेषिणी
कमलादिपुष्पणां विकासिनी । पुरस्तात् प्राच्यां । उदिता । मरीचिमाला
किरणराजिः । चक्रस्य सुदर्शनस्य । प्रभां । अनुकरोति । साऽपि सुमनसा
देवानां उन्मेषिणी अम्युदयकरीति भावः ॥ ३० ॥

दृष्टिद्वयं नियतकालमिदं प्रजानां

एका निमीलति तयोरितराऽप्यलक्ष्या ।

तत्तादृशोस्तव दृशोऽयुगपत्प्रबोधात्

आलोकयोगमनघं मज्जतां त्रिलोकी ॥ ३१ ॥

दृष्टिद्वयमिति—इदं चन्द्रसूर्ययुगलं । प्रजानां प्राणिनां । नियत-
कालं रात्रौ किञ्चित् दिवा किञ्चित् उपकारकमिति व्यवस्थितकालं ।
दृष्टिद्वयं नेत्रयुगलं । तयोः, मध्ये । एका चन्द्ररूपा दृष्टिः । ^२निमीलति ।
इतरा सूर्यरूपाऽपि दृष्टिः । अलक्ष्या अदृश्या । ^३प्राक्निमीलितैवो-
न्मेषरहिता वर्तत इत्यर्थः । तत्तादृशोः तत्सदृशयोः चन्द्रसूर्यवत्
जगत्प्रकाशकयोः । तादृक्शब्दस्य समानार्थः तत्तादृक्शब्दोऽप्य-
स्तीत्याहुः । अथवा तदिति स्वरूपपरामर्शः, तादृगिति प्रकार-
परामर्शः, ततश्च प्रसिद्धस्वरूपमाहात्म्ययोरित्यर्थः । तव । दृशोः मननयोः ।
युगपत्प्रबोधात् । त्रिलोकी । अनघं एकदृष्ट्या ^४विलोकन इव

^१ दग्धुं नाशयितुं-अ. ^२ निमीलितवती-घ. ^३ प्राक्निमीलितैवोन्मेषरहिता
यावत्पर्यन्तः-घ. ^४ प्राक्विलोकनवैतस्य-घ.

वैकस्यदोषरहित । आलोकयोगं प्रकाशसम्पर्कं । भजताम् । प्राप्तकाले
लोद । ब्रह्मजनस्य प्राप्तः काल इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्राचीनशैलविषये प्रचुरांशुरेखां

सन्ध्यादशामरुणरागघृतावसिक्ताम् ।

कालो निधाय सृजतीव शनैस्तदन्ते

तिग्मद्युतिं त्रिभुवनैकमहाप्रदीपम् ॥ ३२ ॥

प्राचीनेति—कालः प्रभातसमयः । प्राचीनशैले उदयाद्वावेव
विषये आश्रयस्तम्भे । प्रचुरा अंशुरेखाः किरणरेखा एव अंशु-
रेखाः तन्त्रवयवरेखाः यस्यास्ताम् । “अंशुस्त्रादि^१सूक्ष्माश्चेऽपि”
इति यावद्वः । अरुणराग एव घृतं तेनावसिक्ता । सन्ध्यादशां
^२सन्ध्यावस्थामेव दशां वर्ति । निधाय । तदन्ते तस्यास्सन्ध्यादशाया
अवसान एवान्ते अग्रभागे । तिग्मद्युतिं सूर्यमेव । त्रिभुवनस्य एकं
मुख्यं महान्तं प्रदीपं । शनैः । सृजतीव आरोपयतीव । श्लिष्टरूप-
कानुप्राणितोत्प्रेक्षाकङ्कारः । कालस्य दीपारोपयितृपुरुषतादात्म्यप्रतीते-
स्समासोक्तिश्च ॥ ३२ ॥

पर्याप्तिरश्मिनिकरेण सुवृत्तभूम्ना

सूर्येन्दुबिम्बयुगलेन समस्थितेन ।

आभाति कालवणिजा परिकल्प्यमाना

नक्तं दिवक्षणतुलेव नभस्स्थलश्रीः ॥ ३३ ॥

पर्याप्तिरिति—नभस्स्थलश्रीः गगनतलशोभा । पर्याप्तिरश्मिनिकरेण
समग्रकिरणसमूहेन, समग्रप्रग्रहसूत्रसमूहेनेत्यपि गम्यते । “किरण-

प्रग्रहौ रश्मी ” इत्यमरः । सुवृत्तमृत्ता शोभनो वृत्तस्य मण्डलस्य मृत्ता
वैपुल्यं यस्य तेन । उदयास्तमयप्रत्यासत्तौ सूर्येन्दुबिम्बयोः वैपुल्य-
दर्शनं लोकसिद्धम् । समस्थितेन उदयास्तशैलप्रत्यासन्नसमदेशस्थितेन ।
सूर्येन्दुबिम्बयुगलेन घटयुगल^१स्थानीयेन करणेन । काल एव वणिक्
तेन कर्त्रा । परिकल्प्यमाना सन्तोष्यमाना । नक्षत्रदिवक्षणतुल्य रात्रौ
दिवा च क्षणानां ^२तोलनसाधनयन्त्रविशेष इव । आभाति ॥ ३३ ॥

नैशं तमः क्षिपति नन्दितचक्रवाके

^३पशान् प्रबोधयति भावितमित्रभावे ।

दृष्टिं ^४प्रसादयति दर्शितसत्पथेऽस्मिन्

दोषोलब्धना कुमुदिनी बहुमानशून्या ॥ ३४ ॥

नैशमिति—नैशं निशामयं । तमः तिमिरं । क्षिपति निरस्यति ।
नन्दितचक्रवाके प्रीणितकोके । पशान् । प्रबोधयति उन्मीलयति । अर्ध-
चादिगणपाठात्पुंस्त्वमपि । ^५‘वा पुंसि पञ्च नालिनं’ इत्यमरः । ^६भावित-
मित्रभावे संपादितसूर्योदये । दृष्टिं ^७
दर्शितसत्पथे प्रकाशेन व्यक्तीकृतनक्षत्रपथे । अस्मिन् प्रभातसमये ।
दोषोलब्धना रात्रौ स्फुटा विकसिता ‘स्फुटं प्रव्यक्तमुल्लवणम्’ इत्यमरः ।
कुमुदिनी कुमुद्वती । बहुमानशून्या बहुमानशब्देन विक्रमसो-
लक्ष्यते, तद्रहितेत्यर्थः । अस्मिन्निति ^८सूर्यो वा परासृश्यते, तस्मिन्
बहुमानः तदुदये विकासः, तद्रहितेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे भावितः
प्रातः मित्रभावः मित्रत्वं मित्रशब्दवाच्यत्वं येनेति योज्यम् ।

^१ स्थानीयेन काल-घ. ^२ तुलन-झ. ^३ पशानि बोधयति-दे. मु. ^४ प्रसाध-
यति-प्र. दे. मु. ^५ ल-कोशे नायं कोशो निर्दिष्टः. ^६ ‘भावितमित्रभावे’ इत्यमर-
‘इत्यमरः’ इत्यन्तो ग्रन्थः-घ. ल. ट. कोशेषु गणितः. ^७ ‘प्रसादयति विभक्त्यर्थ-
समर्था कुर्वति’ इत्यर्थकग्रन्थेनापि भाव्यमिति याति. ^८ सूर्य एव-घ. ल.

अनेन च पर पात्रमाप्ते, प्राप्तां क्षिण्वे, विदुषः पाठनेन प्रमुञ्चान्
कुर्वन्ति, सम्भावितसुहृदुत्कर्षे, मयनसुभोगे, लोकाचरपवर्तके, महा^१पुरुष-
विश्रमे बहुमानम्^२ कुर्वन्ति मौल्यादिदोषोत्कटां कांचन वधू व्यनक्ति ॥
॥ ३४ ॥

पादस्पृशां दिशति भूमिभृतां प्रकाशं
सत्त्वं समेधयति सद्भिस्त्वदीरितार्थः ।
तेजोगणानपि तिरस्कुरुते स्वदीप्तया
चक्रप्रियस्त्वमिव सम्प्रति चण्डभानुः ॥ ३५ ॥

पादेति—सम्प्रति । चक्राणां चक्रवाकानां प्रियः । चण्डभानुः
उष्णाकिरणः । पादस्पृशां स्वकिरणस्पृशां । भूमिभृतां पर्वतानां । प्रकाशं
आलोकं । दिशति । किञ्च—सद्भिस्त्वदीरितार्थः क्षिप्तार्थस्सन् । ^१ सत्त्वं
सुसौत्थितानां स्वस्वकार्ये व्यवसायं । समेधयति संवर्धयति । “सत्त्वोऽस्त्री
जन्तुषु क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे” इति यादवः । तेजोगणान्
नक्षत्रादिगणानपि । स्वदीप्तया । तिरस्कुरुते ^४ अन्तरितान् करोति ।
स्वमिवेति सर्वत्रोपमानम् । तत्र चक्रं सुदर्शनम् । पादौ चरणौ ।
प्रकाशः प्रसिद्धः । अर्थ्यं पूजाद्रव्यम् । सत्त्वं सत्त्वगुणः । तेजोगणः
^५ तेजसं प्रतापशालिनां गणः । ^६ स्वदीप्तिः स्वपराक्रमः । तिरस्कारः
अभिभवः । यद्वा तेजोगणानित्यादौ ‘न तत्र सूर्यो भाति’ इत्यादि-
मुख्यार्थोऽनुसन्धेयः ॥ ३५ ॥

आज्ञानपाण्डुरतनुः परमागमृच्छन्
नीलाम्बरघृतिमुषा निजलान्छनेन ।

^१ पुरुषे विषये—अ. ख. ^२ कुर्वन्ति वैशुल्यादि—घ. ट. ^३ ‘सत्त्वं’ इतीदं—घ.
ख. कोशयोने पश्यते. ^४ अन्तरितान्—घ. ख. ^५ तेजस्विनां प्रताप—अ. ^६ स्वदीप्तया
स्वपराक्रमेण—घ.

स्फीताकृतिः परिगतो मदरागलक्ष्म्या

वीर त्वदग्रज इवैष विभाति चन्द्रः ॥ ३६ ॥

आजानेति—हे वीर । आजानपाण्डुरतनुः निसर्गधवलमूर्तिः ।
“सहजं^१ निजमाजानम्” इति वैजयन्ती । नीलाम्बरस्य द्युतिमुषा
कान्तिचोरेण, तत्सदृशेनेति यावत् । निजेन लल्लनेन ।^२ परभागमृच्छन्
गुणोत्कर्षं प्राप्नुवन् । स्फीताकृतिः विपुलमूर्तिः । उदयास्तमययोः
सूर्येन्दुबिम्बं विपुलं दृश्यत इति लोकास्तिद्धम् । मदरागलक्ष्म्या मद-
जनितरागशोभया । परिगतः प्राप्तः । मदरागसदृश^३ रागशालीति यावत् ।
एषः दृश्यमानश्चन्द्रः । त्वदग्रज इव विभाति त्वत्पूर्वजातो बलदेव
इव भातीति भावः ॥ ३६ ॥

सन्ध्योपरागसमयं प्रतिलम्ब्य पुण्यं

स्नातुं निशा गगनसौघतलावतीर्णा ।

आरक्तरूपमवलम्बयता कराग्रं

पत्या सह प्रविशतीव परं समुद्रम् ॥ ३७ ॥

सन्ध्येति—पुण्यं पवित्रं । सन्ध्योपरागसमयं सन्ध्यासङ्कालम् ।
उपरागसमयशब्देन सूर्यग्रहणकालो अज्यते, तं । प्रतिलम्ब्य । स्नातुं ।
गगनमेव सौघतलं ततोऽवतीर्णा । निशा । आरक्तरूपं । कराग्रं किरणाग्रं ।
अवलम्बयता^४ अवलम्बमानं कुर्वता, हस्ताग्रं ग्राहयतेत्यपि गम्यते ।
अलवतारे हि पुरुषाः स्त्रोभिः स्वहस्तमवलम्बाय ग्राहयन्ति । पत्या
चन्द्रेण सह । परं समुद्रं पश्चिमसमुद्रं । प्रविशति । चन्द्रस्य समुद्रप्रवेश-
नन्तरं रात्रेरप्यदर्शनात् तत्र प्रवेश उत्प्रेक्ष्यते । अवलम्बयतीति

^१ निजमाजानं धर्ममागौ निसर्गवत्—अ. जय ‘धर्ममागौ निसर्गवत्’ इति ।
श्रुतितायावकोरुपाठः. ^२ परभागो गुणोत्कर्षः इति वादवकोशोऽयं नीलम्.
^३ सन्ध्याराग इव रागो बोध्यः. ^४ ‘अवलम्बनं’ इति पाटस्थानुरिति भाति.

मकृतार्थे अवलम्ब्यच्छब्दस्य तत्करोतीति शिष्टम् । अर्थान्तरेऽवपूर्वाह्णविधातोः
हेतुमति शिष्टम् । अत्राप्युक्तरीत्या तत्करोतीति णिजेव वा ॥ ३७ ॥

देव त्वयीव दिवसागमजागरूके

संरक्तविश्वमुदयं सवितर्युपेते ।

अस्तं^१ शनैरभिपतन् भजते मृगाङ्कः

त्वद्वैरिवारवनितावदनेन्द्रवस्थाम् ॥ ३८ ॥

देवेति—हे देव । त्वयीव दिवसागमजागरूके त्वं हि दिवसा
गमे जागरणशीलः—

ब्राह्मे मुहूर्ते देवानां पितॄणां च समागमः ।

जागरस्तत्र कर्तव्यो देवसम्माननं स हि ॥

इति शास्त्रगौरवाय, तथा दिवसागमे जागरणशीले उदयशीले ।
सवितरि सूर्ये । संरक्ताविश्वं समन्तादरुणलोकं, अनुरक्तलोकं च यथा
तथा । उदयं उदयपर्वतं, अभ्युदयं च । उपेते प्राप्ते सति । शनैः । अस्तं
अस्ताचलं । अभिपतन् । मृगाङ्कः । त्वद्वैरिवाराणां त्वद्विपुस्तोमानां या
वन्तिस्तः तद्वदनेन्द्रानां अवस्थां त्वदभ्युदयकृतनिष्पन्नत्वदशां भजते ॥ ३८ ॥

राजाऽस्तमेति सुहृदा मदनेन सार्धं

दीनाकृतिः कुमुदिनीदृढबद्धकोशा ।

वैरी समेति विषमाश्च इतीव भीता

छायाच्छलेन भजते मग्नं त्रियामा ॥ ३९ ॥

राजेति—राजा चन्द्रः, नृपश्च । सुहृदा । मदनेन । सार्धं ।
अस्तमेति । वैरी परिपन्थी । विषमाश्चः अयुग्माश्चस्सूर्यः, दुष्टाश्चपरि-
वृत्तो मण्डलान्तर्नृपश्च । समेति आयातीति । भीतेव । दीनाकृतिः । त्रियामा

रात्रिः, पसीति च गम्यते । कुमुदिनीषु इदमदकोशा इदमदित-
कुटुमला, कचिमिक्षिसार्धजातेत्यपि गम्यते । “कोशोऽस्त्री कुटुमले सङ्-
गपिधानेऽर्थोऽपिदिव्ययोः” इत्यमरः । गगनं आकाशं । छायाच्छलेन
गगनकान्तिव्याजेन । भजते । रात्रेः श्यामलत्वाद्गगनकान्तित्वेन अप-
हृतिः । अर्थनिक्षेपानन्तरं कचिदविज्ञातप्रदेशे तत्रत्यवेषमाश्रित्य
वसतीत्यपि प्रतीयते ॥ ३९ ॥

आमृश्य रात्रिमरुणोदयजातपुष्पां

प्राप्तानुताप इव सत्पथलङ्घनेन ।

ज्योत्स्नांशुकं द्विजपतिः परिधाय नूनं

व्रीडानतो विशति वारिनिधिं विवर्धः ॥ ४० ॥

आमृश्येति—अरुणोदयेन जातपुष्पां सञ्जातप्रसूनां, प्रसू-
नस्तवकप्रेक्षणीयारुणोदयामिति यावत् । जातपुष्पां अस्तुमतीमित्यपि
गम्यते । तथाभूतां रात्रिं । आमृश्य स्पृष्ट्वा, मुक्त्वा च । सत्पथलङ्घनेन
नक्षत्रमार्गातिक्रमणेन, पुष्पिणीसम्भोगलक्षणेन शिष्टाचारातिक्रमेण च ।
प्राप्तानुताप इव । नूनं । व्रीडानतः । अस्तमयप्रत्यासत्त्या स्वाभाविक्य-
वनतिः लज्जाहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षिता । विवर्धः । द्विजपतिः चन्द्रः, आश-
णोत्तमश्च । ज्योत्स्नांशुकं परिधाय वारिनिधिं विशति सचेक-
ज्ञानार्थमिव समुद्रं विशतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अभ्येति मानुरुदयाद्रिमसप्ततेजाः

स्थातुं स एष समयो न ममेति पश्यन् ।

प्रायस्समाश्रयति पाशभृताऽभिगुप्तं

तारापतिश्चरमसागरतोयदुर्गम् ॥ ४१ ॥

अभ्येतीति—तारापतिः चन्द्रः । असप्ततेजाः अविषयप्रत्ययः ।
मानुः । उदयाद्रि । अभ्येति । स एष समयः स्थातुं समयो न भवतीति ।

प्रायः नूनं । पश्यन् । पाशमृता वरुणम् । अभिमुखं, समुद्रस्य वरुणा-
ख्यत्वात् । चरमसागरतोयदुर्गे । समाश्रयति । “दुष्प्रापं तु पुरं
दुर्गं” इति वादवः । चरमसागरतोयदुर्गेमित्यत्र उपमारूपकसमासार्थः
अन्यतरसाधकबाधकप्रमाणाभावात्तत्सन्देहसङ्गरकृतविशेषणसाम्यप्रभावि-
ता समासोक्तिरिति । अत एव चन्द्रसूर्ययोः नृपत्वप्रतीतिः, न तु
एकदेशविवर्तिरूपकात्, ^१तस्य विशेषणे रूपकर्णे ! सापेक्षत्वात् ॥ ४१ ॥

मूले मनाग्भवति मुञ्चति पूर्वभागं

शैथिल्यमृच्छति तमालरुचिस्रियामा ।

आकृष्यते चरमशैलवने विहर्तुं

सीरायुधेन यमुनेव सुधांशुनेयम् ॥ ४२ ॥

मूल इति—तमालरुचिः तापिञ्चश्रुतिः । त्रियामा शान्तिः । मूले
प्राचीमूले । मनाक् भवति अरुणकिरणयोगात् अल्पा भवति । “मना-
गल्पे च मन्दे च” इति विश्वः । तत्किरणेषु प्रौढीभवत्सु पूर्वभागं
मुञ्चति । ततस्तेषां प्रचोरं शैथिल्यमृच्छति सर्वत्र शिथिलतां प्राप्नोति ।
सुधांशुना चन्द्रेण । सीरायुधेन बलदेवेन^२ (.
. यमुनेति पौराणिकी कथा । तस्या
अध्याकृष्यमाणायाः अन्यत्र प्रवाहारम्भे दाहे अल्प-
माषिणो प्रे व चकान् प्रयोगाच्च ।) ततः पूर्वप्रवाह-
देशत्यागः आकर्षणवेगेन शिथिलीभावश्च तुल्यः ॥ ४२ ॥

१ ‘यन्त्रशैलकटादिभिः’ इत्युत्तरः पादः । २ तस्य शाब्दरूपमनिर्वाहकेन
विशेषेण रूपकान्तरेण सापेक्षत्वात्^३ इत्यर्थकप्रत्येनात्र भाष्यमिति भाति । ३ ‘यमुना
वालिन्दीव । इयं त्रियामा । चरमशैलवने अस्तत्रचलोपवने । विहर्तुं कीर्तय । आकृष्यते ।
नूनमित्युल्लेखः वाचकाप्रयोगादभ्या । पुरा किल बलरामेण वारुणीयानभतेन जलक्रीडायां
स्वसन्निधिं प्रत्याहृताऽप्यनागरं यमुनां हलायेणाकृष्टेति पौराणिकी कथाऽयं दृष्टव्या । अन्यत्र
यमुनाया आकृष्यमाणायाः प्रवाहारम्भे पूर्वमलपीयता’ इत्यर्थकप्रत्येनात्र कुण्डलितस्मने
नाम्यमिति भाति ।

प्रस्थानकालभजनात्परितोषितेन

ज्योत्स्नात्मिकां हरिवधूसहजेन दद्यात् ।

प्रायेण नाकवनितां नखदीप्तिं लघ्वीं

शेषापटीं चरमभूमृदसौ दधाति ॥ ४३ ॥

प्रस्थानेति—असौ । चरमभूमृत् । प्रायेण । प्रस्थानकालभजनात् परितोषितेन प्रयाणकालसेवया हेतुना तोषितेन । अस्तमयकाले चरम-
शैलस्य चन्द्रे सन्निकर्ष एव पर्वतस्य प्रस्थानभजनत्वेन विवक्षितम् ।
हरिवध्याः लक्ष्म्याः, सहजः सहोदरश्चन्द्रः, सर्वेश्वरस्यालतया प्रमुत्वाभि-
व्यक्तये इत्यमुक्तिः, तेन । दद्यात् । नाकवनितां दिव्यस्त्रीणां नखदीप्ति-
मिव लघ्वीं सूक्ष्मां । ज्योत्स्नात्मिकां चन्द्रिकाकृतिं । शेषां तदुपभुक्तनिर्मास्य-
रूपां पटीं । दधाति धारयति । “शेषा निर्मास्यमुज्जितम्” इति
१ धादवः ॥ ४३ ॥

सूक्ष्माभिरामनिजदीधितिः सूत्रलम्बी

पर्यन्तलमतिभिरालकदर्शनीयः ।

सिन्दूररञ्जित इवैष बिभातलक्ष्म्याः

सीमन्तमौक्तिकमणिः प्रतिभाति चन्द्रः ॥ ४४ ॥

सूक्ष्मेति—सूक्ष्मा तनीयसी अभिरामा निजा दीधितिरेव सूत्र-
तल्लम्बी तत्र लम्बमानः । पर्यन्तेषु परिसरकाननान्तेषु लम्बानि तिमिराप्येव

१ लक्ष्म्या—अ. दे. सु. २ बिभाति—छ. ३ मुद्रितवादवकोणे वैकल्प्यं त्रिपुरसि-
स्थितं निर्मास्यमुज्जितम् इति पाठो दृश्यते ; यतश्चास्याग्रन्धपरिशीकनेन च “शेषा निर्मास्य-
मुज्जितम्” इत्येव तत्र पाठ इति ज्ञायते । युक्तव्यायनेव पाठः । अत एव उत्तरत्र नावालिङ्गा-
ध्याये शेषश्चन्द्रमुपावाय ‘मास्याकृतादिदाने स्त्री’ इति शेषश्चन्द्रस्याग्राये कीलित्तानुसिद्धा
दृश्यता स्थितिमिति पाठे च ‘पुरोन्यस्त’ इति तत्रैव पूर्वमभिधानात् तत्पदान्यस्यैव संज्ञा-
तुल्यत्वेनोपपत्तौ स्थितमित्यधिकं च भवतीति ४ काननेषु—सु.

चरुकाः तैः दर्शनीयः, चारुत्यादानन्दजनकः । “दर्शनीयं तदा-
नन्दसान्द्रो यत्र मनोऽल्यः” इति यादवः । एषः अस्तमयसन्निकर्षा-
वरुणतया दृश्यमानश्चन्द्रः । विमातलक्ष्म्याः प्रातश्श्रियः । सिन्दूरेण
अरुणचूर्णविक्षेपेण रक्षितः सीमन्तमौक्तिकमणिः केशमध्यपद्मसौ-
कम्बितो मुक्तामणिरिव । प्रतिभाति, इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

प्रालेयरूपितामिदं प्रथमेतराब्धौ

मग्नैकदेशमनुयाति मृगाङ्गबिम्बम् ।

मानच्छिदां मकरकेतनसायकानां

शाणोपलं चिरनिघर्षणकर्शितार्धम् ॥ ४५ ॥

प्रालेयेति—प्रालेयेन हिमेन रूपितं । प्रथमेतराब्धौ पश्चिमसमुद्रे ।
मग्नैकदेशं । मृगाङ्गस्य बिम्बम् । मानच्छिदां मानिनीनामीर्ष्याकृतकोपस्य
छेदकानां । मकरकेतनसायकानां कामबाणानां । चिरं निघर्षणेन बहुकाल-
घर्षणेन कर्शितार्धं क्षिप्तैकदेशं । शाणोपलं उत्तेजनशिला । अनुयाति अनु-
करोति । उक्तरूपशाणोपल इवाभातीत्युत्प्रेक्षा द्रष्टव्या । शाणोपले
अलं दत्त्वा निघर्षणे (निस्तृणोत् भृति यावत् प्रक्षादद् . . .
. पहितः । शाणोपलो भवतीति) तत्साम्याय प्राले-
यरूपितमित्युक्तम् ॥ ४५ ॥

आदौ वराममुदितं शरपाण्डु मध्ये

पश्चान्मधूकपरिधूसरामिन्दुबिम्बम् ।

सम्पद्यते पुनरदृश्यतमामवस्थां

कालार्पितं करजचिह्नमिव क्षपायाः ॥ ४६ ॥

आदाविति—आदौ वराममुदितं प्रथमं कुङ्कुमप्रभमाविर्भूतं ।
“वरं नाङ्गीकर्षीतने” इति कुङ्कुमपर्यायेष्वमरः । मध्ये मध्यसमये ।

^१ कुम्भलितसाने वृक्षमनो अन्धः शुक्लासुकान्तरावलम्बेन संशोभनीयः.
पुनरदृष्ट-प्र. दे. सु.

क्षरपाण्डु शरस्तृणविशेषः, तथा पाण्डरं । पश्चात् प्रमाते । मधूकपरिधूसरं
मधूकद्रुमपुष्पमिव परितो घूसरवर्णं । इन्दुनिम्बं । क्षपायाः रात्रेः । कालेन
कामुकस्थानार्थेन अपितं । करजचिह्नं नखाङ्कमिव । पुनः । अदृश्यतमां
अत्यन्तमदृश्यां । अवस्थां । सम्पद्यते प्राप्नोति । नखाङ्कस्याप्येवंविधगुण-
सङ्गावादुल्लेखा ॥ ४६ ॥

नैशं तमित्त्वमरुणेन विलुप्तसारं

निश्शेषयन्मयमुदेति मयूखगाली ।

सत्सेवनेन पुरतो मृषितैकदेशं

विद्यावतां वृजिनराक्षिमिवान्तरात्मा ॥ ४७ ॥

नैशमिति—मयूखगाली सूर्यः । श्रीञ्चादित्वादिनिप्रत्ययः ।

अरुणेन । विलुप्तसारं नाशितोत्कर्षं । नैशं निशामवं । 'निशामदोषाम्ना
न्' (पा. सू. ४-२-१४) इति ठञो विकल्पनादप्रत्ययः । तमि-
शं अन्वकारं । सत्सेवनेन महत्सेवया । पुरतः पूर्वं । मृषितैकदेशं नाशितैक-
देशं । विद्यावतां दहरविद्याद्युपासनापराणां । वृजिनराक्षिं पापराक्षिं ।
अन्तरात्मा अन्तर्यामी पुरुषोत्तम इव । निश्शेषयन् निश्शेषं कुर्वन् सन् ।
उदेति आविर्भवति । अन्तरात्मविषयध्यानस्य चिरं निरन्तराभ्यासात्
तस्मिन् साक्षात्कार इव विशदतरवभासो विवक्षितः । तस्य च
“तदधिगम उत्तरपूर्वावयोरश्लेषविनाशौ” (अ. सू. ४-१-१२) इति
सर्वपापविमोक्षहेतुत्वं शारीरके स्थापितम् ॥ ४७ ॥

उद्गच्छता पुरुषकेसरिणेव पूष्पा

काले तमो विदालितं करजैः प्रवालैः ।

गाढं हिरण्यकशिपोरिव गात्रमन्यत्

सन्ध्याच्छलेन रुधिरं क्षरतीव सान्द्रम् ॥ ४८ ॥

उद्गच्छतेति—काले उचितसमये । पुरुषकेसरिणा श्रीमन्मूर्तिहे-

त्रेण । उद्वल्यता उदयिमात्रेण । पूष्णा सूर्येण । करजैः प्रसक्तैः किरणप्रभैः
 प्रसक्तैः । किरणानां कराः पल्लवत्वेनाध्यवसिताः । नृसिंहपक्षे नखैरेव
 पल्लवैः । विदलितं विदारितं । हिरण्यकशिपोः असुरस्य । अन्यत् द्वितीयं ।
 गृह्यत्थिव स्थितं । सन्ध्याच्छलेन सन्ध्यारागव्याजेन । सान्द्रं । रुचिरं ।
 क्षरतीव उद्विर्तीव । सत्पद्मवोलेक्ष्यम् । अतोऽत्र न च्छलेवशब्दयोर-
 म्यतरस्य वैयर्थ्यम् । हिरण्यासुरविदारणस्यानायासकृतत्वं व्यञ्ज-
 यितुं नखानां कोमलत्वं पल्लवरूपेण दर्शितम् ॥ ४८ ॥

प्राप्तोदयस्य तपनस्य तवेव चाग्ना

क्षिप्तो गुहान्तरानिरुद्ध इवान्धकारः ।

विश्वावलोकननिरोधविधातवृत्तेः

अत्याहितस्य परिपाकमिवैष भुङ्क्ते ॥ ४९ ॥

प्राप्तेति—तवेव । प्राप्तोदयस्य उदयं उदयाचलमेव अभ्युदयं
 प्राप्तस्य । “प्राप्ताप्ते च द्वितीयया” (पा. सू. २-२-४) इति
 समासः । तपनस्य सूर्यस्य । चाग्ना त्विषैव प्रभावेन । क्षिप्तः निरस्तः ।
 गुहान्तरे कारागृहकल्पे निरुद्ध इव स्थितः । एषः अन्धकारः ।
 विश्वावलोकननिरोधविधातवृत्तेः अगदर्शननिरोधरूपस्य घृष्टचरितस्यैव ।
 अत्याहितस्य प्राणानाकाङ्क्षिकर्मणो महासाहसस्य । परिपाकं फलं ।
 अनुभुङ्क्ते इव । निरोधकस्य स्वयमपि निरोधानुभवः पापफलं युक्तमिति
 भावः । “घृष्टे घृष्णुर्विधातश्च” इति “अत्याहितं महाभीतिः प्राणाना-
 काङ्क्षि कर्म च” इति च यादवः ॥ ४९ ॥

यत्रा चिरं भेदति ^१ सन्तमसाम्बुराष्टौ

दंष्ट्राभिरामरुचिना दिवसागमेन ।

^१ किरणानां कारागृहाः इति शुद्धपाठेनात्र साम्यम्, ^२ संतमसमित्यत्र
 ‘अन्तमसम्भन्तमसः’ (पा. सू. ५-४-७९) इति समासान्तोऽत्र प्रत्ययः,

उत्क्षिप्यते दनुजशोणितलोहितेन

प्रायो वराहवपुषा विभुनेव भूमिः ॥ ५० ॥

ममेति—महति विपुले । सन्तमसं विश्वकृतं तम एव अम्बुराशि-
स्तस्मिन् । चिरं प्रलयजलधाविब बहुकालं । ममा । भूमिः । दंष्ट्रा इवा-
भिरामा हृषा रुचयो यस्य तेन । दिवसागमेन दिनमुखेन । दनुज-
शोणितलोहितेन हतहिरण्यासुररक्ता रूपेण । वराहवपुषा विभुना वराह-
मूर्तिना भगवतेव । प्रायः नूनं । उत्क्षिप्यते उद्ध्रियते । उत्क्षेपणस्य
औत्प्रेक्षिकत्वात् उत्प्रेक्षावाचकः प्रायश्शब्दः । विभुनेति दिनमुखस्यो-
पमानोपादानात् उपमावाचक इवशब्द इति द्वयोर्ग्रहणम् । दंष्ट्रा-
भ्यामभिरामा रुचिर्यस्येति वराहपक्षेऽपि । दनुजानामर्घ्यप्रक्षेपवध्यानां
मन्देहासुराणां शोणितेन लोहितेनेति, दनुजशोणितेनेव लोहितेनेति
वा प्रभातपक्षेऽपि योज्यम् ॥ ५० ॥

निद्रामपास्य तमसा च दृशो निरोधं

प्रत्यङ्मुखं प्रथमतः प्रथयन् प्रकाशम् ।

निःश्रेयसप्रातिपदेन निजेन धाम्ना

विश्वं समाधिरिव दर्शयते विवस्वान् ॥ ५१ ॥

निद्रामिति—विवस्वान् सूर्यः । निद्रामपास्य जनानां सुषुप्तिं
निरस्य । तमसा अन्धकारेण । दृशः जनलोचनस्य । निरोधं चापास्य ।
प्रथमतः । प्रत्यङ्मुखं प्रत्यगाशाभिमुखं । प्रकाशं आतपं । प्रथयन्
विस्तारयन् । निःश्रेयसप्रातिपदेन मुक्तिपर्यायेण । “अथ यत्रैतदस्मा-
च्छरीरा^१ दुत्क्रान्तो भवति, अथैतैरेव राशिभिरूध्वर्माक्रमते” (छान्दोग्य
८-६-५) इत्यादौ सौरतेजसो मुक्तिपदप्रापकत्वश्रवणात् मुक्तिपर्या-

१ ‘दुत्क्रान्तपदैरेव’ इत्यान्तरलिपिमुद्रितकोशे पाठः.

यत्पारोपः। निजेन धाम्ना स्वतेजसा। विश्वं जगत् । दर्शयते, जनान् प्रयोज्य-
कर्तुमिति भावः । समाधिः योग इवेति सूर्यस्यापमानम् । तत्र पक्षे
निद्रां तमोगुणं । अपास्य । तमसा पापेन ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकेन । दृष्टः
ज्ञानस्य । ^१प्रथमतः । प्रत्यभ्युल्लं प्रत्यगात्मगोचरं । प्रकाशं स्फुरणं ।
प्रचयन् । निश्श्रेयसप्रतिपदेन निश्श्रेयसोपायत्वात् । सङ्कल्पमात्रेण
मोग्यसृष्टिसामर्थ्याभावात्तथा तत्साम्यादेतत्पर्यायेण । निजेन धाम्ना
स्वप्रभावेण । विश्वं दर्शयते सर्वज्ञं जनयतीति योज्यम् ॥ ५१ ॥

आशापरीतमविवेकमिवान्वकारं

सङ्काशतास्पदमलक्षितसर्वतत्त्वम् ।

निर्धूय सम्प्रति निशामिव बाह्यविद्यां

तत्त्वावसाय इव भाति विभातकालः ॥ ५२ ॥

आशेति—विभातकालः । आशास्तु दिक्षु परीतं व्याप्तं । सङ्का-
शतास्पदं रज्जुसर्पस्थाणुपुरुषाद्यनेकसन्देहनिदानं । अलक्षितमदृष्टं सर्वेषां
रज्जाद्याधिष्ठानानां तत्त्वं स्वरूपं यस्मिन् तं । अन्वकारं । अविवेकौ भव
निर्धूय । अविवेकपक्षे—तृष्णापरीतं भूयःसङ्कास्पदं अलक्षितैहिका-
मुष्मिकसकलपुरुषार्थतत्त्वमिति विशेषणनामर्थः । “ सङ्कावितर्कभययोः ”
इति शब्दार्णवः । सम्प्रति इदानीं । निशां रात्रि^१मेव । बाह्यविद्यां पाषण्ड-
विद्यामपि । निर्धूय । तत्त्वावसायः तत्त्वावबोध इव । भाति । प्रबोधेन
प्रथमं पुंसामविवेको निरस्यते । ततस्तेषां बाह्यसामर्थ्यमाधाय मतान्तरं
निरस्यत इति भावः ॥ ५२ ॥

^१ अत्र 'निरोधं चाशस्य' इति अन्वेन भाव्यमिति भाति, ^२ 'मिव' इत्यपि
वाच्यं.

निर्विश्य चन्द्रसितपद्मरसं निशात्मा
 लोलम्बजातिरभितो ललितान्यपुष्पा ।
 त्वद्वक्त्रचन्द्रनिरपायरसानिदानीं
 पद्मानुपैति परितोषितराजहंसान् ॥ ५३ ॥

निर्विश्येति—लोलम्बजातिः भृङ्गजातिः । निशात्मा निशास्वरा, रात्रिरूपं लब्ध्वेति यावत् । अभितः । ललितान्यपुष्पा मृदितपुष्पान्तरा । रात्रौ प्रायः पुष्पाणां निमलिनात् ललितत्वोक्तिः । भृङ्गजातिरिव रसपरीक्षणाय ललितपुष्पान्तरा^१ भावयतीति भावः । तथा भूता सती पुष्पान्तराण्यनादृत्य, चन्द्रस्यैव सितपद्मस्य रसं । निर्विश्य उपभुज्य । इदानीं । त्वद्वक्त्रचन्द्रनिरपायरसान्^२ त्वन्मुखेन्दुवदभितरसान् । परितोषित-राजहंसान् संतर्पितहंसविशेषान् । पद्मान् प्रसिद्धपद्मान् । उपैति । त्वस्वरूपेणेति हृदयम् । न तु निशात्मना पद्मेष्वनुवृत्तिरस्ति । पद्मानां प्रामाणिकविकासवर्णनात् । अतश्चन्द्रसितपद्मनिर्वेश^३मात्रयोगेन निशात्मकत्वकथनम् ॥ ५३ ॥

नात्यन्ततः कुमुदिनी प्रतिपन्ननिद्रा
 नातीव बोधमुपयाति सरोजिनी च ।
 एतेन नूनमनयोरविशेषदृश्या
 नाथानुवृत्तिनियतेव भवत्यवस्था ॥ ५४ ॥

नात्यन्तत इति—कुमुदिनी । नात्यन्ततः प्रतिपन्ननिद्रा अत्यन्तं प्राप्तिनिद्रा न भवति, किञ्चिदेव निद्रां प्राप्नोति । सरोजिनी च ।

^१ लोलम्ब-दे. सु. ^२ जातिर्हि इति शुद्धपाठस्त्यात्. ^३ मयतीति भावः इति शुद्धपाठस्त्यात्. ^४ त्वन्मुखेन्दुवदनपायरसान् इति पाठः स्फुटः. ^५ मात्रोपयोगेन-च. छ.

नातीव । नोप विकासं । अथवाति, किन्तु किञ्चिदेव । एतेन किञ्चिजिद्रा-
नोपभजनेन । अनयोः कुमुदिनीसरोजिन्योः । अविशेषदृश्या दरविवृत-
मुखत्वेन परस्परसाम्येन प्रेक्षणीया । नाथानुवृत्तिनियतेन । अवस्था ।
भवति । नूनमिति तर्के ।

^१ मुक्ते मुक्ता च या पत्यौ दुःखिते दुःखिता च या ।

मुदिते मुदिताऽत्यर्थं प्रोषिते मलिनाम्बरा ॥

इति स्त्रीणां भर्त्रवस्थानुवृत्तिनियमस्मरणात् स्वस्वपत्न्यनुवृत्तिनियता-
मवस्थां भजत इति तर्कगामीत्यर्थः । चन्द्रो नात्यन्तमस्तमितः सूर्योऽपि
नात्यन्तं प्रौढ इति समयविषयमाधिकृत्यैवमुत्प्रेक्षा ॥ ५४ ॥

पर्यस्यता सुरभि पद्मपरागजालं

पद्मानिलेन परिधूननसम्भवेन ।

संपुष्पयन्ति मकरध्वजहव्यवाहं

शान्तं पुनःपुनरमी सरसीषु हंसाः ॥ ५५ ॥

पर्यस्यतेति—सरसीषु कासारेषु । अमी । हंसाः । परिधूननसम्भ-
वेन पक्षकम्पनप्रभवेन । सुरभि सुगन्धि । पद्मानां परागजालं बहुयुद्धीपकं
तुषादिकमिवेति भावः । ^२ पर्यस्यता । पद्मानिलेन । शान्तं प्रभाते उपरतं ।
मकरध्वजहव्यवाहं कामार्गि । पुनःपुनः । सन्पुष्पयन्ति उद्दीपयन्ति ।
“धुक्ष विक्ष सन्दीपने” (म्वा. ६०२, ६०३) इति वातोर्णिच् ।
हंसानामुद्दीपनीवभावत्वाच्चथोक्तिः ॥ ५५ ॥

कालोत्थिताः स्थितिभृतो गुणयन्त्रितत्वात्

दानोदकार्द्रकरपुष्करदर्शनीयाः ।

सम्भावयन्त्यभिमुखाः समयोपयातान्

भृङ्गान् वनीपकजनानिव वारणेन्द्राः ॥ ५६ ॥

कालेति—कालोत्थिताः प्रभातकाले सुप्तोत्थिताः । गुणयन्त्रि-
सत्त्वात् रज्जुबद्धत्वात् । स्थितिभृतः अवस्थानवन्तः । दानोदकार्दकर-
पुष्करदर्शनीयाः मदजलार्द्रशुण्डाग्रेण प्रेक्षणीयाः । वारणेन्द्राः । समयोप-
यातान् मदजलोद्गमसमयोपगताम् । भृङ्गान् । वनीपकजनान् याचकजना-
निव । अभिमुखाः अभिमुखस्थितिमन्तः । सम्भावयन्ति सम्प्रीणयन्ति ।
भृङ्गाणां वनीपकसाम्योक्तया वारणेन्द्राणां दातृत्वं व्यज्यते ।
तत्पक्षे—कालोत्थिताः आश्रितेभ्यो दातुमुचिते काले उद्युक्ताः ।
गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिः यन्त्रितत्वात् । स्थितिभृतः स्वकृतमार्गादावार्तेनः ।
“स्थानमर्यादयोः स्थितिः” इति यादवः । दानोदकार्दकरपुष्कर-
दर्शनीयाः विश्राणनजलार्द्रपाणिकमलमेक्षणीयाः । अभिमुखाः, न तु
याचकेषु दुर्मनायमानाः । समयोपयातान् दानोचिते काले समागतानिति
योज्यम् ॥ ५६ ॥

गङ्गापुपेत्य मदकुञ्जरगण्डपालिं

मत्तान् समीक्ष्य मधुपान् परिघूर्णमानान् ।

शुद्धानि हन्त कुमुदानि तमस्थपेते

भूयस्तदन्वयमयादिव संकुचन्ति ॥ ५७ ॥

गङ्गामिति—शुद्धानि अवदातानि । कुमुदानि । मदकुञ्जरगण्ड-
पालिं मदसहितानां गङ्गानां गण्डस्थ पालिमङ्गं उत्सङ्गे “पालिखण्ड-
अथकपङ्क्तिषु” इत्यमरः, तामेव, गङ्गां मदिरागृहं । उपेत्य । “गङ्गा तु
मदिरागृहम्” इत्यमरः । मत्तान् तत्र मदजलरूपमद्यात्वादादिति भावः ।
अत एव परिघूर्णमानान् परितो अमत्तः । मधुपाम् भृङ्गानेव क्षीयुषो-
यिनः । समीक्ष्य । तमस्थपेते अन्वकारे निवृत्ते, अज्ञानकृतमाधीनतस्त-
-

गैपापे प्रायश्चित्तेन निवृत्त इत्यर्थे मन्थते । भूयस्तदन्वयमयात् पुनरपि तत्संसर्गमसादिय । सङ्कुचन्ति । पातकिसंसर्गस्यापि पतनहेतुत्वादिति भावः । हन्तेति हर्षे । सदान्तरदर्शनस्य सतां हर्षहेतुत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

सत्त्वक्षमाधिकतया शयिताः पृथिव्यां

निद्रामयीं व्यपगमय्य निजामविद्याम् ।

निस्सङ्गवृत्तिनियतास्थिरसंयमार्हाः

मुञ्चन्ति सम्प्रति मदं मुदिता गजेन्द्राः ॥ ५८ ॥

सत्त्वगिति—सत्त्वं बलं तेन क्षमा कठिनस्थलशयनादि-
सहिष्णुता सत्त्वक्षमा, अथवा सत्याः प्रशस्तायाः त्वचः क्षमा,
प्रथमार्धेऽपि 'अनाचि च' (पा. सू. ८-४-४७) इति तकारस्य
ककारस्य च द्वे भवतः, अतोऽर्थद्वयेऽपि पाठतो न विशेषप्रसङ्गः,
तस्या अधिकतया अतिशयेन । पृथिव्यां । शयिताः । एकस्मिन्
आलाने गजद्वयबन्धनाभावात् निस्सङ्गवृत्तिनियताः गजान्तरसङ्गरहिताः,
नियमेन निस्सङ्गवृत्तय इति यावत् । स्थिरं संयमं बन्धमर्ह-
न्तीति स्थिरसंयमार्हाः, अन्यथा बन्धनं विशस्य गमनप्रसङ्गात् ।
एवंभूता गजेन्द्राः । निद्रामयीं सुषुप्तिरूपां । निजामविद्यां आत्मीयमज्ञानं
व्यपगमय्य अपनीय । सम्प्रति इदानीं । मदं मदजलं । मुञ्चन्ति विसृजन्ति ।
अत्र निद्रामयीमविद्यामिति निद्रास्वरूपापह्वेन अविद्यात्वारोपात्
गजेन्द्रेष्वपि वीतरागत्वारोपः प्रतीयते । उत्र पक्षे—सत्त्वं सत्त्वगुणः,
क्षमा द्वन्द्वादिसहिष्णुता, तदुभयातिशयेन पृथिव्यां शयिताः “सत्यां
क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैः” इति हि वीतरागगणा, निस्सङ्गवृत्ति-
नियताः अत एव विप्राभावात् स्थिरसंयमार्हाः निश्चलप्रणिधानार्हाः,
मदं अहङ्कारं, त्यजन्तीति योजना । “नियमे यत्प्रणायां च प्रतिष्ठायां च
संयमः” इति विश्वः ॥ ५८ ॥

¹ सैन्यादयस्तत्र हयास्समये प्रबुद्धाः

चत्वार एव निगमास्तत्र मूर्तिमन्तः ।

आवर्तयन्त्यतनुद्वेषितवीचिभेदैः

² वैरात्रिकं बहुभिरध्ययनं प्रवृत्तम् ॥ ५९ ॥

सैन्यादय इति—समये प्रभातसमये । प्रबुद्धाः । मूर्तिमन्तः ।
चत्वार एव । निगमाः वेदाः । ³ सैन्यादयः ⁴ सैन्यसुग्रीवप्रभृतयः । तत्र
हयाः । वैरात्रिकं विरात्रे अपररात्रे भवं । बहुभिः माणवकैः । प्रवृत्तं कृतं ।
अतनुद्वेषितवीचिभेदैः महाद्वेषारवपरम्पराविशेषैः । आवर्तयन्ति
आग्रेडयन्ति । अपररात्राधीतवेदवाक्यरूपानेव द्वेषारवान् पुनः पुनः
कुर्वन्तीत्यर्थः । चत्वार एव निगमा इत्येवकारः तेषां वेदरूपत्वासन्दे-
हार्थः । विगता रात्रिर्विरात्रः । ⁵ ततोऽध्यात्मादिस्थात् भवार्थे ठञि
वैरात्रिकशब्दस्साधुः । यद्वा विरात्रं भूतः इत्यास्मिन्नर्थे “तमधीष्टो भूतो
भूतो भावी” (पा. सू. ५-१-८०) इति ठञ् प्रत्ययः । “णेरध्ययने
वृत्तम्” (पा. सू. ७-२-२६) इति सूत्रेणाध्ययनविषये ष्यन्ता-
द्वृत्तधातोः निष्ठायाभिडागमाभावस्य णिलोपस्य च निपातनात्
प्रवर्तितार्थे प्रवृत्तशब्दस्साधुः । अप्यन्तत्वेऽपि वा “तेन निर्वर्ति-
तमित्यर्थे ‘तेन निर्वृत्तम्’ (पा. सू. ४-२-६८) इति सौत्रनिर्देशदर्श-
नात् अन्तर्भावितप्यर्थतया सकर्मकत्वं प्रवृत्तमित्यत्रोपपद्यते ॥ ५९ ॥

आयोधने विहरणेऽप्यवधानवन्तः

प्राज्यैः परिच्छदपरिष्करणोपचारैः ।

¹ सैन्यादयः—प्र. दे. ॥ महाभारतादौ श्रीकृष्णरथारवेभ्योऽप्येकस्य शेषस्य इति
नामधेयेभ्योऽस्मिन्नादयः सैन्यादय इति पाठः स्यात्. ² (वैरात्रिकं)—दे. मु. ³ सैन्य-
' इति पाठो महाभारतचतुर्गुणः ⁴ अहस्त्यैर्वैकदेशतस्मयात्पुण्यान् राज्ञेः (पा. सू.
५-४-८७) इत्यनेन समासान्तोऽनुप्रत्ययः, 'रात्राद्वाहाः पुंसि' (पा. सू. २-४-२९)
इत्यनेन पुल्लिङ्गं च. ⁵ 'अध्यात्मादेर्द्विषयत्वे' (पा. २-८-६९) इति वार्तिकेनेति मूलः.

संयोजयन्ति रथयोगविदश्शताङ्गं

तादृशं द्वितीयमिव ^१ सारथयस्त्वदीयम् ॥ ६० ॥

आयोधन इति—रथयोजनविदः रथसंयोजनाभिज्ञाः । आयो-
धने युद्धे । विहरणे क्रीडनेऽपि । अवधानवन्तः उभयत्रापि रथसंयोजन-
विशेषेष्ववहिताः । सारथयः । त्वदीयं । शताङ्गं रथं । “शताङ्गः
स्यन्दनो रथः” इत्यमरः । धाज्यैः भूरिभिः । परिच्छदपरिष्करणो-
पचारैः रथोपकरणैः प्रसाधनान्येष उपचाराः तैः । द्वितीयं । तादृशं
गुरुत्मान्तमिव । संयोजयन्ति सज्जीकुर्वन्ति । “रथोपकरणं प्रोक्तं परि-
वर्द्धः परिच्छदः” इति हलायुधः ॥ ६० ॥

^१ निद्रावशेषविगमेऽपि मदानुषङ्गात्

मन्दं दृशो मुकुलयन्ति मदावलेन्द्राः ॥

एषामनुरुक्तिरगैररुणीकृतानां

सप्तस्रुतां भवति सान्ध्यपयोदलक्ष्मीः ॥ ६१ ॥

निधेति—

^१ सारथयस्त्वदीयाः—दे. मु. ^२ अयं श्लोकः च-श्लोके न स्वाकृतः ग. छ.
कोशश्लोके एतद्व्याख्यामन्बपातस्सूच्यते. ^३ एतन्मूलोक्तत्वं दीक्षितेन्द्रीयव्याख्यानुपपत्त्या
एतद्व्याख्यान्ते परिशिष्टे एतद्व्याख्याऽस्याभिस्संयोजिता द्रष्टव्या.

^१ आलक्ष्य दूरमवरोधगृहादमुष्मात्
स्वाभाविकं वदनमारुतसौरभं ते ।

अम्भोरुहां गुणमपत्रपयन् समीरो

मन्दं परिभ्रमति मन्दिरदीर्घिकासु ॥ ६२ ॥

आलक्ष्येति—समीरः प्राभातिको वायुः । अमुष्मात् अवरोध-
गृहात् अन्तःपुरगतात्तव शय्यागृहात् । दूरं दूरगतं, कीदृः, दूरे निर्गतमिति
यावत् । पञ्चमीत्यनुवृत्तौ 'दूरान्तिकार्थैः पष्ठयन्यतरस्याम्'
(पा. सू. २-३-३४) इति सूत्रेण दूरार्थयोगे पञ्चमी । स्वाभाविकं
सहजसिद्धं । ते तव । वदनमारुतसौरभं । आलक्ष्य दृष्ट्वा । अम्भोरुहां
गुणं कमलानां सौरभं । अपत्रपयन् स्वयं नीताधिकसौरभप्रदर्शनेन व्रीहयन्
सन् । मन्दिरदीर्घिकासु भवनवापीषु । मन्दं । परिभ्रमति । आलक्ष्यस्थाने
आकृष्येति पाठस्तु सुयोजः, तव वदनमारुतसौरभं अवरोधगृहादूर-
माकृष्येति ॥ ६२ ॥

आघूर्णितानि मृदुना पवनेन ^२ पद्मा-
न्यावेदयन्ति मदलेखमयीमवस्थाम् ।

निर्गच्छतां तव च वारवभूजनानां

निद्रावशेषकलुषाणि विलोचनानि ॥ ६३ ॥

आघूर्णितानीति—मृदुना । पवनेन । आघूर्णितानि भ्रमितानि ।
पद्मानि । निर्गच्छतां । तव वारवभूजनानां त्वत्परिचारिकरूपवेद्या-
जनानां । निद्रावशेषकलुषाणि । विलोचनानि च । मदलेखमयी मदलेख-

व्याप्ताः । अवस्थाः । आवेष्टयन्ति प्रकाशयन्ति । ईषद्वर्णनेन तान्यनुकुर्वन्तीत्यर्थः । वेद्यानां राजस्वामिकत्वेन तद्गृहपरिचारिकारूपत्वमुक्तं पञ्चपुराणे—

पुरा वैवासुरे युद्धे हतेषु बहुशस्त्रैः ।

वानवासुरदैत्येषु दानवेषु ततस्ततः ।

तेषां छतसहस्राणि शतान्यपि च योषिताम् ।

परिणीतानि यान्यासन् बलाद्भुक्तानि यानि च ।

तानि सर्वाणि देवेशः प्रोवाच वदतां वरः ।

वेद्याधर्मेण वर्तध्वमधुना नृपमन्दिरे ।

भक्तिमत्यो वरारोहास्तथा देवेषु तेषु च ।

राजानस्त्वामिनस्सुर्वस्सूतकं चापि तत्समम् ॥

इत्यादिना । तदनुरोधतव वारवधूजनानामित्युक्तम् ॥ ६२ ॥

^१ रेणूत्करास्सरासिजोत्पलकैरवाणां

कुर्वन्त्यनूरुतिमिरेन्दुरुचिप्रकाशाः ।

प्रायस्समुद्रतरुणीपरिकर्मभृतां

चर्चां नवीनधुसृणागुरुचन्दनानाम् ॥ ६४ ॥

रेणूत्करा इति— अनूरुतिमिरेन्दुरुचिप्रकाशाः अरुणतमश्चन्द्रिकाकिरणभासः सरासिजोत्पलकैरवाणां कमलेन्दीवरकुमुदानां

२ कुर्वन्ति “कुङ्कुमं धुसृणं वर्ण्य” इति वैजयन्ती । अगुरुशब्द उच्चारमध्यः ॥ ६४ ॥

^१ अत्र ‘रेणूत्कराः परागपुष्पाः । ‘पुजराशी तुत्करः कूटमक्षियाम्’ इत्यमरः । समुद्रतरुणीपरिकर्मभृतां जलनिषिद्धयितामण्डनभृतां । नवीनधुसृणागुरुचन्दनानां नूतनकुङ्कुमकाञ्जगुग्गुल्यजानां । चर्चां विलेपनं’ इत्यर्थकेन व्याख्याग्रन्थेन गतिरिति भाति,

अध्यासितं कुमुदतल्पमपोह्य काले

पद्मोत्पलानि शनकैः श्रियमात्रजन्तीम् ।

संवीजयन्त्यलघुचामरदर्शनीयैः

पद्मैस्स्वयं परिजना इव राजहंसाः ॥ ६५ ॥

अध्यासितमिति—अध्यासितं रात्रावधिष्ठितं । कुमुदमेव तल्पं।

अपोह्य त्यक्त्वा । काले प्रभाते । पद्मोत्पलानि कमलानीन्दीवरणि च ।

शनकैः अद्भुतं । आत्रजन्ती । श्रियं । राजहंसाः कमलेन्दीवरस्थिताः ।

परिजना इव । अलघुचामरदर्शनीयैः पृथुलचामरमणीयैः । पद्मैः । स्वयं

वीजयन्ति । यथा 'रात्रिषु प्रबुध्य निर्गच्छन्तीषु भृत्यजनाः चामरै-

र्वीजयन्ति तद्वदिति भावः ॥ ६५ ॥

प्रत्यूषलक्षणरसायनसम्प्रयोगात्

प्रालेयरश्मिमहसा जरसेव मुक्ताः ।

पद्मोत्पलप्रभृतिभिः परिकर्मवत्यो

गृह्णन्ति यौवनदशां गृह्णीर्षिकास्ते ॥ ६६ ॥

प्रत्यूषेति—प्रत्यूषलक्षणरसायनसंप्रयोगात् प्रभातरूपस्य जरा-

व्याधिहरौषधस्य सेवनात् । जरसा जरयेव । प्रालेयरश्मिमहसा चन्द्र-

प्रकाशेन । मुक्ताः परिसुच्यमानाः । पद्मोत्पलप्रभृतिभिः प्रभातविकासिभिः

पद्मेन्दीवरादिभिः । परिकर्मवत्यः अलङ्कारवत्यः । ते । गृह्णीर्षिकाः ।

यौवनदशां गृह्णन्ति । प्रभाते इन्दीवरविकासः कविसमयासिद्ध इति

तत्रतत्रोक्तम् ॥ ६६ ॥

औद्यानिकीषु सुमनस्स्वनवाप्तपूर्वं

नूनं सरोरुहवनेषु च नूतनेषु ।

आदित्सते वदनमारुतसौरभं ते

शय्यानिकायमभितो विहरन् समीरः ॥ ६७ ॥

औद्यानिकीष्विति—शय्यानिकायमभितः शय्यागृहस्य

समन्तात् । “निकाय्यनिलयत्तयाः” इत्यमरः । ‘अमितः परितः’
 (वा १४४२-४३) इत्यादिना द्वितीया । विहरम् सखरन् । समरिः ।
 औद्यानिकीषु उद्यानमवासु । अध्वात्मादित्वात् ठञ् । सुमनस्सु
 पुष्पेषु । ससेरुहावनेषु च । अववाप्तपूर्वं पूर्वमनवासम् । सुप्सुपेति
 समसः । ते । वदनमारुतसौरभं । आदित्सते आदातुमिच्छति ।
 तत्र सञ्चारस्य तदेव फलमित्युत्प्रेक्षायां नूनशब्दः । वदनमारुत-
 सौरभमिति सप्तमीसमासो योगविभागादुपपाद्यः । केचित् “तदशिष्य
 संज्ञाप्रमाणत्वात्” (पा. सू. १-२-५३) इति सौत्रनिर्देशात् ‘पूरणगुण’
 (पा. सू. २-२-११) इत्यादिना गुणस्य षष्ठीसमासनिषेधो न नित्य इति
 षष्ठीसमासमेवाद्विद्यन्ते ॥ ६७ ॥

अर्च्यस्य सम्प्रति सत्तामवगाढतीर्था

मन्ये प्रगृह्य नलिनीं मकरन्दमर्घ्यम् ।

व्यक्तद्विरेफनिनदा विहिताभिमुख्या

पत्युस्त्विषां प्रणयतीव करप्रसारम् ॥ ६८ ॥

अर्च्यस्येति—सम्प्रति प्रातस्सन्ध्यासमये । अवगाढं प्रविष्टं
 तीर्थं नद्याविपुण्यजलं यथा सा । नलिनी । सतां । अर्च्यस्य पूज्यस्य ।
 त्रिषां पत्युः आदित्यस्य । मकरन्दमेवार्घ्यं । प्रगृह्य गृहीत्वा । व्यक्तद्विरेफ-
 निनदा स्फुटभृङ्गनादा, मञ्जोच्चारणं कुर्वतीव स्थितेति भावः ।
 विहिताभिमुख्या ऊर्ध्वमुखतया कृतसूर्याभिमुख्या च सती । कर-
 प्रसारं अर्घ्यविक्षेपाय हस्तप्रसरणं । प्रणयतीव करोतीव । एकाविक्रमे
 करप्रसरत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६८ ॥

ज्योत्स्नासखीं कुमुदिनीं अमरः ग्रह्णन्

निर्विण्डय नित्यपरिशुद्धरुचिं निश्चायाम् ।

रागादुपैति नलिनीं रजसाजमिजुष्टां

किं नाम नाचरति मन्मथहस्तवती ॥ ६९ ॥

ज्योत्स्नेति—अमरः सुख एव कामुकः । “अमरः

कामुकेप्रलिनि” इति यावत् । ज्योत्स्नायास्सस्त्री शुद्धसंसर्गपरां,
दुर्जनसंसर्गमकुर्वतीमिति भावः । नित्यपारिशुद्धार्चं सदावशातप्रभां,
निषिद्धाप्रवर्तिष्णुमनोरथां च । कुमुदिनीं, सतीं पत्नीमित्यपि गम्यते ।
प्रहृष्यन् । निशायां । निर्विश्व उपभुज्य । रजसा परागेण अभिजुष्टां,
रजस्वलां च । नलिनीमपि । रागात् । उपैति । ननु साध्वी प्रेयसी हर्ष-
णोपभुज्य तृप्तः कथमन्यां रजोजुष्टामप्युपैति ? तत्राह—किं नामेति ।
मन्मथहस्तवर्ती मदनस्य हस्ते वर्तमानः, तत्परवशः । किं नाम ना-
चरति, नामेति प्रसिद्धौ । अतिकामिनो नास्ति कृत्यात्कृत्याविवेक
इत्यर्थः । मृगोऽपि मौर्वीत्वेन मन्मथहस्तवर्तीति भावः ॥ ६९ ॥

सन्ध्याच्छलेन पुरुषोत्तम साम्प्रतं ते

सैनाधुना भृगुसुता तमसां निहन्त्री ।

भूयस्समृत्थितवती धृतपुण्डरीका

भोगाय सागरगृहाद्भवनैकयूनः ॥ ७० ॥

सन्ध्येति—हे पुरुषोत्तम पुरुषेषु अहम् । तमसां पापनां ।
निहन्त्री । सैव भृगुसुता लक्ष्मीः या पूर्वं सागराद्याविर्भूतेति भावः ।
अधुना । सन्ध्याच्छलेन प्रातस्सन्ध्याव्याजेन । धृतपुण्डरीका धृतिविकासः,
“धृतिस्तु तुष्टिस्तन्तोषः” इति यादवः । तद्वन्ति पुण्डरीकाणि यस्यां सा
तथोक्ता । धृतिशब्दान्मत्सर्वे अर्शआद्यन्मत्ययः^१

^१ अत्र “भुवनैकयूनः लोकैकतरुणस्य । ते तन । भोगाय सम्भोगाय । सागर-
गृहात् समुद्रभवनात् । भूयः पुनरपि । उत्थितवती आविर्भूतवती ।” इत्येकैको व्याख्या-
प्रणो गल्लि इति भाति ।

सम्बन्धाऽप्यन्धकाराणां निहन्त्री, भगवतो विजययात्रानुकूलत्वात्-
त्सम्भोगाय समुत्थिता चेति भावः । सन्ध्याऽपि सूर्यवत्सगराग्निग-
च्छन्तीव दृश्यते इति लोकदृष्ट्यनुरोधेन सागरगृहादित्युक्तिः ॥ ७० ॥

चन्द्रातपत्रिदिवशैवलिनीप्रवाहे

ममोत्थिता कमलिनीमुपसेवमानाः ।

प्रत्यग्रभिन्नमुकुलप्रसृतैः परागैः

उत्थापयन्त्यगुरुधूपमिवोत्पलिन्यः ॥ ७१ ॥

चन्द्रेति—चन्द्रातपश्चन्द्रप्रकाश एव त्रिदिवशैवलिनीप्रवाहो
गङ्गाप्रवाहः “प्रकाशो द्योत आतपः” इत्यमरः ।^१

प्रसृतैः । परागैः । अगुरुधूपं । उत्थापयन्ति उद्गमयन्तीव । ज्ञातायां
राजमहिष्यां परिचारिकाः केशसंस्कारार्थं अगुरुधूपं कुर्वन्तीति
तथोत्प्रेक्षा ॥ ७१ ॥

पौरन्दरीं दिशमनूरुनिबद्धरागां

दृष्ट्वा तथा परिणमत्यपरा दिशाऽपि ।

स्त्रीणां गतानुगतिकप्रतिपत्तिभाजां

ख्यातं ततो भवति कामितकामिनीत्वम् ॥ ७२ ॥

पौरन्दरीमिति—पौरन्दरीं ऐन्द्रीं । दिशं । अनूरुनिबद्धरागां
अरुणेन कृतारुण्यां । दृष्ट्वा । अपरा दिशाऽपि तद्व्यतिरिक्ता याम्यादि-

^१ अत्र “तस्मिन् । ममोत्थितां पूर्वं ममां पश्चादुत्थिताः । ज्ञातानुस्मिताः ‘पूर्व-
कालेन’ (पा. सू. २-१-४९) इत्यादिना समासः । कमलिनीं सरोजिनीं । उपसेवमानाः
उपसरन्त्यः । उत्पलिन्यः कुबलयिन्यः । प्रत्यग्रभिन्नमुकुलप्रसृतैः—नूतनविकसितकुक्ष-
लेभ्यः” इत्यर्थको व्याख्यानो गलित इति भाति ।

दिगपि । तथा परिणमति अनुरुनिबद्धरागा जायते, अनु पश्चात् सूर्योदये सति उरु यथा तथा बालातपेन कृतारुण्या जायत इत्यर्थः । अनेन कस्यचिद्वनितामनुरञ्जयति कस्मिंश्चित्परपुरुषे अनुरञ्जयन्ती दृष्ट्वा अन्या अपि वनिताः तत्र रञ्जयन्तीत्यपि प्रतीयते । अमुमर्थमवलम्ब्याह—लोक इति । यत् एवं दिशाऽप्यमृतं ततो हेतोः, गतानुगतिकप्रतिपत्तिभाजां गतमनुगतिर्यस्यास्तां प्रतिपत्तिं भजमानानां, स्वतः प्रतिपत्तिशून्यानां । स्त्रीणां कामितकामिनीत्वं कयाचित् कामिते कमितुं शीलवत्त्वं । लोके ख्यातं । भवति—

द्वाविमौ पुरुषव्यात्र परप्रत्ययकारिणौ ।

स्त्रियः कामितकामिन्यो मूर्खाः पूजितपूजकाः ॥

इति भारतेोक्तमुक्तहेतुना लोकप्रसिद्धं जायत इत्यर्थः । 'त्वत्तलो-
गुणवचनस्य (वा. ८३६) इति त्वप्रत्यये गुणवचनस्यैव पुंवद्भाव-
विधानात् कामितकामिनीत्वमित्यत्र कृतगुणवचनसंज्ञाभावात् पुंवद्भावा-
प्रसक्तिः ॥ ७२ ॥

निद्रायते कुमुदिनी चिरसम्प्रबुद्धा

सुप्ता प्रबोधमुपयाति सरोजिनी च ।

यामेषु वृत्तिमनयोरधिगम्य नूनं

क्षिप्यायितं त्वदवरोधनिताम्बिनीभिः ॥ ७३ ॥

निद्रायत इति—चिरं सम्प्रबुद्धा । कुमुदिनी । निद्रायते

² निद्रावती भवति । लोहितादित्वात् क्यप् । सुप्ता । सरोजिनी च ।

¹ अनेन मूले उत्तरार्धेऽस्मै 'लोके' इति पाठो व्याख्यात्रभिमत इति भाति.

² लोहितादिवाक्यः क्यप् (पा. सू. ३-१-१३) इति सूत्रेण. निद्राशब्दाद्वक्तव्ये क्यप् 'वा क्यप्' (पा. सू. १-३-१०) इति विधिवलादात्मनेपदे निद्रायत इत्यस्य सिद्धिः । लोहितादिगृहीतनिद्रादयो वृत्तिविषये तद्वदर्थका इत्यभ्युपगमेनेह निद्रावती भवतीति विग्रहप्रदर्शनम् । अनिद्रावतीत्यभूततद्भावांशस्य मूले 'चिरंतप्रबुद्धा' इति विशेषणमेव सिद्धत्वाऽपि निद्रावती भवतीत्येतावन्मात्रविग्रहप्रदर्शनं कृतमिति. भाति । भट्टोजीदीक्षितादयस्तत्र क्यल्लभेवाभिप्रयन्ति.

प्रमेधं । उपयासि । अनयोः कुमुदिनीसरोजिन्योः । यामेषु वृत्ति केषु
चिन्नामेषु कस्याश्चित्प्रबोधः अन्यदाऽन्यस्या इत्येवंरूपं चरित्रं ।
अस्मिन्मय हेतुः । नूनं । स्वद्वरोधमित्थिनीभिः स्वदन्तःपुरागताभि-
र्यामिषवमिताभिः । शिष्यावितं शिष्यावदानरितं । "कर्तुः क्यच्
सलोपश्च" (पा. सू. ३-१-११) इति क्यङन्तात् भावे क्तः ।
तद्देवः पर्यायेण मुमुक्षिप्रबोधवक्त्रकृतानित्यर्थः ॥ ७३ ॥

मित्रस्य लुप्ततमसोऽप्यतिरागभाजः

सम्प्रेक्षणं मम न युक्तमिति च मत्वा ।

मीलत्यसौ कुमुदिनी सह तारकाभिः

प्राप्तं व्रतं तदिह राजपरिग्रहाणाम् ॥ ७४ ॥

मित्रस्येति—लुप्ततमसः क्षपितान्धकारस्य, क्षपितपापस्य च ।
मित्रस्य सूर्यस्य, सूर्युश्च । एवंमूतस्यापि, अतिरागभाजः अतिशोणिम-
भाजः, कामातुरस्य च । सम्प्रेक्षणं । मम । न युक्तमिति मत्वेव । असौ ।
कुमुदिनी । तारकाभिः सह । मीलति । तारकासु मीलनमस्तमयः, कुमु-
दिन्या मुकुलीभावो नयननिमीलनमुत्प्रेक्षोपयोग्यर्थः । तत् तस्मात् ।
इह कुमुदिनीतारकासु । राजपरिग्रहाणां चन्द्रपरिग्रहाणामेव, नृपतिदाराणां
च । व्रतं दुष्टद्वयानवलोकलक्षणं । प्राप्तं लब्धं । राजदारोचितमैव
ताभिः कृतमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

आमोदयोगमवशात्सहसाऽऽश्रयन्ते

पत्युस्त्वया तव च पादनिषेवणेन ।

क्षिप्तास्त्वया हृदि गृहीतशुचः क्षितीन्द्राः

स्वान्तर्निविष्टमधुपाश्च सरोजकोक्षाः ॥ ७५ ॥

आमोदेति—त्वया । क्षिप्ताः निरस्ताः । हृदि । गृहीतशुचः वक्ष-
कोकाः । क्षितीन्द्राः प्रतिपार्थिवाश्च । स्वान्तर्निविष्टमधुपाः स्वान्तर्गतभृङ्गाः

शोकप्रतिबिम्बतया इदं विशेषणं । सरोजकोशाः पद्ममुकुलाः उभवे च,
क्रमात् । अवशात् अनायत्ततया । तव । त्विषां पत्युः सूर्यस्य च । पादयोश्च-
रणयोः पादानां किरणानां च निषेवणेन । आमोदयोगं हर्षयोगं, सौरभ-
योगं च । सहसा शीघ्रं । आश्रयन्ते । त्वया निरस्ताः शोचन्तः क्षितीन्द्राः
यथा त्वच्छरणसेवया हर्षं भजन्ते, तथा पद्मकोशाः सूर्यकरसम्पर्केण
विकासात्सौरभं भजन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

¹ आविस्मृतैरमृतसिन्धुतरङ्गकल्पैः

आकेकरप्रियतमाजनदृष्टिभोग्यैः ।

त्वत्सौखशायनिकसूरिगणेन सार्धं

निर्वेशयोगमुपयाम निरीक्षणैस्ते ॥ ७६ ॥

आविस्मृतैरिति—आविर्भूतं स्मितं येषु तैः, मन्वहासानु-
गतैः । अमृतसिन्धुतरङ्गकल्पैः सुवासमुद्रस्य वीचिभिरिव स्थितैः । आके-
कराणां अद्भुतरूपदर्शनादाकुञ्चितपुटत्वादिविकारकुक्तानां प्रियतमाजन-
दृष्टीनां भोग्यैः । ते तव । निरीक्षणैः । तव सौखशायनिकानां सुखशयनं
पृच्छतां सूरिणां परम² पदवासिनां तावकसेवार्थं समागतानां नित्य-
सूरिणां गणेन । सार्धं । निर्वेशयोगं भोग³ योगं । उपयाम भजाम । प्राप्तकाले
लोद् । तव प्रबोधनेन सुखशयनप्रश्नेन च⁴ त्वत्सेवनार्थमागताना-
मस्माकं देवानां नित्यसूरिणां च त्वदवलोकनेनैतानन्दयोगस्य प्राप्तः काल
इत्यर्थः । सौखशायनिकेति 'पृच्छतौ सुखातादिभ्य उपसङ्गानम्'
(वा २९५३) इति ठक् । ⁵ अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । आके-
करद्वष्टिलक्षणं रुक्मिणीविवाहसर्गे⁶ लिखितम् ॥ ७६ ॥

¹ आविस्मृतै—दे. सु. आविस्मृतै—प्र. सु. ² पदसेविनां—झ. ³ भोग्यै-
वपुष्प—झ. ⁴ तत्सेवार्थ—झ. ⁵ 'अनुशतिकादीनां च' (पा. द. ७-३-३०) इति
सूत्रेणेति भावः. ⁶ ७ पृष्ठे ३ पङ्क्ति (१२ सर्गे. ९ श्लो).

अधिगतनिलयामौषवाहद्विपानां
 मदपयसि वितन्वन्सज्जनोन्मज्जनानि ।
 प्रवहति पवमानः स्पन्दयन् मन्दमन्दं
 परिणमदरुणिष्ठः पङ्कजारण्यकोशान् ॥ ७७ ॥

अधिगतेति—अधिगतनिलयानां प्राप्तस्वावासानां । अनेन
 रात्रौ सज्जीकृत्य यामिकसैन्यं मध्येराजद्वारि निवेशितमिति गम्यते ।
 औषवाहद्विपानां राजवाहगजानां । “औषवाहो राजवाहः” इति
 हलायुधः । मदपयसि । मज्जनान्युन्मज्जनानि च । वितन्वन्, शैत्य-
 प्रधानमिदं विशेषणम् । परिणमदरुणिष्ठः सद्योविकासाल् प्रौढीभव-
 दारुण्यान् । पङ्कजारण्यकोशान् कमलवनधुकुलानि । स्पन्दयन्, सौरभ-
 २ प्रधानमिदं विशेषणं । पवमानः वायुः । मन्दमन्दं प्रवहति । मन्द-
 प्रकारेण वाति । ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ (पा. सू. ८-१-१२) इति
 द्विरुक्तिः ॥ ७७ ॥

उपवनमधुपानां मुन्मदस्वैरगीतैः
 तनुमरुदुपदिष्टैश्चारुलास्यैर्लतानाम् ।
 दरविलुलितदानैर्दन्तिनां कर्णतालैः
 समयसमुचितं ते भाति सङ्गीतकृत्यम् ॥ ७८ ॥

उपवनेति—उपवनमधुपानां उद्यानभूजाणां । उन्मदस्वैरगीतैः
 निर्व्यग्रणगीतैः । तनुमरुदुपदिष्टैः मन्दमारुतजनितैः । लतानां । चारुलास्यैः
 मञ्जुनृतैः । दरविलुलितदानैः ईषत्कम्पितदानजलैः । दन्तिनां । कर्ण-
 तालैः कर्णकलयैरेव तालैः, वाद्यविशेषैश्च । समयसमुचितं प्रातः-
 कालोचितं । ते तव । सङ्गीतकृत्यं गीतनृतवाद्यकृत्यं । भाति । ‘कर्ण-
 शब्दात्परस्तालः कलापार्थस्तु दन्तिनाम्’ । इति यादवः ॥ ७८ ॥

१ वाहनगजानाम्—ख. २ प्रधानविशेषणम्—घ. ख. ३ मुन्मदस्वैर—प्र. दे. मु.

४ नृत्य—घ. ख.

हरति रतिविहारैरर्धविस्त्रंसितानां

युवजनहृदयानि श्रान्तपञ्चायुधानि ।

उपहितगुणमारादुत्थिताभिर्वधूभिः

कुटिलनिधमिताग्रं गुम्भनं चूलिकानाम् ॥ ७९ ॥

हरतीति—रतिविहारैः सम्भोगक्रीडाभिः । अर्धविस्त्रंसितानां
अर्धशिशिलितानां । चूलिकानां केशबन्धविशेषाणां । आरात् समीपे ।
उत्थिताभिः क्षयनादुत्थिताभिः । वधूभिः । उपहितगुणं निहितकुसुम-
गुम्भनसूत्रं । कुटिलनियमिताग्रं कुटिलं यथा तथा बद्धाग्रभागं ।
गुम्भनं ग्रन्थनं । श्रान्तपञ्चायुधानि बहुकालरतिविहारादुपशान्तमदनानि ।
युवजनहृदयानि । हरति पुनरप्युद्दीपयतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

क्षितिरियमवधूतध्वान्तनीलोत्तरीया

विकसितमुखपद्मा व्यक्तसन्ध्याङ्गरागा ।

अभिमतकर^१दाना निर्व्यपेक्षा त्वदन्यैः

अनुभवितुमिव त्वां दर्शयत्यात्मरूपम् ॥ ८० ॥

क्षितिरिति—अवधूतं निराकृतं ध्वान्तं नीलोत्तरीयमिव
यस्यां सा तथोक्ता । विकसितमुखानि फुल्लपत्राणि पद्मानि यस्यां
सा तथोक्ता । व्यक्तसन्ध्यायाः अज्ञानमुपचारादवयवानां मेघानां
रागः आरुप्यं^२ यस्यां सा तथोक्ता । अभिमतं करदानं राजप्राण-
भागदानं यस्यास्तां तथोक्ता । त्वदन्यैः । निर्व्यपेक्षा अपेक्षारहिता,
त्वय्येवानुरक्तेति भावः, ^३ तवैव भूभारभरणेन अत्यन्तानुकूलत्वात् ।
एवंभूता । इयं । क्षितिः । त्वां । अनुभवितुं उपभोक्तुमिव । आत्मरूपं
दर्शयति अन्धकाराभावात् निजस्वरूपं प्रकटीकरोति । नायकेन उपभोग-
मिच्छन्ती वनिता यथा शिथिलीकृतोत्तरीया, सस्मितवदनपद्मा उत्तरीय-

^१ दानाभिर्व्यपेक्षा—म. वे. मु. ^२ वसास्ता—च. ^३ तवैव—घ.

विस्मसनात् प्रकाशमानाङ्गरागा, ¹ नायकस्य हस्तदानाक्षुपचारपरा च
तस्य वशीकरणाय निजसौन्दर्यं प्रकाशयति तद्वदिति भावः ॥ ८० ॥

मधुन इव दद्यायास्सामरस्यं दधानैः

कमलवनमनन्यां कान्तिमध्यापयद्भिः ।

फणिपतिरमणीयं देव पर्यङ्कमुज्जन्

परिणमय शुभं नः पावनैरक्षिपातैः ॥ ८१ ॥

मधुन इति—हे देव । फणिपतिरमणीयं शेष इव सचिरं । पर्यङ्कं
शयनं । उज्जन् त्यजन् । मधुनः मकरन्दस्येव । दद्यायाः सामरस्यं सौहार्दं
दधानैः, दयापूर्णैरिति यावत् । कमलवनं । अनन्यां अनितरसाधारणीं ।
कान्तिमध्यापयद्भिः, बुद्ध्यर्थत्वादिकर्मकता, कमलवनाधिककान्तिमि-
रिति यावत् । पावनैः । अक्षिपातैः । नः अस्माकं । शुभं परिणमय
परिपक्वं फलोन्मुखं कुरु ॥ ८१ ॥

² दिनमुखमिति नाम श्रावितस्त्वतपुत्रैः

अभजत जितनिद्रो जागरं यादवेन्द्रः ।

³ सरिदपगमकाले साधुसंरक्षणार्थं

मुनिमिरिव स एव स्तूयमानो मुकुन्दः ॥ ८२ ॥

दिनमुखमिति—इति इत्थं । नाम प्रसिद्धौ । सूतपुत्रैः
वैतालिकसुतैः । “प्रबोधकं मागधवन्दिसूतवैतालिका मङ्गलपाठकाश्च”
इति हलायुधः । दिनमुखं प्रभातं तद्वृत्तान्तं, श्रावितः, बुद्ध्यर्थत्वात्
द्विकर्मकता । “पश्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः” इति प्रयोज्यस्य कर्तुरभि-
हितत्वाद्दिनमुखमित्यत्राभिहिते कर्मणि द्वितीया । जितनिद्रः । यादवेन्द्रः
कृष्णः । सरिदपगमकाले सरितां शोषकाले शरत्काले । मुनिमिः प्रबोधकैः ।

¹ नायकस्य करदाना—अ. ² दिनमुख इति—अ. दे. मु. ³ सरिदपगम—दे. मु.
(सरिदपगम—अ. मु.) ⁴ संरक्षणार्थं—अ. वे. मु.

स्तूयमानः । स एव ^१यादवेन्द्रः . . . सरितामपगमकाले शोषकाल
इति व्याख्येयं, न तु सरितामपगमकाले वर्षाकाल इति ।

कार्तिकस्थ सिते पक्षे तथैव दिनपञ्चकम् ।

प्रबोधयन्ति देवेशं ऋषयश्च दिवौकसः ॥

इति शरशेष प्रबोधनस्मरणात् ॥ ८२ ॥

चनमिव निगमानां धर्ममुत्तम्भयिष्यन्

त्रिजगदनुविधेयं कर्म निष्पाद्य सान्ध्यम् ।

सितगुणपरिधानैः सेवितो मन्त्रिमुख्यैः

अलमकुरुत नाथो हैममास्थानपीठम् ॥ ८३ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्देवदत्तनाथस्य श्रीमद्देवास्था-

चार्यस्य कृतिषु यादवाभ्युदयनाम्नि महाकाव्ये

एकोनविंशस्तर्गः.

चनमिति—त्रिजगदनुविधेयं “स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु-
वर्तते” (भगवद्गीता-३-२१) इत्युक्तरीत्या त्रैलोक्यानुवर्तनीयचरितो
नाथः । निगमानां वेदानां । चनमिव सात्पर्यगोचरत्वात्सर्वस्वमिव स्थितं ।
धर्मं । उत्तम्भयिष्यन् उद्धृत्य स्थापयिष्यन् । सान्ध्यं कर्म निष्पाद्य,
लोकानुग्रहार्थं सन्ध्यौपासनादिकं कृत्वेति यावत् । सितगुणपरिधानैः
विनीतवेषत्वाय शुभवर्णान्तरीचैः । मन्त्रिमुख्यैः । सेवितस्सन् । हैमं
हिरण्यं । आस्थानस्य पीठं सिंहासनं । अलमकुरुत अलङ्कुरुते स्म ॥ ८३ ॥

इति श्रीमद्भारतवकुलतिलक-विश्वजिवाजि-श्रीरङ्गाजाध्वरिवरसूनुना

जम्भवदीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदयव्याख्याने

एकोनविंशस्तर्गः.

अथ विंशस्सर्गः.

अथोपहूतैः पुरुहूतजेता
सेनेश्वरैरप्रतिमानवीर्यैः ।
अभीषुभिस्सूर्य इवामिदीप्तः
कुबेरगुप्तां ककुभं प्रतस्थे ॥ १ ॥

अथेति — अयं प्राभातिककृत्यनिर्वर्तनानन्तरं । पुरुहूतस्य
जेता कृष्णः । उपहूतैः प्रस्थानार्थमाहूतैः । अप्रतिमानवीर्यैः अनु-
पमानपराक्रमैः । सेनेश्वरैः सेनानीभिः । अमीषुभिः किरणैः । उत्त-
रायणाभिमुखः सूर्य इव । अमिदीप्तः अमितो दीप्तस्सन् । कुबेरेण गुप्तां
रक्षितां । ककुभं उत्तरां दिशं । प्रतस्थे । प्रस्थानक्रियाया अकर्मकत्वेऽपि
तदन्तर्भूतोद्देशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम् । “अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ”
इति षकारान्तेष्वमरसिंहः । तालव्यान्तमपि केचिदाहुः ॥ १ ॥

प्रयाणतूर्यध्वनिरस्य भूयान्
धर्मान्तजीमूतरवानुकारी ।
अनर्तयद्धर्ममयूरमाद्यं
प्राप्तस्थितिं पादयुगेन भूम्याम् ॥ २ ॥

प्रयाणेति — धर्मान्तजीमूतरवानुकारी प्रावृद्धघनस्तानितसदृशः ।
भूयान् बहुतरः । अस्य कृष्णस्य । प्रयाणतूर्यध्वनिः प्रास्थानिक-

१ मानवीर्यैः—ख. प्र. दे. सु. २ अमीषुभिः—प्र. दे. सु. घ. ट.
३ अनुपमानपराक्रमैः—ख. ४ अनर्तयद्—घ. ट. प्र. दे. सु.

वाद्यघोषः । पादयुगेन । भूम्यां । प्राप्तस्थितिं । आद्यं श्रेष्ठं ।
 “आद्यमाद्यमवे श्रेष्ठे” इति विश्वः । धर्ममेव मधूरं । अनर्तयत्
 नर्तयति स्म । दुष्टनिग्रहेण स्वस्य प्रतिष्ठा भविष्यतीति धर्मं समतो-
 ष्यदित्यर्थः । धर्मान्तर्जीमूतरवानुकारीत्युपमायाः ^१ सन्निधानेऽपि क्रिया-
 न्वयानुरोधात् धर्ममयूरमित्यत्र रूपकाङ्गीकारः । चतुष्पाद्वर्गो द्वापरे
 पादद्वयेन भूम्यां तिष्ठतीति पुराणमर्यादया ‘प्राप्तस्थितिं पादयुगेन
 भूम्याम्’ ^२ इत्युक्तिः । मयूरोऽपि पदद्वयेन भूमौ प्रतिष्ठितः पक्षकम्पनेन
 नृत्यतीति ^३ प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

नभःपृथिव्योरुपदिष्टकम्पे

नाथस्य यात्रापटहप्रणादे ।

उषेतरासां नयनं चकम्पे

वामेतरं बाणपुराङ्गनानाम् ॥ ३ ॥

नभ इति—नभःपृथिव्योः । उपदिष्टकम्पे अनितकम्पे ।
 नाथस्य । यात्रायाः पटहस्य आनकस्य प्रणादे सति । उषेतरासां
 बाणसुताव्यतिरिक्तानां । बाणपुराङ्गनानां । ^४ वामादितरबस्येति
 वामेतरं, दक्षिणं नयनं । चकम्पे कम्पते स्म । तासां भाविदुरितसूचकं
 दक्षिणाक्षिस्फुरणमासीदित्यर्थः । नभसः कम्पोऽत्र नभश्चराणां हृदय-
 कम्पः । पृथिव्यास्तु स्वरूपेण कम्पः, तद्गतप्राणिनां हृदयकम्पश्च
 विवक्षितः । नभःपृथिवीशब्दाभ्यां तद्गतप्राणिनां लक्षणया तेषां
^५ कात्स्न्येन भयं व्यज्यते ॥ ३ ॥

^१ सन्निधानरूपक्रियान्वयानुरोधाद्—छ. ^२ इत्युक्तम्—च. ^३ प्रसिद्धिः—च.

^४ ‘वाममितरबस्य’ इति शुद्धपाठेनात्र भ्राम्यमिति भाति । ततश्च ‘न बहुर्बाहौ’
 (पा. सू. १-१-१९) इति निषेधात् सचनमत्वम्. ^५ कात्स्न्यं व्यज्यते—छ. ट.

तस्येन्दुबिम्बं सितमातपत्रं
 भास्वान् मणीन्द्रो महनीयतेजाः ।
 ताराश्च मुक्तावल्या विरेजुः
 शिखी रथाङ्गा^१कृतिरात्मघातः ॥ ४ ॥

तस्येति—आत्मघातः सर्वेषां जीवात्मनामाश्रयभूतस्य । तस्य ।
 इन्दुबिम्बं । सितमातपत्रं श्वेतच्छत्रं सत् । भास्वान् सूर्यः । महनीयं
 महत्तेजो यस्य तस्मात्भूतः । मणीन्द्रः कौस्तुभस्सन् । ताराः नक्षत्राणि
 च । मुक्तावल्याः मौक्तिकमालास्तयः । शिखी आग्निश्च । रथाङ्गाकृतिः
 चक्ररूपस्सन् । विरेजुः ^२विराजन्ते स्म । तस्य श्वेतच्छत्रादिषु
 सत्स्येव सर्वजीवाश्रयं तमाश्रित्य ^३कृताम्बन्दादयो विहितश्वेतच्छत्रादय
 इव वसुरित्यर्थः । यद्वा तेऽपि च्छत्रादिरूपेण संसेविर
 इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अग्रे मुकुन्दस्य तदग्रजन्मा
 दैत्यैस्समं जन्यविहारमिच्छन् ।
^४अवाहयद्यादवभूपतीनां
 वरूथिनीं शम्बरवैरिपूर्वाम् ॥ ५ ॥

अग्र इति—मुकुन्दस्य । अग्रे । तस्याग्रजन्मा बलदेवः ।
 दैत्यैः समं । जन्यविहारं युद्धक्रीडां । इच्छन् सन् । शम्बरवैरिपूर्वां
 प्रद्युम्नप्रमुखां । आदवभूपतीनां यदुवंश्यानां राज्ञां । वरूथिनीं सेनाम् ।
 अवाहयत् अनयत् । ज्येष्ठत्वात् सर्वसेनया सह कृष्णस्य पुरतश्चलित
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥

^१ कृतिरदिमघातः—झ. ^२ विराजन्ति स—झ. ^३ स्थिता—झ. ^४ आकार-
 वणादव—झ. वे. सु.

कथंचिदुत्क्षिप्तकरेण सोढं
 भुमाग्रभोगं भुजगेश्वरेण ।
 आसन्नभारात्ययजातहर्षा
 विश्वंभरा सैन्यभरं विषेहे ॥ ६ ॥

कथंचिदिति—उत्क्षिप्तकरेण भारवहने फणसाहाय्यार्थमुद्धृत-
 हस्तेन । भुजगेश्वरेण शेषेण । भुमाग्रभोगं भारवहनेन अवतताग्रफणं
 यथा तथा । कथंचित् क्लेशेन । सोढं । सैन्यभरम् । विश्वंभरा भूमिः ।
 आसन्नभारात्ययजातहर्षा बाणयुद्धे भारस्थवस्साजिहित इति तेन
 जातसन्तोषा सती । विषेहे सहते स्म ।

“ भोगो ^१ राज्ये घने सौख्ये पालनाभ्यवहारयोः ।

फणे देहे च सर्पस्य वेद्यादीनां मृतावपि ” इति वैजयन्ती ॥

प्रस्थानभाजि प्रथमे यदूनां
 पृथ्वी स्वयं तद्वलरेणु^२लक्षात् ।
 भारावतारप्रियवादलुब्धा
 प्रायो ययौ पद्मभुवस्सकाशम् ॥ ७ ॥

प्रस्थानेति—यदूनां । प्रथमे मुख्ये, कृष्णे । स्वयं । प्रस्थान-
 भाजि सति । पृथ्वी । तद्वलरेणुलक्षात् ^३

.

^१ राज्यघने च. ^२ लक्ष्यात्.—प्र. दे. सु. ^३ अत्र—“ कृष्णसैन्यपृष्ठिभानात् ।

भारावतारप्रियवादलुब्धा श्रीकृष्णेन भाणसैन्यहननपूर्वकं कारिष्यमाणस्वप्नतो भारावतरण-
 रूपस्य प्रियस्य वादे चतुर्मुखाय निवेदने लुब्धा आशावती । पद्मभुवः तल्लिङ्गभावस्य चतुर्मुख-
 मङ्गलः । सकाशं सविधं । प्रायः नूनं । ययौ गच्छते स्म ॥ ” इत्यर्थकम्प्राक्वाग्रम्भोऽत्र
 शक्ति इति भाति,

तत्सेनाधूलिः ब्रह्मलोकपर्यन्तं विनृम्भितेत्वर्थः । सापह्नवोत्प्रेक्षयमिति
पायोलक्षशब्दयोर्नान्यतरैवयर्थ्यम् ॥ ७ ॥

अशेषतच्छादयता दिगन्तान्

आरोहता भूमिभृतां च मूर्धः ।

प्रायेण सेनारजसा स्वमेव

प्रादुष्कृतं ^१ लाघवमुल्बणेन ॥ ८ ॥

अशेषत इति—अशेषतः कृत्स्नान् । दिगन्तान् । छादयता
आवृण्वता । भूमिभृतां पर्वतानां । मूर्धः अग्राणि च । आरोहता । उल्बणेन
अस्थिरत्वादुत्कटेन । सेनारजसा । स्वं स्वकीयमेव । लाघवं अशुरुत्वं ।
प्रायेण बाहुल्येन । प्रादुष्कृतं अतितरां स्पष्टीकृतमित्यर्थः । यथा जरूपं
वैभवं प्राप्य दर्पोत्कटेन क्षुद्रप्रभुणा ^२ देशक्रमणे यतमानेन स्वमेव
बालिशं प्रादुष्कियते, तद्वदिति भावः ॥ ८ ॥

रथादिघोषैरथ शार्ङ्गबाणेः

कल्पात्ययैकार्णवनादकल्पैः ।

विज्रासितेव त्रिदशारिलक्ष्मीः

इयेष गन्तुं यदुवीरदुर्गम् ॥ ९ ॥

रथेति—अथ कृष्णसेनानिर्गमनानन्तरं । कल्पात्ययैकार्णवनाद-
कल्पैः प्रलये एकीभूतानां समुद्राणां घोषेण तुल्यैः । शार्ङ्गं बाणौ यस्य
तस्य कृष्णस्य । रथादिघोषैः । विज्रासिता उद्वेजितेव । त्रिदशानामरेः
बाणस्य लक्ष्मीः । यदुवीरस्य यदुश्रेष्ठस्य दुर्गं परेषां दुष्टां पुरं द्वारकाम् ।
गन्तुं । इयेष । भीता हि किञ्चिद्दुर्गं प्रवेष्टुमिच्छन्तीति भावः ।
भगवत्प्रस्थानमात्रेण तदभिमुख्या निजलक्ष्म्या बाणः त्यक्तप्रायो जात
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ क्षणादात्मभुवं प्रयान्तं

परिष्कृतं पञ्चभिरायुधाग्रैः ।

आशाबलेन स्वयमुत्तराशा

प्रायः प्रतीयाय जगत्प्रतीक्ष्यम् ॥ १० ॥

अथेति—अथ । क्षणात् प्रयान्तं त्वरितं गच्छतम् । पञ्चभि-
रायुधाग्रैः आयुधप्रवरैश्चक्रादिभिः । परिष्कृतम् । जगत्प्रतीक्ष्यं लोक-
पूज्यम् । आत्मभुवं कृष्णम् । उत्तराशा उदीची । आशाबलेन दिदृक्षौ-
त्कञ्चेन । प्रायः । स्वयम् । प्रतीयाय । कृष्णस्य शीघ्रं शोणितपुरमासया
तस्या दिश एव प्रत्युद्गमनमुत्प्रेक्ष्यते ॥ १० ॥

पुरं ततश्शोणितपूर्वमग्रे

ददर्श दैत्याधिपदर्पहन्ता ।

स्वगेन्द्रपक्षानिलतीव्रघातात्

प्रासादिवोत्कम्पितकेतुहस्तम् ॥ ११ ॥

पुरमिति -- ततः समीपगमनानन्तरं । दैत्याधिपानां दर्पहन्ता
कृष्णः । स्वगेन्द्रपक्षानिलस्य तीव्रघातात् उत्कटामिघातात् हेतोः ।
प्रासात् भयादिव । उत्कम्पितः सञ्जातोत्कम्पः केतुरेव हस्तः यस्य
तत् । शोणितपूर्वं शोणितशब्दपूर्वकं पुरं शोणितपुरम् । अग्रे । पुरतः ।
ददर्श । ^१ शोणितपूर्वमिति वाचकस्य वाच्ये- उपचारः ॥ ११ ॥

पुरोपकण्ठे पुरभिन्नियोगात्

प्राकारभावं प्रमथा भजन्तः ।

प्रलम्बहन्तुः असमक्षिप वेगं

भीताः पलायन्त भृशार्तनादाः ॥ १२ ॥

पुरेति—पुरस्य उपकण्ठे समीपे । पुरभिदः शिवस्य नियोगात् ।
प्राकारभावं शोणितपुररक्षणाय प्राकारत्वम् । भजन्तः । प्रमथाः शिक्पारि-

^१ अत एव 'द्विरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' स्थाविरप्राचीनप्रयोगाच्चेति बोध्यम्,

पदाः । मलम्बहन्तुः बलदेवस्य । वेगं आगमसम्भ्रमम् । प्रसमीक्ष्य ।
 सीताः । भृशार्तिनादाश्च सन्तः । पलायन्त पलायन्ते स्म । परोपसर्गा-
 दयतेर्लङ् । ‘उपसर्गस्थायतौ’ (पा. सू. ८-२-१९) इति रेफस्य
 लकारः ॥ १२ ॥

इतस्ततस्संपततां यदूनां
 व्यक्तानुबन्धं विरुदैरुदारैः ।
 सुरद्विषश्शुश्रुवुरेकतानं
 कलध्वनिं काञ्चनकाहलीनाम् ॥ १३ ॥

इतस्तत इति—इतस्ततः समन्तात् । संपतताम् । यदूनाम् ।
 उदारैः महाद्विः । विरुदैः, विरुदानि शत्रुविजयस्यातिचिह्नगीत्यादीनि,
 “सपत्नविजयस्यातिचिह्नं विरुदमस्त्रियाम्” इति यादवः, तैः ।
 व्यक्तानुबन्धं स्फुटसम्पर्कम् । काञ्चनीनां काहलीनां वाद्यविशेषाणाम् ।
 कलमव्यक्तमधुरं ध्वनिम् । सुरद्विषः शोणितपुरस्था दैत्याः । ^१ एकतानं
 विविच्य श्रोतुमेकाग्रं यथा तथा । शुश्रुवुः । काञ्चनशब्दात् ‘प्रणिरजता-
 दिभ्योऽञ्’ (पा. सू. ४-३-१५४) इति विकारार्थेऽञ्प्रत्यये सति
 काञ्चनशब्दस्तद्विकारवाची ॥ १३ ॥

^२ कशाग्रसंस्पर्शममृष्यमाणैः
 समीरवेगैस्समरावलिप्ताः ।
 उदग्रहेषामुत्तरैस्तुरङ्गैः
 वृष्ण्यन्धका वैरिपुरीमवृण्वन् ॥ १४ ॥

कशाग्रेति—समरावलिप्ताः युद्धविषये हताः । वृष्ण्यन्धकाः
 वृष्णिवंश्या अन्धकवंश्याश्च राजानः । कशा अश्वानां ताडनी,

^१ पञ्चतानोऽनन्वष्टुतिः ^२ इति अमरकोशोऽत्र बोध्यः. ^३ कशाग्र—प्र. सु.

तदग्रस्य संस्पर्शं अमृष्यमाणैः तावन्मात्रमप्यसहमानैः । समीरवेगैः ।
उदग्रहेषामुत्तरैः तारेण हेषितेन शब्दबद्धिः । तुरङ्गैः । वैरिणो बाणस्य
पुरीम् । अवृण्वन् आवृण्वन्ति स्म ॥ १४ ॥

उद्वेलवेगास्तनतो गभीरं

और्वप्रतिच्छन्दविदीप्तदृष्टीन् ।

अचोदयन् दानववप्रभङ्गे

स्तम्बेरमान् सागरपोतकल्पान् ॥ १५ ॥

उद्वेलेति—उद्वेलवेगान् निर्मेर्यादवेगान् । गभीरं यथा तथा ।
स्तनतः बृंहितं कुर्वतः । और्वप्रतिच्छन्दाः बाह्यभागिसदृश्यः विदीप्ता
दृष्टयः येषां तान् । अत एव सागरपोतकल्पान् ससुद्रादिभ्रान्तिव
स्थितान् । स्तम्बेरमान् । दानवस्य बाणासुरस्य वप्रभङ्गे तत्पुराकार-
भङ्गे । अचोदयन् चोदयन्ति स्म । प्राकारमूलबन्धवाचिना वप्रशब्देन
प्राकारो लक्षणया निर्दिष्टो मूलभङ्गपर्यन्तं तद्भङ्गचोतनाय ॥ १५ ॥

प्राकारभङ्गे प्रसभं प्रयुक्ता

दम्भोलिभीमायतदन्तकाण्डाः ।

^१ ऊर्ध्वप्रवृत्तैर्निजहस्ततलैः

उत्तम्भयामासुरिवान्तरिक्षम् ॥ १६ ॥

प्राकारभङ्ग इति—प्रसभं ह्ययत् । प्राकारभङ्गे । प्रयुक्ताः
^२ चोदिताः । दम्भोलिभीमानि वज्रवद्भयंकराणि आयतानि च दन्त-
काण्डानि येषां ते । गजा इति शेषः । ऊर्ध्वप्रवृत्तैः उपरि प्रसारितैः ।
निजहस्ता एव तालाः तालवृक्षाः तैः । अन्तरिक्षम् । उत्तम्भयामासुरिव ।

दन्तैः प्राकारभङ्गसौकर्याय उपरि प्रसारिताश्शुण्डा अत्यौन्नत्यात्
अन्तरिक्षस्योत्तम्भनस्तम्भा इवाभासन्तेत्युत्प्रेक्षा । वृत्तुषासुर्ध्वर्ध्वान्तर्भाव-
विवक्षायां सकर्मक इति प्रवृत्तैरित्यस्य प्रवर्तितैरित्यर्थे साधुता । अत
एव तेन निर्वर्तितमित्यर्थे 'तेन निर्वृत्तम्' (पा. सू. ४-२-३८,
५-१-७९) इति सूत्रनिर्देशः ॥ १६ ॥

असह्यवेगैस्सहसा बलौघैः

आक्रम्यमाणा बलिनां यदूनाम् ।

प्रचुक्षुभे दैत्यपुरी प्रभूता

संवर्तभिम्बेव समुद्रवेला ॥ १७ ॥

असह्येति—असह्यवेगैः अविषह्यरैः । बलिनां शक्तिमताम् ।
यदूनां । बलौघैः सेनासमूहैः । सहसा अतर्कितं । आक्रम्यमाणा ।
प्रभूता समृद्धा । दैत्यपुरी । संवर्तभिम्बेव प्रलये विदीर्णा । समुद्रस्य
'वेला जलवृद्धिरिव । प्रचुक्षुभे क्षुभिता ॥ १७ ॥

यथार्थशौर्या यदुर्वीरयोधाः

स्थानानि चित्तानि च दानवानाम् ।

व्यकम्पयन् विक्रमसत्कथानां

सिद्धान्तभागैरिव सिंहनादैः ॥ १८ ॥

यथार्थेति—यथार्थं नियतं शौर्यं पराक्रमणं येषां ते यथार्थ-
शौर्याः । पदार्थानतिवृत्त्यर्थस्य यथाशब्दस्य प्रयोजनवाचिना अर्थ-
शब्देन 'यथाऽसाहस्ये' (पा. सू. २-१-७) इत्यव्ययीभाषे, तत-
श्शौर्यशब्देन बहुव्रीहिः । यदुर्वीरयोधाः यदुश्रेष्ठस्य भटाः । विक्रमाः

शौर्यकरणान्येव सत्कथाः कूटयुद्धकल्पच्छलजात्यादिरूपासदुत्तरप्रवेश-
रहिता वादकथाः तत्तासां । सिद्धान्तभागैरिव स्थायिपक्षैरिव स्थितैः । सिंह-
नादैः क्ष्वेलितैः । दानवानां । स्थानानि गृहाणि । चित्तानि च ।
व्यकम्पयन् कम्पयन्ति स्म । स्थानानां कम्पश्चलनं, चित्तानां भयमिति
यथाहर्म्यो ग्राह्यः । क्ष्वेलितानां सिद्धान्तभागत्वेत्येक्षणेन भगवत्प्रधानां
जयशालित्वं व्यज्यते ॥ १८ ॥

जहार चित्तानि बिभेद सौधान्

श्रोत्राण्यरीणां बधिरीचकार ।

अनन्यशब्दं च जगद्वितेने

घोरस्तदा यादवसैन्यघोषः ॥ १९ ॥

जहारेति—तदा पुरोपमर्दनसमये । घोरः भयंकरः । यादव-
सैन्यस्य घोषः । अरीणां । चित्तानि । जहार मूढानि चकार ।
सौधान् बिभेद कम्पनेन भग्नांश्चकार । श्रोत्राणि च बधिरीचकार
अनुपहतान्यप्युपहतानि चकार । अरीणामिति वाक्यत्रयेऽपि सम्बन्धः ।
जगच्च अनन्यशब्दं शब्दान्तररहितं वितेने शब्दान्तराप्यभिभवत्यर्थः
॥ १९ ॥

विमथ्यमानात्स्वपुराणदूनां

मन्थाचलेनेव महाबलेन ।

विनिष्पपात त्रिदशारिनेता

काले समुद्रादिव कालकूटः ॥ २० ॥

विमथ्यमानादिति—त्रिदशारिनेता असुराणां नायको बाणः ।
यदूनां । महाबलेन महता सैन्येन । मन्थाचलेन मन्दररूपेण पर्वतेन ।

विमथ्यमानात् निष्पिष्यमाणात् । स्वपुत्रात् । काले अभूतमभनकाले ।
समुद्रात् । कालकूटः क्ष्वेलविशेष इव विनिष्पपात ॥ २० ॥

स रोषरूक्षो बहुदीप्तिहेतिः

१ दिशो दिधक्षमिव दैत्यवदिः ।

कृष्णाम्बुवाहप्रमुखं प्रतस्थे

तापच्छिदा तेन शमं प्रयास्यन् ॥ २१ ॥

स इति—रोषरूक्षः कोपेन परुषः । बहुदीप्तहोतिः बहुलोज्ज्वला-
गुधः । दिशः । दिधक्षन् दम्बुमिच्छमिव स्थितः । सः । दैत्यः नाणासुर
एव वदिः । कृष्ण एवाम्बुवाहः तस्य प्रमुखं अमिमुखं यथा तथा ।
तापच्छिदा आधिदैविकादितापत्रयहरिणा । तेन कृष्णाम्बुवाहेन ।
शमं गर्वेशान्ति । प्रयास्यन् । प्रतस्थे प्रस्थितः । उपमानार्थपक्षे—रूक्षः
तीक्ष्णः । हेतयो ज्वालाः । तापः आतपाष्ण्यम् । शमः नाशः ॥
॥ २१ ॥

सरित्पतीनामिव सन्निपाते

वार्षेयदैतेयबलोदधीनाम् ।

अदभ्रसङ्क्षोषमभूतपूर्वं

युगान्तसंवादि बभूव युद्धम् ॥ २२ ॥

सरित्पतीनामिति—वार्षेयानां वृष्णिवंश्यानां दैतेयानां
असुराणां च बलानि सैन्याभ्येव उदघयः तेषां । सरित्पतीनामिव
प्रसिद्धोदधीनामिव । सन्निपाते मेलने सति । अदभ्रो बहुलस्सङ्क्षोषः
संस्पृष्टो घोषः कोलाहलो यस्मिस्तत्तथोक्तम् । अभूतपूर्वं पूर्वमभूतम् ।
सुप्सुपेति समासः । युगान्तसंवादि प्रलयसदृशम् । युद्धं । बभूव ।

कृष्णिशब्दात् 'इतश्चानिधः' (पा. सू. ४-१-१२२) इत्यपत्यार्थे
दाकि वार्ष्णेयः ॥ २२ ॥

बलद्वयक्षुण्णमहीतलोत्थं
रजस्तदा संवृतसर्वलोकम् ।
अकल्पयत्स्वेतरतत्त्वलोपात्
अपञ्चभूतामिव विश्वसृष्टिम् ॥ २३ ॥

बलेति—तदा युद्धसमये । बलद्वयक्षुण्णमहीतलोत्थं कृष्ण-
बाणसैन्यद्वयनिष्पिष्टाद्भूतलोदुत्थितम् । संवृतसर्वलोकं आच्छादित-
सकलभुवनम् । रजः । स्वेतरतत्त्वलोपात् रजोऽतिरिक्तानां जलादि-
तत्त्वानां लोपात् । विश्वसृष्टिं लोकानां सृष्टिम् । अपञ्चभूतां पृथि-
व्येकरूपामिव । अकल्पयत् अकरोत् ॥ २३ ॥

प्रथीयसा सूक्ष्मनिरन्तरेण
क्षौमाभिरामेण परागभूम्ना ।
प्रच्छन्नसेनाङ्गतया तदानीं
आसीजयधीरवकुण्ठितेव ॥ २४ ॥

प्रथीयसेति—प्रथीयसा विपुलतरेण । सूक्ष्मेण लघुना, निरन्त-
रेण सान्द्रेण च । क्षौमाभिरामेण दुकूलेनेव मनोज्ञेन । परागभूम्ना
सेनाधूलिबाहुल्येन । प्रच्छन्नसेनाङ्गतया प्रच्छन्नानि तिस्रोदितानि
सेनाङ्गानि रक्षाश्वादीन्येव अङ्गानि अवगवा यस्य तस्य भावेन । तदा-
नीम् । जयधीः युद्धरङ्गता । अवकुण्ठितेवासीत् । क्षीत्वाविवक्ष्य
प्रच्छन्नसेनाङ्गेत्यत्र क्षीप्रत्ययो न कृतः । केचित्तत्रापि क्षीप्रत्वमे-
'संज्ञाजातिव्यतिरिक्ता गुणवचनाः' इति मतमनुरुध्य 'त्यतलोर्गुण-
वचनस्य' (वार्तिकं-३९२७) इति पुंवद्भावमाहुः ॥ २४ ॥

रजोऽनुबन्धादभिसंवृताङ्गी

भास्वत्करस्पर्शमनश्रुवाना ।

निवारिताशाविततिस्तदाऽऽसीत्

नमस्स्थली नाकिभिरप्यदृश्या ॥ २५ ॥

रज इति—रजोऽनुबन्धात् रजस्सम्पर्कात् । अभिसंवृताङ्गी अवकुण्ठितशरीरा । भास्वत्करस्पर्शं सूर्यकिरणसंपर्कम् । अनश्रुवाना अमजन्ती । निवारिताशाविततिः आच्छादितदिक्पाङ्क्तिः । नमस्स्थली । नाकिमिः समीपगतैः स्वर्गिभिरपि । अदृश्या द्रष्टुमशक्या । आसीत् । अत्र नमस्स्थल्य रजस्वलासमाधिर्गम्यते । साऽपि रजस्सम्बन्धात् अवकुण्ठितसर्वशरीरा ^२ अस्पृश्यत्वात्करस्पर्शमलभमाना ‘यां मलवद्भासं सम्भवन्ति’ (तै-सं. २-५-१) इत्यादिनिन्दनात् पशुपभोगस्नानाभ्यङ्गदन्तधावनादिविषयचापलरहिता च सती, दर्शननिषेधात् समीपगतैरपि पुरुषैरदृश्या भवतीति भावः ॥ २५ ॥

रणाख्यदर्शे रजसोत्थितेन

प्रच्छाद्यमाने तमसेव भानौ ।

निर्क्षिप्तधारासलिले निमग्नाः

शुद्धिं परामन्त्रभवन् सुयोधाः ॥ २६ ॥

रणेति—रणाख्यदर्शे रण^१संज्ञायाममावास्यायां । तमसा राहुणेव । उत्थितेन । रजसा । भानौ । प्रच्छाद्यमाने सति । निर्क्षिप्तः ^४

..... निर्क्षिप्तः’ इति वैजयन्ती, तस्य धारा अग्रमेव

^१ ‘सह सुधा’ (पा. सू. २-१-४) इत्यत्र विभक्तेन ‘सुधा’ इति सूत्रेणेत्यर्थः ।
^२ अस्पृशत्वा—घ. ट. ^३ संज्ञायामेकमा—घ. ट. ^४ ‘सुधीपलाकृतिरमिताया
 मायुधविशेषः ‘लुहीपलामो’ इत्ययं ग्रन्थोऽत्र ग्रन्थपातस्थाने पाठ्य इति भाति.

सलिलं तस्मिन् । निमग्नाः । सुशोभाः सुमदाः । परा उत्कृष्टा ।
शुद्धि । अन्वभूयन्, खल्वगधाराभिपतनेन परिपूता आसन्नित्वर्थः ।
सूर्यग्रहे “सर्वं गङ्गासमं तोयम्” (व्यासस्मृतिः) इति स्मरणात् यत्र
कचित्तोयमात्रे निमग्ना अपि परां शुद्धिं प्राप्नुवन्तीति भावः ॥ २६ ॥

असुकृच्छटासारवशाङ्गजिन्या

रजस्समेते तमसि प्रशान्ते ।

सत्त्वानुरूपं विदधे प्रमोदं

समान्मिथस्संमुखयन् प्रकाशः ॥ २७ ॥

असृगिति—ध्वजिन्याः सेनायाः । असुकृच्छटायाः रक्त-
सन्दोहस्य आसारवशात् धारासम्पातवृष्ट्यायसतया । रजस्समेते धूलि-
सहिते । तमसि अन्वकारे । प्रशान्ते सति । समान् शौर्येण अन्यो-
न्यानुरूपान् योधान् । सत्त्वानुरूपं बलानुरूपं । मिथः अन्योन्यं ।
संमुखयन् सम्मुखान् कुर्वन्, अन्योन्यं सम्मुखी^१कृत्य यावद्दलं
योधयामिति यावत् । प्रकाशः आलोकः । प्रमोदं रणसौकर्यलभात्
योधानां हर्ष । विदधे । अत्र रजस्तमेधुगुणप्रशान्त्या समान् रजस्तमः
प्रयुक्तबुद्धिचैवभ्यरहितान् पुरुषान् सत्त्वानुरूपं सत्त्वगुणानुरूपं मिथ-
स्संमुखयन् आध्यात्मिकैकाग्रहान् कुर्वन् प्रकाशो बोधः तेषां सुखं
यथा विषये,

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्मकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥

(भगवद्गीता १४-६)

इत्यादिस्मरणात्, तद्वदिति^२ ध्वन्यते ॥ २७ ॥

^१ कृत्य दलं-घ. ट.

ततो हरस्तातुमनास्त्वभक्तं
दत्ताभयं दानवसार्वभौमम् ।

अनुव्रुतो भूतगणैरनन्तैः

प्रत्युद्ययौ विश्वपतिं प्रकुप्यन् ॥ २८ ॥

तत इति—ततः युद्धारम्भानन्तरं । स्वस्य भक्तं । दत्ताभयं यस्यै तं । दानवानां सार्वभौमं महाराजं नाजं । त्रातुं मनो यस्य स तयोक्तः । त्वं काममनसोरपि' इति मलोपः । अनन्तैः । भूतगणैः प्रमथ्यगणैः । अनुव्रुतः अनुसृतः । हरः । प्रकुप्यन् सन् । विश्वस्य पतिं विष्णुं कृष्णम् । प्रत्युद्ययौ ॥ २८ ॥

तस्मिन्मदोदग्रवृषाधिरूढं

सिताचले मेरुमिव ज्वलन्तम् ।

शरैः प्रतिप्रास्थित शार्ङ्गधन्वा

देवं सुधासूतिकलावतंसम् ॥ २९ ॥

तमिति—शार्ङ्गधन्वा कृष्णः । उन्मदं उन्मदिष्णुं उदग्रं उग्रतं वृषमधिरूढम् । अत एव, सिताचले कैलासे । मेरुमिव । ज्वलन्तं दीप्यमानम् । सुधासूतिकलावतंसं चन्द्रकलाशेखरम् । तं देवं हरम् । शरैः प्रतिप्रास्थित प्रत्युज्जगाम । “समवप्रविभ्यस्स्थः” (पा. सू. १-३-२२) इत्यात्मनेपदिनः छायातोर्द्ध्वम् । हरवृषभस्य भावस्य प्रसिद्धम् । हरस्य—

तप्तहेमनिकायभं नीलकण्ठं त्रिलोचनम् ।

प्रसादमुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः ॥

१ 'कृष्णेदवश्यमः कृष्णे तु काममनसोरपि । ततो वा हितततयोर्मौसस्य पचियुद्-
भयोः' इति काशिकावृत्तौ अपरस्तराः क्त्यासात्तये (भा. सू. ६-१-४४) इति सूत्रे
इत्यते. २ तमुक्तोदग्र—ध. ॥ ३ तिष्ठतिपातोः—ख.

इत्यादिपुराणेषु सुवर्णवर्णत्वमपि प्रसिद्धमिति “सिताचले मेरुमिव
ज्वलन्तम्” इत्युक्तम् ॥ २९ ॥

शिलीमुखैश्शौरिषनुर्विमुक्तैः

विस्मारितान् पूर्वविकत्थनानि ।

पलायमानान् प्रमथानशेषान्

मेने पशूनेव पतिः पशूनाम् ॥ ३० ॥

शिलीमुखैरिति—पशूनां पतिरिशवः । शौरिषनुर्विमुक्तैः
कृष्णचापमुक्तैः । शिलीमुखैः बाणैः । पूर्वविकत्थनानि प्राक्तनान्यागमन-
काले कृतान्यात्मश्लाघावचनानि । विस्मारितान् । पलायमानान् ।
प्रमथान् स्वपारिषदान् । पशूनेव मेने, कातर्येणाविशेषादिति भावः ।
यद्यपि विपूर्वस्मरतिस्मृत्यभाववाची । तथाऽपि प्रतियोगितया स्मृत्यनु-
प्रवेशोऽस्तीति ‘गतिबुद्धि’ (पा. सू. १-४-५२) इत्यादिना द्विकर्म-
कत्वोपपत्तिः । अत एव ‘हृकोरन्यतरस्याम्’ (पा. सू. १-४-५३) इति
सूत्रे हरतेः प्रापणार्थस्य स्वातन्त्र्येण गत्यर्थत्वाभावेऽपि, प्रापणान्तराधिक-
गतिप्रतीतिरस्तीति गत्यर्थतामङ्गीकृत्य प्राप्तविशेषेऽप्युक्तम् । ‘अन्ते
कर्तुश्च कर्मणः’ इति प्रयोज्यकर्मणां कर्मत्वस्य निष्ठयाऽभिधाना-
त्कर्तुरीप्सितकर्मानभिधानेन विकत्थनानीति द्वितीया ॥ ३० ॥

२ आस्वादनीं दानवशोणितानां

अकुण्ठतामद्रिविदारणेऽपि ।

अनाहतास्त्रो युधि शम्बरारिः

संस्तम्भयामास गुहस्य शक्तिम् ॥ ३१ ॥

आस्वादनीमिति—युधि युद्धे । अनाहतास्त्रः अप्रतिहतायुधः ।

शम्बरारिः प्रथमः । दानवशोणितानां तारकाचसुरक्षतजानां ।

१ कर्तृत्वस्य—घ. ट. २ आस्वादनीं—प्र. दे. सु. आस्वादिवशं—झ.

आस्वादनीम् । 'कृत्यस्युदो बहुलम्' (पा. सू. ३-२-११३) इति बहुल-
ग्रहणात् कर्तारि स्युद् । टित्वात् ङीप् । अद्रिविदारणेऽपि कौञ्चपर्वत-
मेवनेऽपि । अकुण्ठितां अहततैक्ष्ण्याम् । गुहस्य स्कन्दस्य । शक्ति
१ कासू आयुषविशेषम् । संस्तम्भयामास सम्यक् स्तब्धं चकार ॥ ३१ ॥

क्लेशादिदोषैरपराहतेन

क्रीडामनुष्येण जनार्दनेन ।

ज्वरे निरस्ते गिरिशप्रयुक्ते

वीतज्वरं विश्वमिदं बभूव ॥ ३२ ॥

क्लेशादीति—क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभेनिवेशाः, आदि-
शब्देन कर्मविपाकादयो गृह्यन्ते, एते योगशास्त्रोक्ताः पुरुषदोषाः,
परब्रह्मरूपत्वादितैः । अपराहतेन अनाहतेन । क्रीडामनुष्येण जनार्द-
नेन । गिरिशप्रयुक्ते कैलासवासिना नीललोहितेन प्रहिते । ज्वरे
निरस्ते वैष्णवज्वरं सृष्ट्वा क्षिप्ते सति । विश्वं जगत् । वीतज्वरं
महेश्वरज्वरनिरासरूपभगवच्चरितानुसन्धानस्य ज्वरशान्त्युपायस्य सम्प-
न्नत्वादपगतज्वरमयम् । बभूव । तथा भागवते माहेश्वरज्वरं प्रति
भगवद्वचनम्—

त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्जुराद्भयम् ।

यो नौ स्मरति संवादं तस्य त्वत्त भवेद्भयम् ॥ इति ॥ ३२ ॥

अथ प्रयुक्तानसुरेन्द्रगुप्तयै

प्रसह्य बह्वीनपि पञ्च जित्वा ।

अजृम्भयद्भाचितजृम्भणास्त्रो

वृषध्वजं विष्णुराचिन्त्यभूमा ॥ ३३ ॥

अथेति—अथ ज्वरनिरासानन्तरम् । अचिन्त्यभूमा अमेयमहिमा
विष्णुः । असुरेन्द्रगुप्तयै बाणस्य संरक्षणाय । प्रयुक्तान् शस्त्रेण

१ 'कासर्जुनौ कुवाभ्यसे' इति यादवकोशोऽत्र बोध्यः.

प्राकारात्मना निवेशितान् । पञ्चापि बह्वीन् । प्रसङ्ग इडात् । जित्वा ।
 भावितजृम्भणास्त्रः प्रयुक्तजृम्भणास्त्रः सन् । वृषध्वजं शङ्करं । अजृम्भ-
 यत् जृम्भयति स्म । जृम्भणं वातोद्रेकविशेषेण मुखविवरणं, तत्र व्याप्त-
 सकरोदित्यर्थः । प्रसङ्गेति हठार्थमव्ययम् । “प्रसङ्ग तु हठार्थकम्”
 इत्यमरः ।

शरव्यभूतत्रिपुरेऽप्यमोघं
 शूलायुधे शौर्यमवेक्ष्य शौरेः ।
 पुरन्दरप्रत्युपरोधजातं

व्ययोजयन्विस्मयमादितेयाः ॥ ३४ ॥

शरव्येति—शरव्यभूतं शरलक्ष्यत्वं प्राप्तं त्रिपुरं यस्य तस्मिन् ।
 शूलायुधेऽपि । अमोघं अवितथम् । शौरेः । शौर्यम् । आदितेयाः
 देवाः । अवेक्ष्य । पुरन्दरप्रत्युपरोधेन पारिजातहरणे इन्द्रविजयेन जातं ।
 विस्मयं । व्ययोजयन् विद्युक्तमकुर्वन्, व्यसृजन्नित्यर्थः । ‘युजिर् योगे’
 (रुधादि १४४५) इति घातोः हेतुमति णिच् । त्रयाणां पुराणां
 समाहारः त्रिपुरं, ^१ पात्रादिः ॥ ३४ ॥

बाणस्तहस्रेण^२ भुजैः प्रमाद्यन्
 आत्मानुरूपैरसुरैस्समेतः ।

असह्यशस्त्रास्त्रबलो बलादीन्

प्रत्यग्रहीत्प्रत्ययितप्रभावान् ॥ ३५ ॥

बाण इति—सहस्रेण भुजैः सहस्रसङ्ख्यैर्भुजैः^३ । प्रमाद्यन् ।
 आत्मानुरूपैः शौर्यैः स्वसदृशैः । असुरैः । समेतः असह्यं शस्त्राणामायुधानां
 अस्त्राणामाग्नेयवारुणादीनां च बलं समर्थं यस्य

^१ इदं वाक्यं च—कोपे न दृश्यते, ‘पात्रघन्तस्य न’ (वा. १५५९)
 इत्यनेन निवेष्टात् ‘अकारान्तोत्तरपदे’ (वा. १५५६) इत्यनेन न कील्यमिति भावः.
^२ भुजैः स माद्यन्, ^३ बाहुभिः—क.

1

एकवचनान्तता । तारकादेसकृतिगणत्वादिताचि प्रत्ययितशब्द-
स्ताधुः ॥ ३५ ॥

स वज्रनिर्घोषनिभादृहासो

गात्रेण रुन्धन् गगनावकाशम् ।

उदग्रधन्वा शरवृष्टिमुग्रां

उत्पातजीमूत इवोजगार ॥ ३६ ॥

॥ इति—वज्रनिर्घोषनिभादृहासः अश्रनिष्पानतुल्यादृहासः ।
गात्रेण गगनावकाशं रुन्धन्, अतिविपुलाकारत्वादिति भावः । उदग्र-
धन्वा वच्छिन्नचापः । सः बाणः । उत्पातजीमूत इव अश्रनिर्घोषगगना-
क्रमणमहेन्द्रचापवान् उत्पातकाल्मेष इव । उदग्रां उत्कटाम् । शर-
वृष्टिः । उज्जगार उद्गिरति स्म । मुमोचेत्यर्थः । पक्षे शरं जलम् । ‘शरं
अले शरः कण्ठे’ इति विश्वः ॥ ३६ ॥

शरासनैरर्धसहस्रसङ्ख्यैः

योद्धुं प्रवृत्तो युगपत्प्रकृष्टैः ।

प्रतिद्रुतान् प्रार्दयत प्रकुप्यन्

एकस्समस्तानपि यादवाग्रयान् ॥ ३७ ॥

शरासनैरिति—युगपत्प्रकृष्टैः एककालमाकृष्टैः सहस्रस्यार्धं अर्ध-
सहस्रं, लक्षणया पञ्चशत्युच्यते, सा सङ्ख्या येषां तैः । शरासनैः फर-
पञ्चशतीगृहीतैः । योद्धुम् । प्रवृत्तः । प्रकुप्यन् । एकः बाणः । प्रति-

1 “अत्र ॥ बाणः । प्रत्ययितप्रमादान् प्रत्ययितः संज्ञातविश्वासः प्रभावो
महिमा येषां तान् । बलादीन् बलमपमृतीन् । प्रत्यग्रहीत् युद्धार्थं प्रतिगृह्णाति स्म ।
‘विशत्याषास्तदैकत्वे’ इति कोशास्तद्विश्वशब्दस्य ” इत्यर्थकोऽत्र व्याख्याग्रन्थो गलति
इति भाति ।

द्रुतान् युद्धाय प्रत्यागतान् । समस्तानपि । यादवाभयान् यादव-
मुख्यान् । प्रार्थयत प्रकर्षेणादितानकरोत् । 'अर्धं हिंसायाम्' (चुरादि
१८२९) इति चौरादिको धातुः ॥ ३७ ॥

अथ क्षणादन्तरितान्तरिक्षा

वात्या विहङ्गेन्द्रविहारजाता ।

अलातचक्रप्रतिमानकार्षीत्

बाणाशनीन् बाणघनप्रसृतान् ॥ ३८ ॥

अथेति—अथ । क्षणात् अल्पकालमात्रेण ।^१

जाता । वात्या मण्डलजातः । अलातचक्रप्रतिमान् चक्राकारेण अभित-
मुष्मुकमलातचक्रं, तत्सदृशान् । अकार्षीत् । अलातचक्रमिव मण्डली-
कृत्य निक्षेपेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

गरुत्मतः पक्षमरुत्प्रचारात्

द्रीकृतो वारुणनागपाशैः ।

उपासहायस्सरथस्सधन्वा

जग्राह दैतेयबलस्य पार्णिम् ॥ ३९ ॥

गरुत्मत इति—गरुत्मतः । पक्षमरुत्प्रचारात् पक्षानिल-
सञ्चारात् । वारुणनागपाशैः वरुणसम्बन्धिभिः नागसम्बन्धिभिश्च

^१ अथ “ बाणघनप्रसृतान् बाणः बाणासुर एव धनो मेवः तत्प्रसृतान् तद्वर्णितान् ।
बाणस्य बाणासुरस्य अशनीन् आयुधविशेषान् । अन्तरितान्तरिक्षा अन्तरीतं रीत्यालम्ब्य
अन्तरिक्षं गगनं वस्यास्ता । विहङ्गेन्द्रविहारजाता विहङ्गेन्द्रस्य गरुडस्य विहारेण संचरणेन ”
इत्यमरको व्याख्याग्रन्थोऽत्र गलित इति भाति ।

पाशैः दूरीकृतः, चापेन वैः पार्श्वैर्द्धा निरुद्धः, तैर्मुक्त इत्यर्थः ।
 सख्यः रथेन सहितः । सघन्वा घन्वना चापेन सहितश्च । उषा-
 सहायः उषापतिरनिरुद्धः । दैतेयव्रतस्य बाणसैन्यस्य । पार्थिव पश्चा-
 द्भागम् । जग्राह । पश्चाद्भागे युद्धार्थमागत इत्यर्थः “ पार्थिवरुन्मत्त-
 नार्या स्त्री सैन्यपृष्ठे पुमानयम् ” इति रत्नमाला ॥ ३९ ॥

विनिघ्नतो दैत्यबलौघमग्रे

चापाभियोगो युधि शम्बरारेः ।

चकार चक्रीकृतचन्द्रलेखं

शम्भोश्शिरःकम्पमनन्यलभ्यम् ॥ ४० ॥

विनिघ्नत इति—युधि युद्धे । दैत्यबलौघं असुरसेनासमूहं ।
 अग्रे स्वस्थ पुरस्तात् । विनिघ्नतः शम्बरारेः प्रधुनस्य । चापाभि-
 योगः धनुषि निष्ठा । अनन्यलभ्यं अन्यैरल्पविक्रमैः लब्धुमशक्यं ।
 चक्रीकृतचन्द्रलेखं परितो अस्रणादकातचक्रवत् मण्डलीकृतशेखरचन्द्र-
 लेखं । शम्भोः । शिरःकम्पं शिरसः श्लाघाकम्पनं । चकार जनवा-
 मास ॥ ४० ॥

रामोऽपि लङ्काधिपतेस्समानान्

मुसल्यवृचीन् मुसलेन भिन्दन् ।

चमत्कृतिं चक्रधरस्य कुर्वन्

^१ आदत्त सङ्ग्रामविहारमग्रयम् ॥ ४१ ॥

राम इति—लङ्काधिपतेस्समानान् रावणस्य सदृशान् । मुस-
 लेन बध्ना वृचिर्देषां तान् क्रूरचरितानसुरान् । मुसलेन स्वायुध-
 भूतेन भिन्दन् । रामोऽपि । चक्रधरस्य कृष्णस्य । चमत्कृतिं

हृदयोऽस्मात् । कुर्वन् सन् । अग्रं परार्थं । सङ्ग्रामविहारं । आदत्त
अकरोदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

उदग्रशृङ्गोऽस्त्रणबाहुभूमा
सञ्चारिकैलासनिभेन तेन ।
अमृष्यता क्षिप्रमकारि सैन्यं
नागाधिपेनेव वनं नलानाम् ॥ ४२ ॥

उदग्रेति—उदग्रं उन्नतं शृङ्गमिव उस्त्रणः उत्कटः बाहुभूमा
भुजमहत्त्वं यस्य तेन । सञ्चारिकैलासनिभेन शिखरायामबाहुशालितया
भावस्यादिना च संचरिष्णुकैलासेनेव स्थितेन । अमृष्यता असहमा-
नेन । तेन बलदेवेन । सैन्यं असुरबलं । क्षिप्रं शीघ्रं । नागाधि-
पेन गजश्रेष्ठेनैरावतेन । नलानां तुणविक्षेपाणां । वनमिव ।
अकारि कृतं । ऐरावतेन नलवनमिव बलदेवः परसैन्यममृता-
दित्यर्थः । ऐरावतेऽपि उदग्राणि शृङ्गाणि विषाणान्येव उस्त्रणो बाहु-
भूमा यस्येति, सञ्चारिकैलासनिभ इति च विशेषणयोजनाऽनुसन्धेया ॥
॥ ४२ ॥

स लाङ्गलाकर्षणनिर्विघ्नेषान्
निष्पिष्य निषधप्रमाणान् ।
रणक्षितिं शोणितमांसपङ्क्तैः
आमग्ननिस्पन्दरथामकार्षीत् ॥ ४३ ॥

स इति—सः बलदेवः । लाङ्गलेनाकर्षणात् निर्विघ्नेषान् ।
निषधप्रमाणान् निषधारूपपर्वतसमानपरिमाणान् । नागान् गजान् ।
निष्पिष्य विमृश । रणक्षितिं युद्धभूमिं । शोणितमांसपङ्क्तैः निगे-
लितरक्तमांसकर्मैः । आमग्नाः अत एव निस्पन्दाश्च रथा वत्स्या

समायतां । अकार्षात् कृतवान् । निस्पन्दशब्दः सकारयुक्तः पस्व-
प्रासघमावात् ॥ ४३ ॥

हलायुधोत्क्षिप्तस्थौषपूर्णं

समीक्ष्य देवास्सहसाऽन्तरिक्षम् ।

आशङ्क्य दैतेयबलोपयानं

दृढार्गलां देवपुरीमकुर्वन् ॥ ४४ ॥

हलायुधेति—हलायुधेन बलदेवेन उत्क्षिप्तैः लाङ्गलेन उद्धृत्य
विक्षिप्तैः स्थौषैः पूर्णम् । अन्तरिक्षम् । देवाः । सहसा अतर्कितं
समीक्ष्य । दैतेयबलोपयानं असुरसैन्यागमनम् । आशङ्क्य । देवपुरीं
अमरावतीम् । दृढार्गलम् । अकुर्वन् । बलदेवोत्क्षिप्तेषु रथेषु
गगनचारिदैत्यसेनागमनभ्रान्त्या देवनगरिगोपुरमपि धायार्गलां दृढ-
घटितामकुर्वन्नित्यर्थः । देवानामुक्तकर्मासम्भवेऽपि तदुक्तिरतिशयोक्ति-
भेदः । तेन बलदेवोत्क्षिप्तस्थानामतिबाहुल्यं व्यज्यते ॥ ४४ ॥

प्रभुश्च किञ्चित्प्रथयन्ममै

क्रीडोचितान् प्रेक्ष्य कृताभियोगान् ।

विन्याध बाणानुचरानयोध्यः

शार्ङ्गोदधेरूर्मिनिभैश्शरौघैः ॥ ४५ ॥

प्रभुश्चेति—अयोध्यः केनापि योद्धुमशक्यः । प्रभुः कृष्णश्च ।
कृताभियोगान् कृतप्रथमशरपातनान् । अत एव, क्रीडोचितान् समर-
विहारे उचितान् । बाणस्यानुचरान् । प्रेक्ष्य । किञ्चित् । अममै
कोपम् । प्रथयन् प्रकाशयन् सन् । शार्ङ्गं स्वचापं उदधिरिव तस्य ।
ऊर्मिनिभैः । शरौघैः । विन्याध ताडयामास ॥ ४५ ॥

अदृष्टतूणीरमनुष्वान्यैः

अग्राह्यसन्धानविमोक्षबाणम् ।

अमंसतैनं स्थिरचापचक्रं

प्रत्येकमात्माभिमुखं प्रतीपां ॥ ४६ ॥

अदृष्टेति—अनुष्वान्यैः स्वानुयायिभ्यतिरिक्तैः परिपन्थिभिः ।

अदृष्टतूणीरं अनवलोकितनिषङ्गम्, युद्धे पक्षाद्भागस्याप्रदर्शनादिति भावः । अग्राह्यौ शीघ्रप्रयोगतया परैः बोद्धुमशक्यौ सन्धानविमोक्षौ येषां तथामृता बाणा यस्य तम् । स्थिरचापचक्रं ध्रुवचापवलयं, सदा आकर्णाकृष्टैकरूपचापमित्यर्थः । एनं कृष्णम् । प्रतीपाः परिपन्थिनः । प्रत्येकं चात्माभिमुखं अमंसत सर्वेऽपि सदा स्वाभिमुखमेव शरान् पातयन्तमभ्यन्तेति कृष्णस्य हस्तलाववातिशयोक्तिः ॥ ४६ ॥

निषङ्गदत्ताग्रकरे मुरारौ

निर्भिद्य दैत्यान् भुवमाविशन्तः ।

लक्ष्याणि दूरादलभन्त बाणा

रसातलस्थैरपि दानवेन्द्रैः ॥ ४७ ॥

निषङ्गेति—मुरारौ कृष्णे । निषङ्गदत्ताग्रकरे बाणसन्धान-विमोक्षयोरतिशीघ्रत्वेन दुर्महतया सदा ^१ तूणीरासक्तकराग्रतयैव प्रतीयमाने सति । दैत्यान् । निर्भिद्य । भुवं । आविशन्तः । बाणाः । रसातलस्थैः पातालस्थितैरपि । दानवेन्द्रैः । दूरादलक्ष्याण्यलभन्त, तानपि निर्भिम्बिदुरित्यर्थः । निषङ्गदत्ताग्र इत्यस्य काञ्चिद्बाणान् विसृज्य बाणान्तरग्रहणार्थं निषङ्गदत्ताग्रकर इति वा तात्पर्यम् । तेन तावत्तैव कालेन विसृष्टा बाणाः पातालं प्रविश्य ^२ तत्रस्थानमुरान् निर्भिम्बिदुरिति बाणवेगोत्कर्षवर्णना लभ्यते ॥ ४७ ॥

^१ तूणीरात्यन्त—च.

^२ तत्रस्थानममुरान्.

न सेहिरे शार्ङ्गपयोदजाता
 नाराचवृष्टिं दनुजेन्द्रयोधाः ।
 अमोघवाचा कविना प्रयुक्तां
 अन्तर्वर्तीं सृक्तिमिवानभिज्ञाः ॥ ४८ ॥

न सेहिर इति—दनुजेन्द्रस्य बाणस्य योधाः । शार्ङ्ग कृष्ण-
 चाप एव पयोदः ततो जाताम् । नाराचानामायसशराणां वृष्टिं ।
 अमोघवाचा अवितथगिरा, अपुष्टार्थानि विशेषणानि अप्रयुञ्जानेन ।
 कविना । प्रयुक्ताम् । अन्तर्वर्तीं गर्भितार्थवतीम् । सृक्तिं कविताम् ।
 अनभिज्ञाः तत्तद्विशेषणवासनानभिज्ञा मन्दा इव । न सेहिरे न
 सहन्ते स्म । मन्दाः स्वबुद्धिदोषमजानन्तः तत्सृक्तिं दूषयन्तीति तदेव
 तेषामसहनं निवक्षितम् । “प्रक्षेडनस्तु नाराच^१ ऐषणश्चायसशरः”
 इति यादवः ॥ ४८ ॥

यतो यतो यादवसैन्यमासीत्
 ततस्ततो दैत्यचमूरपायात् ।
 गतानि तेजस्तमसोरिवारात्
 आशाविकल्पेन तयोरभूवन् ॥ ४९ ॥

यतो यत इति—यतो यतः यत्र यत्र । यादवसैन्यं । आसीत् ।
 ततस्ततः प्रवेशात् । दैत्यचमूः । अयायात् अपयाति स्म, यादवसैन्य-
 मसहमानेति भावः । तयोः कृष्णबाणसैन्ययोः । तेजस्तमसोरिव ।
 आशात् समीपे । आशाविकल्पेन दिग्व्यत्ययेन । गतानि गमनानि ।
 अभूवन् । यथा दीपे इत आनीयमाने तमस्ततो गच्छति, ततो नीय-
 माने पुनरित आगच्छति, एवं यादवसैन्यपाताद्विभ्यती दैत्यसेना
 दिग्व्यत्ययेन तत्र तत्र अमणं प्राप्तेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अशूरसन्दर्शनतापशान्त्यै

स्वहेतिधारागृहमाश्रयन्तीम् ।

विहारयामासुरिव स्ववृत्त्या^१

वीरश्रियं वृष्णि कुलप्रवीराः ॥ ५० ॥

अशूरेति—वृष्णिकुलप्रवीराः वृष्णिकुलश्रेष्ठा राजानः । अशू-
राणां सन्दर्शनेन यस्तापः मनस्तापः, तस्य शान्त्यै । तेषां हेतयः
आयुधानि तासां धारामग्रेव गृहमाश्रयन्ती । वीरश्रियं । स्ववृत्त्य
पराक्रमणरूपया । विहारयामासुरिव कीदृयामासुरिव । ^२असुरानशूरान्
त्यक्त्वा निजायुधधारामाश्रितवतीं वीरलक्ष्मीं पराक्रमेण उपचितां चकु-
रित्यर्थः । यथा अशूरसन्दर्शनतापशान्त्यै शूरस्य सूर्यस्य सन्दर्शनेन
य उत्कृष्टस्तापः तस्य शान्त्यै परितो जलधाराप्रपातमुक्तं धारागृह-
माश्रयन्तीं राज्ञीं तदनुजीविनो धाराप्रपातनादिना विहारयन्ति, तद्वदिति
गम्यते । नन उत्कर्षोऽप्यर्थ इति शब्दप्रकाशिकायां भोजराजेनोक्तम् ।
अमानुषोऽयमिति ^३प्रयोगो नञस्तदर्थत्वं च तत्रैवोक्तमिति अशूरेत्यादौ
नञस्तापोत्कर्षार्थता । यद्यपि सूरशब्दो शिवाची दन्त्यादिः प्रसिद्धः,
तथाऽपि ^४‘केचित् कुमुदाकरा इवासोदशूरभासः’ इति वासवदत्ता-
शेषदर्शनात् तालव्यादिरपीति सुभूतिचन्द्रादयः ॥ ५० ॥

कृपाणभिलक्षिपकुम्भमुक्ता

मुक्ताः पतन्त्यो रणवप्रभूमौ ।

प्ररोहतां वीर्यशस्तरूपां

बीजान्यभूवन् बहुधा विकीर्णाः ॥ ५१ ॥

कृपाणेति—कृपाणभिलक्षिपकुम्भमुक्ताः खड्गानिकृतैर्गज-

मस्तकैर्निस्तृष्टाः । रणवप्रभूमौ युद्धक्षेत्ररूपायां भूमौ । “वप्रः पितरि

^१ रियासवृत्त्या—घ. प्र. दे. मु. ^२ असुरानशूरा इति त्यक्त्वा—च. ^३ ‘प्रयोगे’
इति सुबः पाठः. ^४ वताऽपि । सूर—न. छ. ^५ ‘केचित् कुमुदाकरा ■’ इति
मुद्रितकोशे ८२ पुटे दृश्यते ।

ना न स्त्री क्षत्रे रोषसि सानुनि ” इति यादवः । बहुधा । विकीर्णः सत्यः ।
पतन्त्यः । मुक्ताः मौक्तिकानि । प्ररोहतां प्रादुर्भवतां । वीर्यशस्तरूपां
निकृत्तगजकुम्भानां वरिणां यशस्येव तरवस्तेषां । बीजानि ।
अभवन् ॥ ५१ ॥

द्विपाचलेभ्यश्शरवृष्टिपातैः

आपातितानां रुधिरापगानाम् ।

अकल्पयन् योधमुखेन्दुकलप्राः

कौमुद्वती संपदमङ्गहासाः ॥ ५२ ॥

द्विपाचलेभ्य इति—शराणि बाणाः, शराणि जलानि च,
“ शरं नीरे शरः काण्डे ” ^१ इत्यमरः, तेषां वृष्टिपातैः । द्विपा एवा-
चलेभ्यः । आपातितानां प्रपातितानां । रुधिरापगानां रक्तनदीनां ।
योधमुखेन्दुकलप्राः मयानां मुखचन्द्रैः सृष्टाः । अङ्गहासाः । कौमुद्वती
कुमुद्वतीसम्बन्धिनी । संपदं शोभा । अकल्पयन् अकुर्वन् । कुमुद्वत्यो-
ऽपि इन्दुकलप्राः इन्दुना सर्जीकृता भवन्तीति भावः ॥ ५२ ॥

अदृश्यतान्योन्यविलूनशीर्षै

आरब्धमन्योन्यकृतप्रशंसैः ।

अनेकरूपैकसुराङ्गनासैः

अपास्तवैरं रणरङ्गमृत्तम् ॥ ५३ ॥

अदृश्यतेति—अन्योन्यविलूनशीर्षैः युगपदेव परस्परं निकृत्त-
शिरोभिः । “ उत्तमाङ्गं शिरशीर्षं ” इत्यमरः । अन्योन्यकृतप्रशंसैः
दिव्यदेहप्राप्तजनन्तरं परस्परं श्लाघितैः । अनेकरूपैकसुराङ्गनासैः
अनेकवीरवरणाय तावद्रूपामेकमप्सरसं प्राप्तैर्योधैः । अपास्तवैरं निरस्त-

^१ नेदं नामलिङ्गानुशासनस्थम्, किन्तु विश्वकोशे दृश्यते । अतोऽत्र ‘ इत्यमरः ’
इत्यस्य स्थाने ‘ इति विश्वः ’ इति श्रुत्यपाठेन भाव्यम् ।

प्राचीनशास्त्रं यथा तथा । आरब्धं । रणरङ्गनृत्तं रणखले कनन्धनृत्तं ।
अदृश्यत । “अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवाहः”
इति न्यायपरिहारायानेकरूपेति विशेषणम् ॥ ५३ ॥

प्रयोजितैः प्राणतृणैः प्रगल्भा

रथ्याभिगम्येषु रणापणेषु ।

क्षणप्रभालोलतरैरविन्दन्

यावद्युगान्तानि यशोधनानि ॥ ५४ ॥

प्रयोजितैरिति—प्रगल्भाः युद्धकुशलाः, क्रयविक्रयकुशलाश्च ।
स्थानां समूहो रथ्या । “खलगोरथात् (पा. सू. ४-२-५०)” इति
समूहार्थे यः, रथ्या नगराभ्यन्तरमार्गश्च, तथा अभिगम्येषु । रणान्ये-
वापणाः पण्यविक्रयशालाः, तेषु । प्रयोजितैः त्यक्तैः, मूलघनत्वेन
दत्तैश्च । क्षणप्रभालोलतरैः विद्युद्गिरिवातिचञ्चलैः, अस्थायिभिः । प्राणा
एव तृणानि, अनादरविषयत्वात् तैः । यावद्युगान्तानि कल्पान्त-
पर्वन्तस्थायीनि । यशांस्त्येव धनानि । अविन्दन् अलमन्त ॥ ५४ ॥

¹ कृतापदानाः कुशजीविताशाः

स्वनाथनामाङ्गजयोक्तिमन्तः ।

जयश्रियं दोष्णि निवेशयन्तः

कीर्तिं दिग्गन्तावसथामकुर्वन् ॥ ५५ ॥

कृतेति—कुशजीविताशाः क्षीणप्राणेच्छास्सन्तः । कृतापदानाः
कृतपराक्रमाः । “अपदानं पराक्रमः” इति वैजयन्ती । स्वनाथ-
नामाङ्गजयोक्तिमन्तः स्वेषां जयानन्तरममुना जितमिति स्वस्वामि-
नामचिह्नां जयोक्तिं वदन्तः । “²न बहुव्रीहिगम्यार्थे भवन्ति

¹ रावकमभ्योन्य—अ. मु.

² कृतापदानाङ्गजजीवितानां—अ.

² न कर्म-

भारयान्तर्बन्धो बहुव्रीहियेत्तदर्थमतिपात्तिकरः” वदयमपि. ‘समानाधिकरणसमासा
द्वन्द्वीहिः (वा. १३०६) इति वार्तिकार्थसंग्रहः.

मतुबादयः” इत्यस्य प्रायिकत्वात् कर्मधारयान्मत्वधीयः । योषा इति शेषः । जयश्रियं । दोष्णि बाहौ । निवेशयन्तस्सन्तः । कीर्ति । दिगन्तावसथां दिगन्तविश्रान्तां । अकुर्वन् । यथा अभिमतां पत्नी गृहीत्वा तदन्यामावसथान्तरे निवेशयन्ति तद्वदिति भावः ॥ ५५ ॥

अमोघशस्त्रास्त्रतरङ्गभीमे

वैरोपसन्दर्शितबाडवाग्नौ ।

विकृत्यनं संयति विक्रवानां

वीरोदधौ गोष्पदवद्विलिल्ये ॥ ५६ ॥

अमोघेति—अमोघानि शस्त्राणि खड्गादीनि अस्त्राण्यैन्द्र-
वारुणादीनि तान्येव तरङ्गाः सैर्भीमे । वैरेण शत्रवेण उपसन्दर्शितः
बाडवाग्निर्यस्मिन् बाडवानलप्रज्वलद्वैरानुबन्धे । संयति युद्ध एव ।
वीराणामुदधौ वीराणामप्युदधिवन्निमज्जनसाधन इति साम्यादुदधित्व-
रूपणं । विक्रवानां कातराणां । विकृत्यनं युद्धात्प्राचीनमात्मरूपाधनं ।
गोष्पदवत् गोखुर^१श्चअमिव । विलिल्ये विलीनमभूत् । “गोष्पदं
गोखुरश्चमे” इति यादवः ॥ ५६ ॥

^२ जिगीषुभिर्जीवितसंशयाख्या

दोलाऽधिरूढा दृढ^३वैरवन्धा ।

अदूरतो ^४यादवमर्ष^५वेगं

मिथः प्रतिक्षेपशतानि चक्रे ॥ ५७ ॥

जिगीषुभिरिति—जिगीषुभिः जेतुमिच्छुभिर्द्यौः । जीवित-
संशयाख्या प्राणसंशयामिधाना । दोला ^६प्रेक्षोलिका । अधिरूढा ।
कीदृशी दृढवैरवन्धा दृढो वैरेण रज्जुकल्पेन बन्धो यस्य इति

^१ श्वभ्रवद्विलिल्ये—च.

^२ जिगीषवो जीवित संशयाख्यदोलादिरूढा दृढवैर-

वन्धाः—इ.

^३ वैरवन्धं—इ.

^४ यादवमर्ष—प्र. वे. सु.

^५ वेगान्मियो—इ.

^६ प्रेक्षा गोधि—च.

उभोका, पैरदाह्याभावे युद्धसत्ताहवैमुस्याजीवितसंशयदिशायिलीमवे-
दिति भावः । अदूरतः समीपे । यादवस्य कृष्णस्य, मर्षवेगं मर्षस्तितिक्षा,
वेगः कोपवेगः संरम्भः, तदुभयं, द्वन्द्वैकवद्भावः । मिथः अन्योन्यम् ।
प्रतिक्षेपशतानि तस्मा दोषाया बहुवारं प्रतिक्षेपान् । चक्रे । दोषा-
मुभयतस्स्थिताः परस्परं प्रतिक्षिपन्तीति भावः । यदा तु कृष्णः कदा-
चिच्छीलयति तितिक्षामवलम्ब्योदास्ते तदा असुरयोधानां जीवितनिश्चयेन,
यादवयोधानां तद्व्यतिरेकनिश्चयेन च तेषां जीविते संशयः प्रतिक्षिप्तो
निरस्तोऽभवत् । यदा तु किञ्चित्संरम्भं प्राप्यायुध्यत तदा तद्विपर्ययेण स
निरस्तोऽभवदिति भावः ॥ ५७ ॥

शरप्रयोगोचितविप्रकर्षं

सम्पादयिष्यन्त्यपराङ्मुखानाम् ।

प्रशंसनीयानि बभूवुराजौ

पश्चात्प्रयातानि धनुर्धराणाम् ॥ ५८ ॥

शरेति—आजौ युद्धे । शरप्रयोगोचितविप्रकर्षं अतिसमीपे
शरप्रयोगासम्भवात् तद्योग्यं दूरदेशवर्तित्वं । सम्पादयिष्यन्ति करिष्य-
माणानि । अपराङ्मुखानां युद्धे पश्चाद्भागप्रदर्शननिषेधात् अभिमुस्ता-
नामेव सतां । धनुर्धराणां । पश्चात्प्रयातानि । प्रशंसनीयानि
दृष्ट्वा । सप्रसीयानि । बभूवुः । प्रयातातीति भावे विष्ठा ॥ ५८ ॥

प्रतीपवृत्त्या प्रतिगृह्य शराः

शत्रुप्रमुक्तां शरवृष्टिमुग्राम् ।

त्रिविष्टपानोक्तहृत्पुष्पवृष्टिं

वैमानिकैरन्वभवन् विमुक्तकाम् ॥ ५९ ॥

प्रतीपेति—शराः । शत्रुप्रमुक्तां अरिभिर्मुक्तां । त्रिविष्टपानि
शरवृष्टिः । प्रतीपवृत्त्या आभिमुख्येन । प्रतिगृह्य । वैमानिकैः

अभिमुख्येन—व. प्र. वे. मु.

विष्मनचारिभिर्देवैर्धर्मसन्तुष्टैः । विमुक्ताः । त्रिविष्टपानोक्तहपुष्पवृष्टिं
स्वर्गद्रुमकुक्षुमवर्षैः । अन्वभवन् ॥ ५९ ॥

तस्मिन् अघच्छेदिनि धर्मयुद्धे

कायत्यजां कृष्णसमीक्षितानाम् ।

सुहृद्विषद्भेदवतां समोऽभूत्

स्वर्गापवर्गान्तगतिस्सुपन्थाः ॥ ६० ॥

तस्मिन्निति—अघच्छेदिनि पापहारिणि । तस्मिन् धर्मयुद्धे ।
कृष्णसमीक्षितानां सतां । कायत्यजां । सुहृद्विषद्भेदवतां सुहृदो द्विषन्त
इति विशेषवतां योद्धूणां । स्वर्गापवर्गान्ता स्वर्गमोक्षपर्यन्ता गतिः
शास्त्रीयफलं यस्मिन् तथाभूतः । सुपन्थाः ^१ पूजितमार्गः । समोऽभूत् ।
“ शास्त्रीयं तु फलं गतिः ” इति यादवः । सुपन्था इत्यत्र “ न
पूजनात् ” (पा. सू. ५-४-५९) इति समासान्तनिषेधः । एते
कृष्णस्य सुहृद एते द्विषन्त इति भेदे सत्यपि स्वर्गहितोर्धर्मयुद्धे
देहत्यागस्य मुक्तिहेतोरन्तकाले कृष्णसमीक्षणस्य च तुल्यत्वात्पारलौकिक-
भेदो नासीत् । फलमवस्य कृष्णस्य ^२ तत्तत्कर्ममात्रानुसारित्वेन कचिदपि
पक्षप्राप्ताभावादिति भावः ॥ ६० ॥

बभूव कीर्त्या धृतकेतकम्भीः

निर्लिङ्गधाराधरपङ्किलीला ।

रणस्थली यादवदानवानां

आकालिकी प्रावृष्टिवास्त्रवर्षैः ॥ ६१ ॥

बभूवेति—कीर्त्या सम्यक्कृतयुद्धानां यशसा । धृतकेतकम्भीः
धारितकेतकीपुष्पशोभा । निर्लिङ्गः खड्गविशेषः । एव धाराधरा
मेघाः, तेषां पङ्क्त्या नीला । अक्षवर्षैः, उपलक्षिता । यादवदानवानां ।

^१ पूजितो मार्गः—ज.

^२ तत्तत्कर्मनुसारित्वेन—घ.

रणस्वर्णी । आकालिकी अकालभवा अचिरस्थायिनी वा । प्रावृद्धिव ।
बभूव । आकालिकीत्यत्र प्रथमार्थे अकालशब्दात्प्रावृद्धकालान्यकालरूप-
कालविशेषपरात् 'कालादृन्' (पा. सू. ४-३-११) इति भावार्थे ठञ्
प्रत्ययः । द्वितीयार्थे समानकालावाद्यन्तावस्था इति विग्रहे 'आकालिक-
वाद्यन्तवचने' (पा. सू. ५-१-११४) इति निपातः । उभयत्र
'दिङ्दानञ्' (पा. सू. ४-१-१५) इत्यादिना ङीप् ॥ ६१ ॥

अलङ्घनीया रथवारणाद्यैः

आ सागरादप्रतिघप्रवाहाः ।

उदग्रभूमृत्प्रभवाः पृथिव्यां

उत्तस्थिरे शोणितशैवलिन्यः ॥ ६२ ॥

अलङ्घनीया इति—रथवारणाद्यैः । अलङ्घनीयाः निम्नत्वात्त-
स्तिमशक्याः । आ सागरात् सागरपर्यन्तम् । अप्रतिघप्रवाहाः
शैलाप्रतिघप्रवाहाः । उदग्रा उच्छ्रिता भूभृतो राजानः पर्वता
इत्यपि गम्यते, ते प्रभवा उत्पादका यासां ताः । शोणितशैवलिन्यः
रक्तनद्यः । पृथिव्यां । उत्तस्थिरे प्रवहन्ति स्म । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि'
(पा. सू. ४-३-२४) इत्यात्मनेपदम् । आ सागरादिति 'पञ्चम्यपाङ्-
गलिभिः' (पा. सू. २-३-१०) इत्याङ्योगे पञ्चमी । ^१ विभाषाधिकास-
दन्ययीभावसमासाभावः ॥ ६२ ॥

^१ विभाषाधिकारादित्यादि । पञ्चम्यव्ययीभावे सत्यपि 'नाम्यवीभाषात्' (पा. सू. २-३-१०) इति कुन्निषेधात् तत्रैव अपञ्चम्या इति पशुदत्तेनामादेकाग्रस्य च असत्यमिति सिध्यति । तथाऽपि प्रकृते समस्तद्वितीयाभिभक्तेरेव पितृत्वेन तत्र च व्यापक-
मिति कथमेव सत्यमेव प्रकृते आसागरादिति असमस्तमेवाङ्गीकरणीयमित्याशयेनैव प्रकृतमिति
भाति ॥

ज्वलत्प्रतापानलजातदीप्तिः

समिद्धती ^१सैन्ययुगस्य लीला ।

जयश्रिया वीरपतिवराया

वैवाहिकी सम्पदिवावभासे ॥ ६३ ॥

ज्वलदिति—ज्वलता प्रतापानलेन जातदीप्तिः सज्जातशोभा ।
समिद्धती युद्धवती, एषवतीत्यपि गम्यते । सैन्ययुगस्य सेनाद्वयस्य
जीला रणक्रीडा । वीरपतिवरायाः पतिं वृणीत इति पतिवरा स्वयंवर-
प्रवृत्ता कन्या, 'संज्ञायां मृत्यूवाजि' (भा. सू. ३-२-४६) इत्यादिना
स्वाभि ^१मुमागमश्च, वीराणां पतिवरेति शिवभागवतवत्समांसः, तस्याः ।
जयश्रियः । वैवाहिकी विवाहप्रयोजना । सम्पत् उपकरणसमृद्धिरिव ।
वावभासे ॥ ६३ ॥

^२अमर्षवैश्वानरधूमलेखां

अन्योन्यसंहारनिशां कृपाणीम् ।

अवेक्ष्य मृत्योर्भ्रुकुटीमनन्दन्

वीरास्स्वविक्रान्तिशिरीषमालाम् ॥ ६४ ॥

अमर्षेति—वीराः सुमटाः । अमर्षवैश्वानरधूमलेखां .

.....

^१ 'अरुर्दिपदजन्तस्य मुग्' (भा. सू. ६-३-३७) इति । सन्नेनेति भावः ।

^२ 'अमर्ष एव वैश्वानरो बहिलस्य धूमलेखां धूमपङ्क्तिणां । अन्योन्यसंहारनिशां परस्पर-
संहारकाकराद्रिणां । मृत्योः यमस्य भ्रुकुटीं कोपजन्वल्लासकं कोचनरुणां । कृपाणीं परैरा-
भूतां करवालिकां स्वविक्रान्तेः स्वसंयन्त्रिन्या विक्रान्तिशिखाः शिरीषामाकां । शिरीषाङ्गमा-
सिद्धमुद्रमविशेषमाकाङ्क्षां' इत्यर्थको व्याख्याग्रन्थोऽस्य गलित इति भाति ॥

अवेक्ष्य । अनन्दन् । कोपोजैः परैराधूतां कृपाणीं वीक्ष्य स्वकर्मण-
स्तमय इत्यहण्यमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

मनस्विनस्संयति^१ वीरशय्यां
अभूषयन् प्रीतिकृतशिवानाम् ।
सुखावहाः स्वर्गविलासिनीनां
विहारशय्यामपि वीरलोके ॥ ६५ ॥

मनस्विन इति—मनस्विनः रणोत्साहवन्तो वीराः । संयति
युद्धे । शिवानां सुगालानां । प्रीतिकरास्सन्तः । वीरशय्यां युद्धभूमि
अभूषयन् हता युद्धभूमावशेषेत्यर्थः । “स्त्रियां शिवा^२ भूरिमायु”
इति सुगालपर्यायेष्वमरः । वीरलोके युद्धहेतुर्वीरैः प्राप्तव्ये परलोके ।
स्वर्गविलासिनीनां अप्सरसां । सुखावहाः आनन्दकृतस्सन्तः । विहार-
शय्यां प्रीतिशयनमपि । अभूषयन्नित्यनुषङ्गः ॥ ६५ ॥

समाश्रितैराहवसत्रदीक्षां
कुर्वन्निरन्योन्यमिबोपकारम् ।
अलभ्यत श्लाघितमप्सरोभिः
दैत्यैर्मुनुष्यैरपि देवभूषम् ॥ ६६ ॥

समाश्रितैरिति—आहवो युद्धमेव सत्रं बहुल्यजमानकः
सोमयागविशेषः तत्र दीक्षां । समाश्रितैः । अन्योन्यमुपकारं कुर्वन्निरि-
वस्थितैः रणहननस्य सत्रदीक्षयाश्च स्वर्गहेतुतया परस्परौपकारप्रवृत्तैरिव
स्थितैः । दैत्यैर्मुनुष्यैरपि । अप्सरोभिः पतिवराभिः । श्लाघितं । देवभूषं

^१ संयति—सु. ^२ अमरस्युपायां तु भूरिमाय इति पाठमभिप्रेत्य भूरिवो मन्त्रा
वस्येति विग्रहः प्रदर्शितः । वैजयन्त्यामप्यकारान्तपाठ एव वृक्ष्यते । भूरिमायु—इति पाठे च
मायुः पितृ इत्यमरकोशवर्गादेव पितृव्यकमायुशब्दस्यैव भूरिमायुः पितृ वस्येति
विग्रहो विज्ञेयः ।

देवत्वं । अलम्ब्यत लब्धम् । देवमूयमित्यत्र 'मुवो भावे' (पा.सं.
३-१-१०७) इति वयम् ॥ ६६ ॥

पर्यस्तपादं पतितैः पृथिव्यां

वज्राहतैरद्विगणैरिवान्यैः ।

द्विपेन्द्रयूधैर्द्रुतसर्पिणीनां

द्वीपायितं शोणितवाहिनीनाम् ॥ ६७ ॥

पर्यस्तेति—पर्यस्तपादं विप्रकीर्णचरणं यथा तथा । पृथिव्यां ।
पतितैः । वज्राहतैः कुलिशच्छिन्नैः । अन्यैः प्रसिद्धातिरिक्तैः ।
अद्विगणैः पर्वतसमूहैरिव स्थितैः । द्विपेन्द्राणां गजप्रवरणां यूधैः ।
द्रुतसर्पिणीनां शीघ्रं प्रवहन्तीनां । शोणितवाहिनीनां रक्तनदीनां ।
द्वीपायितं द्वीपवदाचरितम् । "द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वाहिणस्तटम्"
इत्यमरः ॥ ६७ ॥

हतावशिष्टा दनुजैर्द्रुतभृत्याः

प्रद्युम्नविक्रान्तिभयाभिबृत्ताः ।

तत्केतुचिह्नस्मरणेन बिभ्युः

निशाम्य दृष्टीर्निजवल्लभानाम् ॥ ६८ ॥

हतेति—हतानामवशिष्टाः । प्रद्युम्नस्य विक्रान्तेः पराक्रमात्
यद्भयं तेन निबृत्ताः । दनुजैर्द्रुतस्य बाणस्य भृत्याः । निजवल्लभानां
गृहेषु स्वप्रेयसीनां । दृष्टीः नयनानि । निशाम्य दृष्ट्वा । तत्केतुचिह्नस्मर-
णेन प्रद्युम्नस्य ध्वजलाञ्छनस्य मीनस्य स्मरणेन सादृश्यकृतेन । बिभ्युः
बिभ्यति स्म । तेषामुत्करूपभयासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्ति-
भेदः । तेन प्रद्युम्नस्य पराक्रमातिशयो व्यज्यते ॥ ६८ ॥

स्वकोपचापेन ततः प्रणुञ्चो

महेश्वरानुग्रहसंहितात्मा ।

अतीत्य मौर्वीमिव दैत्यसेनां

बाणस्त्वयं शौरिवलं विवेश ॥ ६९ ॥

स्वकोपेति—ततः स्वकीयानां हननेन पलायनेन च क्षयस्या-
नन्तरं । स्वकोपेनैव चापेन प्रणुञ्चः प्रेरितः । महेश्वरानुग्रहेण शिवस्य
प्रसादेन संहितात्मा योजितवैर्यः, धनुषि कृतसन्धानरूपश्च, “आत्मा
जीवे धृतौ दहे स्वभावे परमात्मनि”^१ इत्यमरशेषः । बाणः बाणासुर
एव सायकः । मौर्वीमिव । दैत्यसेनां । अतीत्य । स्वयं असहायः ।
शौरिवलं कृष्णसैन्यं । विवेश, कृष्णेन युद्धमुद्दिश्येति भावः ॥ ६९ ॥

व्यभज्यत व्याप्तहयोर्मिजालं

बलं यदूनां बलिनन्दनेन ।

एकेन पर्याप्तभुजाद्रिभूम्ना

नाथो नदीनां नलसेतुनेव ॥ ७० ॥

व्यभज्यतेति—पर्याप्तः भुजानामद्रीणामिव भूमा बहुत्वं
यस्य तेन । बलिनन्दनेन बलेः पुत्रेण बाणेन । एकेन । व्याप्तं विततं
हयानामूर्मीणामिव जालं समूहः यस्मिन् तत् । यदूनां बलं यदुसैन्यम् ।
नदीनां नाभः समुद्रः । नलसेतुनेव । व्यभज्यत विभज्यते स्म ।
संरम्भेण बाणे प्रविशति भयादुभयतोऽपसृतं बलं दत्तमार्गभासीदित्यर्थः ।
अत्रोपमानोपमेययोः नदीनामयदुबलयोः मिश्रलिङ्गत्वं न दोषः । यत्र
सुधारणधर्मवाचकपदस्याप्यन्यतरौचित्यलिङ्गवत्त्वं भवेत् “चिन्तारकमिव
युतोऽसि करतः” इत्यादौ, तत्रैव उद्धर्मस्यान्यतरमात्रावगतेः लिङ्ग-
स्य दोषत्वं, न त्वन्यत्रेति काव्यप्रकशादिषु व्यवस्थापनम् ।

इह च व्यमज्ज्यते साधारणधर्मैरक्रियापदस्य लिङ्गमेवेऽपि एकरूप-
त्वात् । न च व्यासहयोर्मिजालमित्यस्य यदुबलमात्रान्वयित्वेन कश्चि-
दोषः । तस्योर्मिसदृशहयव्यासत्वावर्कस्य तावन्मात्रान्वयस्यैव विवक्षि-
तत्वात्, तावत्तैव हयप्रति . . . धर्मा ऊर्ध्व इत्यवगति-
कम्भवात् ॥ ७० ॥

अस्त्राणि तेन महितानि तूर्णं
विहारभूमा वितथानि कृत्वा ।
युगान्तसूर्यायुतयोगदीप्तं

रामानुजन्मा जगृहे रथाङ्गम् ॥ ७१ ॥

अस्त्राणीति—रामस्यानुजन्मा कृष्णः । तेन बाणेन । महि-
तानि । अस्त्राणि । विहारभूमा प्रत्यस्त्रमेचनरूपलीलामहिमा । तूर्णं ।
वितथानि । कृत्वा । युगान्तसूर्यायुतयोगदीप्तं ^१ प्रलयसूर्याणामयुतसहस-
मेकमिव भास्वरं । रथाङ्गं चक्रं । जगृहे गृहीतवान् ॥ ७१ ॥

अथाच्छिनःश्रीषणसत्त्वसारां
भुजाटवीं भूतपतेस्समक्षम् ।
चक्रेण सङ्कल्पनिभेन कृष्णः

किं वा विधौ वैरिणि केन रक्ष्यम् ॥ ७२ ॥

अथेति—अथ । कृष्णः । सङ्कल्पनिभेन स्वसङ्कल्पवदप्रति-
हततया तत्तुल्येन । चक्रेण । श्रीषणसत्त्वसारां लोकभयङ्करबलोत्कर्षां ।
भुजाटवीं बाणभुवकननं । भूतपतेः शिवस्य । समक्षं अक्षिसमीपमेव ।
अच्छिनत् । ननु रक्षणार्थं शिवे सान्निधाय जाग्रत्यपि कथमेवं जातं
तत्राह—किं वेति । विधौ वैरिणि ^१ विधुः विष्णुः, तस्मिन् पक्षिभ्यानि,

^१ विधुः श्रीवत्सलाकृतः इति स्वर्गवर्गे 'विधुविष्णौ चन्द्रमसि' इति नानावैभवे
नाम्नः. ^२ अत्र 'प्रलयसूर्याणामयुतस्य दशसहस्रस्य मेकमिव' इति पाठः स्यात्.

विधिर्देवं तस्मिन् प्रतिकूल इत्यपि गम्यते । केन किं रक्ष्यं, केनापि
किमपि रक्षितुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

अवृण्वत क्ष्मा हरिचक्रलूना
महसरा नाणभुजाः पतन्तः ।
महेन्द्रहस्तप्रहितेन पूर्वं
वज्रेण भिक्षा इव सानुमन्तः ॥ ७३ ॥

अवृण्वतेति—हरिचक्रलूनाः कृष्णस्य चक्रेण भिक्षाः ।
महसराः महीमांसः । पतन्तः । नाणभुजाः । पूर्वं । महेन्द्रहस्त-
प्रहितेन इन्द्रकरप्रेषितेन । वज्रेण । भिक्षाः निकृताः । सानुमन्तः
पर्वता इव । क्ष्मा भूमिः । अवृण्वत आवृतवन्तः ॥ ७३ ॥

अमर्त्यश्चत्रोरवलेपहेतौ
बहिर्द्वये बाहुवने विलूने ।
¹ दयाधनः संयति दैत्यहन्ता
प्रदीप्तमस्त्रं प्रतिसज्जहार ॥ ७४ ॥

अमर्त्येति—संयति युद्धे । दयैव धनं यस्य सः । दैत्यहन्ता
कृष्णः । अमर्त्यानां शत्रोः नाणस्य । अवलेपहेतौ गर्वहेतौ । ² बहिर्द्वये
बहिर्भूतं द्वयं यस्मात् तस्मिन्, इतर³ साधारणबाहुद्वयातिरिक्तबाहु-

¹ दयाधनः—सः, ² बहिर्भूते इवे यस्मादिति विग्रहोऽत्र समुचित इति मते ।
अतः यथोक्तं 'बाहुचतुष्टयातिरिक्ते' इति व्याख्यायन्म उपपद्यते । तत्र च श्रीभागवतचरणे
'चत्वारोऽस्य भुजाश्चिह्नं भविष्यन्त्ववरामराः' (श्रीभाग १०-६२-४९) इति, ³ साधार-
णबाहुद्वयातिरिक्ते बाहुनां वने' इति च-कोशे पाठो दृश्यते । स च श्रीभागवतचतुष्टया-
तमे ॥ बाणस्य बाहुचतुष्टयमपरोक्षमिति युज्यते । तथा हि तत्त्वमिदं वचनम् 'चत्वारोऽस्य
भुजाश्चिह्नं भविष्यन्त्ववरामराः' (१०-६२-४९) इति ॥

द्वयातिरिक्ते बाहुचतुष्टयातिरिक्त इति भावः । बाहूनां वने । विह्वले
सति । प्रदीप्तं प्रज्वलितं । अस्त्रं चक्रायुधं । प्रतिसज्जहार प्रति-
निवर्तयामास । परमकारुणिकः कृष्णः दृष्टानां दर्पशातनमात्रं करो-
तीति तद्दर्पनिमित्तमुजाटवीभेदनमोत्रण चक्रं प्रतिनिवर्तितवानित्यर्थः ।
भुजबाहुल्यतो दर्प इति च भागवते तस्य चोक्तिप्रत्युक्तिभ्यां
दर्शितम् ।

त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लेभे त्वद्वते समम् ॥ ८ ॥

कण्डूत्या निभृतैर्दोभिः युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ॥

अभ्यधां चूर्णयन्नद्रिन् भीतास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः ॥ ९ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ॥

त्वदर्पज्ञं भवेन्मूढ संयुगो मत्समेन ते ॥ १० ॥

(अभिभागवते १०-६२, ८-१०) इति ॥ ७४ ॥

अनीकिनीमाश्रितदीर्घनिद्रां

बाणो निकृष्टामपि बाहुपङ्क्तिम् ।

अज्ञातसेदो बुबुधे न नूनं

विपद्भिरश्रान्तधियो हि वीराः ॥ ७५ ॥

अनीकिनीमिति—अज्ञातसेदः बाहुवनच्छेदेऽप्यज्ञातव्यथः ।
बाणः । आश्रितदीर्घनिद्रां प्राप्तमरणां । अनीकिनीं सेनां । निकृष्टां ।
बाहुपङ्क्तिमपि । न बुबुधे न ज्ञातवान्, न गणयामासेत्यर्थः । नूनमिति
निश्चये । “तर्कनिश्चययोनूनं” इति यादवः । कथं महतीमिमां
विपदं न गाणितवांस्तत्राह—विपद्भिरिति । वीराः रणोत्सहवन्तः ।
विपद्भिः । अश्रान्तधियः अस्तिजमनसो हि । युद्धे ^१ विपत्परम्परामप्यासां
न गणयन्तीति स्वभाव इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अशान्तदर्पस्त्वसुरो भुजाभ्यां

विकृष्टधन्वा विससर्ज बाणान् ।

तदैनमन्वीक्ष्य निहन्तुमैच्छत्

जन्योद्धतं दैत्यमनन्यजन्यः ॥ ७६ ॥

अशान्तेति—अशान्तदर्पस्तु अवधारणे तुशब्दः, बाहु-
वनच्छेदेऽप्यनपेतगर्व एव स्थितः । असुरः बाणः । भुजाभ्यां अवशेषि-
ताभ्यां । विकृष्टधन्वा आकृष्टचापस्तन् । बाणान् । विससर्ज । तदा
अनन्यजन्यः अन्यैरनुत्पाद्यः कृष्णः । जन्ये युद्धे उद्धतं “युद्धमाथे-
षनं जन्यम्” इत्यमरः । एनं दैत्यम् । अन्वीक्ष्य । निहन्तुमैच्छत्
भुजवनच्छेदेनापि दर्पो न भिन्न इति हन्तुमेवेच्छति स्म ॥ ७६ ॥

ततस्तमव्याहृतदिव्यशक्तिं

मध्याह्नमातार्ण्डविदीप्तहोतिम् ।

पश्यन्मुकुन्दं प्रतिबोधभूम्ना

जयोक्तिपूर्वं गिरिशो जगाद ॥ ७७ ॥

तत इति—ततः बाणजिघांसानन्तरं । अव्याहृतदिव्यशक्तिं
² अप्रातिहताप्राकृतशक्तिं । मध्याह्नमातार्ण्डवत् विदीप्ता इति शब्दायुष-
यस्य तत् । मुकुन्दं । पश्यन् । गिरिशः कैलासनिकेतनइक्षीकण्ठः ।
प्रतिबोधभूम्ना तन्महिमावबोधबाहुल्येन । जयोक्तिः पूर्वं यस्मिन्
कर्मेणि तेषां भवति तथा । जगाद ॥ ७७ ॥

मेवं प्रभो मत्परिवारभूतं

बलेस्सुतं बाधितुमर्हसि त्वम् ।

नयैष रक्ष्यो दनुजस्त्वयाऽपि

स्वभक्तबुद्धयैव समीक्षणीयः ॥ ७८ ॥

मेवमिति—हे प्रभो । मत्परिवारभूतं मद्भृत्यत्वं प्राप्तं । बलेस्सुतं । त्वमेवं बाधितुं नार्हसि । एषः । दनुजः । मया । रक्ष्यः, मद्भक्तत्वात् त्वयाऽपि । स्वभक्तबुद्ध्या त्वद्भक्त इति बुद्धयैव । समीक्षणीयः । मद्भक्तस्यापि^१ त्वया परिपालनीयत्वात्, भक्तस्य बलेस्सुतत्वा-^२दिति भावः ॥ ७८ ॥

अथ कृष्णं परभाषेन स्तौति ॥

त्वमादिदेवः त्रियुगास्त्रिधामा

शुद्धामशुद्धां च विभाव्य सृष्टिम् ।

अकर्मतन्त्रैरवतारभेदैः

क्रीडस्यनन्तैरपि जन्तुजातैः ॥ ७९ ॥

त्वमिति—आदिदेवः ब्रह्मादीनां प्रथमो देवः । त्रीणि युगानि गुणयुगलानि यस्येति त्रियुगः, ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजोरूप-गुणवदकशाली । त्रीणि धामानि परमपदरविबिम्बदुग्धोदधिरूपाणि स्थानानि यस्येति त्रिधामा । त्वं । शुद्धां सृष्टिं शुद्धसत्त्वमयविभव-विग्रहादिसृष्टिं । अशुद्धां सृष्टिं त्रिगुणमयब्रह्माण्डादिसृष्टिं च । विभाव्य कृत्वा । अकर्मतन्त्रैः अकर्मावीनैः । अवतारभेदैः मत्स्य-कूर्माद्यवतारविशेषैः । अनन्तैः असङ्ख्यैः । जन्तुजातैः प्राणिवर्गै-रपि । क्रीडसि ।

^१ त्वद्भक्तस्यापि—च.

^२ अत्र 'येति' इति पाठ्येव सारः.

“ मोक्षते भगवान् भूतैः बालः क्रीडनकौरिव ”

इत्यादौ सर्वसृज्यानां भगवत्क्रीडोपकरणत्वं प्रसिद्धम् ॥ ७९ ॥

अयं स ते वेदमयो गरुत्मान्

वेदैरशेषैरपि वेद्यसे त्वम् ।

विभागमृच्छन्त्यमरास्त्वदन्ये

शास्त्रैकदेशेषु शकुन्तकल्पाः ॥ ८० ॥

अयमिति—अयं दृश्यमानः । सः प्रसिद्धः, अमृत-
हरणादिपराक्रमं यः कृतवानिति भावः । ते तव । गरुत्मान् ।
वेदमयः वेदरूपः । “सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरः” इत्यादि-
श्रुतेः । अतो देवानां त्वच्छेषत्वमिति एवावसीयत इति भावः ।
२ सदेव वेदैरशेषैरिति—अशेषैरपि वेदैः । त्वं । वेद्यसे बोध्यसे ।
“सर्वे वेदा मत्पवमामनन्ति” इति श्रुतेः । त्वदन्ये अमराः अद्या-
वद्वन्त्यस्तु । शकुन्तकल्पाः पक्षितुल्याः सन्तः । शास्त्रानां वेदप्रभे-
दानां एकदेशेषु । विभागं प्रतिपादनव्यवस्थां ऋच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।
यथा शकुन्ता महावृक्षस्य विटपैकदेशेष्ववासाविभागमुच्छन्ति, तद्व-
दित्यर्थः । देवतान्तरप्रतिपादकवेदभागानामपि त्वय्येव महातात्पर्य-
मिति भावः । अन्यथा सर्ववेदवेद्यत्वोक्तिविरोधात् ॥ ८० ॥

सिसृक्षतस्ते भुवनानि सप्त

प्रसादतो नाथ बभूव वेधाः ।

संहर्तुकामस्य तवैव कोपात्

अहं त्वया दत्तनिजाधिकारः ॥ ८१ ॥

सिसृक्षत इति—हे नाथ । वेधाः चतुर्मुखः । सप्त । भुवनानि
सिसृक्षतः । ते तव । प्रसादतः प्रसादात् । बभूव । संहर्तुकामस्य

१ देवानां, इत्यत्र धावे ‘वेदानां’ इति पाठस्त्यादिति भाविः, २ ‘सदेव’
इत्यस्य स्थाने ‘सदेवम्—’ इति पाठः स्यादिति भाविः ॥

इमानि भुवनानि प्रकृते संहर्तुं कामो यस्य तस्य । तवैव । कोपात् ।
अहं । ^१ नभूवेत्यनुपङ्गः । छिट्ट उचमपुरुषेऽपि तथैव रूपम् । त्वया
दृष्टनिजाधिकारः इत्युभयत्रापि विशेषणम् ।

एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादकोचजौ मम ।

मया दार्शित्यन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥

इति भारते भगवद्बचनात् ॥ ८१ ॥

अविक्रियश्रेष्ठयसि त्वमेको

विश्वानि भूतानि विहारशक्त्या ।

अचेष्टमानप्रकृतीन्ययांसि

^२ स्याताऽप्ययस्कान्त इवामिमुख्यात् ॥ ८२ ॥

अविक्रिय इति—अविक्रियः विकाररहितः । त्वं । एकः
अन्यनिरपेक्ष एव । विश्वानि सर्वाणि । भूतानि । विहारशक्त्या
कीडानुकूलशक्त्या । चेष्टयसि । कथमिव—अयस्कान्तः मणिविशेषः ।
स्याता स्वयं चेष्टारहितस्तिष्ठन्नपि । अमिमुख्यात् सन्निधानात् विहार-
शक्तिस्थानीयात् । अचेष्टमानप्रकृतीनि स्वतश्चेष्टारहितस्वभावानि ।
अयांसि ॥ ८२ ॥

अलङ्घ्यमायागुणजालभीतान्

अनन्यचित्ताननुकम्पमानः ।

स्वदत्तयैव स्वपदाब्जभाजा

मक्त्या स्वयं तारयसे भवाब्धिम् ॥ ८३ ॥

अलङ्घयेति—अलङ्घ्याः लङ्घितुमशक्याः मायाया गुणाः
सत्त्वरजस्तमास्येव जालं आनायः बन्धनहेतुत्वात्, ततो भीतान् ।

^१ शिशुत्वेन स्वस्व तदानीं स्वोत्पातेशानाम्भावात् 'सृष्टोऽहं किं विच्छाप' इतिवदन्न
'नभूव' इति पारोक्ष्येण निर्देशः । ^२ स्वतोऽप्ययस्कान्त—प्र. दे. मु.

अनन्यचित्तान् अन्यनिरपेक्षान् एकान्तभक्तान् । अनुकम्पमानः दय-
मानस्त्वम् । स्वदेवतयैव । स्वपदाब्जभाजा स्वविषयिण्या । भक्त्या ।
भवाब्धिम् । स्वयम् । तारयसे । स्वयमेव मुक्त्युपयोगिनीं प्रकृष्टां भक्तिं
दत्त्वा मोचयसीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

भारावताराय भुवोऽवतीर्णं

भवन्तमन्तर्हितादिव्यभावम् ।

संस्थापयन्तं नियमेन धर्मं

धर्मं परं वेदविदो विदुस्त्वाम् ॥ ८४ ॥

भारेति—भुवः । भारावताराय । अवतीर्णं । अन्तर्हित-
दिव्यभावं भवन्तं तिरोहिताप्राकृतस्वभावं भवन्तं । धर्मं नियमेन
संस्थापयन्तं तदेकपरतया प्रतिष्ठापयन्तं । त्वां । वेदविदः । परं
परमपुरुषार्थमोक्षोपयोगित्वादुत्कृष्टम् । धर्मं । विदुः जानन्ति । “कृष्णं
धर्मं सनातनम्” इत्यादौ परधर्मरूपत्वं भगवतः प्रसिद्धम् ॥ ८४ ॥

विधाय दैत्यप्रकृतीनाशेषान्

नामावशेषान्नरलोकपालान् ।

करिष्यसि त्वं करुणार्द्रचेता

नाथ क्षितिं नावमिवास्तमाराम् ॥ ८५ ॥

विधायेति—हे नाथ । करुणार्द्रचेतास्त्वं । दैत्यप्रकृतीन्
असुरतुल्यस्वभावान् । नरलोकपालान् राज्ञः, अशेषान् अन्यान्पि
लोकाधीश्वरान् । नामावशेषान् । विधाय उपसंहृत्य । क्षितिं । नावमिव
भीरातिशयात् समुद्रे प्रसक्तमज्जनां नावमिव । अस्तभारां अप्रसक्त-
भारां । करिष्यसि ॥ ८५ ॥

दयाक्षमाम्यामिह दीव्यसि त्वं

लक्ष्मीमहीभ्यामिव लालितात्मा ।

तत् क्षम्यतामस्य मदेकभक्तेः

आजानतः^१ स्वात्मचमत्क्रियेयम् ॥ ८६ ॥

दयेति—इह लोके । त्वं । दयाक्षमाम्यां । लक्ष्मीमहीभ्यामिव ।
लालितात्मा उपलालितरूपः, सेवितस्सन् । दीव्यसि क्रीडसि । तत्
तस्मात् दयाक्षमायोगित्वात् । मदेकभक्तेः अहमेको भक्तिर्मजनीयो
यस्य तस्य । अस्व नाणस्य । आजानतः स्वभावतः । इयं । स्वात्मनि
चमत्क्रिया चमत्कारः शौर्यगर्वः, क्षम्यतां सद्यतामिति प्रार्थनायां
वेद ॥ ८६ ॥

नाथो यदनामिति भूतनाथे

स्वभक्तस्वामिमाचमाने ।

अतर्कितप्रत्युपकारलेशां

आकस्मिकीमाद्रियतानुकम्पाम् ॥ ८७ ॥

नाथ इति—यदूनां । नाथः । इति उक्तप्रकारेण । भूतनाथे ।
स्वभक्तस्वामिमाचमाने सति । अतर्कितप्रत्युपकारलेशां अनपेक्षित-
प्रत्युपकारलेशां । अत एव, आकस्मिकीं अकस्मात् भवां^२ निर्हेतुकाम् ।
अनुकम्पां । आद्रियत अङ्गीकृतवानित्यर्थः ॥ ८७ ॥

^१ आजानतः—अ. दे. मु. ^२ निर्हेतुकामिति । अनेदं बोध्यम्—नाथ निर्हेतु-
कामित्वेन कारणसामान्याजन्यस्य विवक्षितम्, किं तु रक्षाप्रार्थनातिरिक्तप्रत्युपकाराङ्गी-
कृतप्रकाराजन्यत्वमेव । अत एवाचार्यपादैर्युक्त एव 'स्वभक्तस्वामिमाचमाने अतर्कित-
प्रत्युपकारलेशां' इत्यनुगृहीतम् । अत एव च 'सर्वतोऽपि हि विषेयः सदा कारुणिकोऽपि
सन् । संसारतन्त्रबाह्यत्वादक्षापेक्षां प्रवीक्षते' ॥ इत्यादिप्रमाणाजन्यप्युपपन्न इति.

प्रविश्य देहं पुनरुत्पतन्त्या
 स्वमौलिभाजिव सुरस्रवन्त्या ।
 वाचा मनःप्रीतिमिवोद्भ्रमन्तं
 शौरिस्तदा शूलिनमित्युवाच ॥ ८८ ॥

प्रविश्येति—तदा । देहं । प्रविश्य । पुनरुत्पतन्त्या मुखादुद्-
 घटन्त्या । स्वमौलि^१भाजा स्वमकुटवासिन्या । सुरस्रवन्त्या गङ्गायेव
 स्थितया । वाचा । मनःप्रीतिं मूर्ता मनसः प्रीतिं । उद्भ्रमन्तामिव
 स्थितं । शूलिनं । शौरिः । इत्युवाच ॥ ८८ ॥

तवैष भक्तो मम चेति मन्ये
 क्षान्तस्ततो नित्यमसौ मयाऽपि ।
 न चास्ति बन्धोरपि साम्पराये
 वीरव्रतं धारयतोपकारः^२ ॥ ८९ ॥

तवेति—एषः असौ बाणः । तव । भक्तः । अत एव, मम
 च भक्तः । इति । मन्ये । ततो हेतोः । मयाऽपि । असौ । नित्यं ।
 क्षान्तः अपराधेषु सोढः । तर्हीदानीमपि किमिति न सोढम् ? तत्राह—
 न चेति । साम्पराये युद्धे । वीरव्रतं । धारयता, पुरुषेण । बन्धोरपि
 उपकारः । न चास्ति नास्त्येवेत्यर्थः । युद्धे बन्धुदाक्षिण्यमपि न कार्य-
 मिति वीराणां नियम इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

^१ मत्वा मकुटा-य.

^२ प्रकार-य. वे. सु.

विहारनृत्तानि वितन्वतस्ते
 वल्गुध्वनिं वादयिता मृदङ्गम् ।
 भजत्वविच्छिन्नधृतिर्भवन्तं
 दत्तामयो दैत्यपतिर्मयाऽसौ ॥ ९० ॥

विहारेति.—मया । दत्तामयः । असौ । दैत्यपतिः । विहार-
 नृत्तानि । वितन्वतः कुर्वतः । ते । वल्गुध्वनिं मञ्जुशब्दं । मृदङ्गं
 वाद्यविशेषं । वादयिता साधु वादयन् । अविच्छिन्नधृतिः अनवरत-
 सन्तोषश्च सन् । भवन्तं । भजतु सेवताम् । मयाऽपि दत्तामयस्याकुतो-
 भयत्वादिति भावः । वादयितेति ^१ साधुकारिणि तृन्प्रत्ययः । अत एव
 तद्योगे ^२ द्वितीया ॥ ९० ॥

अथान्वमंस्त त्रिजगभियन्ता
 पशुः पशूनां प्रणयानुरोधात् ।
 बाणावरोधप्रमदाजनानां
 स्थायीनि मङ्गल्यविभूषणानि ॥ ९१ ॥

अथेति.—वाक्यारम्भे अवशब्दः । ^१ त्रिजगतां नियन्ता कृष्णः ।
 पशूनां पशुः शिवस्य । प्रणयानुरोधात् स्नेहानुवर्तनात् । बाणस्य
 अवरोधप्रमदाजनानां अन्तःपुरस्त्रीजनानां । मङ्गल्यानि भर्तृमतीचिह्नानि
 मङ्गलसूत्ररूपाणि विभूषणानि । स्थायीनि अन्वमंस्त 'विहारनृत्तानि'
 (२० स. ९० स्तो.) इत्यादिपूत्रप्रकारेण स्थायित्वेनानुभव्यते स्म ॥

^१ 'आ ज्येस्तन्नीलतर्जमतत्साधुकारिणु' (पा. सू. ३-२-१३४) इति ध्येनेति भावः.

^२ 'न लोकान्ययनिष्ठास्त्वर्ध्वतुनाम्' (पा. सू. २-३-६९) इति सूत्रेण तुनो योगे षष्ठीनिर्देशा-
 न्मृदङ्गस्त्विव द्वितीयेति भावः. ^३ त्रिजगतो नि—च.

ततोऽसुरेन्द्रः प्रणिपातपूर्व

जगत्परित्राणरतं जगाद ।

उषानिरुद्धान्वयतस्समीक्ष्याः

मृत्या वयं प्रीतधिया त्वयेति ॥ ९२ ॥

तत इति—ततः भगवद्वचनानन्तरं । असुरेन्द्रः नाणः ।
जगत्परित्राणरतं लोकरक्षणनिरतं कृष्णं । प्रणिपातपूर्व । जगाद ।
किमिति ? प्रीतधिया प्रसन्नमनसा । त्वया । उषानिरुद्धयोरन्वयतः
विवाहसम्बन्धाद्धेतोः । वयं । मृत्याः । समीक्ष्याः इति । दुहितु-
प्रदातुकुलं वरकुलस्य वशवर्तितया मृत्युप्रायं भवतीति भावः । तथा
१ रघुवंशे दशरथं प्रति जनकवचनम्—

“मृत्युभावि दुहितुः परिमहात्

२ वीक्ष्यतां कुलमिदं निमेरिति” (रघुवंशे ११-४९)

हिरण्यरत्नानि हिरण्यपूर्वैः

बलादुपात्तान्युपदाय नाणः ।

निरोधस्त्रिभ्रावुचितोपचारैः

आनर्च सखेहमुषानिरुद्धौ ॥ ९३ ॥

हिरण्येति—नाणः । हिरण्यपूर्वैः हिरण्यकशिपुप्रभृतिभिः स्व-
प्राचीनैः । बलादुपात्तानि मुञ्चबलादार्जितानि । हिरण्यानि रत्नानि च ।
उपदाय उपदीकृत्य । निरोधेन स्त्रिभ्रौ । उषानिरुद्धौ । सखेह यन्मा-
तृभा । उचितोपचारैः ३ निरोधहनप्रार्थनाविभिः । आनर्च अर्च-
ति स्म ॥ ९३ ॥

१ वंशे दशरथं—छ. २ ‘वीक्ष्यतां’ इति मुद्रितपाठः. ३ निरोधहनः इति
बुधभास्कराय भाष्यमस्ति भाति.

सम्बन्धिभावप्रतिषेधभाजा

सन्धाय बाणेन स सत्यसन्धः ।

उपापतेयौतकलाभलक्ष्यात्

जेता ^२जहारैव विपक्षलक्ष्मीम् ॥ ९४ ॥

सम्बन्धीति—सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । जेता जयशीलः । सः कृष्णः । सम्बन्धित्वबुद्धिभाजा दुहितृप्रदानात् कृष्णस्य स्वयं सम्बन्धित्वबुद्धिभाजा । बाणेन सह । सन्धाय सन्धिं कृत्वा । उपापतेः अनिरुद्धस्य । यौतकलाभलक्ष्यात् विवाहसमयेषु युतयोर्वधूवरयोः यदीयते तद्यौतकं । “कन्यादाने धनं दत्तं यौतकं युतकं च तत्” इति यादवः, तस्य लाभव्याजात् । विपक्षस्य शत्रोर्बाणस्य लक्ष्मी । जहारैव आहृतवानेव । एवकारः साकल्येनापहारशोतनार्थः ॥ ९४ ॥

हरेण दत्तां हरिणाऽपि बाणः

स्थिरीकृतमप्रतिघामभीतिम् ^३ ।

तनुव्रयन् वर्जितलेखवैरः

शमान्वितामास्थित शम्भुसेवाम् ॥ ९५ ॥

हरेणेति—हरेण । दत्तां । हरिणा कृष्णेनापि । स्थिरीकृतां । अप्रतिघां अप्रतिबन्धां । अभीतिं अमयं । तनुव्रयन् तनुव्रं कवचं कुर्वन् । वर्जितलेखवैरः परिहृतसुराविरोधः । बाणः । शमान्वितां शम्भुसेवां आस्थित ^४शान्तवैर एव शिवसेवां करिष्य इति प्रतिज्ञातवान् । “आरुः स्थः प्रतिज्ञाने” (वा. ९१२) इत्यात्मनेपदे छन्दः ॥ ९५ ॥

^१ लक्ष्या—च. प्र. दे. सु. ^२ जहारैव—प्र. दे. सु. ^३ प्रतिघातभीतिम्—झ.

^४ शान्तवैर सर्व—घ.

यथार्थनामानमथानिरुद्धं

कृत्वा सभार्यं कृतकृत्यचेताः ।

सबन्धुस्यैन्यस्साविशेषदृश्यां

प्रत्याययौ विश्वपतिः पुरीं स्वाम् ॥ ९६ ॥

यथार्थेति—अथ । यथार्थनामानं अन्वर्थनामानं । अनिरुद्धं । सभार्यं । कृत्वा । कृतकृत्यचेताः । सबन्धुस्यैन्यः बन्धुभिः सैन्यैश्च सहितः । विश्वपतिः कृष्णः । सविशेषदृश्यां सातिशयं प्रेक्षणीयां । स्वां पुरीं द्वास्कां । प्रत्याययौ प्रत्याजगाम । अनिरुद्धो बाणगृहे देव-
कार्यनिर्वहणाय निरोधवशवर्तितामभिनीय स्थितः, न तु वस्तुतः
केनापि निरोद्धुं ^१ शक्य इति यथार्थनामानमित्यनेन व्यञ्जितम् ॥ ९६ ॥

देवास्सहस्रनयनं दनुजेन्द्रमन्ये

निर्धूतमानमनघेन निशामवन्तः ।

कूपोदकप्रभवकूर्मनयेन जातां

अस्वामिकप्रभुपरिग्रहबुद्धिभौज्जान् ॥ ९७ ॥

देवा इति—देवाः । सहस्रनयनं स्वेषां प्रभुमिन्द्र । अन्ये
असुराः । दनुजेन्द्रं स्वेषां प्रभुं बाणं च । अनघेन अपहतपाप्मना
कृष्णेन । निर्धूतमानं हतगर्वं । निशामवन्तः पश्यन्तस्सन्तः ।
कूपोदकप्रभवकूर्मनयेन ^२ कूपोदके उत्पन्नस्य कूर्मस्य नीत्या,
स्वकूपादन्यज्ज्ञाशयमब्जान् कूर्मः ^३ समुद्रे स्थितेऽपि कूपमेव महानिति
मन्यते, तस्य भज्या । जातां । अस्वामिकप्रभुपरिग्रहबुद्धिं स्वाम्य-
न्तरसहितस्य प्रभोः परिग्रहः स्वेन कृत इति बुद्धिः । औज्जान् अत्यन्तं
॥ ९७ ॥

^१ शक्य इति—च.

^२ कूपे—च.

^३ समुद्रस्थितेऽपि—च.

नीतस्त्रिलोकपतिना निजराजधानीं

भूयः प्रजात इव पौरजनैः प्रतीतः ।

दैत्येश्वरस्य सुतया सहितस्स रेमे

रागाधिको रतिपतेरनघः कुमारः ॥ ९८ ॥

नीत इति—त्रिलोकपतिना त्रयाणां लोकानां स्वामिना
कृष्णेन । निजराजधानीं द्वावकां । नीतः । पौरजनैः । भूयः प्रजात
इव प्रतीतः विपदुत्तीर्णत्वात्पुनरुत्पन्न इव दृष्टः । दैत्येश्वरस्य सुतया
उषया । सहितः । रतिपतेः प्रद्युम्नस्य । अनघः रम्यः । सः कुमारः
अनिरुद्धः । रागाधिकस्सन् । रेमे उषया सह क्रीडति स्म ॥ ९८ ॥

अथ तमुषासहायमुपयातमुपायनवान्

जनपदपत्तनप्रभृतिकादुपगम्य जनः ।

उपचरति स्म सम्यगुपपन्नधृतिर्विबुधा

यदुनगरे विवाहविजयोत्सवयन्त्रितयीः ॥ ९९ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु यादवाभ्युदयनामि

महाकाव्ये विस्तसर्गः..

अथेति—अथ । उपयातं बाणपुरात्समागतं । उषासहायं ।
तं अनिरुद्धं । उपपन्नधृतिः उत्पन्नसन्तोषः । विवाहविजयाम्यां उत्स-
वाम्यां यन्त्रितयीः वक्षीकृताशयः । अत एव, उपायनवान् उपहारवान् ।
जनः । जनपदपत्तनप्रभृतिकात् जनपदाः राष्ट्राणि, पत्तनानि
नगराणि, देशादयो गृह्यन्ते, ततः । उपगम्य । यदूनां नगरे द्वार-
कायां । विबुधा बहुप्रकारेण हर्षप्रकाशकोपहारदानादिना । सम्यक् ।
उपचरति स्म उपाचरत् । तोटकमिदं वृत्तम् ॥ ९९ ॥

इति श्रीमन्नरदाजकुलतिलक-विश्वजिवाजि-श्रीरत्नरत्नाम्बरिवरसुनुना

अमरवरीक्षितेन विरचिते यादवाभ्युदयनाख्याने

विस्तसर्गः..

अथ एकविंशस्तर्गः.

वासुदेव इति नाम दधानः

पौण्ड्रकस्तदनु भूरिमदान्धः ।

मानुषत्वकवचान्तरितेन

स्पर्धते स्म हरिणा हतचित्तः ॥ १ ॥

वासुदेव इति—तदनु तदनन्तरं । वासुदेव इति नाम दधानः स्वयमेव कृत्वा धारयत् । तत्र निमित्तं—भूरिमदान्धः प्रचुरभक्षोदप्रधीः । अत एव हतचित्तः कलुषचेताः । पौण्ड्रकः राजा । मानुषत्वमेव कवचं तेनान्तरितेन तिरोहितेन । हरिणा कृष्णेन । स्पर्धते स्म ^१ वासुदेवनाम दधातीति मोहादस्पर्धतेत्यर्थः । स्वागतावृत्तमिदम् ॥ १ ॥

हेतिपञ्चकमधारयत श्री-

वत्सकौस्तुभमुखानि च मूढः ।

ऐश्वराणि चरितानि च पूर्वा-

प्यात्मनः स्वयमजुषदासैः ॥ २ ॥

हेतीति—मूढः पौण्ड्रकः । हेतिपञ्चकं शङ्खचक्रादिभगवदायुध-पञ्चकं । श्रीवत्सकौस्तुभमुखानि च भगवच्छाहानि । आधारयत । ऐश्वराणि ईश्वरसम्बन्धीनि । पूर्वाणि चरितानि जगत्पुण्यज्जनमशुकैटभ-ध्वंसनादीनि । स्वयं आत्मनः स्वस्य । ^२ अजुषत् स्वक्रियात्वेन बोधयति स्म । ^३ 'शुषिर' शब्दे 'इति' भौवादिकधातोर्णिच् ^४ ॥ २ ॥

१ वासुदेवो नाम—च. २ तदनन्तरं 'आप्तौ' शुद्धिः । इत्यर्थेकेन ग्रन्थे तत्र भाष्यमिति भाति. ३ अजुषत् सिद्धान्तकौस्तुभां 'युतिर' अविच्छदने (म्यदि ६५३) ४ निष्कष्यनं प्रतिबन्तं ततोऽन्यासिक्तत्वं इत्येके । अजुष इत्यन्ते पठः इत्युक्तम्. ५ 'ततो' ईदृक्' इति शेषः.

इन्द्रजालकुहनार्दिषु दाक्ष्यात्

ईश एष इति मोहितलोकः ।

अच्यशेत भुजगेश्वरशय्यां

आरुरोह विहगेन्द्रविवर्तम् ॥ ३ ॥

इन्द्रजालेति—इन्द्रजालं व्यामोहककलाविशेषः, कुहना

^१ कृत्रिम धारणादिरूपः कपटः,

आदिशब्देन पुरुषान्तरमुखकृतलोकविश्वासोत्पादनादि गृह्यते, पशु ।

दाक्ष्यात् सामर्थ्यात् । ईश एष इति मोहितलोकः । भुजगेश्वर-

शय्यां कृत्रिमशेषशय्यां । अच्यशेत । 'अधिष्ठीकृत्वासां कर्म'

(पा. सू. १-४-४६) इति अधिकरणस्य कर्मेता । 'विहगेन्द्रविवर्तं

गरुडाकृतिं सुपर्णाकृतिवाहनं । आरुरोह ॥ ३ ॥

अन्वहं च महतीं वनमालां

माल्यकृद्भिरुपकल्प्य बभार ।

नामधेयमदिशत्सचिवानां

नाकनायकविशेषनिरूढम् ॥ ४ ॥

अन्वहमिति—किंच । अन्वहं अहन्त्यहनि । महतीं वनमालां ।

माल्यकृद्भिः । उपकल्प्य मययित्वा । बभार । सचिवानां । नाकनायकविशे-

षेषु देवविशेषेषु निरूढं इन्द्रचन्द्रादिनामधेयं । अदिशत् ॥ ४ ॥

बद्धकृत्रिमभुजान्तरयुग्मं

अस्यमानमनुजीविजनेन ।

विश्वकर्तुरवतार इति स्वं

बद्धमस्त बधिरो निगमेषु ॥ ५ ॥

बद्धेति—निगमेषु बधिरोः अनुकरणादिरूपभगवद्द्रोहाचरणे

प्रत्यवाय इति वेदरहस्यानभिज्ञः पौण्ड्रकः । बद्धं कृत्रिमभुजान्तरयुग्मं

^१ अत्र 'कृत्रिम संस्करणधारणादि' इति पाठः स्यात्.

स्वतस्सिद्धमुज्जुग्मातिरिक्तं मुज्जुग्मं येन तं । अनुजीविजनेन ।
शस्यमानं त्वमेव साक्षाद्विष्णुरिति स्तूयमानं । स्वं ^१ आत्मानं । विषयर्तुः
नारायणस्य । अवतार इति । बहुमस्त बहु यथा तथा मन्यते स्म ।
तस्य एव एव सर्वेश्वरत्वाभिमाने स्थिते लोके विश्वासोत्पादनापर
• • • • • दिक्कल्पनमिति भावः ॥ ५ ॥

इत्थमीश्वरविडम्बनरूपं

नाटकीयमनुरुध्य विहारम् ।

शोच्यतामपि ^२ परावरविद्धिः

हास्यतामपि जगाम जगद्भिः ॥ ६ ॥

इत्थमिति—इत्थं उक्तप्रकारेण । ईश्वरविडम्बनरूपं जगदीश्वरस्य
विष्णोरनुकरणरूपम् । नाटकीयं नाटकचरित्रसदृशम् । विहारम् ।
अनुरुध्य अनुवर्त्य । परावरविद्धिः उत्कृष्टाप^३कृष्टत्वविद्धिः, शोच्यतां
भगवद्बोद्धादयमेवमात्महा जात इति शोचनीयताम् । जगद्भिः जनैः
कृत्रिमवेषं जानद्भिः । हास्यतामपि । जगाम ॥ ६ ॥

मस्तकस्थितदुरत्ययमृत्योः

तस्य दूत उपसृत्य जगाद ।

कृत्यशेषविनिवेशितचित्तं

निर्मयो नृपतिसंसदि नाथम् ॥ ७ ॥

मस्तकेति—मस्तके स्थितः दुरत्ययः दुरतिक्रमः मृत्युः यस्य
तस्य आसन्नमृत्योः पौण्ड्रकस्य^४
• • • • •
• • • • •

^१ स्वात्मानं—छ. ट. ^२ परावर—छ. ^३ कृष्टतत्वादिभिः—छ. ज. ट.
^४ मस्तकान्तरं “दूतः” आरः । कृत्यशेषे कर्तव्यशेषे विनिवेशितं शेषार्थं चित्तं
बलसं वस्यते । नाथं कृणाम् । उपसृत्य । नृपतिसंसदि राक्षसभावाः । निर्मयोः
मयराहित्यसदृशः । जगाद गमयति स्म ^५ इत्यप्येकस्यास्याप्रत्ययेनात् । मज्जिने प्रत्ययमिति
भाति.

*कृष्णकृष्ण गदतो गिरमध्यां

संशृणुष्व महतीमिह मत्तः ।

अप्रमत्तमतिभिस्सह मित्रैः

आप्तवाक्यमवधीर्य न सिद्धिः ॥ ८ ॥

[कृष्णकृष्णेति—कृष्णकृष्ण 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' (पा. सू. ८-१-८) इत्यादिना द्विर्भावः । अप्रमत्तमतिभिः अवहितबुद्धिभिः । मित्रैः सुहृद्भिस्सह । अर्था अर्थात्प्रयोजनादनपेतां प्रयोजनवती-मित्यर्थः । 'वर्गपथ्यर्थन्यायादनयेते' (पा. सू. ४-४-९२) इत्यनेन यत्प्रत्ययः । इह अस्मिन् देशे काले विषये वा । महतीं पूजनीयाम् । गिरं वाक्यम् । गदतः व्यक्तं वदतः । मत्तः पौण्ड्रकदूतान्मत्सकाशात् । पञ्चम्यास्तासिह । संशृणुष्व सम्यगाकर्णय । आप्तवाक्यं आप्तानामस्मदा-दीनां हितोक्तिः । अवधीर्य तिरस्कृत्य । स्थितस्येति शेषः । अत एव समान-कर्तृकत्वनिबन्धनकामृत्ययोपपत्तिः । सिद्धिर्न अभीप्सितावाप्तिर्न भवेत् । अतः आप्तवाक्यमनवधीर्यं भवता तथैव वर्तितव्यमिति भावः । अत्र श्लोके गिरमित्यस्य कर्मणो गदत इत्यत्रान्वयात् संशृणुष्वेत्यत्र शृणोते-रविवक्षितकर्मकतयाऽकर्मकत्वात् 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यं' (वा. ९२६) इति वार्तिकाच्चत आत्मनेपदभुपपद्यते । एवमेव 'हिताज्ञ वत्संशृणुते स किं प्रभुः' इत्यादयः प्रयोगाः ।]

*अस्ति कश्चिदवधारितभूमा

पुरुषः भुतिगणेषु पुराणः ।

स ध्विति परिगृहीतविहारः

पौण्ड्रकत्वमाधिगम्य भुनाक्ति ॥ ९ ॥

[किं तद्वाक्यमिति चेदाह—अस्तीति ॥ भुतिगणेषु निगम-
शब्देण । अवधारितः विनिश्चितो भूमा महिमा जगत्सृष्टिनियमनादि-

रूपं माहात्म्यं यस्य स तथोक्तः । पुराणः पुरातनः । कश्चित् दुर्वि-
जयस्वरूपेः । पूरुषः निखिलजगदन्तर्न्यामी । अस्ति । अस्तीति त्रैकात्म्य-
सत्ताभिभाषेणायं प्रयोगः । सः तादृक्निगमगणश्रयमाणवैभवशाली
परमपुरुषः । पौण्ड्रकत्वमधिगम्य पौण्ड्रकपदन्यवहार्यत्वं प्राप्य ।
परिमृष्टाविहारः आश्रितमानुषस्त्रीलारूपविहारः । क्षितिं भूमिं । भुनाक्ते
पाक्यतीत्यर्थः ॥

*तस्य नित्यनिरुपाधिकभूम्नो

विश्वभोक्तुरधिगम्य तितिक्षाम् ।

भुज्यते नियतकर्मविपाकैः

युष्मदादिभिरिला बहुभागाः ॥ १० ॥

[तस्येति—नित्यः अविनश्वरः, निरुपाधिकः स्वाभाधिकः,
सूमा महिमा यस्य तस्य । विश्वभोक्तुः निखिलप्रपञ्चस्यानुभविता । तस्मै
पौण्ड्रकस्य । तितिक्षा क्षमा । अधिगम्य प्राप्य । बहवः अनेके भागाः
प्रवेष्टा यस्यां सा । ॥ अ भूमिः । नियतकर्मविपाकैः नियतोऽवश्यं-
भावी कर्मणां विपाकः फलं येषां तैः । युष्मदादिभिः भवत्प्रभृतिभिः ।
भुज्यते अनुभूयते । कर्मबद्धैरनुष्ठितानां कर्मणां फलमवश्यंभावी-
त्येव पौण्ड्रको भवदादीनां तत्तत्क्षितिभागेभ्यस्त्वं क्षमते । न तु
भवदादीनां निरुपाधिकेश्वरत्वमुदघेति भावः ॥]

*अर्थतत्त्वमिदमभुतपूर्व

शृण्वताऽप्रभवता भवितव्यम् ।

निश्चलीकृतहिताहितसीमा

जिष्णुना यदुकुलस्य विभूत्यै ॥ ११ ॥

[अर्थेति—अत्र अस्मिन् विषये । निश्चलीकृता अवयवजकृता
विधादितकर्मिण्यविद्योः सीमा सर्वदा येन तेन । जिष्णुना जयशक्तिः ।

भक्त्या त्वम् । यदुकुलस्य यदुवंशस्य । विभूतैः समृद्धये । इदं मयोक्तं ।
अभ्युत्पूर्वं अनाकर्णितचरं । अर्थतत्त्वं पौण्ड्रकभिनस्य कर्मफलवत्ते-
श्वरभाररूपं विषयवाच्यार्थं । शृण्वता आकर्णयतां सता । भवितव्यं
वर्तितव्यम् । न तु स्वस्य निरुपाधिकेश्वरभावानुसन्धानवतेति भावः ॥]

एतच्चिह्नद्वितश्लोकचतुष्टयस्य सव्याख्यमातृकाकोशेषु व्याख्याया
अनुपलम्भाद्व्याख्येयमस्माभिर्निर्माय संयोजिता ।

आदिशत्यखिललोकनियन्ता

त्वामसौ भजनसौहृदानीम् ।

ईशितव्यगणनालिखितस्त्वं

मा कृथा^१ वितथमीश्वरमानम् ॥ १२ ॥

^१ इत्याह—ईशितव्येति—ईशितव्यानां नियम्यकोटीनां गण-
संख्यां लिखितः । त्वं ईश्वरमानं जगदीश्वरस्य तस्य सत्कारं । वितथं मा
कृथाः व्यर्थं मा कार्षीः । इदानीं क्रियमाणो नियोगस्तव पध्यतया
सत्काररूपः, अयं नाद्रियते चेत् अन्यथैवारिष्टमापतेदिति भावः ।
पौण्ड्रकस्य वचनमुत्तरश्लोकमारभ्य । अथवा उत्तरार्धमपि तद्वचनमेव ।
मन्त्रियन्वभूतस्त्वं त्वयि वितथमीश्वरान्निमानं सा कृथा इत्यर्थः ॥ १२ ॥

परावर्तमाने परावरतत्त्व-

व्यत्ययेन विनिवृत्तसत्त्वे ।

चितवृत्तिमाधिरोप्य विमूढाः

^२ श्रेयसो हि बहिरेव भवन्ति ॥ १३ ॥

वाञ्छेति—विमूढाः अज्ञाः । परावरतत्वयोर्व्यत्ययेन व्यत्या-
सेन, परतत्त्वस्यावरत्वेन अवरतत्वस्य परत्वेन च भ्रान्त्या । विनिवृत्त-

अत्र “आदिशतीति—अखिललोकानां समस्तमुपनानां नियन्ता नियामकः । भजन-
सौहृदनिम्नः भजनस्य मतेः सौहृदस्य सुहृद्भावस्य च निम्नः परवशः । भजनवन्तिसमीचीन-
हृदयतापरतन्त्र इति वा । अतौ पौण्ड्रकः । त्वां भवन्ते । आदिशति आज्ञापयति ।
कृत्वासाध्यः ” इत्येतदर्थक्यन्येन गलितेन भाष्यमिति भाति ॥

सतत्वे व्यावृत्तत्वे वस्तुतत्त्वानुरोधेन । 'रूपं तत्त्वं सतत्त्वं च'
इति यादवः । बाह्यानां तत्त्वावगमवर्हिर्भूतानां धामराणां वर्त्मनि मार्गे ।
चित्तवृत्ति । अधिरोप्य निवेश्य । श्रेयसो बहिरेव भवन्ति हि । अतः
श्रेयस्कामिना त्वया तत्त्वाविषयो मदुपदेश आदरणीय इति भावः ॥
॥ १२ ॥

ईश्वरस्त्वमसि चेत्कुत ^१ एवं
न त्वदग्रज इति प्रमितिः स्यात् ।
द्वौ युवां परम इत्यपि दुःस्थं
कस्ततो विषम एव न चान्यः ॥ १४ ॥

ईश्वर इति—त्वमीश्वरोऽसि चेत् । एवं त्वद्वदेव । त्वदग्रजो
नेति तवाग्रजो बलमद्व ईश्वरो न भवतीति । कुतः प्रमितिः स्यात्
कस्मात् प्रमाणात् प्रमा भवेत् । नात्र नियामकमस्ति, द्वयो^२रपि वैमवाच-
नियमोक्तिरिति भावः । तर्हि द्वयोरेपीश्वरत्वमस्तु, तत्राह—द्वाविति ।
द्वौ युवां । परमः परमपुरुषः^३ । इत्यपि इतिवचनमपि । दुःस्थेन
तिष्ठतीति दुःस्थं, दोषयुक्तमित्यर्थः । दोषमेव सामान्यमुखेनाह—कस्तत
इति । ततो विषमः तस्माद्विरुद्धः । क एव को वा । अन्यो न,
त्वद्व्यतिरिक्तो^४ नैव । यस्माद्यो विरुद्धः तस्मात्स व्यतिरिक्तो भवत्येव,
इद्वानात्तुहिनमिवेत्यर्थः । तथा च स्यमन्तकमणिचैर्यशङ्कया कृण्यो बल-
देवस्य कोपात्प्रवास इत्यादेः भेदकर्मस्य प्रसिद्धत्वात्^५ युवयोरेकपरम-
पुरुषावतारत्वं न सम्भवतीति भावः । तयोः प्रत्येकं परमपुरुषस्त्वमाशङ्क्य
चिरात्कुरु "आशाभूमी जमयन् देव एकः" इत्यादिषु एकेश्वरत्वस्य

^१ एवं तत्त्वदग्रज इति प्रमितः स्वात्—अ. एवं स तत्त्वदग्रज—अ. सु. ^२ क
द्वयो—अ. ^३ पुरुषः इति वचनमपि—अ. अ. ट. ^४ 'व्यतिरिक्त' इत्यत्र पाठः स्वात्.
^५ युवयोरेकपरमपुरुषः—अ.

मसिद्धेः । तत्रापि “अस्ति कश्चिदवधारितभूमा पूरुषः श्रुतिगणेषु
पुत्राणः” (११ स. ९ स्तो.) इति दूतमुखेन तदर्थप्रकाशनाच्च ॥ १४ ॥

अर्थवादकुहानामिरपि स्वान्

नेश्वरान् विगणयन्ति सुरेन्द्राः ।

निष्प्रमाणजनुषो जनवादात्

कः स्वदीश इति विश्वसिति स्वम् ॥ १५ ॥

अर्थवादेति—सुरेन्द्राः सुरश्रेष्ठाः “न किञ्चिद् स्वदुत्तरः”
ऋक्सं ३ अष्ट. ६ अध्या. १९ वर्ग १ ऋक्. “विश्वस्मादिन्द्र
उत्तरः” (ऋक्संहिता ८ अष्ट. ४ अध्या. ४ वर्ग १-२३ ऋचः)
“इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा” (ऋक्सं अष्ट. २ अध्या. ३८ वर्ग
१५ ऋक्. तै. ब्रा. २-८-४) “अमिरे प्रथमो देवतानां”
(तै-ब्रा. २-४-३) “राजानौ वा एतौ देवतानां यदमीषेमौ
(तै-सं-२-६-२) इत्यादयो मन्त्रार्थवादाः, अर्थवादानां स्तुतिद्वारेण
मन्त्राणामप्यनुष्ठेयार्थस्मृतिद्वारा विध्यर्थत्वादर्थवादशब्देन ग्रहणम् “अर्थ-
वादः परार्थोक्तिः” इति यादवः, त एव कुहनाः कपटाः, विवक्षित-
मर्थे ^१ निगूह्य अविवाहितार्थप्रकाशनात्, तामिरपि । स्वान् स्वात्मनः ।
ईश्वरान् । न विगणयन्ति न मन्यन्ते । निष्प्रमाणजनुषः मूलप्रमाण-
रहितजन्मनः । जनवादात् अयमीश्वर इति लोकवादात् । स्वं स्वात्मा-
नं ईश इति । कस्वित् । विश्वसिति । स्वदिति प्रश्ने “स्वित्प्रश्ने
च वित्कै च” इत्यमरः । अर्थवादरूपैर्वैदैरपि अधिश्चसनीयमीश्वरभावं
निर्मूललोकवादमात्रेण बालिशोऽपि न मन्यत इति स्तवमाश्रकृतं
अहमीश्वर इति अमं त्वजेत्यर्थः ॥ १५ ॥

गोपिकाभिरपि कर्मभिरास्तां

बद्ध एव यदि मुक्तिविधाता ।

¹ अद्भुतस्थितिरनान्तरबाह्यः

सप्तमस्तु समयोऽयमपूर्वः ॥ १६ ॥

गोपिकाभिरिति—कर्मभिरित्यास्तां नाम यज्ञादिकर्मानुष्ठानात्कर्मभिस्त्वं बद्ध ² इति तिष्ठतु । गोपिकाभिरपि बद्ध एव परस्माद्विशब्द एव । यदि मुक्तिविधाता ³ चेतनानां मुक्तेर्दाता । तदा अद्भुतस्थितिः आश्चर्यमर्यादः । अनान्तरबाह्यः आन्तरो वैष्णवादिः, बाह्य आर्हतादिः, वेदानुरोधाननुरोधावान्तरबाह्यत्वे, तदुभयव्यतिरिक्तः । अपूर्वः इदंप्रथमः । सप्तमः ब्राह्मवैष्णवशैव ⁴ . . . वैषम्यद्योतनार्थः । पूर्वसमयेषु हि न क्वापि स्वयं बद्धस्य मुक्तिदातृपरमेश्वरस्वरूपत्वमस्ति । अत्र तदस्तीत्यद्भुतमित्युपहासः ॥ १६ ॥

इष्ट एव तु मदीश्वरभावः

त्वन्मुखैर्न खलु शक्यनिरोधः ।

मत्सुखादिषु कथं विज्ञयानैः

मत्परत्वमपदं प्रतिषेधम् ॥ १७ ॥

इष्ट इति—मदीश्वरभावः इष्ट एव मदीश्वरत्वं सम्प्रतिपत्तमेव । त्वन्मुखैः त्वत्प्रभृतिभिः । न खलु शक्यनिरोधः निरोद्धुं न शक्य ⁵ इत्यर्थः । खलुर्वाक्यालङ्कारे । अमुमर्थं हेतुना साधयति—मत्सुखा-

¹ अद्भुतस्थितिरनान्तर—प्र. दे. मु. ² इति तथा तिष्ठतु—अ. ³ चेतनानां—
व. ख. ट. ⁴ 'सा केनाप्यपराधकपालिकेभ्यस्तु नन्दो' इत्यत्र प. कितो ग्रन्थ इति माति.
⁵ मपदमिति—व. अपदमिति—ट. ⁶ शक्यस्त इत्यर्थः—अ. ट. अ.

दिष्यति । मम सुखदुःखादिषु । विषयानैः । त्वन्मुखैः । मत्परत्वं मम
 व्यतिरिक्तत्वं । अपदं विवादानास्पदमसन्दिग्धं । कथं प्रतिषेध्यं ।
 अन्यस्य सुख^१दुःखादथ एवाप्रत्यक्षाः, न तु स्वस्यापि । तथा
 च यस्य यो वर्तमानसुखदुःखादिसंयोगं न जानाति तस्य
 तस्माद्ब्रह्मतिरिक्तत्वमसन्दिग्धमिति न तत्प्रतिषेद्धं शक्यत इत्यर्थः ।
 अनेन परत्वं परमात्मत्वं निषेद्धं न शक्यत इति छलेन प्रतीयत इति
 प्रकृतसङ्गतिः । यद्यपि ^२छलोत्तरत्वात् तत्प्रतिवादिनाऽप्येवं स्वेश्वरत्वस्य
 वक्तुं शक्यत्वेन स्वव्याघातकनयात् आत्युत्तरत्वाच्च नेदं सदुत्तरं । तथापि
 प्रकृते ^३सर्वथा सदुत्तरासम्भवात् . . . श्लेषमात्रेणापि शोभां पुष्पा-
 तीत्येवमुक्तम् । पदसङ्घट्टस्य विषयमात्रवाचिनोऽपि “पदं धृतसमाह-
 यम्” इत्यादौ विवादविषये विशिष्य प्रयोगात्प्रयोगः ॥ १७ ॥

एवं कृष्णस्यानीश्वरत्वं स्थापितं । सम्प्रति तत्फलं कर्तव्यं
 निर्दिशति—

नामधेयमनपायि मदीयं

त्यज्यतां प्रथय दासतया वा ।

चिह्नधारणमनेन गतार्थं

कल्पनेन कथमीश्वरभावः ॥

नामधेयमिति—अनपायि सदास्थायि मदीयं नामधेयं वासुदेव
 इति नाम । त्यज्यतां ।

सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।

भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥

इति परमात्मवाचितया निरुक्तं वासुदेवनाम अनिदं प्रथममिति अभिप्रेत्य

^१ दुःखादिः त्वाप्रत्यक्षः—घ. ज. ट.

^२ छलोत्तरत्वात्प्रतिवादिना—ज.

^३ सर्वथा—घ.

अनपीयाति विशेषणम् । दासतया च प्रथम महासतया वा मदीयं नाम
त्वयि प्रकाशयेत्यर्थः । अनेन नाम्न ^१उक्तेन प्रकारेण । ^२विहस्य
उक्तशङ्खचक्रादिमच्छिहस्य कारणं । गतार्थं अवगतार्थं, व्याख्यातं,
तदपि त्यक्तव्यम् । ^३महासतया वा मदीयं नाम त्वयि प्रकाश्य इत्
प्रयनीयमिति भावः । कल्पनेन कृत्रिमेश्वरनामवेपसम्पादनेन । कथ-
मीश्वरभावः, ईश्वरत्वं न सिध्यतीत्यर्थः । अतो निष्प्रयोजने महोह-
पर्यवसायिनि च नाभिनिवेष्टव्यमिति भावः ॥ १८ ॥

नामवेपविषये कर्तव्यमुक्तं । ईश्वरोऽहमिति बुद्धिमाचिकृत्वाह—

तादधीन्यनियमं यदि बुद्ध्वा

सोऽहमित्यनुबुभूषसि तत्स्यात् ।

अन्यथा तु निगृहीतिरलङ्घ्या

राजभावदृषितैरिव भृत्यैः ॥ १९ ॥

तादधीन्येति—तस्मिन्जघीनस्य भावः तादधीन्यं, सर्वान्तर्यामिणः
तस्य शरीरतया तत्पारतन्त्र्यं, तस्य नियमः बन्धमोक्षावस्थाद्वयेऽ-
प्यनुवृत्तिः, तमर्थं । बुद्ध्वा । यदि । सोऽहं ईश्वरोऽहमिति । अनुबुभूषसि
अनुभवितुमिच्छसि । तदा, तत् स्यात् युज्यते । प्रकारप्रकारिशब्दयोः
सामानाधिकरण्यव्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः । अन्यथा अभेददृष्ट्या
ईश्वरोऽहमित्यनुभवे तु । राजभावदृषितैः ^४राजत्वलोभ्यैः । भृत्यैरिव ।
निगृहीतिरलङ्घ्या निग्रहो लङ्घितुं न शक्यत इत्यर्थः । अतस्तादृशानु-
भवस्तव सा भूदिति भावः ॥ १९ ॥

^१उक्तप्रकारेण—छ. ख. ^२विहस्य शङ्खचक्रादि—घ. ^३महासतया वा मदीयं नाम त्वयि प्रकाशनीयं प्रयनीयमिति भावः—झ. ज. ट. ^४राजत्वलोभ्यै—झ. ज. ट.

आत्मन्यन्यमाप्रतिपत्तौ महत्यातकमप्यस्तत्प्राह —

पाप्मनां तमसि पातयितृणां

आत्मचौर्यमधिराजपदस्थम् ।

चोदितेन नियतोऽपि हतात्मा^१

चोरदण्डमवशादुपयाति ॥ २० ॥

पाप्मनामिति—आत्मचौर्यं आत्मापहारः, आत्मन्यन्यमा-
प्रतिपत्तिः । तमसि तमो दुःखः, तन्मये नरके । पातयितृणां । पाप्मनां
पापानां । अधिराजपदस्थं अधिको राजा अधिराजः तस्य पदे स्थितम्,
सर्वोपरं पातकमित्यर्थः ।

योऽन्यथा सन्तमात्मतमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

(महाभारते—उद्यो. ४२-३५)

इति हि स्मर्यते । चोदितं चोदना, आज्ञा शास्त्ररूपा ^२ श्रुतिस्मृती
ममैवाज्ञा^३ इति वचनात्, तेन । नियतः निबद्धो वारितोऽपि ।
हतात्मा तदतिरुद्धनेन कृतात्मापहारः । अवशात् अनायत्ततया ।
चोरदण्डं । उपयाति ।

. पतनमुचितमेव । अतः पापभयाभावेऽपि उन्मार्गवस्ति
सासितुर्महो दण्डमवाप्ता आत्मचौर्याश्रितवर्तितन्यमिति भावः ॥ २० ॥

अभ्युपेतबहिशामिषनीतिं

प्राप्तुमिच्छुरधिकारमयोग्यम् ।

इष्टमर्थमनवाप्य वराकः

प्रत्यवैति सहसा परतन्त्रः ॥ २१ ॥

अभ्युपेतेति—बहिशं मत्स्यवेधनं तस्यामिषं तत्र स्यूतं मांसं,
अभ्युपेता प्राप्ता बहिशामिषस्य नीतिर्भक्षी येन सं, बहिशामिषवत्

^१ मृतात्मा—सू. ^२ यस्मात्तुल्यव्यवर्तते । आज्ञाच्छेदी मम दोही मद्रक्तोऽपि न
वेधयः इति सिद्धं पादत्रयम्.

प्रलोक्यान्वर्धसम्पादकमित्यर्थः । अयोग्यं स्वस्यानुरूपं स्वेन कर्तुम-
शक्यं । अधिकारं आविपत्यं । प्राप्तुमिच्छुः । परतन्त्रः स्वयमन्वा-
धीनः । वशकः शोच्यः जागम्यन्वर्धनिमिञ्च इति प्रबुद्धानां शोचनीयः ।
'वराकस्तज्जरे शोच्ये' इति विश्वः । इष्टमर्थमनवाप्य । सहसा
शीघ्रं । प्रत्ययैति अनर्थमापद्यते । अतस्त्वदयोग्यत्वादीश्वरनामवेषामेदृशि-
यस्त्यक्तव्या इति साधारणनिर्देशः ॥ २१ ॥

नापराध्यति क एव नियत्या

पण्डितस्तु विनिवृत्य समिन्धे ।

अस्ति चाद्य शरणागतिरर्ध्या

मत्परस्य तव जीवितुमिच्छोः ॥ २२ ॥

नापराध्यतीति—क एव को वा । नियत्या विधिना ।
नापराध्यति । पामरः परीक्षको वा सर्वोऽपि विधिवशात् कदाचित्
अपराधं करोत्येवेत्यर्थः^१ । परीक्षकस्य त्वयं विशेष इत्याह—पण्डित-
स्त्विति । पण्डितस्तु । विनिवृत्य निवृत्तो भूत्वा । समिन्धे दीप्यते,
वर्धते इत्यर्थः । निवृत्तस्यापि कथं प्राचीनापराधकालनं भवेत्तज्जह—
अस्ति चेति । जीवितुमिच्छोः । तव । अद्य इदानीम् । मत्परस्य
ममिष्टस्य सतः । अर्ध्या प्रार्थनीया । शरणागतिरस्ति । अपराधेभ्यो
निवृत्य मां शरणं प्राप्तुमेतत् चिरमेधिष्यस इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इत्युदीरितवति प्रणिधौ तं

प्रत्युवाच विहसन् प्रभुराद्यः ।

पथ्यमद्य वचनं तव मन्ये

यद्वीर्यं चिरलिप्सितमेतत् ॥ २३ ॥

इतीति—प्रणिधौ चारे दूते । इति । उदीरितवति उक्तवति

सति । विदुषन् । आद्यः प्रभुः कृष्णः । तम् । प्रत्युवाच । अद्य
 इष्टानी । तव । वचनम् । पथं पथोऽनपेतं, हितं । मन्ये । अज्ञानकृत-
 पराधनिवृत्त्यनुकूलत्वादित्यापाततोऽर्थः । तद्वधरूपकृत्यशेषानुकूलत्वा-
 दिति हृदयम् । यद्वधीषि । एतत् । चिरलिप्सितं स्वयमेव शरणागतौ
 पौण्ड्रको गृह्णाति न वेति सन्देहेन तत्सन्देशवचनाल्लब्धुमिष्टमित्यापा-
 ततोऽर्थः । स्वयमेव तद्वधोद्योगे नृशंसता स्यादिति तदीयं किञ्चिदामः
 १ . . . २ चिराल्लब्धुमिष्टमिति हृदयम् ॥ २३ ॥

यदुक्तं पौण्ड्रकेण त्वयीश्वरमतिस्त्यक्तव्या, मयीश्वरभावना च
 कर्तव्येति तत्र प्रतिसन्दिशति—

उग्रसेनभृतका वयमेते

नेशितार इति विभ्रमवन्तः ।

सम्प्रति त्वदुपदेशमहिम्ना

भावयेमहि त्वेश्वरभावम् ॥ २४ ॥

उग्रसेन इति—एते परिदृश्यमानरूपाः । वयं । उग्रसेनस्य
 भृतकाः कर्मकाराः । ईशितारः ईश्वरा इति । विभ्रमवन्तो न आन्ति-
 मन्तो न भवामः । स्वयं कर्मकाराणामीश्वरत्वभ्रान्तेः को वा अवकाश
 इति भावः । अतः अस्मिन् सन्देहः कृतकर इति तात्पर्यम् । सम्प्रति
 इदानीं । त्वदुपदेशमहिम्ना । तव । ईश्वरभावं ईश्वरत्वं । भावयेमहि
 श्रद्धयमहि । अयमापाततोऽर्थः । परमार्थतस्तु उग्रा सेना यस्येत्युग्रसेनो
 जीवः, तस्य सेनावदिहामुत्र च गतागतयोस्तद् सञ्चारिण इन्द्रिय-
 वर्गस्य विषयसन्निकर्षमात्रप्रकोपितयोग्यत्वात्, स, भृतको भृतकवच्छेष-
 भृतो येषां ते । वयं । ईशितार इति विभ्रमवन्तो न । किन्तु ईशितार
 इति प्रमितिमन्त एव । सम्प्रति । त्वदुपदेशमहिम्ना त्वदुपदेशरूपा-

१ 'अस्माभिः' इति पदेनात्र भाव्यमिति भाति.

२ चिराल्लब्धुमिति—घ, ट.

३ महिम्ना ईश्वर—घ, ट.

पराधमहत्त्वेन । ईश्वरभावमस्मदीयं । तव । भावयेमहि श्रोतयेमेत्यर्थः ।
अपराधानुरूपशासनेनेति भावः ॥ २४ ॥

त्वय्यनीश्वरमतिं न च कुर्मः

त्वं परोऽसि नियमेन परस्मात् ।

त्वां दिदृक्ष्व इमे वयमाशु

त्वत्पदं गतमियः प्रतियामः ॥ २५ ॥

त्वयीति—त्वयि । अनीश्वरमतिं ईश्वरो न भवसीति बुद्धिम् ।
न च कुर्मः । त्वं । नियमेन अवश्यं । परस्मात् जगदुत्कृष्टात् चतु-
र्मुखादेरीप । परः उत्कृष्टोऽसि “परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” इति
श्रुतिप्रतिपन्नः परमपुरुषोऽसि । त्वां । दिदृक्ष्वः द्रष्टुमिच्छवः । इमे । वयं ।
गतमियः ‘अस्ति चाद्य शरणागतिः’ (श्लो. २२) इति त्वद्वचन-
विश्वासादपेतमयाः, यद्वा तवाभजने हानिर्भविष्यतीति प्राप्तमया-
स्सन्तः । त्वत्पदमाशु प्रतियामः त्वच्चरणमुद्दिश्य गच्छाम इत्यापात-
तोऽर्थः । हृदयस्थस्त्ववसर्गः—त्वयि अनीश्वरमतिं ईश्वररहितनुर्दि ।
न कुर्मः । तव नियन्ता ईश्वरोऽस्तीति निश्चिनुमः । त्वं । नियमेन ।
परस्मात् परमात्मनः । परः व्यतिरिक्तोऽसि । त्वां दिदृक्ष्वः कृत्रिम-
परमात्मवेषचारिणं त्वां द्रष्टुं कूलहलिनः । इमे । वयं । गतमयाः ताम-
वेषादिसाम्यवैरेण त्वं यत्किञ्चित्कारिष्यसीति भयरहितास्सन्तः । त्वत्पदं
तव स्थानं । प्रतियास्याम इति ॥ २५ ॥

त्वाद्दृशं प्रमितिमपमदृष्ट्वा

त्वय्यनादरवतामतिलोके ।

यामिमां वदसि वाचमनूर्ध्वी

मागधेषमिव पक्कमिदं नः ॥ २६ ॥

त्वाद्दृशमिति—त्वाद्दृशं स्वत्समानं । पक्कदा मितिमपम नोप-

वक्ष्य यस्य तथाभूत, त्वन्माहिमोपदेष्टारं । अहङ्गा । अतिलोके लोकानतिक्रान्ते, सर्वोत्तरे । त्वयि । अनादरवतां भजनाकरणेन उपेक्षां कुर्वतां । नः । अस्माकं । अनूचीं त्वद्भजनकारित्वाहनुकलां । यां इमां वाचं त्वदुपदेशरूपां । वक्षसि । इदं । पक्कं फलान्मुसं । नो भागधेयं अस्मद्भाग्यमिव । इदमिति विधेयप्राधान्येन नपुंसकत्वं । हृदयस्योऽयमर्थः—त्वादृशं त्वत्समानमनन्योपमेयं । प्रामितिमत्तं प्रमित्या प्रमितत्वेन क्षुद्रतया मत्तं मदेनेत्यमपराधकारिणं । त्वां । अहङ्गा । अतिलोके लोकानतिक्रान्ते लोकोपद्रवकारिणि । त्वयि । अनादरवतां निग्रहाकरणेन उपेक्षां कुर्वतां । नः । अनूचीं त्वन्निग्रह-हेतुत्वात् अनुकलां । यां । इमां वाचं अपराधरूपां । वक्षसि । इदं । पक्कं । भागधेयमिवेति । अत्र त्वमित्यध्याहार्यः ॥ २६ ॥

एवं पौण्ड्रकं प्रति सन्दिश्य दूतं प्रत्याह—

द्रक्ष्यते शरणमेत्य विभ्रुस्ते

क्षेप्यते च न मयैव न चक्रम् ।

गच्छ शीघ्रमभिषत्स्व तमीशं

त्वाप्नुपैति कुरुरध्वजिनीति ॥ २७ ॥

द्रक्ष्यत इति—ते । विभुः स्वामी । शरणमेत्य रक्षितृत्वेन तस्य । द्रक्ष्यते विलोकयिष्यते । चक्रं च मयैव न न क्षेप्यते, तेन न^१ त्याजनीयं मयैव तस्य पुरतः अवश्यं त्यक्ष्यत इत्यर्थः । त्वं । विभुः । शरणं तस्य स्थानं । एत्य । द्रक्ष्यते । मयैव । चक्रं । न न क्षेप्यते । अवश्यं तस्योपरि विस्तृक्ष्यत इति हृद्गतोऽर्थः । शीघ्रं । गच्छ । ईशं तव स्वामिनं । तं पौण्ड्रकं । कुरुरध्वजिनी कुरुरवंश्यानां यादवानां सेना । त्वां । उपैति । इति । अभिषत्स्व ब्रूहि ॥ २७ ॥

आत्तहेतिरपसर्पनिवृत्तौ

चिन्तितासमधिरुह्य सुपर्णम् ।

¹ प्रास्थित प्रतिबलावसथाय

प्राणितत्रिदशभूतिरनन्तः ॥ २८ ॥

आत्तेति—अपसर्पस्य चारस्य निवृत्तौ सत्यां । आत्तहेतिः
गृहीतायुधः । प्राणितत्रिदशभूतिः उन्मिषितामरैश्वर्यः । अनन्तः कृष्णः ।
चिन्तितासं चिन्तितमात्रोपस्थितं । सुपर्णं । अधिरुह्य । प्रतिबलावसथाय
प्रतिपक्षस्य निकेतनाय । प्रास्थित प्रतिष्ठते स्म । “गृहे त्वावसथः
स्रवः” इत्यमरशेषः । यद्यपि “वन्मार्हवर्णः प्राणिविरपसर्पश्चरः स्पृशः ।
चारश्च गूढपुरुषः” इत्यमरकोशे तच्चारतत्पर्याया गूढपुरुषवाचित्वे-
नोक्ताः । तथाऽपि—

“प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चारश्च द्विविधस्मृतः ।

अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत उच्यते ॥

(कामन्दके १३-३३)

इति कामन्दीयो दूतस्यापि चारविशेषत्वोक्तेः ² तत्रापि शब्दप्रयोगः ।

अत एव तत्र ³ प्रागपि प्राणिविशब्दः प्रयुक्तः ॥ २८ ॥

साहसैकरसिकेन ततोऽसौ

पौण्ड्रकेण युयुधे यदुचीरः ।

तत्सस्त्रित्वमुपगम्य च पार्श्वि

शृङ्गतां सपदि काञ्चिनृपेण ॥ २९ ॥

साहसेति—ततः अनन्तरं । यदुचीरः कृष्णः । साहसे

¹ प्रास्थित—इति ।

² अत्र “तत्रापसर्पशब्दप्रयोगः” इति पाठः स्वतः ।

तत्रैतत्स दूत इत्यपी बोध्यः । एवमुत्तरत्रापि । ³ प्रागपीति ॥ अत्रैव उच्यते “इत्युक्तेरित्यपि
प्रणिनीतं” इत्यस्मिन् (१३) श्लोके इत्यर्थः ।

अधिमृश्य बलात्कारे एकस्मिन् रसिकेन अभिलषयता । पौण्ड्रकेन ।
तत्सखित्वमुपगम्य पौण्ड्रकस्य मित्रत्वं प्राप्य । सषादि । पार्थिव सेना-
पक्षाद्भागम् । गृहता । काशितृपेण, काशिरदेशविशेषः, तस्य राज्ञा च ।
युयुषे ॥ २९ ॥

तत्र वैरिपृतने समकालं

पूर्वपश्चिमतया प्रपतन्त्यौ ।

भावयन्नुभयतोमुखभावं

प्रत्यविध्यदधिसायकघन्वा ॥ ३० ॥

तत्रेति—तत्र युद्धक्षेत्रे । अधिसायकघन्वा अधिगतः सायको येन
तत्तथोक्तं “प्रादिभ्यो घातुञस्य” (वा. १३६०) इति बहुव्रीहिः । तथा-
भूतं घन्व घनुर्यस्य स कृष्णः । समकालं एककालं । अत्यन्तसंगोमे द्वितीया ।
पूर्वपश्चिमतया प्राचीनतया प्रतीचीनतया च । प्रपतन्त्यौ । वैरिपृतने पौण्ड्रक-
काशितृपयोः सेने । उभयतः दिग्द्वयेऽपि मुखं आमिसुख्यं यस्य तस्य
भावं तथात्वं । भावयन् अतिशीघ्रतया अग्राहणेन कालभेदेन युगपदेव
प्रभावमहिम्ना च सम्पादयन् सन् । प्रत्यविध्यत् प्रतिविध्यति स्म ॥
॥ ३० ॥

वैरिसैन्यविततेषु समन्तात्

दिरुमुखेषु सममेव पृषत्कैः ।

तस्य दीप्तलुचिभिर्विनिपेते

मध्यगस्य किरणैरिव पूष्णः ॥ ३१ ॥

वैरीति—समन्तात् परितः । वैरिसैन्यैर्विततेषु । दिरुमुखेषु
दीप्तलुचिभिः । तस्य कृष्णस्य । पृषत्कैः बाणैः । मध्यगस्य नमो-
मध्यं गतस्य । पूष्णः सूर्यस्य । किरणैरिव । सममेव युगपदेव । विनिपेते
विनिपातितममूत् । भावे लिट् ॥ ३१ ॥

विद्विषौ युगपदुत्थितवन्तौ
सागराविव विलङ्घितवेलौ ।

रूपिणी इव रजस्तमसी द्वे
सत्त्ववृत्तिरनघस्त जघान ॥ ३२ ॥

विद्विषाविति—सत्त्वे चले वृत्तिवर्तनं यस्य स सत्त्ववृत्तिः
सत्त्वगुणवृत्तिश्च । अनघः अपहतपाप्मा । सः कृष्णः । विलङ्घितवेलौ ।
सागराविव । युगपत् उत्थितवन्तौ । विद्विषौ । रूपिणी मूर्ते । रजस्तमसी ।
द्वे इव । जघान । सत्त्वोद्रेकेण रजस्तमसोरोभिभवो युक्त इति भावः ।
रूपिणी इवेत्यत्र 'ईदूदोद्विक्चनं प्रगृह्यम्' (भा. सू. १-१-११)
इति प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावः ॥ ३२ ॥

अस्तमेवमनयद्यदुभास्वान्
तावुभौ जगदुपद्रवहेतु ।
पूर्वतश्च परतश्च भवन्तौ

दुर्महाविव दुरासददीप्तिः ॥ ३३ ॥

अस्तमिति—दुरासददीप्तिः दुर्वर्त्तेजः । यदुभास्वान् यदुनां
भास्वानिव प्रकाशकः कृष्णः । जगदुपद्रवहेतु जगतामुपद्रवकारकौ ।
पूर्वतश्च परतश्च भवन्तौ पुरतः पश्चाद्वसन्तौ । तौवुभौ । दुर्महौ
पापग्रहाविव । एवं उक्तप्रकारेण । अस्तमनयत् नाशं प्रापयत् । यथा
सूर्यः पुरतः पश्चाच्च स्वसन्निकृष्टौ वृष्टिप्रतिबन्धादिना जगद्भाषकौ
पापग्रहौ अस्तमदर्शनं नयति तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तस्य तावुभयतो निपतन्तौ
ममबाहुविटपायुधपुष्पौ ।

जग्मतुः पृथुकभावविहार-

क्षिप्यमाणमलार्जुनकक्ष्याम् ॥ ३४ ॥

तस्येति—उभयतो निपतन्तौ कृष्णदुभयतः वसन्तौ ।

विटपतुल्या चाहवः पुष्पतुल्याम्भयुक्तानि च बाहुविटपायुषपुष्पाणि,
 यस्मानि तानि मयोस्तौ तथोक्तौ । विटपा इह शाखाः । “विटपः
 पल्लवे चिद्रे विस्तारे स्तम्भशाखयोः” इति विश्वः । तौ पौण्ड्रककाशिराजौ ।
 तस्य कृष्णस्य । पृथुकभावविहारेण बाह्यक्रीडया शिष्यमाणयोः
 यमलज्जुनयोर्द्रुमयोः अर्जुनवृक्षयोः कक्ष्यां भर्त्री साम्ये । जग्मतुः ।
 वैजयन्त्यां “मिधुनं युगलं युग्मं” इत्युपक्रम्य “मिधुनात्तद्वति त्रिषु”
 इति मिधुनादिशब्दानां विशेष्यलिङ्गतया धर्मिवाचकत्वस्यापि दर्श-
 नमिह यमलशब्दस्य धर्मिपरता । तस्येत्यस्य उभयत
 इत्यनेनान्वये “उभसर्वतसोः कार्या” (वा १४४४) इति द्वितीय-
 स्यात् । अतः कृष्णमित्यध्याहरेण तत्र योजना । तस्येत्यस्य तु
 २ पृथग्भावेनान्वयः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ ३४ ॥

नामचिह्नवसनाभरणार्थैः

नाथसम्पदनुकारनिरूढैः ।

पौण्ड्रकस्थितिमवाप्य सुमालोऽ-

प्यन्वभूत्किल गतिं च तदीयाम् ॥ ३५ ॥

३ नामेति—सुमालोऽपि करधीरपुराधिपतिः सुमालनामा नृपोऽपि ।
 ज्ञानस्य कृष्णस्य सम्पदो विभूतेः अनुकारे अनुकरणे निरूढैः
 चिह्नैः, अनुकरणेन प्रसिद्धैरिति वा । नाम वासुदेव इति, चिह्नं
 श्रीवत्सादि, वसनं पीताम्बरं, आभरणं कौस्तुभादि, आदिसंज्ञेन
 राज्ञश्चक्रादिग्रहणं, तैः । पौण्ड्रकस्य स्थितिं मर्यादां । अवाप्य । तदीयां
 गतिं च कृष्णायुगेन वधरूपां । अन्वभूत् । किलेति वार्तायाम् ।
 ॥ ३५ ॥

१ ‘मिधुनं तद्वति त्रिषु’ इति मुद्रित्याख्यकोशपाठः,

२ ‘पृथग्भावेनान्वयः’

इति पाठस्समीचीनः, ३ नामेति करधीर—छ. ड. झ.

विद्विषां विहितवीरगतीनां
द्वारकोपगममितैर्द्विरदाद्यैः ।

कौरवाभ्युषितभागविभक्तेः

आहितप्रतिभरा क्षितिरासीत् ॥ ३६ ॥

विद्विषामिति—वीराणां गतिः शास्त्रीयं फलं वीरस्वर्गः,
“शास्त्रीयं तु फलं गतिः” इति यादवः, विहिता वीरगतिः येषां
तेषां पौण्ड्रकनरकादीनां । द्वारकोपगमितैः द्वारकां प्रापितैः, ‘द्वितीया’
(फ. सू. २-१-२४) इति योगविभागात्समासः । द्विरदाद्यैः गजजु-
गादिभिः । क्षितिः सू. । कौरवैः दुर्योधनादिभिः अभ्युषितस्य भागश्च
हस्तिनापुरदेशस्य विभक्तेः विभागात्, सेनाबाहुल्येनावनमनात्,
स्यन्कोपे पञ्चमी । अवनमनमाशङ्क्य । आहितप्रतिभरा आसीत् उज्जुप-
दीनामेकत्र भोरे मज्जनं स्यादिति यथा प्रदेशान्तरे प्रतिभारं निदधाति
एवं भगवता निहितप्रतिभरा अभवदित्यर्थः । अनेन भारतसैन्य-
मारावतारणं भगवतः कृत्यशेष इति सूचितम् ॥ ३६ ॥

पातितेषु विभक्तेष्विति नाम

प्राप्य यादवपुरं परमेष्ठी ।

प्राप्यसीभिरविभक्तरसामिः

जीतरागसुभगो विजहार ॥ ३७ ॥

पातितेष्विति—जीतरागसुभगः विरक्तानां प्रियः । परमे-
ष्ठाये परमपदे तिष्ठतीति परमेष्ठी कृष्णः । इति इत्वम् । नाम प्रसिद्धौ ।
विभक्तेषु जनुषु । पातितेषु सत्तु । यादवपुरं द्वारका । प्राप्य ।
अविभक्तरसामिः, एकरसविः, तुल्यचतुरस्राभिः । प्राप्यसीभिस्तु
विजहार । व्यासज्ञानतराभावाविति भावः ॥ ३७ ॥

जीवयुक्तमितरच्च विचित्रं

घृतमर्पितपणं विदधानः ।

भाविभारतमहाहवसिद्धेः

सूचनं वितनुते स्म शुभंयुः ॥ ३८ ॥

जीवेति—विचित्रं बहुरूपं । जीवयुक्तं घृतं मेषकुम्भकुटादि-
प्राणिघृतं । इतरत् अक्षादिघृतं च । अर्पितः निहितः पणः घृतेषु
अनुप्राप्तं घनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । विदधानः कुर्वाणः ।
शुभंयुः शुभान्वितः कृष्णः । भाविभारतमहाहवसिद्धेः भविष्यतो
भरतवंश्यानां पाण्डवानां चार्तराष्ट्राणां महायुद्धस्य प्राप्तेः । सूचनं
वितनुते स्म । घृतमूलकतयैव तस्य भावित्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

तोषितत्रिनयनस्य नृशंसः

काशिराजतनयस्य पुरोधाः ।

^१ कल्पिताहुतिरजीजनदुग्धां

कालवद्विपदवीमिव कृत्याम् ॥ ३९ ॥

तोषितेति—तोषितत्रिनयनस्य कृष्णेन काशिराजे निहते
तद्वैरनिर्यातनाय आरापितश्चक्रस्य । काशिराजतनयस्य । नृशंसः क्रूरः ।
पुरोधाः पुरोहितः । कल्पिताहुतिः—

दक्षिणाग्र ^२ परिचरत्राक्षणैः समसृत्विजम् ।

अभिचारविधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः ॥

साधयिष्यति सङ्कल्पमग्न्ये प्रयोजितः ॥ (श्रीभागवते—१०-६६-
३०) इति शङ्करवरदानानुरोधेन काशिराजसुतस्य दक्षिणाग्रौ कृत्य-

^१ कल्पिताहुतिमजीजनदुग्धां—घ.

^२ परिचरन् त्राक्षणैस्समसृत्विजम्—च. ज. ट.

हुतिस्तन् । कालवद्विपदवीं उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः, प्रलयानलतुल्य-
समर्थं तद्वत्लोकं दग्धं क्षमामित्यर्थः । कृत्या अभिचारकर्मभिः प्रतिपक्ष-
नाशनायोत्थाप्या देवता कृत्या, तां । अजीवनत् जनयति स्म ॥ ३९ ॥

साऽभिपत्य यदुवीरसकाशं

हेतिराजविभवेन हताशा ।

जन्मधामनि निजे नियमस्थं

जज्ञपूकमभिसृत्य जघान ॥ ४० ॥

सेति—सा कृत्या । यदुवीरसकाशं कृष्णसमीपं । अभिपत्य
प्राप्य । हेतिराजविभवेन कृष्णनिसृष्टस्यायुधराजस्य चक्रस्य प्रभावेन ।
हताशा प्रतिहताभिव्यथा सती । निजे जन्मधामनि काशिराजमुत्तस्य
अमरगारे । नियमस्थं व्रतस्थं । जज्ञपूकं गर्हितमभिचारमन्त्रजपं
कुर्वन्तं पुरोहितं । अभिसृत्य । जघान । असाध्यलक्ष्ये प्रेषणात्
कुपिता कृत्या तमेव हतवतीत्यर्थः । जज्ञपूकमित्यत्र “ लुपसदचरजप ”
(पा. सू. ३-१-२४) इत्यादिना भावगर्हायां यङि ‘ यजजपदशां यङः ’
(पा. सू. ३-२-१६६) इत्युक्तप्रत्ययः ॥ ४० ॥

निर्ददाह नगरीमथ कार्शीं

विस्फुलिङ्ग इव माधवदीप्तेः ।

यादवव्रसनकौतुकवत्या

कृत्यया स च रथाङ्गकृशानुः ॥ ४१ ॥

निर्ददाहेति—अथ पुरोहितदहनानन्तरं । यादवस्य कृष्णस्य
अग्ने कौतुकवत्या सज्जातकौतुक्या । तदस्यास्तीत्यर्थे वर्तमानत्वं च
विशेषितं मनुष्या, किन्तु तस्मिन्मन्त्रमात्रम् । कृत्यया अभिचारदेवतया
सह । माधवदीप्तेः कृष्णस्य अग्नःप्रज्वलनात्मककोपस्य, प्रज्वलस्य वा

वाङ्मिज्जालास्मानीयस्य । विस्फुल्लिकः कण इव स्थितः, “त्रिषु स्फुल्लि-
क्योऽभिकणः” इत्यमरः । सः प्रकृतः कृत्यामनुमज्जन् । रथगज-
चक्रानलवत् । काशीं नगरीं काशिराजनिवासभूतां वाराणसीं पुरीं ।
निर्वदाह ॥ ४१ ॥

स्यन्दनद्विरदवाजिपदाति-

प्राज्यसौधपरिपाटिसमृद्ध्या ।

चक्रवक्त्रिविभवेन तदाऽभूत्

चन्द्रशेखरविलेपनभूमा ॥ ४२ ॥

स्यन्दनेति—तदा तस्मिन् समये । चक्रवक्त्रिविभवेन चक्रानल-
प्रभावेन । स्यन्दनद्विरदवाजिपदातिप्राज्यसौधपरिपाटिसमृद्ध्या रथगज-
चक्रप्रवर्तनीनां प्रचुरसौधपङ्क्तीनां च दाहानां समृद्ध्या हेतुना । चन्द्र-
शेखरस्य काश्यां सज्जितस्य विश्वनाथस्य विलेपनं भस्म तस्य भूमा
बाहुस्थं अभूत् ॥ ४२ ॥

क्षेत्रमेतदविमुक्तसमारूढं

मुक्तियोग्यमुपसृष्टमयोग्यैः ।

इत्यवेक्ष्य दहनेन तदर्हा

संस्क्रियामिव चकार सुदृष्टिः ॥ ४३ ॥

क्षेत्रमिति—सुदृष्टिः सुदर्शनं भगवच्चक्रं । अविमुक्तसमारूढं
अविमुक्तसंज्ञं । एतत् काशिक्षेत्रं । अयोग्यैः इहावासे अनुचितैरसुर-
प्रायैः काशिराजादिभिः । उपसृष्टं उपहृतं । इत्यवेक्ष्य । दहनेन अभिना ।
तदर्हा—

“स्वननाहहनादभिमर्शनाद्गोभि^१राक्रमणाच्चया ।

चतुर्भिश्शुध्यते भूमिः पञ्चमाज्जोपलेपनात् ॥

इति दाहस्य ^१मृतसंस्कारत्वश्रवणात् क्षेत्रोचितात् । संस्क्रियां शुद्धिः ।
चकारेव ॥ ४३ ॥

अप्रशान्तरूपमद्भुतदीप्तं

दग्धवैरिपुरमायुधराजम् ।

निर्जराः प्रतिनिशामयमानाः

विभ्यति स्म जगदुश्च जयोक्तिम् ॥ ४४ ॥

अप्रशान्तेति—दग्धवैरिपुरम् । अवाप्यप्रशान्तरूपम् । अद्भुत-
दीप्तिं । आयुधराजं चक्रं । प्रतिनिशामयमानाः ^२पलायमाना एव परा-
वृत्य पश्यन्तः । निर्जराः देवाः । विभ्यति स्म रोषात् किं करिष्यतीति
विभ्युः । ^३कोपशान्तये, जयोक्तिं । जगदुश्च ॥ ४४ ॥

दैवतैरपि चतुर्मुखमुख्यैः

दत्तसत्कृतिरसौ जितकाशी ।

इष्टनिर्वहणनिर्वृतचिर्त्तं

विष्टरश्रवसं ^४अभ्युपपेदे ॥ ४५ ॥

दैवतैरिति—चतुर्मुखमुख्यैः ब्रह्मादिभिः । दैवतैः दैवैरपि । दत्त-
सत्कृतिः रोषोपशान्तये कृतपूजनः । जितकाशी । असौ चक्रराजः ।
इष्टस्य पौण्ड्रकादिबधस्य निर्वहणेन निर्वृतचिर्त्तं सन्तुष्टमनसं । “निर्वृ-
तिस्तु मनस्तोषः” इति यादवः । विष्टरश्रवसं कृष्णं । अभ्युपपेदे
प्राप ॥ ४५ ॥

आसुरप्रकृतिकेषु निरस्ते-

ध्वेयमेभिरनुपालितसख्यः ।

^१ ‘मृतिष्कार’ इति पाठः स्मात्

^२ पलायनोन्मुख्यः, पल-ख, ज.

^३ लक्ष्मण-ख. ^४ अभ्युपपेदे-ख. ज. ट.

ज्ञानरो भुजबलेन बबाधे

दुर्मतिर्जगदिदं द्विविदारूपः ॥ ४६ ॥

आसुरेति—आसुरी असुरसम्बन्धिनी प्रकृतिः स्वभावः येषां ते आसुरप्रकृतिकाः, शैषिकः कम्पत्ययः, तेषु पौण्ड्रकादिषु । एवं उक्तकारेण । निरस्तेषु सत्सु । एभिः । अनुपालितसंख्यः अनुवर्तित-
मैत्रीकः । दुर्मतिः । द्विविदारूपः वानरः । इदं जगत् मूलोकं ।
भुजबलेन । बबाधे ॥ ४६ ॥

भूधरानुदहरन्नुजशाली

प्रक्षिपंश्च नगराणि ममर्द ।

क्षोभयन् जलनिधीननुवेलं

प्लावयंश्च वसुधां प्रजहर्ष ॥ ४७ ॥

भूधरानिति—भुजाम्यां शालितुं शीलमस्येति भुजशाली
द्विविदः । भूधरानुदहरत् पर्वतानुद्धृतवान् । ^१ प्रक्षिपंश्च । नगराणि ।
ममर्द मृदनाति स्म । किञ्च जलनिधीन् । ^२ अनुवेलं वेल्लयां,
विमक्तधर्षेऽप्ययीभावः । क्षोभयन् उद्वेलयन् । तैः वसुधाम् । प्लावयन्
सेचयंश्च सन् । प्रजहर्ष प्रहृष्यति ^३ स्म ॥ ४७ ॥

अन्यवीररहितामिव मत्वा

वारिराशिरशनामवलम्पन् ।

आत्मनस्सदृशमाद्रियतैकं

धेनुकप्रमथनेन नियुद्धम् ॥ ४८ ॥

अन्येति—वारिराशिरशनां समुद्रवेलां सर्वा भूमिम् ।
अन्यवीररहितां वीरान्तररहितामिव । मत्वा । अवलिम्पन्

^१ अथ पूर्वोक्तभूधराणामेव कर्मत्वं बोध्यमिति माति । ^२ अविलेलं—ज.

^३ हृष्यति—ज. च. ट.

स्वयमेकवीर इति हृष्यन् द्विविदः । वेनुकप्रमथनेन बलदेवेन ।
निमुहं बाहुमुहं । एकं । आत्मनः । सदृशं अनुरूपं । आद्रिभ्य
आहतवान् ॥ ४८ ॥

एकदा हलधरस्य विहारे
संपतन्नामितचापलघेष्टः ।
द्वारकोपवनपादपभेदी
विश्रुतः किलकिलां विततान् ॥ ४९ ॥

एकदेति—एकदा । हलधरस्य बलदेवस्य । विहारे क्रीडादेशे
उपवने, अधिकरणे चम् । संपतन् सञ्चरन् । अमितनापका
अपरिमितमर्कटलौक्या चेष्टा यस्य स तथोक्तः । द्वारकोपवनपादपभेदी
द्वारकोपवनपादपान् मिन्दन् द्विविदः । विश्रुतः किलकिलां विततान्
कर्मण उन्नतं गत्वा किलकिलाशब्दं प्रसार ॥ ४९ ॥

तालकेतुयुवतीर्विहरन्तीः
प्रासयन्मुखविकारविशेषैः ।
क्रीडनोपकरणानि विभिन्दन्
स्वेदितानि विदधे विभिन्नः ॥ ५० ॥

तालेति—विभिन्नः देवेन प्रासयन्मुखविद्विदः । विहरन्तीः ।
तालकेतोः बलदेवस्य युवतीः । मुखविकारविशेषैः मर्कटजातिप्रसिद्धैः
मुखविकारभेदैः । प्रासयन् उद्वेजयन् । क्रीडनोपकरणानि मयश्च-
कादीनि । विभिन्दन् सन् । स्वेदितानि विदधे सिंहादाभ्यकारः ॥
॥ ५० ॥

प्रवृत्तकपिकृत्यमदूरात्
बाधितप्रतिबलो बलदेवः ।

अङ्गमस्फटिकभूषणकल्पो
हृन्मण्डलरुचिरं निरुष ॥ ५१ ॥

तमिति—बाधितप्रतिबलः निहतप्रतिपक्षः । अङ्गमस्फटिक-
भूषणकल्पः चरिष्णुस्फटिकशैलतुल्यः । बलदेवः । अदूरात् समीपे ।
प्रवृत्तकपिकृत्यं । हृन्मण्डलरुचिरं सुवर्णाचलमुन्दरं । तं द्विविदं । निरुष
हननाय निरुद्धवान् ॥ ५१ ॥

वानरेण सुहृदा दनुजानां
यातुधानसमप्रथितेन ।
प्रेषितां दुमशिलोच्चयवृष्टिं
निष्पिपेष मुसलेन हलाहः ॥ ५२ ॥

वानरेणेति—दनुजानां असुराणां । सुहृदा । यातुधानानां
रक्षसां राजसम्बन्धिनां समरे युद्धे प्रसिद्धेन । वानरेण द्विविदेन ।
प्रेषितां निरोधानन्तरं प्रयुक्ताम् । दुमशिलोच्चयवृष्टिं तरुणां पर्वतानां
च वर्षा । हलाहः हल्ययुधः । मुसलेन । निष्पिपेष पूर्णकृतवान् ॥
॥ ५२ ॥

आपतजपसरजपि भेजे
प्रास्यतामिव च दुर्महतां च ।
अग्रतोऽभवदलक्ष्यत पश्चात्
अप्रतर्क्यरमसो हरिरीरः ॥ ५३ ॥

आपतमिति—अप्रतर्क्यरमसः अचिन्तनीयवेगः । हरिरीरः
वानरमेहः । आपतजपसरजपि । प्रास्यतामिव दुर्महतां च भेजे ।

उपर्यापितन् प्राक् इवासीत्, अपसरन् दुर्मह आसीदित्यर्थः । अमृतोऽ-
मृत पुरतस्तन्निहित आसीत् । पश्चात् अलक्ष्यत तदानीमेव पञ्चा-
ङ्गागे इह इति वेगातिशयोक्तिः ॥ ५३ ॥

तौ परस्परगवेषितरन्ध्रौ
कामपालकपिसैनिकपालौ ।
योजितोद्धतकरो युयुधाते
दर्पदारुणदिशागजस्यू ॥ ५४ ॥

ताविति—परस्परस्य गवेषितमन्विष्टं रन्ध्रं अभिमर्षितुं किं
आभ्यां तौ तथोक्तौ । दर्पेण दारुणयोः भीषणयोः दिशागजयोस्त्व-
मिव ^२ सत्वं ययोरिति तथोक्तौ । तौ कामपालकपिसैनिकपालौ बह-
वेवद्विविदौ । योजितोद्धतकरो परस्परपरिपातितदर्पकण्डूहस्तौ सन्तौ ।
युयुधाते युयुते स्म ॥ ५४ ॥

तं प्रलम्बदमनः पुनरेन्द्रं
विभुतं पुनरपि पुनमानम् ।
कालपाशनिगृहीतमरार्ति
कल्पमानसमवाय विवेद ॥ ५५ ॥

तमिति—प्रलम्बस्य दमनः बलमन्द्रः । विभुते साहसु-
बलपूर्व अन्ववापसृतं । पुनरपि पुनमानं पुनरप्युपर्यापतन्तं । मरार्ति
पुनरेन्द्रं द्विविदं । कालपाशेन निगृहीतं । अमवाय मोक्षाय । कल्पमानं
सम्भवमानं । विवेद अपस्तस्यापि पुनः स्वाभ्युपगोपतनेन आसन्नसृष्टुः
स्वायुषेन बलवत्यात्पुनः जन्मरहितं च मेन इत्यर्थः । अमवायेति
^१ कल्पे सम्भवमाने च (वा १४५९) इति चतुर्थी ॥ ५५ ॥

संख्यदक्षिणपरिक्रमणाम्नां
 द्रागलातमयचक्रनिरीक्ष्यः ।
 आततान हलपाणिमदूरा-
 दभिसालवलयस्थमिवारिः ॥ ५६ ॥

संख्येति—द्राक् शब्देति । संख्यदक्षिणाम्नां परिक्रमणाम्नां ।
 अलातमयचक्रनिरीक्ष्यः अलातरूपमण्डलवद्दृश्यः । अरिः बलदेवस्य
 द्वेषी द्विविदः । अदूरात् समीपे । हलपाणि बलदेवं । अभिसालवलय-
 स्थमिव आततान अभिप्राकारमण्डलस्थितमिव चकार ॥ ५६ ॥

तं गृहीतगरुडानिलवेगं
 सर्वतो युगपदेव समीक्ष्य ।
 लाङ्गली जलधिलङ्घनदधं
 लाघवेन लघयन् विचचार ॥ ५७ ॥

तमिति—गृहीतः गरुडानिलवेगो वेन तं । जलधिलङ्घने दधं
 समर्थे, रावणयुद्धे कृतजलधिलङ्घनं । तं द्विविदं । युगपदेव । सर्वतस्त-
 मीक्ष्य परितो दृष्ट्वा । लाघवेन शैप्रयेण । लघयन् लघूकुर्वन् सन् ।
 विचचार ततोऽप्यधिकेन ^१ वेगेन बभ्रम ।

“ लघुर्मनोज्ञनिस्सारागुरुषु मयितो लघु ।
 कृष्णागुरुषु ^२ शैप्रये च ” इति विश्वः ॥ ५७ ॥

अन्धकारमिव तं प्रतिरुन्धन्
 अर्यमेव मुसली निजदीप्त्या ।
 दिग्मुत्खान्यकलुषाणि वितन्वन्
 विश्वदधिविमवाय बभूव ॥ ५८ ॥

अन्धकारमिति—अर्यमा सूर्य इव । निजदीप्त्या । दिग्मु-

^१ परिक्रमणाम्नाम्-ह.
 च स्तुत्यं लघुरिति-ह.

^२ वेगेन परितो बभ्रम-ह.

^३ द्वेषी च स्तुकाय

स्नानि । अकुरुषाणि विठन्वन् प्रसक्तानि कुर्वन् । तत्र निमित्तं अन्यकार-
णि । तं द्विविधं । प्रतिस्नवन् । मुसकी वरुदेवः । विश्वद्विष्टविमवाव
विष्टस्यावलो कनसमुद्भवै । कल्पते स्म । सर्वेषां प्रेक्षणीयो बभूवत्वर्थः ।
पूर्वोऽपि विश्वस्यावलो कनसमुद्भि करोतीति भावः । वरुदेवपक्षे कञ्जपत्र
दीप्तिः पशुकमः ॥ ५८ ॥

पूर्णिताकुलितकौरवधाम्ना

लाङ्गलेन ललितोद्धतलीलः ।

यूथनायमवरुष्य कपीनां

मौलिघातमवधीन्मुसलेन ॥ ५९ ॥

पूर्णितेति—कलित्वा ललित्वा उद्धता इत्या च लीला वत्स्य स
लीलः । पूर्णितं अमितं आकुलितं विहस्तीकृतजनं कौरवाणां धाम
विह्वल्य येन तेन । लाङ्गलेन । कपीनां । यूथस्य १नायं । अवरुष्य वधो
आवस्यति तथा विरुष्य । मुसलेन । मौलिघातमवधीत् मौलौ घातः
प्रहारो अस्मिन् कर्मणि तथा भावति तथा इन्ति स्म । पुरा स्वर्गवत्-
प्रवृत्तां दुर्योधनमुतां प्रसक्त इत्यन्तं साम्बं कुम्भतनवं गृहीत्वा
कौरवा वक्रजुः । ततो वरुदेवस्तन्मोक्षाय सान्त्वमुक्त्वा तदभूषणसु तेषु
तेषां नगरमेव गङ्गायां विपातयितुः लाङ्गलेन वक्रवैति कस्य पूर्णिते-
त्यविशिष्टवशेन सूचिता ॥ ५९ ॥

वज्रपाणिमहिताकुतभूम्ना

वानरेण निहतेन स रामः ।

व्यापकार विनतामयदाता

दूर्वास्यचरितं पुनरुक्त्व ॥ ६० ॥

वज्रपाणीति—विनतामयदाता प्रणतानामभयदाता । क

समः । अथमप्यो ह्यदस्य महितः कृष्णनीमः अद्भुतः आश्चर्यः कृत्य
महिमा पराक्रमः यस्य तेन । निहतेन । वानरेण । पूर्वराक्षस
सुनायस्य नास्ति । पुनरुक्तं । व्यावहार । सुनायोऽपि 'सकृदेव
प्रपन्नाय' (श्रीनारदीकिरामा. युद्ध. १८-३३) इत्यादिप्रतिज्ञाया-
द्विनतामयदाता, शकसुनुतया तच्छलावनीय^१पराक्रमस्य नाकिनो हन्ता
येति 'तत्कारितमात्रे स्थितं स्फुटीकृतवानित्यर्थः ॥ ६० ॥

धर्ममर्ममिदि दैवविपाकात्

उद्धृते द्विविद^२नामानि शस्ये ।

रेवतीरमणरेचितसेदा

नाकिनश्च मुनयश्च ननन्दुः ॥ ६१ ॥

धर्मेति—नाकिनश्च मुनयश्च देवाश्च मुनयश्च । धर्ममर्ममिदि
^३धर्मप्राप्तस्थानस्व मेदके । द्विविदनामानि । शस्ये शरे । दैवविपाकात्
यामयस्य फलौन्मुख्यात् । उद्धृते सति । रेवतीरमणरेचितसेदाः
शस्येद्यात्केव वरदेवेन रिक्तीकृतसेदास्तन्तः ननन्दुः ॥ ६१ ॥

प्रासितेषु विबुधेषु तदग्रे

पीतवन्तममृतं बलभद्रः ।

प्रापयत्पुवगमुख्यमितीव

स्वर्गिभिस्सह सुधाश्चनभावस् ॥ ६२ ॥

प्रासितेष्विति—बलभद्रः । विबुधेषु । प्रासितेषु सत्सु । तदग्रे
तेभ्यः पूर्वं । अमृतं । पीतवन्तं । पुवगमुख्यं वानरमेकं । इति इत्यं ।

^१ सुनुतया कृष्णनीम-घ. ^२ तत्कारितमात्रे स्थितं-घ. ज. ट. "अत्र
तत्कारितमात्रे स्थितं" इति पाठः स्वादिति आति । ^३ नामविशेष्ये-घ. ट. ^४ धर्मस्य
प्राप्तस्थानमेदके-घ. ज. ट.

हृत्पञ्चोः पाञ्चानन्दोः । स्वर्गिभिः देवैस्ताह । सुभाषणाय नमः ।
धर्म्य । पाञ्च ॥ १२ ॥

भूतले इक्ष्वाकुसुतौ
 सारभूतसुभटप्रहणेन ।
 उम्भन्वृषिकरश्मिरासीत्
 साहजेन तपसैव कृतान्तः ॥ ६३ ॥

गृह्यत इति—इत्येवमपि वक्ष्येन जाहिता गुप्तिर्यस्य तस्मात् ।
 गृह्यते । उक्तः सत्त्वविनिवृत्तिपरित्यक्तवान्कर्मग्रहं गुप्तिर्यस्य सः ।
 कृतान्तः । तादृशेन उक्तगृह्यरूपेण । तपसैव कर्मणेन । सारगृह्येण ।
 सात्त्विकगुणैर्वा प्राप्तस्य सुभटस्य वीरस्य द्विविदस्य ग्राह्येन ।
 कर्मस्मरिः उदरपूरकः । जासीत् । “कर्मोद्दिष्टात्मनश्चरिः” (पा. सू.
 २-२-२५) इति सूत्रे चकारादुदरस्मरिश्चाब्दस्तातुः । यत् एव
 “कर्मोद्दिष्टात्मनश्चरिः” (जनवरांचणे—२ अष्ट ४२ खं.)
 इत्यन्यत्रापि प्रयोगः । प्राग्वकदेवहूतैः प्रकृत्यादिभिः उक्तगृह्येण
 जातिवृत्तौ वृत्तुः द्विविदगृह्येणात्मान्तवृत्तौ वृत्तेर्बर्धः । उक्तगृह्येणात्मान्तः
 कृषीवर्धः । तस्मात्कृते चान्यत्सकरो कर्मज्येष्ठे तप्याहयेन इत्येवमपि
 गृह्यविशेषमव ॥ २३ ॥

एवमीषद्वारोपितमारां
 भावयन् भुवमतोषवदार्त्तम् ।
 पूर्वदिग्भित्तानभिनिम्नम्
 पूर्वमेव सहितो यदुनाथः ॥ ९४ ॥

एवमिति—पूर्वेण वक्ष्येतेषां उचितः । कदां कदा कदा
एव वक्ष्येतेषां । पूर्वेषुः भविष्यन् उत्पत्तिन् प्रागुत्पत्तिन्

शक्तिवदित्येतेषामान् । अभिनिम्नान् । अत एव शुभं । ईश्वरभोक्तेषु-
पारां । भावयन् कुर्वन् सन् । आर्यन् पूजान् देवमात्मनादीन् ।
अतोऽयम् ॥ ६४ ॥

भार्गवादिभिरवाचितभूतां

निर्ममेष्वापि निकारपराणां ।

सौमहंसदिभिरप्रभृतीनां

सूदनैरलवयव धरित्रीम् ॥ ६५ ॥

भार्गवेति—भार्गवादिभिः परशुरामाद्यैः । अवाचितभूतां
अनुपप्लुततेजसां । निर्ममेषु मुनिष्वपि । निकारपराणां पराभवानिरतानां ।
“निकारस्तु तिरस्कारः” इति शब्दः । सौमः सायनः, हंस-
दिभिरौ ब्रह्मरूपस्य राज्ञः पुत्रौ, प्रभृतिना निकुम्भादयो गृह्यन्ते, तेषां ।
सूदनेः हंसनैव । धरित्री । अलवयत् लघुकृतवान् । पुरा भार्गवः
सायनेन पुज्यमानः—

“राम राम महाबाहो भृगूणां कीर्तिवर्धन ।

२ त्वज्जलानि वाय्वानि न त्वं सौमं वधिष्यसि ॥

वक्त्रहस्तो गदापाणिर्दीनानामभवद्भरः ।

शुचि प्रक्षुप्तसाम्बाभ्यां सहितोऽमुं वधिष्यति ॥”

इति आचरन्तीनां दिव्यकुमारीणां वचनमुक्त्वा बुद्धाभिदुष्ट इत्यारण्यपर्वणि
कथा । तस्याचान्नेन भार्गवेत्यादिविशेषणम् । १ हंसदिभिरौ भृगुभ्यां
प्रस्थितौ पुष्करे समाधिनिष्ठं दुर्वाससं सक्षिप्यं इहा वतुर्वाजयो-
वकम्बरूपाणि परमवचनान्वभिषाव तस्य कौपीनकमण्डलुक्षिप-
दण्डादीन्वपि विच्छिद्यतुरिति हरिवंशे कथा । तस्याचान्नेन निर्म-
मेष्वादिविशेषणम् ॥ ६५ ॥

रावदुक्तस्य निवृत्त्यर्थेन 'सुमुखा' इति समाप्तः । 'सुमुखः'
उक्तस्य प्रसन्नत्वं तत्र तत्र समर्थितम् ॥ ६७ ॥

आत्मकस्मितपूतेरथ राज्ञः

सन्निधौ सन्निवर्णीठनिविष्टः ।

मन्त्रवाच महतो यदुमुखात्

सम्मुखान् प्रतिननन्द मुकुन्दः ॥ ६८ ॥

आत्मेति—अथ । मुकुन्दः । आत्मकस्मितपूतेः स्वकृत-
कारणस्य, त्वेनैव रक्षमाणस्य । राज्ञः उग्रसेनस्य । सन्निधौ । सन्निव-
र्णीठे निविष्टस्तन् । मन्त्रवाच सम्मुखान् मन्त्रवाचाभिमुखीभूय स्थितम् ।
महतो यदुमुखात् नक्षत्रात्कश्चिन्मृतीन् । प्रतिननन्द तत्तदुपवर्णनेन
प्रत्येकं स्मरितवान् ॥ ६८ ॥

अथ जतु नरपालमुग्रसेन

बहुमनुते स्म यदुस्तथाऽपि मुहुः ।

कश्चिदभिलपने विमर्शिककथा

स्वगुणविभूतिगुणीभवन्निवेद्यः ॥ ६९ ॥

अथ जतेति—एकः सकलश्रेष्ठमुकुन्दः । उग्रसेन । मरणकं ।
अथ जतु जतेवत । अन्येन बहून् । बहुमनुते स्म बहुकृतवान् ।
अथपि । मुहुः सर्वोक्तः । 'अथोपमानमाह—कश्चिदिति । कश्चिदभिल-
पने कस्मिंश्चिद्वचनहारे । 'स्वगुणस्य स्वोपसर्जनस्य' लभिमृतीनां
लसम्पदां च गुणीभवन् उपसर्जनीयवन् । एकः मुख्यो राजेव । अथ
स्वयं मुख्यो राजा राज्ञः पुरुषः राज्ञो गृहमित्यादिज्वबहारे शेषस्वभावि-

१ 'तत्र मुखा' (पा. सू. २-१-४) इत्यत्र 'मुखा' इति योगविभागेन तत्वे-
नोक्तत्वं बोध्यम्. २ 'यदुमुखा' (पा. सू. ४-१-१२) इत्यनेन वाक्यिको कश्चि-
न्मन्त्रोपमानमाह—इ. अ. 'अथ' विमर्शिककथा' इत्यनेन यदुमुखा इति याति.

नदीविमलया पुरुषादीन् प्रति गुणत्वेन प्रतीयमानोऽपि वस्तुतस्तुत्र एव
तद्वदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

अधिगुणहरिवंशवीरसङ्गात्

अपचितवासवसङ्गमामिलापा ।

अतिशयरुचिरां बहन्त्यभिस्त्वां

अथकमेव समा तदाधिराज्यम् ॥ ७० ॥

इति कविटारिफितिरस्य सर्वतन्त्रस्यतन्त्रस्य श्रीमद्भक्तानन्दस्य
श्रीमद्देवान्ताचार्यस्य कृतिषु चारवाभ्युदयवाक्ति
महाकाव्ये एकविंशस्तोत्रः.

अधिगुणेति—अधिगुणस्य अधिगुणादयस्य हरिवंशवीरसं
^१ चन्द्रवंशमेव ह्यस्य ^२ सङ्गात् । अतिशयेन रुचिरां रत्नां । अभिस्त्वां
रत्नेषां । बहन्ती । सम्य देवसमा । अपचितवासवसङ्गमामिलापा श्रीमच्छक-
तसङ्गमेव सती । तदाधिराज्यं कृष्णत्वेवमधिगुणभासमवसङ्गस्य अथ-
स्थत्वं । अथकमेव ऐच्छदिव । कमेर्लुङि 'मेरमावपणे " कमेक-
सङ्ख्यानम् " (वा. १८३९) इति चङ् । सौमन्यावित्तवापस्य अन्वेन
कामना 'समान्यत इत्युत्प्रेक्षा । " सदा तदाधिराज्यं " इति कठे
समेति विशेष्याच्चाहारः । तदा आधिराज्यमात्रस्य सिद्धत्वेन सदा
तदनुवृत्तेरेव काम्यत्वात् । अर्थसमवृत्तेषु पुष्पितामेति वृत्तमिदम् ॥ ७० ॥

इति श्रीमद्भक्तानन्दकृतिरस्य-विश्वविद्यालये-वीरराज्यान्तरीकरचन्द्रोदय-
अनन्तराज्येन विरचिते चारवाभ्युदयवाक्त्रे
पञ्चमस्कन्धः.

१. 'सममितेनृचन्द्रार्थ' इति कोट्यमरीकस्य स चन्द्रस्यमिति भावः. २. सङ्गात्
सङ्गतिः. अ. ट. अर्थं सत्त्वतत्त्वमतिशयमात्रमेव देववर्गविरुद्धमिति तन्त्रि ३. के.
अने कमे-च. ट. ४. सङ्गात्-च. ट.

आविश्वस्तर्गः

अथ देवानिविभूता नरदेवानभाषत ।

देवदानवसामान्यदैवतं देवकीसुतः ॥ १ ॥

अथेति—अथ यदूनामुपवेशानन्तरं । देवदानवसामान्य^१दैवतं सर्वपूज्यत्वात् कचिदपि पक्षपातविरहाच्च सुरासुराणां ^२साधारणदैवं । देवकीसुतः कृष्णः । आहूतान् । देवानिव स्थितान् । नरदेवान् मनुष्याणां प्रभून् यादवान् । मृत्यमाषत । ^३“देवस्तुरे बने राशि” इति विश्वः ॥ १ ॥

एष वः क्षमापतिश्चास्ति विधातेव प्रजापतीन् ।

महेन्द्र ऋषेण सुधर्मायास्थितस्त्वयम् ॥ २ ॥

एष इति—महेन्द्र इव । ऋषेण सुकृतेन न्यायेन वा । सुधर्मा । आस्थितः आरूढः । एष क्षमापतिः उग्रसेनः । प्रजापतीन् दक्षादीन् । विधाता यत्तुर्मुख इव । वः युष्मान् । चास्ति नियुक्ते ॥ २ ॥

शेखरीकृतभूभारक्षेपत्वेन विभोस्त्वितः ।

वेदवत्सवमार्षोऽपि मित्रभूतानमित्रजित् ॥ ३ ॥

शेखरीकृतेति—शेखरीकृतः भूभारः येन स तथोक्तः ; क्षापीरुमिथानामासेन भूभारं वह्नित्यर्थः । विभोः उग्रसेनस्य । क्षेपत्वेन उपसर्जनत्वेन । स्थितः । अमित्रजित् शत्रूणां जेता । अयमार्यः ममाग्र-जोऽपि । मित्रभूतान् मित्रत्वं प्राप्तान् । भवतः । वेदयति वक्ष्यमाणमर्थं

^१ दैवतं देवपूज्यत्वात्—ख. ट. ^२ सामान्यदैवं—ख. ट. ^३ “तुरे बने राशि” इति विश्वकर्मणे पाठः.

ज्ञापयति । उग्रसेननिधोगरूपं कन्देकस्यापि सम्पत्तमर्चमहं वशमीति
 श्लोकद्वयार्थः । अनन्तावतारतया शिरसा धारणात् ^१ आभरणीकृतमूयारः
 विभोर्नासयमस्य शेषस्तेन स्थित इति च केसरीकृतेत्यादिविशेषमहवस्य
 हस्तोऽर्थः ॥ ३ ॥

वयं भवन्तो ये चान्ये महान्तस्सर्व एव ते ।

विश्वगुप्तौ जयत्कर्त्रा विनिमुक्ता विभूतयः ॥ ४ ॥

वयमिति—वयं ^२ भवन्तः, ये चान्ये महान्तः कृमिभ्यः, के
 सर्व एव । जयत्कर्त्रा नारायणेन । विश्वगुप्तौ जयतो रक्षणे । विनि-
 मुक्ताः । विभूतयः तस्यैव कर्तृरक्षाः । राज्ञा भगवद्विभूतित्वमुक्तं
 विष्णुपुण्ये—

“ एते सर्वे प्रभुस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ।

विभूतिभूता राक्षानस्तथाऽन्ये मुनिसत्तम ॥ ”

इति । तेषां सृष्टिश्च जगद्रक्षणार्थस्युक्तं ^३ भगवतीये धर्मशास्त्रे—

“ स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।

धर्मनामाधमायां च राजा सद्योऽभिरुह्यते ” ॥ (वनु-९-३५)

इति ॥ ४ ॥

तदस्माभिरवस्थेयं धर्मवर्त्मनि ज्ञास्यते ।

विभ्वङ्गिरनषादेष्टाश्चदिव सङ्घषतात् ॥ ५ ॥

तदिति—तत् तस्मात् । अस्माभिः । जनपस्य अपहृतपाप्मनो
 विष्णोः आदेष्टात् राजभिः प्रजापाकनं भूवादिति नियोगात् । सङ्घषतात् ।
 वञ्चदिव । विभ्वङ्गिस्तङ्गिः । ज्ञास्यते नित्यासिद्धे । धर्मवर्त्मनि राज-
 धर्मार्थे । ^४ अवस्थेयं स्थातव्यम् ॥ ५ ॥

^१ आभरणीकृत-व. क.

^२ भवन्तो महान्तो ये चान्ये कृमिभ्यः-व. क.

^३ तान्ते, कर्ते-व. क. ^४ धर्मे धर्म-व. क. क.

^५ अवस्थेयं स्थातव्यम्-व. क.

द्विपन्तः स्नातनामानो नामसेवास्तथाऽप्यसौ ।

समुद्रवसना विष्वक्कामसैरव'कुण्ठिता ॥ ६ ॥

द्विपन्त इति—स्नातनामानो द्विपन्तः अरासन्वाहवः ।
नामसेवाः नाममात्रावसेवा आताः । तथाऽप्यसौ । समुद्रवसना भूमिः ।
विष्वक् समन्ततः । तामसेः तमो'गुणाविष्टैः कुद्वैः । अवकुण्ठिता
सम्पद्यिता । अतसेवामपि निग्रहं विना वर्णो न प्रसिद्धीति
भावः ॥ ६ ॥

अंसकस्तूरिका भूमिर्भवतां बाहुशालिनाम् ।

अजुगुप्तापदं न स्वादसमृत्तिमसीमसा ॥ ७ ॥

अंसेति—बाहुमिष्ठाकन्त इति बाहुशालिनस्तेषामतिशयित-
भुजवज्रानां । भवतां । अंसकस्तूरिका अंसस्य कस्तूरिकेव अनावा-
सकता । भूमिः । असमृत्तिमसीमसा दुष्टचरितेन मणिना वेत् । अजु-
गुप्तापदं न स्वात्, न स्वादेवेत्यर्थः । कस्तूरिकाऽपि स्वेदादिमणिनां
अजुगुप्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

सहितप्रचवक्षेपश्शृङ्गां शुष्मवामिव ।

आपतौ सुलमिच्छन्निर्न युक्तः शन्तुमीश्वरैः ॥ ८ ॥

सहितेति—शृङ्गां । शुष्मवां जग्मीनामिव । सहितप्रचवः
सन्दिग्योपचवः । क्षेपः । आपतौ आगामिकाके । सुलमिच्छन्निः ।
ईश्वरैः शक्तैः । शन्तुं । न युक्तः । उपेतोतद्विशुद्धेयो वहिषेव इव
मन्त्रं उच्यते वाचकस्त्वादिति भावः ॥ ८ ॥

अतस्त्राणाव साधूनां दुष्कृतां दमनं धमम् ।

कदहूरीवरोधो हि कलमा'त्सेधकारणम् ॥ ९ ॥

अत इति—अतः उक्तदेवम्भः । साधूनां । त्राणाव ।

दुष्कृतां दुष्टकर्मकृतां । दूतानां । क्षमां गोपय । “गोपयन्नक्षिताः
क्षमाः” इति शब्दः । कष्टद्वरीणां कष्टोपशान्तिप्रदानां
दुष्कृताणां शेषः । कष्टाणां शांतिप्रदानां उक्तं ये दुष्टी
कारणं हि । एवमेव दुष्कर्मिणां दुष्टी कारणमिति यावः ।
“क्षीरमोचति केदः कष्टमे” इति शब्दः । कष्टं करोतीति कष्टद्वरः
पुनः, एव कष्टप्रदानादिशब्दं, दुष्कृतान्कर्मिणां, तदपि कष्टमिति
ये ते कष्टद्वरीणः । “कष्टद्वरदक्षिणाच्छ व” (भा. सू. ५-१-५९)
इति शब्दोक्तं उपलब्धः । केचित् ‘कष्टे वर्गमाकर्तव्योः’ (आदि २९४)
इति शब्दोः स्मृत्याच कष्टद्वरीण इति वर्गादिपुनराहुः ॥९॥

पुण्यतां पाण्डरं कृतां पुण्डरीकमिव शिवः ।

वर्णोऽर्थाय नान्योऽस्ति रक्षणोपेक्षयो दृष्टः ॥१०॥

पुण्यतामिति—शिवः । पुण्डरीकं शिवोऽप्येव स्थितः ।
पाण्डरः कृतां । पुण्यतां उपनिवृत्ता, कष्टतां दृष्टाः । वर्णः,
‘वर्णोऽयं । अन्वः । अस्ति । ‘क्षी तर्हि तेषां वर्णवर्णीः पुनो
रक्षणोपेक्षयो । रक्षणं वर्णः, उपेक्षं च वर्ण इत्यर्थः ॥१०॥

पूर्वपूर्वनरेन्द्राणां कृष्णवर्णमिव शिवः ।

लोमपीकिनयाद्रात्रा स्वधर्माच्चरणास्वितैः ॥११॥

पूर्वपूर्वेति—शिवः । पूर्वपूर्वेषां नरेन्द्राणां । कृष्णवर्णमिव,
तेजुषोऽप्येवमिति यावः । लोमपीकिनयाद्रात्रा स्वधर्माच्चरणास्वितैः शिवः शान्तः, शोभा-

१ कष्टद्वरः-शु. २ “कष्टमोचति केदः कष्टमे” इति शब्दः । एव कष्टप्रदानादिशब्दं, दुष्कृतान्कर्मिणां, तदपि कष्टमिति ये ते कष्टद्वरीणः । “कष्टद्वरदक्षिणाच्छ व” (भा. सू. ५-१-५९) इति शब्दोक्तं उपलब्धः । केचित् ‘कष्टे वर्गमाकर्तव्योः’ (आदि २९४) इति शब्दोः स्मृत्याच कष्टद्वरीण इति वर्गादिपुनराहुः ॥९॥
३ कष्टद्वरः-शु. ४ “कष्टमोचति केदः कष्टमे” इति शब्दः । एव कष्टप्रदानादिशब्दं, दुष्कृतान्कर्मिणां, तदपि कष्टमिति ये ते कष्टद्वरीणः । “कष्टद्वरदक्षिणाच्छ व” (भा. सू. ५-१-५९) इति शब्दोक्तं उपलब्धः । केचित् ‘कष्टे वर्गमाकर्तव्योः’ (आदि २९४) इति शब्दोः स्मृत्याच कष्टद्वरीण इति वर्गादिपुनराहुः ॥९॥
५ कष्टद्वरः-शु. ६ “कष्टमोचति केदः कष्टमे” इति शब्दः । एव कष्टप्रदानादिशब्दं, दुष्कृतान्कर्मिणां, तदपि कष्टमिति ये ते कष्टद्वरीणः । “कष्टद्वरदक्षिणाच्छ व” (भा. सू. ५-१-५९) इति शब्दोक्तं उपलब्धः । केचित् ‘कष्टे वर्गमाकर्तव्योः’ (आदि २९४) इति शब्दोः स्मृत्याच कष्टद्वरीण इति वर्गादिपुनराहुः ॥९॥
७ कष्टद्वरः-शु. ८ “कष्टमोचति केदः कष्टमे” इति शब्दः । एव कष्टप्रदानादिशब्दं, दुष्कृतान्कर्मिणां, तदपि कष्टमिति ये ते कष्टद्वरीणः । “कष्टद्वरदक्षिणाच्छ व” (भा. सू. ५-१-५९) इति शब्दोक्तं उपलब्धः । केचित् ‘कष्टे वर्गमाकर्तव्योः’ (आदि २९४) इति शब्दोः स्मृत्याच कष्टद्वरीण इति वर्गादिपुनराहुः ॥९॥
९ कष्टद्वरः-शु. १० “कष्टमोचति केदः कष्टमे” इति शब्दः । एव कष्टप्रदानादिशब्दं, दुष्कृतान्कर्मिणां, तदपि कष्टमिति ये ते कष्टद्वरीणः । “कष्टद्वरदक्षिणाच्छ व” (भा. सू. ५-१-५९) इति शब्दोक्तं उपलब्धः । केचित् ‘कष्टे वर्गमाकर्तव्योः’ (आदि २९४) इति शब्दोः स्मृत्याच कष्टद्वरीण इति वर्गादिपुनराहुः ॥९॥

द्वितीयम् अथवा । 'सुखात्' (न. सू. १-४-१९) इत्यादिना
 ईत्थम्, स एवमस्तीति सोमपीबिनः, तेषां न्यायात् । स्वधर्मोच्चरणा-
 दित्येः सम्पत्सुस्वरामधर्मोच्चरित्वैः । आद्या । यथा एकस्मिन्नेव
 सोमस्ये 'वपद्वर्तुः प्रथममद्वः' इत्यादिभुक्त्युक्तमेव वपद्वर्तुःविभि-
 न्निष्पत्तिरुक्त एव सोमः नप्यधर्मोच्चरितः गृह्यते, " न सोमेनोच्छिष्टा
 यन्ति " इति श्रुतेः, तथा राज्ञा स्वधर्मत्वात् पूर्वपूर्वराजभुक्त्याऽपि
 ग्राह्यत्वैः । अनेन गृपतिसहस्रोच्छिष्टसेवित्वरूपगृपतिसहस्रविश्ववपदि-
 हारः कृतः ॥ ११ ॥

राजत्वता राजधर्मोच्चरणात्प्राप्त्याऽपि नप्यधर्मोच्चरितः । इत्यादि
 उक्त्यागोपायमाह—

अन्विनेकविधायां धर्ममार्गमपह्निसम् ।

ब्रह्मं दीप इव न्यस्तो नावकेन नयामयाः ॥ १२ ॥

अन्विनेकेति—अन्विनेक एव विधायां रात्रिः उत्साह ।
 अन्विनेकं पदपह्निसं, अधर्मोच्चरितम् । धर्ममार्गं राजधर्मसरणिम् ।
 ब्रह्मं । दीप इव । नावकेन नावके सर्वविधप्रवर्तकेन भगवता ।
 यथागमो न्यस्तः नीतिशास्त्रं निहितम्^१ । तेन राजधर्मोच्चरणात्
 तीति गायः ।^२ निष्ठादित्यादिभिर्न पदपह्निसं ॥ १२ ॥

अवलम्ब्य अग्राह्यत्वेऽस्त्वाममविग्रहम् ।

स्वग्रहद्वरतात्मानं स्वैरं पातालपातिनम् ॥ १३ ॥

अवलम्ब्येति—अग्राह्यत्वेऽस्त्वाममविग्रहम् । अगम-
 विग्रहं नयागमरूपं । हस्तं अगमरूपं । स्वैरं पातालपातिनं अवलम्बितं
 यथा तथा पाताले पतन्तम् । आत्मानं स्वमेवोद्धरत । नीतिशास्त्रान्वये-
 चने राजानं उन्मार्गवर्तनस्वामाभ्यात् अवः पतेदुरिति भावः ॥ १३ ॥

^१ निहितं—क. ^२ अग्राह्यत्वेऽस्त्वाममविग्रहम् । अगम- (न. सू. १-२-१०४)

व्यसनासारवेगानां वारणं न प्रकल्पते ।

उपदेशैरनार्याणामुत्तानच्छन्नसन्निभैः ॥ १४ ॥

व्यसनेति—व्यसनानि विषयः आसाराः धारासम्पाता इव,
तद्देगानां । उत्तानच्छन्नसन्निभैः । अनार्याणां असताम् । उपदेशैः ।
वारणं न प्रकल्पते निरोधो न भवति । अतस्सद्मय एव नीतिर्यथा-
वदवगन्तव्योति भावः ॥ १४ ॥

पण्डितप्रहतेनैव सत्यमेव सदोदिताः ।

विषमेषु स्तलन्तोऽपि न दुर्गतिमवाप्स्यथ ॥ १५ ॥

पण्डितेति—पण्डितप्रहतेन प्राज्ञैः क्षुब्धेन । सत्यमेव ।
‘सदोदिताः उद्धृतगमनाः, गच्छन्तः । विषमेषु सङ्कटेषु । स्तल-
न्तोऽपि । दुर्गतिं वारिद्र्यं, नरकं वा । नावाप्स्यथ । “दुर्गति-
नरके नैस्स्ये”^१ इति विश्वः । यथा प्रहतेन महापथेन अभिमतदेशं
गच्छन्तो निमोक्षतेषु शैलादिप्रदेशेषु कदाचित् स्तलन्तोऽपि तदन्यं
दुर्देशं न प्राप्नुवन्ति तद्वदिति भावः । उदिता इति हर्षो भावे निष्ठा ।
‘प्रादिभ्यो धातुबन्ध’ (वा. १३५०) इति बहुव्रीहिः ॥ १५ ॥

नीतिशास्त्रानुसारेण किमिदानीं कर्तव्यं तत्राह—

भूपरिक्रमणादन्या भवतामतिभास्वताम् ।

तमसामिव शत्रूणां निरासे कीदृशी क्रिया ॥ १६ ॥

भूपरिक्रमणादिति—अतिभास्वतां अत्यर्बुतेजस्विनाम् ।
भवताम् । तमसामिव । शत्रूणाम् । निरासे । भूपरिक्रमणादित्यर्थः ।

^१ अमृत्युते—प्र. दे. मु. ^२ उद्धृतं इति गमने वेचामिति विग्रह इति भावः ।
^३ इति भावः—य. मुद्रितभास्वकोऽपि स्तलस्वादरूपादिभ्यो दक्षेताय किमस्येकान
साधुपाठ इति भाति. ^४ भूपरिक्रमणादन्या—मु.

कटिणी । मियः । यच्च तमसां निरासाय^१ सूर्योऽप्रपरिक्रमणं करोति
एवं शत्रूणां निरासाय तदेव^२ कर्तव्यमिति मवाद्भिर्दिग्विजयार्थं प्रस्थ-
कृत्यमिति भावः ॥ १६ ॥

किं दिग्विजये अनुकूल अपि जेतव्याः ? नेत्याह—

जिगीषूणां च युष्माकं न जेतव्यपदे स्थितम् ।

कौरवैरनुकूलानां विपाकैरिव कर्मणाम् ॥ १७ ॥

जिगीषूणामिति—कौरवैः पाण्डवादिभिः । अनुकूलानां ।
कर्मणां विपाकैः फलेन्मुखावस्थाभिरिव । जिगीषूणां जेतुमिच्छनाम् ।
युष्माकम् । जेतव्यपदे न स्थितम् । अनुकूलकर्मविपाकवदेव तेषां
सहकारित्वादिति भावः । चकार उकार्भावधारणार्थः ॥ १७ ॥

प्रस्थाने च कालक्षेपो न कर्तव्य इति त्वरयति—

अवरोध्यास्स्वयं दक्षैरक्षिपन्निरनेहसम् ।

करिणां कर्णडोलाभिः कम्पिता इव सम्पदः ॥ १८ ॥

अवरोध्या इति—दक्षैः चतुरैः कर्तुमिः । अनेहसं कालम् ।
अक्षिपद्भिस्ताद्भिः । करिणाम् । कर्णा एव डोलास्ताभिः । कम्पिता
स्थिताः । सम्पदः ।^३ स्वयमेवावरोध्याः स्वप्रयत्नेनावरुध्य
स्थापनीयाः । गजादिपरिष्कृतानां राजसम्पदां स्वतन्त्राश्चल्ये गजकर्ण-
डोलाभिः^४ कम्पनहेतुरुपेक्ष्यते । अनेन भवतां कालक्षेपे रिपवो बहवो
मिलित्वा भवतः प्रथममभिभवेयुः । अतस्त्वरितव्यं भवन्निरिति दर्शितम्
॥ १८ ॥

^१ सूर्यः परिक्रमणं—छ.

^२ कर्तव्यमिति भावः—छ.

^३ स्वयमेवावरोध्याः—छ.

^४ कम्पहेतु—छ. ट. ^५ क्षेपे परे वा बहवो—छ.

एवं प्रस्थाने^१ त्वरामुत्थाय प्रस्थितैरपि नीतिमार्गावहितै^२ नवि-
तव्यमित्याह—

नीतिपद्धतिरक्षोभ्या भवज्झिरधिगम्यताम् ।

नियता स्वर्गसौघस्य निश्श्रेणिरिव शाश्वती ॥ १९ ॥

नीतीति—अक्षोभ्या परैः क्षोभयितुमशक्या । स्वर्गसौघस्य ।
नियता तत्प्राप्त्यवश्यम्भाववती । शाश्वती नित्यसिद्धा । निश्श्रेणिः
आधिरोहिणीव स्थिता । नीतिपद्धतिः । भवज्झिः । आधिगम्यतां
प्राप्यताम् ॥ १९ ॥

अथ नीतिशास्त्रसिद्धानि कर्तव्यान्नुपदिशति—

खलत्यागस्सुहृत्प्राप्तिरितीदं कवचद्वयम् ।

बहध्वं मन्त्रदेहस्य भेदं परिजिहीर्षवः ॥ २० ॥

खलेति—खलत्यागः दुर्जनपरिहारः । सुहृत्प्राप्तिः मित्रलाभः ।
इतीदं । कवचद्वयं, कर्म । मन्त्रदेहस्य मन्त्रस्यैव शरीरस्य । भेदं ।
परिजिहीर्षवः परिहर्तुमिच्छवस्सन्तः । बहध्वम् । बहतेः स्वरि-
तेच्चात्कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् । मन्त्रस्य भेदो द्विविधः प्रकाशनं विपर्या-
सश्च । तत्र प्रकाशनपरिहाराय खलत्यागः । विपर्यासपरिहाराय सुहृ-
त्लाभः, “नैकस्तु चिन्तोयेदर्भ” इति मन्त्रविचारस्य सहृदयसापेक्षात्-
स्मरणात् ॥ २० ॥

धातूनामिव कोपेषु प्रकृतीनामचेतसां ।

पातुमर्हथ पर्याप्तं प्रसादनरसायनम् ॥ २१ ॥

धातूनामिति—अचेतसां अविवेकानाम् । प्रकृतीनां पौरादि-
प्रज्ञानाम् । धातूनां धातुपितृश्लेषणामिव । कोपेषु सत्त्वा । पर्याप्तं

समग्रम् । प्रसादनं सान्त्वनमेव रसायनं औषधविशेषम् । पातुम् ।
अर्थः । ^१ यद्यप्यविवेकादस्थानेऽपि प्रजाः प्रकुप्येयुः, ^२ तथाऽपि ताः
प्रसाद्य वशीकुरुतेत्यर्थः ।

११ सदाऽनुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।

विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥

(कामन्दकीयनीतौ १-२४)

इति प्रजानुरागस्य सम्पदमिष्टमिहेतुत्वस्मरणादिति यावः ।

“पौरमात्यादिलिङ्गेषु स्वभावे प्रकृतिर्मगे” इति यादवः ॥ २१ ॥

अनीतिमदिरां त्यक्त्वा लोमादिविषदूषिताम् ।

अगदङ्कारमादध्वं प्रज्ञामृतमनुत्तमम्^४ ॥ २२ ॥

अनीतीति—लोमादयः लोभक्रोधप्रभृतय एव विषाणि ^४ अनु-
जीविद्वेष्टसम्पादनेन विपद्भिहेतुत्वात्, तैर्दूषिताम् । अनीतिमदिरां क्षोभ-
कारिणां तां । त्यक्त्वा । अगदः क्रियते अनेनेति अगदङ्कारम्,
‘कारे सत्यागदस्य’ (पा. सू. ६-३-७०) इति मुमागमः, लोमादि-
विषरोगापहारकं । उत्तमं नास्ति अस्मात्तदनुत्तमं । प्रज्ञां विवेकमेव
अमृतं । आदध्वं गृहीध्वम् ॥ २२ ॥

लुलिताशेषसन्मार्गं लोकवेदविरोधिनम् ।

परित्यजत दुर्मानं पाषण्डमतजीवितम् ॥ २३ ॥

लुलितेति—लुलिताशेषसन्मार्गं भिन्ननिखिल^५ साधुमार्गम् ।
लोकवेदविरोधिं जनवैरस्यहेतुत्वात् शास्त्राभिगीतत्वाच्च लोकवेदयो-

^१ यद्यप्यविवेकादस्थानेऽपि—घ. ड. यद्यविवेकादस्थाने—ख. छ. ^२ तदाऽपि—
ख. ^३ शान्तमृतमनुत्तमम्—प्र. दे. सु. ^४ अनुजीविद्वेष्टसम्पादनेन तैर्दूषिताम्—घ. ड.
॥ दुर्मानिखिल—छ.

विरुद्धम् । अत एव पापण्डानां वेदवाङ्मलिनचारिणां नौद्धादीनां
मतस्य क्षणिकत्वादिसिद्धान्तस्य जीवितं ¹ लुलितेत्यादिविशेषणसाध्याद्
जीवितसदृशम् । दुर्मानं दुरहङ्कारम् । परित्यजत पापण्डमतवदेव
परिहरत ॥ २३ ॥

गुणशैलाग्रमारोप्य शनैरात्मानमात्मना ।

नित्यशक्तितविभ्रंशं निध्यायत शुभंयवः ॥ २४ ॥

गुणेति—हे शुभंयवः शुभान्विताः ! ² आत्मानम् । गुणः
आनृशस्थादिः जनावर्जनहेतुः स एव शैलः, तस्याग्रं परां कक्षां ।
आत्मना स्वयमेव । आरोप्य । नित्यशक्तितविभ्रंशम् । निध्यायत
पश्यत । स्वगुणगरिष्ठा प्रतिष्ठितमपि राजानं राज्यममितादयो दोषाः
पुनः ³ विपर्यासयन्तीति तान् ⁴ सर्वथा परिहरतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

त्रिविधानि विधेयानि सम्पत्सु च विपत्सु च ।

⁵ करणानीव मित्राणि शोपायत गुणग्रहात् ॥ २५ ॥

त्रिविधानीति—सम्पत्सु च । विपत्सु च । विधेयानि वक्ष-
यमानि । त्रिविधानि कुत्रिमसहजमाकृतरूपेण त्रिप्रकाराणि । मित्राणि
करणानीव बाह्यनःकार्यरूपेण त्रिविधानि करणानीव । गुणग्रहात्—

दूशदेवाभिगमनं ⁷ स्पष्टार्थं हृदयानुगौरवात् ।

सत्कृत्य प्रदानं च त्रिविधो मित्रसङ्ग्रहः ॥

(का. नी. ४-७१)

1 जीवितलुलितेत्यादिविशेषणसाध्यात्सदृशम्—सु. 2 आत्मगुणम्—स. ट. 3 विप-
रीतवर्तितात्—स. 4 सर्वथा—स. सु. 5 परिहरतेति भावः—सु. 6 करणानि—
स. सु. ट. 7 स्पष्टार्थं हृदयानुगौरवात् । वाक्यसङ्ग्रहः 1. इति शुभंयवेनाग्र-अन्वयः

इति वर्णितानां मित्रसङ्गहकमुणानां ग्रहणात् । गोपायत यथा ने
 कृषीभवन्ति तेषां संरक्षत । करणपक्षे करणविकारविरोधिनां दयादि-
 सुधनानां ग्रहणादिति योज्यम् । समुषयोपमेयम् । तेन करणानि मित्राणि
 च गोपायतेत्यर्थः । विपश्चिवारणादिनोपकृतः कृत्रिमस्तुहत् । मातृ-
 स्वसेयमातुलसुतादिस्सहजः । द्विविधोपायं ^१ विना प्रकृत्या सिद्धान्
^२ प्राकृत इति भेदः ॥ २५ ॥

अप्रशान्तेषु विस्वम्भमतिशङ्कां सुहृत्सु च ।

नीतिसन्दंशिना ऋद्धेस्तमुद्धरत कण्टकौ ॥ २६ ॥

अप्रशान्तेति—अप्रशान्तेषु व्युत्पितेषु । विस्वम्भं विश्वासम् ।
 सुहृत्सु । अतिशङ्कां अत्यन्ताविश्वासं च, इतीमौ । ऋद्धेः ऐश्वर्यस्य ।
 कण्टकौ परिपन्थिनौ, तावेव कण्टकौ तीक्ष्णवृक्षावयवौ । नीतिरेव
 सन्दंशी अन्तःप्रविष्टकण्टकाद्युद्धरक आयुषविशेषः, तेन । समुद्धरत
 अतो नीतिमालोच्य तदुभयं वर्जयतेत्यर्थः ॥

न विश्वसेदविश्वस्तं विश्वस्तं नातिविश्वसेत् ।

विश्वस्ताद्वयमुत्पन्नं मूलान्यपि निवृण्वन्ति ॥

इति नीतिशास्त्रात् सुहृत्सुचपि प्रकृतिपरीक्षणार्थमीषदविश्वासो युक्तः ।

^१ अतोऽर्थमविश्वास एव तेषां व्युत्थानहेतुतया वाचक इत्याशयेन अति-
 शङ्कामित्युक्तम् ॥ २६ ॥

सपञ्चाङ्गेन मन्त्रेण नीतिमाहात्म्यनिर्विषाम् ।

नियच्छत निजाङ्गेषु भुजङ्गीमिव सम्पदम् ॥ २७ ॥

सपञ्चाङ्गेनेति—पञ्चानामङ्गानां समाहारः पञ्चाङ्गम् ।

^१ विनोपकृत्या—कृ. ^२ वाक्पवस्वस्त्वृणावाचाराध्याये ३४५ तमे 'अरिर्भिष' इति श्लोके तु विश्वानेपरन्यास्यायां 'प्राकृतमित्रमेकान्तरितदेशविपतिः' इत्युक्तं दृश्यते ।

^३ अथ 'अथर्ववेदविश्वास एव' इति पाठस्तमीचीन इति श्रुतिः.

तच्च कामन्दकेन दर्शितम्—

सहायास्साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विपत्तेष्व^१ प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते (का. नी. ११-५६)
इति, तत्सहितेन । मन्त्रेण सम्मन्त्रणेन । नीतिमाहात्म्यनिर्विषां विषशब्देन
सम्पदां मदहेतुत्वादिविषा लक्ष्यन्ते, अतश्च नीतिमार्गानुसरणमहिम्ना
तादृशदोषरहितमित्यर्थः । सम्पदं विवृतिं । निजाङ्गेषु—

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशनलं सुहृत् ।

^२ परस्परपसपञ्च (संसक्तं) सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते (का. नी. ४-१)
इत्युक्तरूपेषु स्वाङ्गेषु । मुञ्जङ्गीमिव । नियच्छत निनघ्नत । यथा पक्ष्मी
गरुडभावनाविमहिम्ना निर्विषीकृत्य पञ्चाङ्गान्याससहितेन मन्त्रेण स्वाङ्गेषु
परचरणादिषु आदित्तुण्डिका वञ्चन्ति तद्वदित्यर्थः । एतेन स्वाङ्गनिबद्ध-
पक्ष्मीवत्सम्पदस्यैवापायपर्यवसायित्वशक्त्या तत्प्रतीकारकयोर्नीति-
मन्त्रयोः सन्ततमवाहितैर्गान्ध्यामिति सूचितम् ॥ २७ ॥

अवधीरयताधर्म्यामर्थकामैकसाधिकाम् ।

नृसंसप्रेयसी नीतिं नारीहृदयदारुणाम् ॥ २८ ॥

अवधीरयतेति—अधर्म्या धर्मादपोतां । अर्थकामैकसाधिका
अर्थकाममात्रोपपादिनी । नारीहृदयवदारुणां भवङ्करी । नृसंसप्रेयसी
कूरावां प्रियतमा । नीतिं । अवधीरयत तिरस्कृतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रमादसप्तकं त्यक्त्वा प्रबुध्योपायसप्तकम् ।

अङ्गसप्तकसम्पत्त्या जयत द्वीपसप्तकम् ॥ २९ ॥

प्रमाद इति—

मृगयाऽश्वास्त्रियः पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।

दण्डपारुष्यमित्येतन्महान्वयसप्तकम् ॥

^१ प्रतीकारो 'मन्त्रः पञ्चाङ्ग उच्यते' इति सुप्रतिपादः.

^२ 'परस्परपक्ष्मीवत्' इति सुप्रतिपादः.

इत्येतानि महाव्यसनानि ममादाः, तेषां सप्तकं त्यक्त्वा,

साम धानं च भेदश्च दण्डमेति चतुष्टयम् ।

मायोपेक्षेन्द्रजातं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः ॥

(का. नी. १७-३)

इत्युक्तानामुपायानां सप्तकं । पञ्चम्य । स्वाम्यमात्यसुदृढकोशराष्ट्रदुर्गबल-
रूपस्य अङ्गसप्तकस्य सप्तस्था । जम्बू^१पृथ्व्यात्मलिकुशकौशशाक-
पुष्कराख्यद्वीपसप्तकं । जयत । एतावत्परिकरसम्पन्नस्तथापि द्वीपान्
जेतुं शक्नोतीति भावः ॥ २९ ॥

अरातिगणकूटस्थानादौ जयत दुर्जयान् ।

अपदक्रोधलोभादीनशेषार्थविरोधिनः ॥ ३० ॥

अरातीति—अरातिगणकूटस्थान् क्षत्रवर्गस्य मूल^२कन्दान्
बोधक्षत्रवर्गस्य मूलकन्दान्, बाह्यशत्रूणामपि तन्मूलकत्वादिति भावः ।
अशेषार्थविरोधिनः सर्वपुरुषार्थोपधातुकान् । दुर्जयान् कृच्छ्रेण
जेतव्यान् । अपदक्रोधलोभादीन् अस्थाने विनृम्भमाणान् क्रोधलोभ-
प्रभृतीन् । आदौ बाह्यशत्रुजयात्प्रागेव । जयत । आदिशब्देन—

कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ।

षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिस्त्यक्ते सुखी भवेत् ॥ (का. नी. १-५५)

इति परिमणिता आन्तरसप्तको गृह्यन्ते ॥ ३० ॥

आन्तरेण बलेनैव द्विविधां बहव क्षमाम् ।

यस्य सत्त्वेऽप्यसत्त्वेऽपि गतार्थे षड्विधं बलम् ॥ ३१ ॥

आन्तरेणेति—आन्तरेण बलेन प्रज्ञाबलेनैव । द्विविधा

^१ बलुत्तरानि—छ.

^२ प्रसङ्गशकौशशात्मलिकान्—छ.

^३ कन्दान्—छ.

क्षत्रवर्गामपि—छ. द.

^४ गतकार्थं—छ.

^५ सुखी-नृपः—

इति मुद्रितपाठः.

वसुधा सान्तिरिति द्विप्रकारां । क्षमां । बहू । प्रज्ञया आलोच्य
उचितविषयेषु सान्तेरवलम्बेन वसुधा स्वयमेव स्ववशे भवतीत्यर्थः ।
प्रज्ञाबलमेव स्तौति—यस्येति । यस्य आन्तरबलस्य । सत्त्वेऽपि । असत्त्वेऽपि ।
वद्विषं बलं ^१ “मौलं भूतं श्रेणिसुहृद्दिषदायिकं बलम्”
(का. नी. १६-६) इत्युक्तं षट्प्रकारं नामं बलं । गतार्थे ‘अपगत-
प्रयोजनं, प्रज्ञाबलस्य सत्त्वे तेनैव कार्यसिद्धेः तदसत्त्वे अनेनापि
कार्यासिद्धेरुभयथाऽपि निष्फलमित्यर्थः । गर्भदासादिं स्थायिबलं मौलम् ।
वेतनाऽऽवर्जितं भूतम् । जनपदेभ्य आनीतं श्रेणिबलम् । सुहृत्प्रेषितं
सुहृद्बलम् । केनचित् द्विषता सह युद्धे द्विषदन्तरेण प्रेषितं
द्विषद्बलम् । आटविकं किरातादिबलमिति विवेकः ॥ ३१ ॥

न श्लापो नामिचरणं न वह्निर्न विषं तथा ।

३ नान्नाणि न च शस्त्राणि यथा तीक्ष्णतमा क्षमा ॥३२॥

न श्लाप इति—यथा । क्षमा । तीक्ष्णतमा अत्यन्तशीघ्र-
कारिणी । तथा । श्लापः । न, तीक्ष्णतम इत्यनुषङ्गः । एवं तपस्वि-
बचनविपरिणामेन नामिचरणमित्यादि वाक्येष्वपि तदनुषङ्गः । श्लापः
वाचा निग्रहः । अमिचरणं मारणकर्मानुष्ठानं । एवं क्षमा उचित-
विषये । उचितविषये क्षमाप्रशंसायां श्लोकस्य तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

^१ ‘मौलिकुलं’ इति सुप्रसिद्धः । तत्र च रामनारदपणविचारस्तज्जनमोक्ष-
सौख्यसुखीकामास्यनायकत्ववर्गीशैः प्रणीतायां दीक्षायां ‘मौलिकुलं’ इत्येकं बलं
प्रथमं गणयित्वा वरुणवर्चसमिति विदितं दृश्यते । शत्रु अन्तर्बलकृत्वाह्वयपरिशीलनेषु शीघ्र-
पुनःप्राप्तप्रभाद्विषयवर्णनप्रतीत्या तर्कवागीशोपक्रमेण तत्पाठकस्य न विचारणं च
ज्ञापयितुं भवति । वाक्ये तदनुषङ्गः ।

अथ क्षमाचितं विषयमाह—

विपक्षजातिभाजोऽपि क्षुद्राननपकुर्वतः ।

सुपर्ण इव भूनागानुपेक्ष्यं तरस्विनः ॥ ३३ ॥

विपक्षेति—हे तरस्विनः बलिनः । विपक्षजातिभाजोऽपि
 १ शत्रुसामान्यक्रमभाजोऽपि । अनपकुर्वतः । क्षुद्रान् । उपेक्ष्यम् ।
 सुपर्णः भूनागानिव । भूनागा अपि नागजातीयत्वात् विपक्षजातिभाजः
 विपक्षसामान्यभाजः । “जातिस्सामान्यजन्मनोः” इति यादवः,
 अभाष्यपकर्तुमशक्ताः क्षुद्रा इति यथा गरुडस्तानुपेक्षते तद्वदुपेक्ष्य-
 मित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तेष्वपि क्षमायामशक्तत्वप्रतीतिस्स्यादित्यत आह—

कृपणान् क्षममाणोऽपि महासत्त्वो न दैन्यमाक् ।

सृगेन्द्र इव भिक्षेमः २ स्वदंष्ट्रालेहिनः स्वगान् ॥ ३४ ॥

कृपणानिति—कृपणान् क्षुद्रान् । क्षममाणः क्षाम्यमापि ।
 महासत्त्वः महाबलः । न दैन्यमाक् दैन्यस्यातिभाक् न भवति ।
 कथमिव ? भिक्षेमः विदलितगजः । स्वदंष्ट्रालेहिनः गजकुम्भलम्बरक-
 मांसलोभात् स्वदंष्ट्रां लिहतः । स्वगान् भक्षकमक्षिकविपक्षिणः ।
 क्षममाणो सृगेन्द्र इव ॥ ३४ ॥

देवानतिशयानानां दैत्यदानवरक्षसाम् ।

विनिपातनिदानानि स्वयंमन्वीक्ष्य सुरूयत ॥ ३५ ॥

देवानिति—देवान् । बलसमृद्ध्या अतिशयानानां । दैत्य-
 दानवरक्षसां, दैत्या दानवाश्च दितिबनुभ्यामसुरमातृभ्यामुत्पन्ना असुर-

१ शत्रुषु क्रमभाजोऽपि—छ. ट. २ स्वदंष्ट्रां लिहतः स्वगान्—छ. दे. सु.

३ स्वदंष्ट्रालेहितः—छ. ४ निदानानि निपातक स्वयं—छ. दे. सु.

विशेषाः, रक्षांसि राक्षसाः, तेषां । विनिपातस्य वधस्य मित्रानाम्पि
 करणानि । स्वयं । अन्येक्ष्य विचार्य । मुख्यतः । तेषां नरशालिनामपि
 दुर्नयेनैव विनिपात इति ज्ञात्वा धृतिमयलब्धस्य सुखिनो भवतेत्वर्गः ।
 सुखशब्दस्य कण्ठादिपाठाद्यवस्यये मुख्यतोति साधुः ॥ ३५ ॥

यशःप्राणहारान् घोरान् व्यामोहविषपादयान् ।

समीक्षाश्राणघृष्टेन घत शस्त्रेण शस्त्रिणः ॥ ३६ ॥

^१ यश इति—हे शस्त्रिणः । यशःप्राणहारान् यशसामेव प्राण-
 नामपहारकान् । अत एव घोरान् ^२ भीषणान् । व्यामोहान् अनर्थ-
 बोधानेव विषपादयान् । समीक्षा बुद्धिरेव श्राणः तस्मिन् घृष्टेन ।
 शस्त्रेण नीतिशस्त्रेण । घत स्पर्शयत । ‘दो अवस्पर्शने’ (दिवादि-
 ११४८) इति आतुर्देवादिकः । अत्र यशःप्राणहारानित्यादिरूपकेष्व
 शस्त्राणां शस्त्रस्वरूपं गम्यत इत्येकदेशविवर्तिरूपकालङ्कारः ॥

^३ भुतशालिमिरुक्तानि दुरुत्सेकज्वरातुराः ।

अग्रियाप्यपि पथ्यानि ^४ मा जिहासत जातुचित् ॥ ३७ ॥

भुतशालिमिरिति—भुतानि शास्त्रानि शलन्ति गच्छन्तीति
 भुतशालिनः, “भुतं शास्त्रावधृतयोः” इत्यमरः, तैः । उक्तानि ।
 अग्रियाणि तत्कालकट्टन्यपि । पथ्यानि पथोऽनपेतानि, परिणामहितानि
 च । जातुचित् । मा जिहासत मा त्यक्तुमिच्छत । मास्मानार्थः केवलमा-
 शब्दोऽयमिति शब्दः । दुरुत्सेकज्वरातुरा इति श्रोतॄणां राजपदप्रयुक्ता-
 हृदयरापनयेन विविचयप्रस्थानस्वरासम्पादनाय सम्बोधनम्, ‘दुर्गव-

^१ यश इति । यशःप्राण-अ. ट. ^२ भीषणान् समोहार-च. छ. ^३ भुत-
 शालिमिरुक्तानि-अ. प्र. सु. ^४ मा जिहासत च जातुचित्-अ. छ.

पुनः पुनः तव व्याधित इत्यर्थः । “ विकृतो व्याधितोऽपदुः । आतुरोऽ-
व्येनितोऽम्बन्तः ” इत्यमरः ॥ ३७ ॥

कालिसन्धिसमाघातं त्यजन्तः कर्म कर्तुरम् ।

सदसत्प्रेक्षणे स्यात् सर्वतो दृष्टदृष्टयः ॥ ३८ ॥

कलीति—कलिर्विग्रहः, सन्धिः सम्भानं, तदुभयसमाघातं ।
अत एव कर्तुरं शबलं कर्म त्यजन्तः यत्र सन्धिः तत्रैव पुनर्विग्रहः
पुनस्सन्धिरित्येवं रूपं सदा विश्वासयोग्यं कर्म त्यजन्तस्सन्तः । सद-
सत्प्रेक्षणे एते सन्तो विश्वसनीयाः एते स्वसन्त इति विचारे विषये ।
सर्वतो दृष्टदृष्टयः, सर्वतः प्रणिहितचारचक्षुषः, अवहितचेतसो वा ।
स्यात्, भवतेत्यर्थः । अनेन इदानीं कलिद्वापारसन्धिना समाघातं, अत
एव पुण्यपापशबलं कर्म त्यजन्तः ^१कलिमोहाभावाद्य मज्जनी-
यसदसत्पुरुषविचारे सावधाना भवतेत्यर्थान्तरमपि ध्वन्यते ^२ ॥ ३८ ॥

पल्लवोपमकौमारे प्रसूनोपमयौवने ।

स्थिरं फलमुपादद्धं जङ्गमे जीवितद्रुमे ॥ ३९ ॥

पल्लवेति—पल्लवोपमकौमारे प्रवालसदृशवात्ये । प्रसूनोपम-
यौवने पुष्पसदृशतारुण्ये । जङ्गमे सञ्चारिणि । जीवित एव द्रुमे । स्थिरं
फलं स्वधर्मपरिपालनरूपं । उपादद्धं गृहीध्वम् । जीवितद्रुम इत्यत्र
विशेषणयोरुपमासत्त्वेऽपि मसिद्धद्रुमव्यतिरेकवर्जजङ्गमविशेषणानुरोधा-
द्रूपकादरः ^३ ॥ ३९ ॥

मिवता मीलतां वाऽपि द्रुतं धावति जीविते ।

अनघं तनुत श्रेयमान्तरं धनमक्षयम् ॥ ४० ॥

मिवतामिति—मिवतां मीलतां वाऽपि द्रुतं धावति अनानां

^१ कलिदोषाभिमन्त्रण—च. ^२ प्रीयते. ^३ पाञ्चतन्त्ररूपं—च. उ. ^४ कलतां—

निमीलनोन्मीलनक्षणमात्रमप्यनवस्थाय^१ भावति । जीविते, विद्यमाने
एवेति शेषः । अनर्थः, रम्यः । अक्षयं स्थिरकलं । क्षेमं क्षेमप्रयोजनकं
मेवस्करं । आन्तरं धनं स्वधर्मपरिपालनमुद्धृतं । तनुत आर्जयत । मिषतां
मीलतामित्यनादरे^२ षष्ठी । क्षेम्यमिति तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
“स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः” इति (वा ३०७४) यत्प्रत्ययः ॥ ४० ॥

अकालनियतोच्छ्रायमातिसूर्येन्दुपावकम् ।

क्षीत्रं क्षपितजादयं वः क्षमं तेजस्समेधितुम् ॥ ४१ ॥

अकालेति—अकालनियतो न भवतीत्यकालनियतः सदैकरूप-
उच्छ्रायो यस्य तत्तथाकृतं । अत एवातिसूर्येन्दुपावकं सूर्येन्दुपावकानति-
क्रान्तं ।^३ पावकतेजोऽप्यसमये अभिमूयत इति नियतकालमिति भावः ।
क्षपितं जादयं अरीणां स्तब्धत्वं येन तत् क्षपितजादयं “बहो
जादये च निर्बुद्धौ स्तब्धेऽनालोच्यकारिणि” इति यादवः । क्षपित-
क्षेममित्यपि तेजोन्तरसाधर्म्यं प्रतीयते, एवंभूतं । वः युष्माकं । क्षाप् ।
तेजः ।^४ समेधितुं क्षमं वर्धितुं शक्यम् । वर्धिष्यु भवतीति स्तब्धेन
तान् मोत्साहयति । यद्वा पश्चान्तर्भावेण समेधयितुं योग्यमित्यर्थः ।
“योग्यशक्यदिताः क्षमाः” इति यादवः ॥ ४१ ॥

अ सम्प्लावितसप्ताम्बिर त्रिलोकीतमोपहा ।

अ दिक्मृतसुधालिप्तिर्यस्य कीर्तिस्त किञ्चनः ॥ ४२ ॥

अ सम्प्लावितेति—यस्य ।^१ कीर्तिः । अ सम्प्लावित-
सप्ताम्बिः स्वभावस्थेन सम्प्लवितसप्तसागरसमाहारा ॥ भवति । अ

^१ अनवस्थाय—छ. ट. ^२ षष्ठी आनादरे (पा. ख. २-१-३८) इति सूत्रेणैति
साधकः. ^३ पावकतेजोऽप्यपनसमये—छ. ट. ^४ बहो जादये इति अश्विनकोशे
पाठः. ^५ समेधितुं शक्यं—छ. ट. ^६ योग्यशक्यदिताः इति अश्विनकोशे पाठः
कीर्तिः सम्प्लावित—छ. ट.

त्रिलोकप्रतिमोऽहो त्रिलोक्यास्तमसोऽपहन्त्री च न भवति । अत्र दिक्सूत-
सुभ्रम्वसिः दिक्षूत्पादितसुभ्रालेषा च न भवति । सः । किंप्रभुः
कुत्सितप्रभुः । अकारस्तर्वत्रासमस्त एव वज्रसमानार्थो द्रष्टव्यः । समासे
तु विधेयस्य न्यग्भावेनाविमृष्टविधेयांशवोचप्रसङ्गात् ॥ ४२ ॥

सुधां सुमनसो यस्य स्वादयन्ति यशोमयीम् ।

स राजा वृद्धिमाप्नोति क्षीयते न च कालतः ॥ ४३ ॥

सुधामिति—यस्य । यशोमयी कीर्तिरूपा । सुधां । सुमनसः
प्रप्लिता देवाश्च । स्वादयन्ति लिहन्ति । स्वादनं कीर्तव्यपचारास्तृष्ण-
माकर्णनम् । सः । राजा नृपतिश्चन्द्रश्च । वृद्धिमाप्नोति । कालतो न
क्षीयते च । यावत्कीर्तिभावित्वात् ^१ कीर्तिमदभ्युदयस्येति भावः । “क्षीयते
न च कालतः” इति चन्द्रावाधिक्यरूपो व्यतिरेकः । क्षीयत इति
कर्तृकर्तरीत्युपपादितं प्राक् ॥ ४३ ॥

त्वक्कसान्त्वेन कठिनान्विद्रावयत तेजसा ।

अयसस्तापसेकाभ्यामवस्था कीदृशी भवेत् ॥ ४४ ॥

त्वक्केति—कठिनान् अवशंवदान् । रिपून् । त्वक्कसान्त्वेन
त्वक्कसामवादेन । तेजसा पराक्रमेण । विद्रावयत ^२ विद्रावितान् कुरुत,
वशीकुरुतेति यावत् । अयसः स्वतः कठिनस्य । तापसेकाभ्यां । कीदृशव-
चस्था । भवेत् । यूयमेव विमृशतेति भावः । तस्य हि तापेन
विद्रुतता, सेकेन कठिन्यतादवस्थं च दृष्टम् । अयं न्याय इहापि
योज्य इति तात्पर्यम् ॥ ४४ ॥

^१ कीर्तिमदभ्युदयस्येति—छ. ट.

^२ विद्रुतान्—छ.

द्विग्विजयप्रस्थानाय प्रोत्साहयति—

प्रसाधितदिशो युष्मान् विमुक्तान्यमहीभृतः ।

सम्पदः प्रतिपत्स्यन्ते सरितस्सागरानिव ॥ ४५ ॥

प्रसाधितेति—प्रकर्षेण साधितदिशः विजितदिशः । युष्मान् ।
सम्पदः । विमुक्तान्यमहीभृतः त्यक्तेतरनृपतिकास्तस्यः । प्रतिपत्स्यन्ते
प्राप्स्यन्ति । कथमिव ? सरितस्सागरानिव, यथा परितो न्वासंघा
परिष्कृतदिशः सागरान् विमुक्तपर्वतास्सरितः ^१ प्रतिपत्स्यन्ते तद्वदि-
त्वर्यः ॥ ४५ ॥

स एष पुरतो याता प्राज्ञः परिमृशन् पथः ।

सङ्कल्प इव युष्माकं सात्याकिस्सत्याविक्रमः ॥ ४६ ॥

स इति—सः प्रसिद्धः । एषः परिहृयमानः । प्राज्ञः प्रबुद्धः ।
सत्याविक्रमः ^२ परमार्थविक्रमः, अर्थव्यभिचारि^३ प्रसिद्धिकपराक्रमः ।
सात्याकिः । पथः परिमृशन् मार्गान् सजीकुर्वन् । वः युष्माकं । सङ्कल्पः
मनोरथ इव । पुरतः । याता गन्ता । यातेर्लृट् । मनोरथो बुद्धेश्च
पुरतो गच्छेदिति तदौपम्येन युष्मदधीन एव पुरतो यातेति दर्शितम् ।
वस्तुतस्तस्य ^४ प्राधान्यमिष्टम्, अतः तानङ्गीकारयितुमुक्तिमशीयम् ॥
॥ ४६ ॥

परिवारेण सम्पन्नस्त्यक्तकोशश्च कार्यतः ।

नन्दकोज्यमनिर्दिशस्सम्मतो भम शत्रुजित् ॥ ४७ ॥

परिवारेणेति—परिवारेण परिजनेन । सम्पन्नः समृद्धः । कार्यतः
कार्यं प्राप्ते । त्यक्तकोशः विघ्नागितार्थजातः । अनिर्दिशः अनुग्रहः ।
नन्दकः सन्तोषकरः । अयं सात्याकिः । शत्रुजित् शत्रूणां जेतुः । भम

^१ प्रतिपत्स्यन्ते—घ. ट. प. प्रपत्स्यन्ते—ङ. ^२ बुद्धे सत्यविक्रमः—घ. ^३ प्रतिपत्स्यन्ते—
घ. ट. ^४ प्राधान्यमिष्टमात्मामही—ङ. प्राधान्यमिष्टमिति तानङ्गीकारयितुम्—घ. ट.

सम्पत्तः अहमेनं सन्तुष्टां नेतारं सन्म इत्यर्थः । “ निश्चिन्तो निर्दये
सद्गये ” इति विश्वः । अनिश्चिन्तो नन्दक इत्यनेन अस्वर्गरूपं नन्दका-
युषमित्यपि प्रतीयते । तत्र पक्षे परिवारेण उपरिपिधानेन सम्पन्न
बुद्धादिकार्ये त्यक्तकोशः त्यक्तपिधान इति च बोध्यम् । “ परिवारः
परिजं सद्गकरोक्षे परिच्छदे ” ^१ इत्यमरः । कोश इति तादृशान्तः
प्रसिद्धः । अमरसिंहादिभिस्तु वान्तेषु पठितः ॥ ४७ ॥

^२ अत्रं अजमिवोदग्रमेनमाहितलक्षणम् ।

अनुयात दिशो जेतुमस्त्रवेदमिवापरम् ॥ ४८ ॥

अत्रमिति—आहितान्युद्धोषितानि ^३ कङ्कणानि येन तं ।
“ गुणैः प्रतीते ■ कृतकङ्कणाहितलक्षणौ ” इत्यमरः । अपरं अस्त्रवेद-
मिव स्थितं, अस्त्रवेदे अस्मन्तनिष्णातमिति यावत् । एनं सात्त्विकं ।
उदग्रे । वैत्रं अवशीलं । अजं केतुमिव । दिशः । जेतुं ।
अनुयात । सात्त्विकेः प्राधान्येन पुरस्सरत्वमङ्गीकारयितुं अव्योपमानम् ॥
॥ ४८ ॥

वनसिंहनयादुत्तिर्मानतर्कक्रमादपि ।

परस्परपुरस्काराज्जवित्री भक्ताभिह ॥ ४९ ॥

वनेति—भक्तां सात्त्विकैर्युष्माकं च । इह विविजवे । वन-
सिंहनयात् मानतर्कक्रमादपि ^४ परस्परपुरस्कारादुत्तिर्भाववित्री । यथा
वनमोक्षितस्सिंहः किरातादिभिरभिमायितुं वनं च सिंहाधिष्ठितमन्यैरा-
क्षयितुं न शक्नोति इति, प्रमाणमनुकूलतर्कस्य प्रमाणकृत्वे नक्तुं परैर्द-

^१ इति विश्वः—छ. ^२ वैजयन्त—छ. प्र. दे. मु. ^३ कङ्कणानि युष्माकं अस्तेति च,
आहितं गुणितं युष्मन्नुवादात्सङ्गुयारितं कङ्कणं नामास्तेति वा आहितकङ्कणं—छ. छ.
^४ परस्परपुरस्कारात्—छ. अ. छ.

यथितुं न शक्यत इति वनसिंहयोर्मानतर्कयोश्च परस्परसाहा-
य्यात् गुप्तिः, एवं भवतामपि परस्परसाहाय्याद्भुतिर्मेविष्यतीत्यर्थः ॥

॥ ४९ ॥

अपि युष्माभिरेतावदहङ्कारग्रहोज्झितैः ।

अङ्गीकृतममुहाजिरातुरैरिव भोजनम् ॥ ५० ॥

अपीति—युष्माभिः । अहङ्कारो गर्व एव ग्रहः मूलविषयैः
तेनोज्झितैः । अमुहाङ्गिः अविवेकरहितैश्च सङ्गिः । एतावत् मयोक्तं ।
आतुरैः व्याधितैः । भोजनमिव । अङ्गीकृतमपि । अपिशब्दः ^१ प्रश्ना-
र्थकः । “गर्हासमुच्चयप्रशङ्कासम्भावनास्त्वपि” इत्यमरः ॥ ५० ॥

इति सूक्तिसुधां पीत्वा शौरिवक्त्रेन्दुनिस्सुताम् ।

सहसा नरदेवास्ते सौमनस्यं प्रपेदिरे ॥ ५१ ॥

इतीति—ते । नरदेवाः नृपाः । इति उक्तप्रकारेण । शौरिर्वक्त्र-
मेन्दुस्ततो निस्सृतां । सूक्तिमेव सुधां । पीत्वा । सहसा शीघ्रं ।
^२ सौमनस्यं प्रसन्नमानसत्वं, तदेव सौमनस्यं देवत्वमिति श्लिष्टरूपकम्,
ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्जप्रत्ययः । प्रपेदिरे प्राप्तवन्तः । सुधापानेन देवत्व-
प्राप्तिर्युक्तेति भावः ॥ ५१ ॥

तदुक्तिं शुकवत्सर्वे सङ्क्षेपन्तः परस्परम् ।

प्रहर्षमदधुस्तस्य प्रविष्टा नीतिपञ्जरम् ॥ ५२ ॥

तदुक्तिमिति—तस्य कृष्णस्योक्तिं । शुकवत्परस्परं सङ्क्षेपन्तः
शुकवदनुवादेन तदुक्तिं श्लाघमानाः । तस्य नीतिमेव पञ्जरं । प्रविष्टाः ।
सर्वे ते जनाः । प्रहर्षं । अदधुः दधति स्म । दधतिस्तेति

अम्बस्तत्वात् अर्जुनादेशः । शुक्रवदित्युपमोपक्रमेऽपि प्रवेशानु-
गुण्यद्रूपकादरः ॥ ५२ ॥

तृषितैरिव ते श्रोत्रैस्सम्भूतश्रुतिसौरमाम् ।

पपुः प्रियहितां तस्य परिशुद्धां सरस्वतीम् ॥ ५३ ॥

तृषितैरिति—ते राजानः । सम्भूतश्रुतिसौरमां सञ्जातवेद-
परिमलां, वेदार्थस्पर्शिनीम् । प्रियां तत्कालहृद्यां, हितां परिणामशुभां
न । परिशुद्धां व्याकरणसंस्कारादिना अतिनिर्मलां^१ । तस्य कृष्णस्य ।
सरस्वतीं । तृषितैरिव स्थितैः । श्रोत्रैः । पपुः अत्यादरेणाकर्ण-
यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

असन्देहविपर्यासामसङ्कीर्णहिताहिताम् ।

त्रयीमिव गिरं तस्य मानयन्ति स्म ते नृपाः ॥ ५४ ॥

असन्देहेति—ते । नृपाः । असन्देहविपर्यासां सन्देह-
विभ्रमरहितां । असङ्कीर्णे पृथग्विभक्ते हिताहिते-यस्यां तां । तस्य
कृष्णस्य । गिरं । त्रयीं त्रिवेदीमिव । मानयन्ति स्म पूजयामासुः ।
अद्वयारित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अथ यादवयूधेन सहितस्संयुगाप्रियः ।

सात्यकिः प्रचितोत्तंसः प्रतस्थे मर्तुराश्रया ॥ ५५ ॥

अथेति—अथ । मर्तुः स्वामिनः । आश्रया नियोगेन ।
प्रचितोत्तंसः उपचितशेखरः, शेखरवदाज्ञां शिरसा वहन् । संयुग-
प्रियः युद्धप्रियः । सात्यकिः । यादवानां यूधेन नृन्देन । सहितस्सम् ।
प्रतस्थे ॥ ५५ ॥

१ अम्बस्तत्वेन—छ.

२ रूपकालङ्कारः—छ.

३ विना निर्मलं—छ.

४ अद्वयारित्यर्थः—ख. छ. ट.

धर्मशुक्तितादेशस्त मेने मधुवैरिणा ।

अपृथक्त्वमिवापसमन्यदायुषपञ्चकम् ॥ ५६ ॥

धर्मेति—धर्मस्य शुक्तौ कृतादेशः नियुक्तः । सः सात्याकिः । मधुवैरिणा कृष्णेन । अपृथक्त्वमापञ्च एकत्वं प्राप्तं । अन्यत् प्रसिद्ध-
मिजं । आयुषानां शङ्खचक्रगदाखड्गशार्ङ्गाणां पञ्चकमिव । मेने
मानितः । तथा कार्यकरत्वादिति भावः ॥ ५६ ॥

स्वकेतुकल्पनापूर्वं नियुक्तं हरिणा स्वयम् ।

तमेव तादृशकारं तममन्यन्त यादवाः ॥ ५७ ॥

स्वेति—यादवाः । हरिणा । स्वयं । अनुग्रहार्थं स्वहस्तेनैव
स्वकेतोर्गुरुध्वजस्य कल्पना^१पूर्वं तद्वधे संस्थापनापूर्वं । नियुक्तं
विश्विजयाय प्रेषितं । तं सात्याकिं । ^२तादृशकारं सात्याकिरूपधरं ।
तमेव हरिमेव । अमन्यन्त । तस्य भगवदनुग्रहलक्ष्यतेजोविशेषं हृष्टेति
भावः ॥ ५७ ॥

स वीरशशासनं भर्तुं शिरस्त्राणमिवोद्धहन् ।

अमन्यत जितप्रायास्सह दिक्पतिभिर्दिशः ॥ ५८ ॥

स इति—^३भर्तुः स्वामिनः । शासनं । शिरस्त्राणं उष्णीषमिव ।
उद्धहन् । ^४स वीरः सात्याकिः । दिशः । दिक्पतिभिस्सह । जितप्रायाः
जिततुल्याः । अमन्यत । भगवन्नियोगस्वामोचत्वभद्वयेति भावः ।
^५प्रायस्तु ^६मृतितुल्ययोः” इत्यमरशेषः ॥ ५८ ॥

^१ पूर्व संस्थापना—घ. ट. ^२ तादृशं सात्याकि—घ. ट. ^३ भर्तुं शासनं—
घ. ट. ^४ सः सात्याकि—घ. ट. ^५ मृत—घ. ट.

पयोधिं तर्णकपदं पर्वतं सिकतामयम् ।

पातालं च स्थलीपृष्ठं प्रैक्षतामितविक्रमः ॥ ५९ ॥

पयोधिमिति—किञ्च । अमितविक्रमः सात्यकिः । पयोधिं । तर्णकपदं सञ्चोजातगोवत्ससुरभ्रजं । पर्वतं हिमश्रदादिकम् । सिकतामयं सैकतं । पातालं । स्थलीपृष्ठं स्थल्येषभिर्भागं च । प्रैक्षत । समुद्रादिकं गोवत्सपदादिवदतिष्ठुसाधमन्यतेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

प्रयाणपटहस्तस्य प्रलयाम्बुदहम्बरः ।

नूनमानर्तयामास भुवं सह पयोधिमिः ॥ ६० ॥

प्रयाणेति—प्रलयाम्बुदहम्बरः प्रलयमेवसंरम्भः ^१ “आहम्बरो-
ज्ज्वाली संरम्भे” इति यादवः । प्रलयाम्बवेति पाठेऽपि अम्बरशब्देन ^२ तत्त्वो
मेवो लक्ष्यते । तस्य सात्यकेः । प्रयाणपटहः । पयोधिमिस्सह । भुवं ।
^३ आनर्तयामास समन्तानर्तयति स्म । नूनमित्युत्प्रेक्षायां । पटह-
शोषाभिघातकृते भुवः पयोधीनां च कम्पे नृत्तत्वमुत्प्रेक्ष्यते । मूभारा-
वतरणादिसन्तोषो गम्यमानं निमित्तम् ॥ ६० ॥

प्रयान्ती पृतना सद्यः प्रणादैर्धामपूरयत् ।

वैरिवासकसज्जानां गवैरप्सरसामपि ॥ ६१ ॥

प्रयान्तीति—प्रयान्ती । पृतना तस्तेना । सद्यः तदैव । प्रणादैः
क्रेल्लहलैः । वैरिणां वासकसज्जानां—

■ ^४ प्रियागमनवेलायां मण्डयन्ती मुहुर्मुहुः ।

शय्यागृहं तथाऽऽमानं सा स्याद्वासकसज्जिका ॥ ”

^१ अत्रोपसर्गो नार्थन्यस्यासकारीति भावः । ^२ तत्त्वा मेवा लक्ष्यते—च. छ.
^३ आनर्तयामास नर्तयति स्म—च. छ. ^४ कान्तागमन—छ.

इत्युक्तलक्षणनायिकारूपाणां । अप्सरसां । गणैश्च । सां । अपूरयत्
पूरयति स्म । प्रयाणसमकालमेव तच्छत्रून् पतित्वेन ¹वरितुमप्सरः
सत्सज्जीभूता इत्यर्थः । ततश्च कार्यकारणसमकालत्वं लक्षणातिशयोक्त्या
तस्मातिशीघ्रकारिप्रतापोष्मा लोकान्तरेष्वपि प्रसिद्ध इति व्यज्यत
इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६१ ॥

अचिरुद्य रथं जैत्रं स बभौ ताक्ष्यसन्निभम् ।

जिगीषितदिशाचक्रचक्रपाणिरिवापरः ॥ ६२ ॥

अचिरुद्येति—सः सात्याकिः । जैत्रं जयशीलं । ताक्ष्य-
सन्निभम् । रथं । अचिरुद्य । जिगीषितं दिशाचक्रं दिग्गण्डलं येन तथा
भूतः । अपरः । चक्रपाणिः कृष्ण इव । बभौ ॥ ६२ ॥

दिव्यदुन्दुभिषोषेण पुष्पवर्षेण भूयसा ।

अशरीरिजयोक्तया च तेन जज्ञे जितं जगत् ॥ ६३ ॥

दिश्येति—तेन सात्याकिना कर्त्ता । दिव्यदुन्दुभिषोषेण
विषमवेन मेरीशब्देन । भूयसा बहुतरेण । पुष्पवर्षेण । अशरीरि-
जयोक्तया च करमेन । जगत् । जितं जितप्रायं । जज्ञे ज्ञातम्
अनुमितमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

स विष्णुरिव विक्रान्त्या बलिध्वंसोद्यतो बली ।

सुषुवे त्रिषु लोकेषु कीर्तिं त्रिपथगामिव ॥ ६४ ॥

स इति—विष्णुः उपेन्द्र इव । विक्रान्त्या पराक्रमेण बलि-
ध्वंसोद्यतः बलवतामरीणां ²ध्वंसने उद्यतः उद्युक्तः । बली बलवान् ।

¹ वरितुं—ख. छ.

² लक्षणातिशयोक्तिरलङ्कारः । ततश्च तस्यापिशीम—ख.

³ ध्वंसने उद्युक्तः—ख.

सः सात्त्विकः । त्रिषु । लोकेषु । कीर्ति । त्रिपञ्चगां गङ्गामिव ।
सुषुषे स्तुते स्म । अथोपेन्द्रः पदविक्षेपेण बलेध्वंसने उक्तुः
लोकत्रयेऽपि गङ्गां सुषुषे तद्वदित्यर्थः । अनेकेवशब्दवाक्यार्थोपमेय-
मिति मेवकारद्वयवैयर्थ्यम् ॥ ६४ ॥

ततो बुद्बुदफेनामैः प्रचितां छत्रचामरैः ।

निनाय पृतनां प्राचीं गङ्गामिव भगीरथः ॥ ६५ ॥

तत इति—ततः प्रस्थानानन्तरम् । बुद्बुदफेनामैः छत्र-
चामरैः बुद्बुदतुल्यैश्छत्रैः फेनतुल्यैश्चामरैः । प्रचितां समृद्धां ।
पृतनां सेनां । भगीरथः । गङ्गामिव । प्राचीं दिशं । निनाय ।
अदौ मध्यदेशविनिर्गमयेति भावः ॥ ६५ ॥

पृतनासागरौघेन पालयन् सागराम्बराम् ।

वीरो वेतसवृत्तीनां न भङ्गमभिसन्दधे ॥ ६६ ॥

पृतमेति—पृतनासागरौघेन सेनासमुद्रप्रवाहेण । सागराम्बरां
भूमि । पालयन् दुष्टनिग्रहेण रक्षन् । वीरः सात्त्विकः । वेतसस्य वान्नीरस्य
वृषिरिव वृत्तिर्येषां तेषां—

समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षसमंशिनीं जियम् ।

¹ अयमे वेतसी वृत्तिं न भङ्गी स्यात् कदाचन ॥

(का. नी. १०-३२)

इति नीतिमनुरूप्य प्रवाहागमे वेतसवदवनतानां भङ्गे । नाभिसन्दधे न
चिन्तयामास ॥ ६६ ॥

¹ अयमे वेतसी वृत्तिं न भङ्गी कदाचन—छ. ट. 'आमनेवेतसी वृत्तिं न
भङ्गी कदाचन' इति मुद्रितान्तरमन्दीयकोशे पाठः.

महन्निरपि तत्सैन्ये सम्पतद्भिस्सुहृदलैः ।

न वृद्धिरभवद्दृश्या वर्षतोयैरिवाम्बुधौ ॥ ६७ ॥

महन्निरिति—तस्य सैन्ये । सम्पतद्भिः । महन्निरपि । सुहृदां
राज्ञां बलैः । अम्बुधौ । सम्पतद्भिर्वर्षतोयैरिव । वृद्धिः । दृश्या ।
नामवादिति सैन्यबाहुव्योक्तिः ॥ ६७ ॥

अशोभत पताकाग्रैरग्रहस्तैरनीकिनी ।

निर्दिश्य गणयन्तीव जेतव्यविषयाभिजैः ॥ ६८ ॥

अशोभतेति—अनीकिनी तत्सेना । निजैः । पताकाग्रैः
१ अजाग्रहैरेवाग्रहस्तैः । जेतव्यान् विषयान् देशान् । निर्दिश्य । इवन्त
इति गणयन्तीव । अशोभत ॥ ६८ ॥

तमीदिवसयोस्तत्र पृथिव्याकाशयोरपि ।

समपद्यत तादात्म्यं सैन्यरेणुसमुत्थितम् ॥ ६९ ॥

तमीति—तत्र २ सेनायां । तमीदिवसयोः निष्ठादिनयोः ।
पृथिव्याकाशयोरपि । सैन्यरेणुसमुत्थितं सेनाघूलिकृतम् । तादात्म्यं
वैभवं । समपद्यत अजायत । भूमाविव गगनेऽपि रजोबाहुस्या-
तयोरैक्यं रजोऽवकुण्ठनेन रात्रिदिनयोरैक्यं च जातमित्यर्थः । “तमी-
तमिसा कचिता तमस्विनी” इति रात्रिपर्यायेषु हलायुधः ॥ ६९ ॥

३ असूचीमुखभेदं तदचन्द्रार्कप्रतिक्रियम् ।

स्रोध द्विषतां दृष्टिं रजसा जनितं तमः ॥ ७० ॥

असूचीति—असूचीमुखभेदं सूच्यमेणाप्यवेध्यतया अति-
निमित्तम् । चन्द्रार्काभ्यां प्रतिक्रिया निवर्तनं न विद्यते यत्न तदचन्द्रार्क-

प्रसिद्धिम्, तयोरेपि रज्जोभूसरत्तया अपकण्ठत्वात् । रजसा पांसुना ।
जनितम् । सत् सभः । द्विषताम् । दृष्टिं लोचनम् । स्रोत्र । सात्य-
किद्विषां रजोगुणोद्वेकजनितेन तमोगुणेन ज्ञाननिरोधोऽपि प्रती-
यते ॥ ७० ॥

अप्रतीपमस्तुक्षिप्तः परागः प्रसरन् पुरः ।

आसन्नविनिपातानां वैवर्ण्यमदिशद्विषाम् ॥ ७१ ॥

अप्रतीपेति—अप्रतीपेनानुलोमेन मस्ता क्षिप्तः । अत एव
पुरः सेनाया अग्रे । प्रसरन् । परागः । आसन्नविनिपातानाम् ।
द्विषाम् । वैवर्ण्यम् । अदिशत् । आकस्मिकं वैवर्ण्यमासन्नमरणचिह्न-
माहुः । अमेनानुल्लेखवायोश्शुभनिमित्तत्वाद्वाविश्रयोऽपि सूचितम् ॥ ७१ ॥

धूमकम्बलसान्द्रेण रेणुना गगनस्थली ।

नमन्तीं सैन्यभारेण शनैरनुजगाम गाम् ॥ ७२ ॥

धूमेति—महानसादिगृहपटलेषु लभः कम्बलखण्डाकृतिः धूम-
परिणामो धूमकम्बलः, तेनेव सान्द्रेण । रेणुना । गगनस्थली ।
सैन्यभारेण । नमन्तीम् । गां भूमिम् । शनैः । अनुजगाम । भूमौ
सैन्यभारेण नमन्त्यां नमस्स्थलमुपरिभागमारभ्य सम्पूर्णं सन्निकृष्यमाणे
न रेणुनिचये नमस्स्थलमेव सुबभ्रुवगच्छद्विवासीदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पृथिवीं वर्षयन्तीव पृतना खण्डयन्त्यपि ।

परागैः पूरयामास स्वतं सगरजन्मनाम् ॥ ७३ ॥

पृथिवीमिति—पृतना । पृथिवीं खण्डयन्ती ^१सुरगसुरा-
दिभिरर्दयन्त्यपि । वर्षयन्तीव । सगरजन्म येषां तेषां सगरसुता-

^१ मारभ्यापूर्य सन्निकृष्यमाणे—ज. छ. ^२ मनुगच्छदिव—च. ट. ^३ सुरगसि-
रितिभिर्गर्तयन्त्यपि—घ. ट.

नाम् । स्वातं समुद्रं । परागैः । पूरयामास । समुद्रस्य परागैः पूरणे
पृथिवी वैपुस्येन संवर्धिता भवतीति भावः ॥ ७३ ॥

ध्वजपल्लविता सेना शस्त्रपुष्पा परागिणी ।

बभौ चक्षूर्यमाणेव मृत्योरुपवनस्थली ॥ ७४ ॥

ध्वजेति—ध्वजैः पल्लविता सज्जातपल्लवा । शस्त्राण्येव पुष्पाणि
मस्या इति शस्त्रपुष्पा । परागिणी घूर्णिमती, पुष्परजो-
युक्ता च, सेना । चक्षूर्यमाणा प्राणिवधेन गर्हितं 'सञ्चरन्ती । मृत्योः ।
उपवनस्थलीव । बभौ । चक्षूर्यमाणेति चरतेः । जपसदचर (पा. सू.
३-१-२४) इत्यादिना भावगर्हायां यङ् । 'चरफलोश्च',
(पा. सू. ७-४-८७) इत्यभ्यासस्य जुगागमः । 'उत्तरस्मात्ः'
(पा. सू. ७-४-८८) इति परस्याकारस्योकारः । 'हलिच' (पा. सू.
४-२-७७) इति दीर्घः । "परागः कौसुमे रेणौ धूलीस्नानीययोरपि"
इति विश्वः ॥ ७४ ॥

सा नूनमनुकुर्वन्ती सिन्धुपत्तयौ सितासिते ।

कुटिलप्रातिकूलार्थिकूलव्यमतिर्ययौ ॥ ७५ ॥

सेति—सिन्धुपल्लवौ समुद्रमहिष्यौ । सितासिते गङ्गायमुने
नद्यौ । नूनमनुकुर्वन्ती निश्चयमनुकरिष्यमाणा । वैपुस्था^१गाधसत्त्वा-

१ पुष्पपरागिणी—छ. ट. २ पुष्पाण्यस्या. ३ घूर्णि—छ. ४ अत्र सर्वत्र लिखित-
कोट्येभ्यः अनुकुर्वन्तीति सूक्त्याख्ययोर्वक्तृत्वेऽपि जुगागमानुपपत्तेः व्याख्यायां 'निश्चय-
मनुकरिष्यमाणा' इति विकरणदर्शनात् 'नूनं साऽनुकरिष्यन्ती' इति श्रुतेः साङ्ग-
त्वात् । देशनागरमुद्रितमूलकोट्ये ह्य 'सा नूनमनुकुर्वन्ती' इति संश्लेषितं च इत्येते
कुर्वन्तृत्वात् तु 'आरम्भसामर्थ्यादित्युक्ते कृष्णे नित्यप्राणं नित्यमत्रेत्यवधारणार्थम् ।
तेनाभ्युपगमकारान्तात्काचिद्विकल्पः । तेन कुर्वन्ती कुर्वन्तीत्यादिसिद्धम्' इति प्रपञ्चने-
रिति खेन कुर्वन्तीति प्रयोगसम्भवनवैकल्याभावात्तमेव वा साङ्गत्वादितात्त्विकप्रामाण्यमिति
भास्ति. ५ 'गाधत्वादिना' इति स्वात्.

विना गङ्गायमुने अपि तिरस्कुर्वतीत्यर्थः । सा सात्यकिसेना । कुटिल-
प्रतिकूलर्षिकूलङ्घनगतिस्सती, कुटिलाः कपटिनः ये प्रतिकूला
विरोधिनाः तेषामृद्धेर्नवान्यादिसमृद्धेः कूलङ्घना मूलघातिनी गतिः
सञ्चारो ^१यस्यास्सा सती, नदीपक्षे कुटिला वक्रा, प्रतिकूलं कूले कूले
सञ्जातया ऋद्ध्या ^२कूलमाकर्षती तीरघातिनी च गतिर्यस्यास्सा सती ।
यथा गच्छति स्म । यथा वर्षासु नद्यः ^३स्वप्रवाहप्रवृद्ध्या कूलघातिन्यो
गच्छन्ति, तथा सात्यकिसेनासरिदपि स्वगमनादेव वञ्चकविरोधि-
सम्पदः समूलमादाय यथाविति भावः । श्लेषानुप्राणितोपमाशङ्कारः ॥
॥ ७५ ॥

विश्वतःप्रसृतिस्तस्या बभूव बहुपद्धतेः ।

बाह्वन्धनकीलानाम^४पर्याप्तवनद्रुमा ॥ ७६ ॥

विश्वतइति—बहुपद्धतेः बहुलमार्गायाः । तस्याः सेनायाः ।
बाह्वानां तुरगादीनां बन्धनस्य कीलः शङ्खः तेषाम् । अपर्याप्ताः
वनद्रुमाः यस्यां तथाभूता विश्वतःप्रसृतिः सर्वत्र प्रसरणं बभूव ॥ ७६ ॥

अविच्छिन्नगुणांश्चक्रे विस्त्रासाभिजसेनया ।

हारानिव भुवश्शुद्धानग्रहारान् परार्पितान् ॥ ७७ ॥

अविच्छिन्नेति—निजसेनया । निस्त्रासान् भयरहितान्,
हारपक्षे निस्त्रासान् मणिदोषरहितान् । भुवः शुद्धान् निर्मलान् । हारा-
निव । परार्पितान् ^५राजान्तरदत्तान् । अग्रहारान् । अवि-
च्छिन्नगुणान् । स्वसेनाप्रयुक्तमयनिवारणादविच्छिन्नयागाध्ययनादि-
षर्मान् । चक्रे । हारपक्षे—^६गुणास्तन्तवः, यद्यपि “भीमार्थानां

^१ यस्यास्सती—छ. ट.

॥ अथ ‘कूलङ्घना’ इति स्वात्.

^३ स्वप्रवाह-

समुत्पन्ना—छ.

^४ पर्याप्तवनद्रुमा—प्र. वे. मु.

^५ राजान्तरदत्तान्—ख. छ. ज. ट.

^६ गुणानां सूत्राणां विच्छेदरहितान्—ख. छ.

मयहेतुः" (पा—स १-४-२५) इत्यपादानसंज्ञया । निजसेनयेत्यत्र पञ्चम्या माध्यम् । तथाऽपि करणत्वविवक्षया तृतीयोपपादनीया । तथाऽपि प्रयोगो दृश्यते—“न जातहार्देन न विद्विषा दरः” (किरातार्जुनीये १-३३) इति । त्रासनं त्रासः ण्यन्ताद्भावप्रत्ययः । तथा च सेनया स्वकृतत्रा सात्यकेरेव मयहेतुतया अपादानत्वात्तद्व्यापारकरणे सेनायां “कुञ्चिकयैनां भागयति” इतिवत्तृतीयोपपात्तिः । अथवा सेनया स्वकृतत्रासनरहितानविच्छिन्नगुणांश्चक इति योज्यम् ॥ ७७ ॥

अनाश्रमपदासज्जामभीषितकृषीवलाम् ।

अनैषीन्महतीं सेनामविरुन्धान^१ गोपनीम् ॥ ७८ ॥

अनाश्रमेति—अनाश्रमपदासजां ऋषिस्थानानां विप्रकृष्टाम् । अभीषितकृषीवलां अत्रासितकर्षकाम् । अविरुन्धानानां विरोधमकुर्वतां^१ गोपनीं संरक्षिकाम् । महतीम् । सेनाम् । अनैषीत् नयति स्म । मार्गे कचिदप्युपद्रवलेखं विनैव सेनां नीतवानित्यर्थः ॥

^२“उपरुद्धारिसीमान्तं राष्ट्रं चास्योपपीडयेत्”

इत्यादिस्मरणं तु दुस्तरावपरिपन्थिविषयमिति भावः । अस्य सर्वेऽपि परिपन्थिन^३स्तुसाधा जाता इत्युत्तरश्लोके स्पष्टम् ॥ ७८ ॥

स्वदेशादविशेषेण स्वीकृते शत्रुमण्डले ।

न योधा जगृहुस्तत्र किञ्चिदस्वामिसम्मतम् ॥ ७९ ॥

स्वदेशादिति—स्वदेशादविशेषेण स्वदेशाग्रेण विनैव । स्वीकृते अनायासेन गृहीते । शत्रुमण्डले परराष्ट्रे । अस्वामिसम्मतं तत्तत्स्वस्वामिनाम^४सम्मतं । किञ्चित् सस्यादिकं । योधाः । न जगृहुः ॥

^१ गोपिनी—प्र. दे. मु.

^२ उपरुद्धारिसीत—च. ऋ.

^३ कुवाता—च.

^४ सम्मतं योधा—च. ऋ.

विहारास्तस्य जन्येषु विमतानेव निम्नतः ।

समं ददृशिरे देवैस्तत्तज्ज्ञानपदैरपि ॥ ८० ॥

विहारा इति—विमतानेव निम्नतः, न तु तद्वाज्यं दूषयतः ।
तस्य सात्यकेः । जन्येषु युद्धेषु । विहाराः । देवैः । तत्तज्ज्ञानपदैः
तैस्तैर्जनपदभैर्जनैरपि । समं निश्चङ्गं दूष्यं यथा तथा । ददृशिरे
दृष्टाः ॥ ८० ॥

अदीनसत्त्वशूणां दीनसंरक्षणव्रती ।

अन्वकम्पत धात्रीभिरुपनीतान् स्तनन्धयान् ॥ ८१ ॥

अदीनेति—अदीनसत्त्वः महाबलः । दीनसंरक्षणव्रती दीनानां
संरक्षणमेव व्रतमस्यास्तीति तथोक्तः, सर्वधन्यादिवत् कर्मधारयान्मत्स्व-
कीयः । धात्रीभिः उपमातृभिः । उपनीतान् । शूणां युधि हतानां ।
स्तनन्धयान् अर्भकान् । अन्वकम्पत । शरणागतान् वीक्ष्य. कृपया
तत्तद्वाज्ये स्थापितवानित्यर्थः ॥ ८१ ॥

अदृष्टसैन्यरजसामबाणस्पर्शवेदिनाम् ।

पश्यन् कचिदमिघ्राणां स जिहाय पलायनम् ॥ ८२ ॥

अदृष्टेति—कचिद् देशविशेषे । अदृष्टसैन्यरजसां ^१अनीक्षित-
सैन्यचूलीनां । अबाणस्पर्शवेदिनां शरवेधमजानतां । अमिघ्राणां द्विषताम् ।
पलायनम् । पश्यन् । सः सात्याकिः । जिहाय हीनोऽमृत ।
एवमतिफातरानभ्युद्दिश्य योद्धुं समागता वयमिति ललित इत्यर्थः
॥ ८२ ॥

स मिथश्चौर्यसङ्घर्षादरातीनभिनिम्रतः ।

पुनरुदीपयामास सत्कारेण गरीयसा ॥ ८३ ॥

स इति—सः सात्यकिः । मिथः अन्योन्यं । ^१ शौर्यसङ्घर्षात् शौर्यस्पर्षया । अरातीनभिनिम्रतः । स्वयोजानिति शेषः । गरीयसा गुरु-
सरेण । सत्कारेण आदरेण 'आदरानादरयोस्सदसती' (पा. सू. १-४-१३)
इति सच्छब्दस्य गति^२संज्ञायां समासः । पुनरुदीपयामास पुनरप्यधिक-
सङ्घर्षान् अकरोत् । विजित्यागतस्य कस्यचित्सत्कारे तत्सङ्घर्षादन्यस्ततोऽ-
धिकमुत्सहत् इति भावः ॥ ८३ ॥

क्रोधपावकदीप्तानां हेतीनां यदुपुञ्जवाः ।

विधधुस्तत्र वैरिस्त्रीबाष्पतोयेन सेचनम् ॥ ८४ ॥

क्रोधेति—यदुपुञ्जवाः यदुशेषाः । तत्र दिग्विजये । क्रोध एव
पावकः तेन दीप्तानां क्रोधाग्नौ निष्टप्तानाम् । ^३ हेतीनां आयुधानाम् ।
वैरिस्त्रीबाष्पतोयेन । सेचनम् । विधधुः चक्रुः । वैरिस्त्रीणां हस्तभर्तृकाणां
बाष्पोद्गमे सति क्रोधाद्दूतानामायुधानामुपशान्तेरेवं जलसेचनत्वोक्तिः ॥
॥ ८४ ॥

निहतप्रतिभातङ्गदन्तत्सरुपरिष्कृतान् ।

विषतां मौलिशाणेषु खड्गान्मुहुरश्नातयन् ॥ ८५ ॥

निहतेति—निहतानां प्रतिभातङ्गानां प्रतिपक्षगजानां
दन्तत्सरुभिः दन्तकृतैर्मुष्टिभिः परिष्कृतान् । खड्गान् । विषतां ।
मौलिशाणेषु किरीटेष्वेव ^४ शाणोपलेषु । मुहुः पुनः पुनः । अश्नातयन्
उद्वेजयन् । "त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्" इत्यमरः ॥ ८५ ॥

^१ शौर्यं सं-च. छ. ^२ संख्या-च. छ. ^३ हेतीनां वैरिस्त्री ^४ शाणक-
केतु. पुनरश्नातयन्-अ. ड.

शस्त्रधाराधरैस्तत्र विक्रमारण्यवर्हिणीम् ।

विपुले भुजशैलाग्रे वीरश्रियमनर्तयन् ॥ ८६ ॥

शस्त्रेति—तत्र-दिग्भिजये । विक्रमारण्यवर्हिणीं पराक्रमस्यैवा-
रण्यस्य वर्हिणीं मयूरी । वीरश्रियं । न विपुले । भुजशैलस्याग्रे । शस्त्रैरेव
धाराधरैर्भवेः । ¹ अनर्तयन् ॥ ८६ ॥

नियतं हेतयस्तेषां निपीते वह्निवारिणी ।

निदधुश्शत्रुनारीणां चित्तेषु नयनेषु च ॥ ८७ ॥

नियतमिति—तेषां यदूनां । हेतयः । निपीते निर्माण-
समवपीते । वह्निवारिणी । शत्रुनारीणां । चित्तेषु । नयनेषु च ।
कृमेज् निदधुः । नियतमिति निश्चितत्वाच्च । “नियतं निश्चितं
यत्नम्” इति हलानुबन्धः । इहोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यति । शत्रुनारीणां हृदि
वाक्स्व दृष्टे वाष्पस्य च दर्शनेन तन्निधानोत्प्रेक्षणस्यौचित्यात्
॥ ८७ ॥

अलभन्त क्षणात्तेषां पुरतः ² परिपन्थिनः ।

धनुषा नमता स्वर्गं वपुषा तु वसुन्धराम् ॥ ८८ ॥

अलभन्तेति—परिपन्थिनः शत्रवः । तेषां यदूनां । पुरतः ।
नमता प्रह्विभवता । धनुषा । क्षणात् सद्य एव । स्वर्गं । अलभन्त ।
नमता । वपुषा तु । वसुन्धरां । अलभन्त । ये प्रतिमटीभूयागतास्ते
सर्वे तथैव ³ निपातिताः, अवनतास्तु यथापूर्वं प्रतिष्ठापिता इत्यर्थः
॥ ८८ ॥

घूर्जरान् पारशीकांश्च प्रागेव भूतकीकृतान् ।

¹ अपश्चात्पदविन्यासानकरोद्ग्रयायिनः ॥ ८९ ॥

घूर्जरानिति—प्रागेव भूतकीकृतान् प्रागेव दूतमुखेन कर्मकर-
बद्धशंखदीकृतान् । ¹ अपश्चात्पदविन्यासान् धीरत्वाद्युद्देशे भयप्रयुक्तपश्चा-
त्पदविक्षेपरहितान् । ² घूर्जरान् पारशीकांश्च देशविशेषगतान् राज्ञः ।
अग्रयायिनः स्वसेनायाः पुरस्सरान् । अकरोत् । घूर्जगदिशब्दा
देशविशेषवाचिनः, तत्तद्देशक्षत्रियाणामपि वाचकाः । एतदमेअप्यनु-
सन्धेयम् ॥ ८९ ॥

मध्यदेशं वशीकृत्य योगीच प्रथमं मनः ।

प्रत्यन्तबहिरक्षाणि ³ त्याजितार्थान्यथाकरोत् ॥ ९० ॥

मध्यदेशमिति—योगी । मन इव । प्रथमं । मध्यदेशं —

“ ⁴ हिमवद्दिग्ध्ययोरन्तर्यत्वाभिनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ’ ॥

इत्युक्तलक्षणं । वशीकृत्य स्वाधीनीकृत्य । अथ । प्रत्यन्ताः पर्व-
न्तदेशाः बहिरक्षाणि बहिरिन्द्रियाणीव तानि त्याजितार्थानि त्याजित-
वनानि । अकरोत् । इन्द्रियपक्षे अर्थाः रूपादिविषयाः ॥ ९० ॥

गृहीतचरमाम्भोधीन् गरुत्मानिव अग्रसे ।

घन्विनस्तुरगोपेतान् विमुखान् भुजगानिव ॥ ९१ ॥

गृहीतेति—सः । गृहीतचरमाम्भोधीन् आश्रितपश्चिमसमुद्रान् ।
विमुखान् भगान् । तुरगोपेतान् घन्विनः हयसादीनस्तुरगजान् ।

¹ अपश्चात्पद—स. छ. ² घूर्जरान्—स. ³ त्याजितार्थानि सोऽकरोत्—स.

वे. मु. ⁴ हिमवद्दिग्ध्ययोरन्तर्यत्वाभिनशनादपि—

गरुत्मान् गरुड इव । तमुद्रं अविष्टान् विविधमुत्सान् भुजगान् सर्पानिव ।
जग्रसे अस्तप्राथानकरोत् । उपमालङ्कारः ॥ ९१ ॥

यदवस्तत्र निस्त्रासा यवनैः स्तनयिन्नुभिः ।

शैला इव दधुर्भीमां शरवृष्टिमुदीरिताम् ॥ ९२ ॥

यदवहति—तत्र । यदवः । स्तनयिन्नुभिः मृत्युभिः, मृत्युवद्
क्षैरैः । यवनैः यवनाख्यदेशस्य राजभिः । उदीरितां क्षिप्तां । भीमां
शरवृष्टिं बाणवृष्टिं । निस्त्रासा निर्भयास्सन्तः । दधुः । शैला इव । यथा
शैलाः स्तनयिन्नुभिः मेघैरुदीरितां शरवृष्टिं जलवृष्टिं निस्त्रासा निश्चला
वधति तद्वदित्यर्थः । “स्तनयिन्नुर्वारिवाहे तत्स्वने मृत्युरोगयोः” इति
विश्वः । त्रसिषातोश्चलनमप्यर्थः इति ‘चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चरा-
चरम्’ इत्यत्र त्रसशब्दं चरेऽपि ^१ व्युदपादयत् ॥ ९२ ॥

रक्तचन्दनदिग्धास्ते यशोभिस्सग्विणस्तदा ।

जयश्रीपरिरम्भार्थं नैपथ्यमिव भेजिरे ॥ ९३ ॥

रक्तेति—तदा । रक्तमेव चन्दनं तेन दिग्धाः । यशोभिः ।
सग्विणः मान्यवन्तः । ते यादवाः । जयश्रीपरिरम्भः अर्थः प्रयोजनं वस्तु
तत् । नैपथ्यं प्रसाधनं । भेजिर इव ॥ ९३ ॥

कपिचूषिततालाभैः कृत्तैर्यवनमूर्धभिः ।

दृष्टो कालभृत्यानां दक्षपिण्डेव मेदिनी ॥ ९४ ॥

कपीति—मेदिनी रणभूमिः । कृत्तैः छिद्यैः । अत एव कपि-
चूषिततालाभैः । कपिमृहीतरसतालफलसमाकृतिभिः । यवनानां मूर्धभिः ।
कालभृत्यानां यमभटानां । दक्षाः पिण्डाः उपहारपिण्डाः यस्यां
तथाभूतेव । दृष्टो दृष्टा ॥ ९४ ॥

पीते यवनसैन्यान्धौ तत्कोपवदवाग्निना ।

शकाद्याशरणं जग्मुश्शङ्कातङ्गेन सात्यकिम् ॥ ९५ ॥

पीत इति—तस्य सात्यकेः कोप एव चट्वाग्निरौर्वानलः तेन ।
यवनसैन्य एवान्धौ । पीते सति शकाद्याः शकदेशराजप्रभृतयः ।
शङ्कया भाव्यनर्थ^१वितर्केण य आतङ्गो भयं तेन । सात्यकिं । शरणं ।
जग्मुः ॥ ९५ ॥

प्रवालपल्लवास्तीर्णा रत्नपुष्पोधकर्बुराम् ।

विहारपदवीं मेने बेलामपरवारिधेः ॥ ९६ ॥

प्रवालेति—प्रवालान्येव पल्लवास्तैरास्तीर्णा । रत्नान्येव पुष्पाणि
तेषामोषेन समूहेन कर्बुरां नानावर्णा । अपरवारिधेः पश्चिमसमुद्रस्य ।
बेला । विहारपदवीं विहरणमार्गं । मेने । राज्ञां विहरणार्थो हि मार्गः
पल्लवास्तीर्णः प्रकीर्णपुष्पश्च भवति ॥ ९६ ॥

प्रचेतसाऽपि दुष्प्रापैः प्रवालमणिमौक्तिकैः ।

तं पोतवणिजस्तत्र प्रभूतैः पर्यतोषयन् ॥ ९७ ॥

प्रचेतसेति—तत्र समुद्रबेलायां । पोतवणिजः पोतः यानपात्रं
समुद्रयानसाधनविशेषः तल्यधाना वैश्याः । प्रचेतसा वरुणेनापि ;
समुद्रमणितिष्ठताऽपीति भावः, दुष्प्रापैः कृच्छ्रेण प्राप्तव्यैः । प्रभूतैः
प्रभुरैः । प्रवालमणिमौक्तिकैः विद्रुमैरिन्द्रनीलादिरत्नैः मुक्ताफलैश्च तं
सात्यकिं । पर्यतोषयन् पारितुष्टं चक्रुः ॥ ९७ ॥

^१ वितर्केणतङ्गे—घ. ट.

निर्धूतनिगमास्तत्र नैगमानपरान्तजान् ।

स वैद्य इव दुर्व्याधीन् दुर्जयान्^१जयद्विभुः ॥ ९८ ॥

निर्धूतेति—तत्र समुद्रवेलायां । ^२स विभुः सात्याकिः । अपरान्तजान् पाश्चात्यदेशभवान् । “अपरान्तास्तु पाश्चात्याः” इति वादवः । दुर्जयान् यवनप्रायतया कृच्छ्रेण जेतव्यान् निर्धूतनिगमान् स्वसैनिकैर्ध्वस्तवणिकपयान् । “निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिकपथे” इति यादवः । नैगमान् वणिजः । “वैदेहकस्तार्क्षवाहो नैगमो वणिजो वणिक्” इत्यमरः । वैद्यः । दुर्व्याधीन् कृष्णादीनिव अजयत् ॥ ९८ ॥

विहरन्वारुणीभाजा स वीरो विजयश्रिया ।

बभूव^३ बर्बरस्त्रीणां परिदेवनदेशिकः ॥ ९९ ॥

विहरमिति—वारुणीभाजा प्रतीचीभाजा । विजयश्रिया सह । विहरन् । स वीरः । ^४बर्बरस्त्रीणां ^५बर्बरदेशवनिजानाम् । परिदेवनदेशिकः विहापस्याचार्यः । बभूव, तत्पतीनां हननेनेति भावः । यथा वारुणीपानमसया कयाचित् स्त्रिया रममाणः तदन्यासां शोकं जनयति तद्वदिति गम्यते ॥ ९९ ॥

उदनश्रान्त वार्ष्णेयाः कुन्तलान् समरश्रुयान् ।

प्रवालैरपराम्मोधेरान्त्रैरिव समुद्रतैः ॥ १०० ॥

उदनश्रान्तेति—वार्ष्णेयाः वृष्णिवंश्याः । समरश्रुयान् युद्धेन शिथिलान् । कुन्तलान् केशान् । ^६अपराम्मोधेः समुद्रतैः । आन्त्रैः दीर्घमांसविशेषैरिव स्थितैः । प्रवालैर्विद्रुमलज्जभिः । उदनश्रान्त ऊर्ध्वमवधन् । प्रवालानामान्त्रत्वोत्प्रेक्षणात् अम्मोधेरावसारत्वं व्यज्यते ॥ १०० ॥

^१ जयद्विभुः—सह. ^२ स प्रभुः—घ. ड. ^३ बर्बर—प्र. मु. कम्बर—घ. ड.

^४ अपराम्मोधेस्तमुद्रतैरान्त्रै—घ. ड.

ततो विलुलितम्लेच्छः पश्चिमोदधिवेलया ।

अनिलप्रेयसीमाशाममनुष्यपदं ययौ ॥ १०१ ॥

तत इति—ततः अनन्तरम् । विलुलिता उपसृदिता म्लेच्छाः
किरातादयः येन स सात्यकिः । पश्चिमोदधेर्वेलया । अमनुष्यपदं
मनुष्याणामविषयं, मानुषागम्या अनिलस्य प्रेयसीमाशां पश्चिमोत्तरां
दिशम् ययौ ॥ १०१ ॥

हारीतहरितैस्तत्र महार्घैर्मगिराशिभिः ।

गृहीतैरन्वगृह्यन्त तेन पोतोपजीविनः ॥ १०२ ॥

हारीतेति—तत्र वायुदिशि । तेन सात्यकिना । हारीताः पक्षि-
विशेषाः तैरिव हरितैः हरिद्वर्णैः । महार्घैः महामूल्यैः । गृहीतैः
कर्त्तव्येनोपातैः । मगिराशिभिः गारुडरत्नकूटैः । पोतमुपाश्रित्य
जीवन्तीति पोतोपजीविनः सांयानिका वणिजः, अन्वगृह्यन्त अनु-
गृहीताः ॥ १०२ ॥

पश्चिमां दिशमाक्रम्य प्राङ्मुखं रथमास्थितम् ।

विपरीतगतिं सूर्यमुदीच्यास्तमजानत ॥ १०३ ॥

पश्चिमामिति—पश्चिमां दिशम् । आक्रम्य जित्वा । प्राङ्-
मुखं रथमास्थितम् । तं सात्यकिम् । उदीच्या अनाः । विपरीत-
गतिम् । सूर्यं अजानत अमन्यन्त ॥ १०३ ॥

स कृष्णवर्त्मविहृतिर्युगान्त इव संयुगे ।

अमित्रलोकमदहदीप्तहेतिगणोत्पणः ॥ १०४ ॥

स इति—कृष्णवर्त्मनि ^१कृष्णोपदिष्टे मार्गे विहृतिर्यस्य स
संयुक्तः । कृष्णवर्त्मनोऽमेविहृतिरिव विहृतिर्यस्येत्यपि प्रतीयते, वीस-

^१ कृष्णोपदिष्टे—य.

हेतिगणोरुक्षणः ^१ उज्ज्वलैरायुधगणैस्तकटः । पक्षे हेतयो ज्वालः । सः
सात्यकिः । युगान्त इव मलयकाल इव । संयुगे युद्धे । अमित्र-
लोकं शत्रुजनम् । अवहत् निपातितवानित्यर्थः । यथा युगान्ते
विभ्रम्यितः कालमिलोकं दहति तद्वदिति भावः ॥ १०४ ॥

अनभ्रविद्युत्प्रतिमास्सायकास्तस्य धन्विनः ।

अभवन् दूषणनारीणामभ्रवर्षपुरस्तराः ॥ १०५ ॥

अनभ्रेति—धन्विनः ^२ धनुष्मतः । तस्य सात्यकेः । अनभ्र-
विद्युत्प्रतिमाः मेघस्थानीयस्य कस्यचिदाश्रयस्याभावान्मेघरहिततटिस्त-
दृशाः । सायकाः । दूषणनारीणां । अभ्र^३वर्षपुरस्तराः । अभवन् ।
मेघरहितास्तटितः मादुर्भूय वृष्टिमुपपादयन्तीति चित्रमिति भावः ।
॥ १०५ ॥

द्विषतो देवदृश्येषु रणरङ्गेषु दीव्यतः ॥

ताण्डवं ग्राहयामास निपातितशिरोधरान् ॥ १०६ ॥

द्विषत इति—देवैः ^४ सामाजिकस्थानीयैः दृश्येषु । रणरङ्गेषु
^५ रणखलेषु । रणशब्देन नृत्यस्थानान्यपि प्रतीयन्ते । "रणो रणखले
रगे नृत्यस्थाने प्रपुण्यपि" इति विश्वः । दीव्यतः युद्धेन
क्रीडतः । निपातितशिरोधरान् तदैव स्वेन निपातितकण्ठान् ।
द्विषतः । ताण्डवं । ग्राहयामास शिक्षितवानिति व्याख्येयम् । तथा
च बुद्धयर्थत्वाद्भिकर्मकत्वम् । ताण्डवप्रयोजकत्वमात्रेण ^६ तच्छिक्षकत्वा-
रोपः ॥ १०६ ॥

^१ उज्ज्वलपुत्र-घ. ट.

^२ धन्विश्रेष्ठस्य तस्य-घ.

^३ वर्षस्य पुर-घ.

^४ सामाजिकस्थानीयैः-घ. ट.

^५ रणखलेषु-घ. ट.

^६ तच्छिक्षकत्वादिरोपः-घ.

अपरस्परसापेक्षानतूणरिप्रकाशकान् ।

अशंसत्प्रतियोधानप्यवधीरितजीवितान् ॥ १०७ ॥

अपरस्परेति—अपरस्परसापेक्षान् असहायशूरत्वादन्योन्यनिर-
पेक्षान् । अतूणीरप्रकाशकान् परावृत्त्यभावात्परेषु तूणीराणामप्रकाशकान्
अवधीरितजीवितान् अनादृतप्रमाणान् । प्रतियोधानपि । अशंसत्
अस्माधत् । गुणैकपक्षपातिनां स्वकीयपरकीयभेदो नास्तीत्यस्माधत्तेति
भावः ॥ १०७ ॥

महान्तो मण्डलं चेर्मुध्येप्रतिबलं द्विपाः ।

प्रलयोदन्वदावर्ते भ्रमन्त इव पर्वताः ॥ १०८ ॥

महान्त इति—मध्येप्रतिबलं प्रतिपक्षबलस्य मध्ये । महान्तः
उन्नताः । द्विपाः गदुसैन्यगजाः ॥ प्रलयोदन्वदावर्ते प्रलयार्णवजलत्रमे ।
भ्रमन्तः । पर्वता इव । तत्र मण्डलं यथा तथा । चेरुः चरन्ति स्म ।
प्रतिपक्षहननं कुर्वन्त इति भावः ॥ १०८ ॥

तत्र सैन्यरजश्चक्रे प्रतीचीरपि बाहिनीः ।

असमाहितबुद्धीनां चिचवृत्तीरिवाविलाः ॥ १०९ ॥

तत्रेति—तत्र उदग्देशे । सैन्यरजः । प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखीरपि ।
बाहिनीः नदीः । असमाहिता अनेकाम्रीकृता बुद्धिर्वैस्तेषां । चिच-
वृत्तीरिव । आविलाः । चक्रे । यथा रजोगुणः प्रत्यगात्माभिमुखीरप्य-
समाहितमनसां चिचवृत्तीराविलाः करोति, तद्वदित्यर्थः ॥ १०९ ॥

आसमुक्तं पुनस्तत्र सिन्धुकाम्भोजयोषिताम् ।

अधुबिन्दुभिराबन्धि मौक्तिकस्तनमण्डनम् ॥ ११० ॥

आसेति—तत्र । सिन्धुकाम्भोजयोषितां सिन्धुदेशस्य
काम्भोजदेशस्य च स्त्रीणां । अधुबिन्दुभिः । आसमुक्तं भवेन विसृष्टं,

मणिदोषरहितं च । मौक्तिकस्तनमण्डनं । पुनरपि । आवन्धि आवद्धम् ।
 प्राक्कासाः १ त्रासमुक्तं मौक्तिकस्तनमण्डनमासीत्, स्वपत्नीनां^२
 हन्तने सति अश्रुबिन्दुमण्डनरूपं तथैवासीदिति पुनरदशब्दार्थः
 ॥ ११० ॥

अकृष्टपच्यधुसृणाभच्छिन्नौषमहापगाम् ।

अधर्मम्लपितारण्यामनघां भुवमन्वभूत् ॥ १११ ॥

अकृष्टेति—कृष्टदेशे पच्यमानि, “राजसूय” (पा. सू. ३-१-११४) इत्यादिना उक्तार्थे निपातः, अकृष्टपच्यानि कर्षणयत्नं विना स्वयमेवोत्पद्य पचेष्टिमानि, धुसृणानि कुङ्कुमानि यस्यां । अच्छि-
 न्नौषाः अविच्छिन्नप्रवाहाः महापगाः चन्द्रभागादयो यस्यां । अत एवाधर्मम्लपितानि निदाघेनाशोषितान्यरण्यानि यस्यां सां । अनघां रण्यां । भुवं काश्मीरभूमिं । अन्वभूत् अन्वमुह्य ॥ १११ ॥

अश्वीथस्त्रुरनिष्पिष्टभूधरक्षोदभूयसा ।

राजवीधीसमां चक्रे रजसा बालुकां नदीम् ॥ ११२ ॥

अश्वीयेति—अश्वानां समूहो अश्वीयं “केशाश्वाम्या यन्-
 छावन्यतरस्याम्” (पा. सू. ४-२-४८) इति समूहार्थे छप्रत्ययः,
 तस्य स्त्रुरः निष्पिष्टानां क्षुण्णानां भूधराणां क्षोदैश्वर्यैः^३ भूयसां
 बहुलेन । रजसा सेनापरागेण । बालुकां बालुकाख्यां । नदीं । राज-
 वीधीसमां चक्रे राजवीधीवत्समीचकार ॥ ११२ ॥

१ ततः स्वपत्नीनाम्—घ. ट. २ राजसूयधर्ममूषोपस्थकुम्भकृष्टपच्यधुसृणाः
 (पा. सू. ३-१-११४) इति सूत्रेणेति यावत्. ३ भूयसा रजसा—घ. ट.

ग्रामणेरीव तैस्तस्य सैनिकैरवरोचिताः ।

स्त्रियः पुरुषधर्माणस्त्रीत्वमेवोपलम्बिताः ॥ ११३ ॥

ग्रामणेरिति—पुरुषधर्माणः पुरुषाणां धर्मा इव धर्मा युद्ध-
करणादयो ^१ यासां ताः । स्त्रियः स्त्रीदेशे विद्यमानाः स्त्रियः । ग्रामणे-
रिव पत्युरिव । “ग्रामणिः पतिमुख्ययोः” इति रत्नमाला । तस्य
सात्यकेः । तैः शूरतया प्रसिद्धैः । सैनिकैः सेनाभटैः । अवरोचिताः
^२ अवरोधमन्तःपुरं प्रापितास्तस्यः । स्त्रीत्वमेव स्त्रीभावमेव । उपल-
म्बिताः प्रापिताः ॥ ११३ ॥

बलेन महताऽऽस्कन्ध मैनाकपितरं गिरिम् ।

प्रलयोदन्वदारोहमाकालिकमलम्भयत् ॥ ११४ ॥

बलेनेति—महता । बलेन सैन्येन । मैनाकस्य पितरं
गिरिं हिमवन्तं । आस्कन्ध आक्रम्य । आकालिकं अकालभवं । प्रलयो-
दन्वदारोहं प्रलयार्णवस्यारोहणं । अलम्भयत् अगमयत् ॥ ११४ ॥

^३ समाजमिव शैलानां विश्वरूपमिव प्रभुम् ।

उत्तम्भनमिव व्योमः स निदध्यौ सकौतुकम् ॥ ११५ ॥

समाजमिति—सः सात्यकिः । शैलानां समाजमिव सर्व-
शैलसमाहारमिव । विश्वरूपं धृतवैराजरूपं । प्रभुं विष्णुमिव । व्योमः ।
उत्तम्भनं आधारस्तम्भमिव च स्थितं । ॥ हिमवन्तम् । सकौतुकम् ।
निदध्यौ पश्यति स्म । वैपुल्यतुङ्गत्वाभ्यामित्यमुल्लेखः । उल्लेखाद्व-
सन्देशात्साधकान्मध्यम इवशब्दोऽपि सम्भावनापर इति तत्राप्युल्लेखैव
॥ ११५ ॥

^१ यासां तपोक्ताः—छ. ^२ अवरोधं निरोधं^३ इत्यर्थान्तरमप्यत्र प्रतीयते.

^३ समाजमिव—प्र. दे. सु. ^४ धृतवैराजरूपं—छ. ^५ मिव विश्वं—छ.

श्वशुरं भूतनाथस्य स्कन्दमातामहं गिरिम् ।
प्रसूतिं सर्वरत्नानां पृथिवीधेनुतर्णकम् ॥ ११६ ॥

श्वशुरमिति—भूतनाथस्य पशुपतेः । श्वशुरम् । स्कन्द-
मातामहं । सर्वरत्नानां प्रसूतिं उत्पत्तिस्थानं । पृथिव्येव धेनुः तस्याः
तर्णकं वत्सम् । गिरिं हिमवन्तं, सकौतुकं निदध्याविति पूर्वेणान्वयः ।
श्वशुरं भूतनाथस्येत्यनेनैव सिद्धस्य स्कन्दमातामहत्वस्य कण्ठोक्तिः
तेनापि रूपेण गिरेर्गौरवं प्रकाशयितुम् । पुरा गोरूपधरां पृथिवीं
हिमवन्तं वत्सं कृत्वा घातुराक्षादीनि गिरयो दुदुहुरिति प्रयुचरितकथाऽ-
त्रानुसन्धेया ॥ ११६ ॥

गृहीतास्त्याजितग्रासा मेनापतिवनौकसः ।
मार्गमादिदिशुस्तस्य बह्वेरिव समीरणाः ॥ ११७ ॥

गृहीता इति—सैनिकारोहणमार्गप्रदर्शनाय गृहीताः ।
त्याजितग्रासाः त्याजितवधादिभयाः । मेनायाः पत्युर्हिमवतो वनमोको
येषां ते किरातादयः । तस्य सात्यकेः । समीरणाः । बह्वेरिव । मार्गमादि-
दिशुः हिमवदधित्यकारोहणमार्गं प्रदर्शयामासुः ॥ ११७ ॥

तमारुह्य निरैश्वन्त जिघृक्षन्त इवान्धकाः ।
विकल्पितरवीन्द्रप्रीन्मेरुकैलासमन्दरान् ॥ ११८ ॥

तमारुह्येति—अन्धकाः अन्धकवंश्या यादवाः । तं हिमवन्तम् ।
आरुह्य, विकल्पितास्तज्ञातविकल्पा रवीन्द्रमयो यैस्तान्, तेजस्वय-
सदृशान् । मेरुकैलासमन्दरान् जिघृक्षन्तः ग्रहीतुमिच्छन्त इव ।
निरैश्वन्त सत्पुण्यातिरेकमपश्यन्नित्यर्थः ॥ ११८ ॥

^१ ददर्श गगनं तत्र दिवाऽपि व्यक्ततारकम् ।

गौरीहारमणिप्रख्यैर्गङ्गानिर्झरशीकरैः ॥ ११९ ॥

ददर्शेति—तत्र हिमवति । गौरीहारमणिप्रख्यैः पार्वत्या हार-
मणीनां सदृशैः । गङ्गानिर्झरशीकरैः गङ्गाप्रपातोत्थितैरम्बुकणैः ।
दिवाऽपि । स्पष्टतारकं व्यक्तनक्षत्रं, नक्षत्रैरिव शीकरैर्व्याप्तम् । गगनम् ।
ददर्श । सात्यकिरिति शेषः, ददर्शेत्येकवचनात् । अनन्तरत्नप्रभवस्य
पर्वतसंज्ञस्य दुहितुरत्यन्तमभिजाता हारमणयः सम्भवन्तीति गौरीहार-
मणिप्रख्यैरित्युक्तम् ॥ ११९ ॥

सुभगां किञ्चरीणां च स्वगुणामोदमेदुराम् ।

गीतिं ^२ निश्चामयामास गजशार्बूलकर्षणीम् ॥ १२० ॥

सुभगामिति—स्वगुणानां विक्रमादीनामामोदः ^३ सौरभं तेन
मेदुरां सान्द्रकिष्कां । सुभगां मनोज्ञां । अत एव गवानां शार्बूलानां
च गीतिरसानभिज्ञानां तिरश्चामपि कर्षणीं । किञ्चरीणां । गीतिं ।
निश्चामया^४मास आकर्णयामास । चकारः ^५ पूर्वश्लोकक्रियासमुच्चये
॥ १२० ॥

गुहासु ^६ यमिनां मेने सैन्यघोषमशृण्वताम् ।

शृण्वतामपि सिंहानां समं सामि^७निर्मालनम् ॥ १२१ ॥

गुहास्विति—गुहासु कन्दरासु । सैन्यघोषमशृण्वतां योगिनां ।
तं शृण्वतां सिंहानां च । समं एक^८रूपम् । सामिनि^९मीलनं । मेने ।

^१ ददर्श—प्र. दे. सु.

^२ निश्चामयामास—प्र. दे. सु.

^३ सौरभं च वा

कथनं तेन मेदुरां सान्द्रां सैन्यकिष्कां—छ. ^४ मास शृण्वत—च. ^५ पूर्वश्लोकसमुच्चये—

च. छ. ^६ यमिनां मेने—दे. सु. ^७ सामि निर्मालितं—प्र. दे. सु. ^८ एककां—

प्र. ^९ निर्मालितं—प्र. दे. सु.

चित्तस्य ध्येयैकपरतया महान्तमपि सैन्यघोषमशृण्वतां योगिनां श्रुत्वाऽ-
प्यलक्ष्मीकुर्वतां सिंहाणां च नेत्रमीलनमेकरूपमिति विचारितवानित्यर्थः
॥ १२१ ॥

^१ अपश्यत्तत्र दूरस्थमन्तिकस्थमिवोन्मुखः ^२ ।

कैलासं किन्नरेन्द्रस्य कीर्तिकन्दमिवोत्थितम् ॥ १२२ ॥

अपश्यदिति—तत्र हिमवच्छिखरे । अवलत्वात्किन्नरेन्द्रस्यो-
त्थितं, कीर्तः कन्दमिव स्थितम् । कैलासं । दूरस्थमपि अतिदूरे तिष्ठन्त-
मपि । अत्युन्नतत्वात् अन्तिकस्थमिव । उन्मुखः उन्नामितमुखस्सन् ।
अपश्यत् ॥ १२२ ॥

चमरान् सिंहशाबांश्च गन्धनाभिमृगानपि ।

जगृहुस्तत्र वार्ष्णेयाः प्रियासम्प्रीणनार्थिनः ॥ १२३ ॥

चमरानिति—तत्र । वार्ष्णेयाः वृष्णि^१वंश्या राजानः ।
प्रियासम्प्रीणनार्थिनः स्वमेवसीनां सन्तोषमर्थधनानास्सन्तः ।
चमरान् बालमृगान् । सिंहशाबान् सिंहशिशून् । गन्धनाभिमृगान्
कस्तूरीमृगानपि । जगृहुः, तासां क्रीडनार्थमिति भावः ॥ १२३ ॥

गुञ्जाहारमृतः श्यामा ^२ बहोऽल्लासितकुन्तलाः ।

प्रवालवसनाः प्रेक्ष्य जहसुश्शबराङ्गनाः ॥ १२४ ॥

गुञ्जेति—गुञ्जाहारमृतः गुञ्जाबीजकृतान् हारान् विभ्रतीः,
श्यामाः श्यामलवर्णाः । बहोऽल्लासितकुन्तलाः नयूरपिच्छशेखरैर्घोषितो-
लकाः, प्रवालवसनाः पल्लवान्बराः । शबराङ्गनाः । प्रेक्ष्य । जहसुः ।
वार्ष्णेयाः कर्तारः । वेषविकारादिति भावः ॥ १२४ ॥

^१ अपश्यत्तत्र—अ. मु.

^२ भिवोन्मुखाः—अ. मु.

^३ बंशराजानः—अ.

^४ किनः प्रेयसीनां—अ. ^५ बहोऽल्लासित—अ. अ.

शिवरासपरिष्कारैस्सैन्यद्विपमदैर्बभौ ।

कल्कितः श्माभृतां नाथः कस्तूरीस्थासकैरिव ॥ १२५ ॥

शिवरेति—शिवराष्यंसाः स्कन्वा इव तेषां परिष्कारैः ।

सैन्यद्विपानां मदैः मदजलैः । कल्कितः ^१मलिनितः, श्यामलितः ।

श्माभृतां नाथः पर्वतेन्द्र एव राजेन्द्रः । कस्तूरीरूपैः स्थासकैः अङ्ग-

क्षिप्तगन्धद्रव्यै राजोचितैः । कल्कित इव बभौ ॥ १२५ ॥

भुत्वा गिरिगुहानूक्तं तत्सैन्यगजगर्जितम् ।

अपि ^२सिंहाः पलायन्त वन्यद्विरदभेदिनः ॥ १२६ ॥

भुत्वेति—गिरिगुहानूक्तं प्रतिध्वनिना अनूदितं । तस्य

सात्यकेः सैन्यगजानां गर्जितं बृंहितम् । भुत्वा । वन्यद्विरदभेदिनः

वन्यगजभेदनशीलः । सिंहा अपि । पलायन्त । ^३किमुतान्ये सस्ता

इति भावः ॥ १२६ ॥

प्रदीप्तरत्नशिरसं प्रालेपपरिपाण्डुरम् ।

प्रदक्षिणं व्यतीयाय शेषयित्वा महीधरम् ॥ १२७ ॥

प्रदीप्तेति—प्रदीप्तरत्नानि शिरांसि शृङ्गाणि यस्य तं । प्रालेपैः

परितः पाण्डुरम् । महीधरं भुवो धारकं हिमवन्तम् । शेषयित्वा, अव-

शेष्य, बहिर्भाव्य । प्रदक्षिणं व्यतीयाय भुवं प्रदक्षिणं यथा तथा व्यति-

कान्तवान् । अथवा उभयतस्समुद्रं प्रविष्टस्य हिमवतः कात्स्न्येन

^१ मलिनितः श्माभृतां—छ. ट. ^२ अथवासिंहपदस्य शिरासिर्गतासिंहरत्नाद्य,

वन्धत्यतिस्पर्धिगजवृक्षं प्रतिध्वनिबहुलं शिरासिर्गतानां सिंहानामपि भयानकमिति
गुहाद्य धमिनां इति श्लोके तु गुहान्तर्गतसिंहरत्नमिति तत्र सैन्यपदेन गजानामविवक्षणमिति
वाङ्मन्युपेत्य कथंचित्प्रीत्यामानो विरोधः परिहार्यः । अनयोः श्लोकयोरन्यतरः प्रक्षिप्तो
वा ज्ञाप्य. ^३ किमुतान्य इति—छ. ट.

प्रदक्षिणीकर्तुमशक्यत्वात्, पूर्वापरभागयोः किञ्चिदवशेष्य ¹ तमेव व्यतीयायेति योजना । शेषयित्वेत्यनेन शेषं नाग्राजं कृत्वेत्यपि प्रतीयते । विशेषणानि तत्रापि योज्यानि ॥ १२७ ॥

अथ कस्तूरिकामोदैरधिवासितभूधरान् ।

यशसाऽऽवास्य नेपालान् यदुवीरः ² स्वदेशयत् ॥ १२८ ॥

अथेति—अथ उत्तरदिग्बिजयानन्तरम् । यदुवीरः सात्यकिः । कस्तूरिकानां कस्तूरीमृगाणां आमोदैः परिमलैः । अधिवासितभूधरान् भूधरं परिमलीकृताः पर्वता येषु तान् । नेपालान् देशविशेषान् । ³ यशसा आवास्य कीर्त्या परिमलीकृत्य । ⁴ स्वदेशयत् स्वदेशवत्त्वाधीनानकरोत् ॥ १२८ ॥

पर्वतेन्द्रप्रतिनिधीन् प्रागुत्तरमहीधरान् ।

सुप्रतीकविषाणाग्रैरवैक्षत गवाक्षितान् ॥ १२९ ॥

पर्वतेन्द्रेति—पर्वतेन्द्रप्रतिनिधीन् हिमवत्सदृशान् । सुप्रतीकस्य ईशानदिग्भाजस्य विषाणाग्रैः । गवाक्षितान् गवाक्षवतः कृतान्, वप्रकीडया छिद्रितान् । प्रागुत्तरान् प्राक्सदृशरितान् उत्तरान् ईशानदिग्भाजान्महीधरान् । अवैक्षत ॥ १२९ ॥

द्वीपपर्वतदुर्गेषु द्विपसिंहनिभान् द्विषः ।

सङ्ग्राममृगयास्थायी जग्राह च जघान च ॥ १३० ॥

द्वीपेति—सङ्ग्राममृगयास्थायी सङ्ग्रामो मृगयेव तत्र साधुस्थितिमान् । ⁵ साधुकारिणि णिनिप्रत्ययान्तो निपातः । द्वीपपर्वतदुर्गेषु दुराकम-

¹ तमेव प्रदक्षिणं व्यती—च. ² स्वदेशयत्—दे. सु. ³ यशसा वक्त्र कीर्त्या—अ. ड. ⁴ 'अस्वदेशयत्' इति शुद्धः पाठः स्यात्. ⁵ 'साधुकारिणि णिनिप्रत्ययः' इति पाठेनात्र भाव्यम्. 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (श. २. २८). इति वातिकेन णिनिप्रत्यय इति तदाशयः.

पुरेषु । द्विपार्श्वनिमान् । द्विषः जग्राह च जघान च द्विपानिव काञ्चि-
जग्राह सिंहानिव काञ्चिजघान च । युद्धादन्यत्र राक्षसं राजा न वध्या
इति शास्त्रमर्यादा ॥ १३० ॥

प्रभञ्जन इवाम्भोदान् पक्षीन्द्र इव पञ्चगान् ।

प्राच्यान् प्रच्यावयामास पञ्चवक्त्र इव द्विपान् ॥ १३१ ॥

प्रभञ्जन इति—वायुरम्भोदानिव । पक्षीन्द्रः पञ्चगानिव ।
पञ्चवक्त्रः सिंहो द्विपानिव । प्राच्यान् । प्रच्यावयामास । केषाञ्चिदुत्सारणेन
अन्येषां ग्रहणेनापरेषां हननेन च सर्वानपि स्थान^१च्युतानकसोदिस्थुप-
मात्रयतात्पर्यम् ॥ १३१ ॥

शोषितप्राच्यजलाघिशौर्यबाहववह्निना ।

ससर्ज तद्वधूचिषेष्वाशोष्यं शोकवारिधिम् ॥ १३२ ॥

शोषितेति—शौर्यमेव बाहववह्निस्तेन । शोषिताः प्राच्या एव
जलधयो येन स सात्यकिः । तद्वधूनां प्राच्यस्त्रीणां । चितेषु । अशोष्यं ।
शोकमेव वारिधिम् । ससर्ज ॥ १३२ ॥

यदूनां हेतयस्तत्र क्षुब्धशोणितपाटलाः ।

प्रतापज्वलनज्वालासम्पदं प्रतिपेदिरे ॥ १३३ ॥

यदूनामिति—तत्र प्रादेशे । शत्रूणां शोणितैः पाटला अरुण-
वर्णाः । यदूनाम् । हेतयः शस्त्राणि । प्रतापज्वलनस्य ज्वालायास्सम्पदं
श्रियम् । प्रतिपेदिरे प्रापुः । प्रतापामिज्वाला इव वसुरित्यर्थः ॥
॥ १३३ ॥

कृपाणिकामिः कुरुराः कम्पिताभिरकम्पयन् ।

द्विषतां तद्वधूनां च चित्तदक्षिणलोचने ॥ १३४ ॥

कृपाणिकामिरिति—कुरुराः कुरुरवंश्याः । कम्पिताभिः ।

कृपाणिकामिः सद्गौः द्विषतां तद्वधूनां च चित्तदक्षिणलोचने । अकम्पयन् ।

वथाक्रममन्वयः । चित्तस्य कम्पो भयं, लोचनस्य स्फुरणम् ॥ १३४ ॥

विजडुर्यादवास्तत्र विबुधस्त्रीवरप्रदाः ।

शराणां लक्षदातारश्शत्रुसम्मतविक्रमाः ॥ १३५ ॥

विजडुरिति—तत्र प्राग्देशे । यादवाः । विबुधस्त्रीवरप्रदाः

अप्सरसामभिमतपतिप्रदाः । शराणाम् । लक्षदातारः । विषयदातारः ।

शत्रुसम्मतविक्रमाः शत्रूणामपि बहुमानविषयपराक्रमाश्च सन्तः । विजडुः

युद्धकेलिषु विहरन्ति स्म ॥ १३५ ॥

यादवास्तत्र शत्रूणां कृतेषु नूनमप्रतीन् ।

आशातधन्वा दृश्येषु शिरोजालेषु सायकान् ॥

(धकोशेऽधिकमेकं व्याख्यारहितं दृश्यते)

विक्रमप्रभवे तेषां विजयश्रीस्वयंवरे ।

वन्दिकृत्यं द्विषश्चक्रुरप्सरोभिः स्वयंवृताः ॥ १३६ ॥

विक्रममिति—अप्सरोभिः स्वर्गयोषिभिः । स्वयंवरतया वृताः ।

द्विषः सात्यकेशशत्रवः । विक्रमप्रभवे पराक्रमेण सम्भाविते । विजयश्रिमः

जयलक्ष्म्याः । स्वयंवरे । वन्दिकृत्यं स्तुतिपाठकानां कार्यम् । चक्रुः

कृतवन्तः । वन्दिवदस्तुवन्नित्यर्थः ॥ १३६ ॥

१ लक्ष्य-स. २ कृतेषु नूनमप्रतीन्, ॥ अविजयधन्वा व्यकिरत् शिरोजालेषु सायकान्

-प्र. दे. सु. ३ वन्दिकृत्यं द्विष-प्र. दे. सु. ४ द्विषश्चक्रुः स्वर्गयोषित्स्वयंवृताः-ट.

५ विक्रमेति ॥ स्वर्गयोषिभिः अप्सरोभिः स्वयंवरतया-स. ट.

रमापतिपदोत्पन्ना रत्नाकरपतिवराः ।

पुण्यां सरितमासीदत्पुरभिन्मौलिमालिकाम् ॥ १३७ ॥

रमापतीति—रमापतेः पदादुत्पन्नाम् । रत्नाकरस्य समुद्रस्य पतिवराः, स्वयंवरप्रवृत्ता पतिवरोच्यते । ‘संज्ञायां भृतृवृत्ति’ (पा. सू. ३-२-४६) इत्यादिना लृश्, मुमागमश्च । पुरभिदो मौलेः किरीटस्य मालिकाम् । पुण्यां पावनीम् । सरितं गङ्गां आसीदत् प्राप्तवान् ॥ १३७ ॥

स मेने जाह्नवीं यान्तीमर्थमेकमिवार्णवम् ।

प्रवाहैर्बहुधा भिन्नैर्भाषाभिरिव भारतीम् ॥ १३८ ॥

स इति—सः सात्यकिः एकमर्थं प्रतिपाद्यमिव । एकमर्णवम् । भाषाभिः संस्कृतादिभिरिव । बहुधा । भिन्नैः । प्रवाहैः । यान्तीम् । जाह्नवीं गङ्गाम् । भारती सरस्वतीम् । मेने । उक्तरूपसाम्यादिति भावः । यद्यप्युपमानोपमेयभाषा^१प्रवाहलिङ्गभेदो दोषः, तथाऽपि नात्यन्तममुं दोषमाद्रियन्ते कवयः । तथा कुमारसम्भवेऽपि दृश्यते —

तस्मिन्नुपायास्सर्वे नः क्रूरे प्रतिदत्तक्रियाः ।

जीर्मेवन्त्यौषधानीव विकारे साजिपातिके ॥

इति ॥ १३८ ॥

(कुमारसम्भवे २-४८)

कृपाणधारातीर्थेन शोधयित्वा कृतागसः ।

त्रिदिवं प्रापयामास वज्रांसिपथगान्तरे ॥ १३९ ॥

कृपाणेति—कृतभागः अपराध एव पापं यैस्तान् —

“आगः किंश्चिपमेनश्च त्रयं पाप्माऽपराधयोः”

इति यादवः । वज्रान् वज्रदेशस्य राज्ञः । त्रिपथगान्तरे गङ्गाया मध्ये, तत्सोतसां मध्यदेशे^२ । कृपाणधारेव तीर्थे तेन । शोधयित्वा । त्रिदिवं

^१ प्रवाहलिङ्गे दोषः—घ. ट.

^२ देहीनान्—छ.

स्वर्गम् । पापयामास । पापिनः पुण्यक्षेत्रे शोचनीया इति
भावः ॥ १३९ ॥

विक्षिपन् भुवि निस्त्रिशो वक्त्रपुष्पाणि वैरिणाम् ।

रणरङ्गनटस्यास्य सूत्रधार इवाभवत् ॥ १४० ॥

विक्षिपन्निति—वैरिणां शत्रूणाम् । वक्त्राण्येव पुष्पाणि । भुवि
विक्षिपन् विकिरन् । निस्त्रिशः खड्गविशेषः । रणरङ्गः रणखल एव
रङ्गः नृत्यस्थानं, तस्मिन् नटस्य । अस्य सात्यकेः । सूत्रधारः—

आसूत्रयन् गुणाजितुः कवेरपि च वस्तुनः ।

रङ्गप्रसाधनप्रौढस्सूत्रधार इहोदितः ॥

इत्युक्तक्षणः पात्रविशेष इव । अभवत् । स हि पुष्पाञ्जलिं विपरीतं
प्रवर्तते ॥ १४० ॥

सैन्यदन्तिमदोपेतैश्शत्रुस्त्रीबाष्पकज्जलैः ।

गङ्गां रविसुतां चक्रे यशसा तां च तन्मयीम् ॥ १४१ ॥

सैन्येति—सैन्यदन्तिमदोपेतैः सेनागजमदजलसहितैः । शत्रु-
स्त्रीणां बाष्पकज्जलैः अश्रुसहचरितैरञ्जनैः । गङ्गाम् । रविसुतां नैस्येन
यमुनां । चक्रे । तां यमुनां च । यशसा । तन्मयीं चावस्थेन गङ्गा-
रूपाम् । चक्रे ॥ १४१ ॥

आत्तसारा द्विषस्तत्र मुक्तास्तेन महीयसा ।

अदृश्यन्त यथापूर्वं दन्तिमुक्तकपित्थवत् ॥ १४२ ॥

आत्तसारा इति—तत्र ^१वङ्गदेशे । महीयसा महेन्द्रेण । तेन
सात्यकिना । आत्तसाराः गृहीत^२निसिलोत्तमधनाः । मुक्ताः ^३विमुक्ताः ।

^१ क्षेत्रेषु—घ. ट. क्षेत्रशोचनीया—छ. ^२ वङ्गदेशे—छ. ^३ निसिक्थनाः—घ. ट.

^४ विमुक्तविषः—घ. ट.

द्विषः । दन्तिमुक्तकपित्थवत् । यथापूर्वमदृश्यन्त । दन्तिना मुक्तं कपित्थफलं अन्तस्सर्वात्मना आचसारमपि उपरि यथापूर्वं ^१ दृश्यत इति प्रसिद्धिः ॥ १४२ ॥

पृथुवीचिगणां तीर्त्वा पृथिवीसहजां नदीम् ।

बाधिताशेषगौडेन बलेनार्णवमाद्रवत् ॥ १४३ ॥

पृथुवीचीति—पृथुवीचिगणां पृथुतरङ्गनिकराम् । ^२ पृथिवी-सहजां भगवत्पदोत्पन्नत्वात् । “पद्भ्यां भूमिः” इति श्रुतिः । नदीं गङ्गाम् । तीर्त्वा । बाधिताशेषगौडेन अतिमहत्त्वात्पीडितनिसिल-गौडदेशेन । बलेन सैन्येन । अर्णवं । आद्रवत् अगच्छत् ॥ १४३ ॥

^३ अलभन्त महीपालाः पुरतस्तस्य निर्भयाः ।

नतेन धनुषा नाकं वपुषा च वसुन्धराम् ॥ १४४ ॥

अलभन्तेति—तस्य सात्यकेः । पुरतः । ये निर्भयाः धनु-शरोप्य योद्धुमागताः ते वीराः । नाकमलभन्त स्वर्गं ^४ प्राप्ताः । ये तु क्षरणागतान् रक्षिष्यतीति विश्वासेन निर्भयाः ^५ तं क्षरणमागत्य प्रप्रेष्टुः ते यथापूर्वं प्रतिष्ठापिता इति श्लोकार्थः । ‘अलभन्त क्षणा-शेषाम्’ (२२ सर्गे—८८ श्लो.) इति श्लोकेन गतार्थोऽयम् । प्रायोऽन्यतरः प्रक्षिप्त^६ इति भाति ॥ १४४ ॥

विशन्तो वाहिनीं तस्य त्रिस्रोतसमिवापराम् ।

प्रिदिवं प्रत्यपद्यन्त प्रतियोधा निरागसः ॥ १४५ ॥

विशन्त इति—अपराम् । त्रिस्रोतसं गङ्गामिव स्थिताम् ।

तस्य । वाहिनीं सेनाम् । विशन्तः । प्रतियोधाः । निरागसः

^१ दृश्यमिति—ख. ^२ पृथिवीतदृष्ट्या—ख. ट. ^३ अयं श्लोको देवनागरमन्त्राक्षर-मुद्रितमूलकोशयोर्न दृश्यते. ^४ प्राप्ताः—ख. ^५ अथ ‘नतेन धनुषा उपलक्षिताः वसुन्धरां भूमिं प्राप्ताः । ये’ इत्यर्थकप्रत्ययेन स्फुटतरेण भाव्यमिति भाति. ^६ ‘शति भाति’ इति ख-ख-कोशयोर्न दृश्यते.

१ अथैषदण्डादपेतापराधाः, गङ्गास्नानादपेतापराधाः । त्रिविधं प्रत्यपञ्चन्तः स्वर्गं प्राप्नुः । २ आगः किस्त्रिषमेनश्च त्रयं पाप्मापराधयोः ३ इति

१ बादवः ॥ १४५ ॥

कुटिलान् प्रगुणीकृत्य स्वनामाक्षरभूषितान् ।

जङ्गमान् दर्शयामास जयस्तम्भान् महीतले ॥ १४६ ॥

कुटिलानिति—कुटिलान् प्रगुणीकृत्य शरानरातीस्तत्तदुचित-
दण्डेन ऋजूकृत्य । स्वनामाक्षरभूषितान् स्वनामधारणेन तद्वर्णैर्भू-
षितान् । कृत्वेति शेषः । महीतले । जङ्गमान् चरिष्णुन् । जयस्तम्भान् ।
दर्शयामास । मथा वक्रान्तान् दारुमेवान् तक्षणादिना ऋजूकृत्य स्वनाम-
विहान् जयस्तम्भान् कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १४६ ॥

शालीनिव सतश्चातुं तत्र तत्र प्ररोहतः ।

यवसौधनिभान्याप्यानुजहार यद्वृहः ॥ १४७ ॥

शालीनिति—यद्वृहः यदुश्रेष्ठः । सतः साधून् । शालीनिव
चातुं । तत्र तत्र वेशे । प्ररोहतः । यवसौधनिभान् १ तृणसङ्घट्टस्थान् ।
याप्यान् निकृष्टान् स्लेच्छादीन् । उज्जहार उद्धृतवान् । “यवसं-
तृणमर्जुनं” “निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्याधमाधमाः” इत्यमरः ॥
॥ १४७ ॥

प्रतापार्थि पुरस्कृत्य भूयस्तागरवाससः ।

वेलावलयसम्पन्नं करं जग्राह तत्र सः ॥ १४८ ॥

प्रतापार्थिमिति—प्रतापमेवार्थि । पुरस्कृत्य । सागरवाससः
समुद्रवसनाया १ भुवः । वेलावलयसम्पन्नम् । करं बलिम् । जग्राह ।

१ अथयवदण्डा—छद्म. २ इति विषयः—य. अयं मुद्रिते किमकोषे तु नोपलभ्यते

३ चासयवसयोः तृणार्जुनयोश्च पयोक्ता सुधायागमिस्ता वृष्यते । ४ अनेन मूले ‘यवसं’
सागर इत्यत्र ‘भुवस्तागर’ इति पाठ इति भाति.

विवाहामेः पुरतस्सद्यः पारिणीतायाः कन्यकायाः कङ्कणयुक्तं पाणिमि-
वेति भावः ॥ १४८ ॥

पुरन्दरसमः पूर्वं जित्वा पौरन्दरीं दिशम् ।

दीक्षितस्तत्परित्राणे दक्षिणाभिमुखोऽभवत् ॥ १४९ ॥

पुरन्दरेति—पुरन्दरसमः इन्द्रतुल्यः स सात्यकिः । पूर्वम् ।
पौरन्दरीं पैन्दी । दिशम् । जित्वा । सतां परित्राणे । दीक्षितः कृत-
व्रतस्सन् । दक्षिणाभिमुखः दक्षिणाशभिमुखः । अभवत् । दीक्षितस्य
दक्षिणाशम्राट्विजां मृतिदाने आभिमुख्यमुचितमिति भावः ॥ १४९ ॥

उपदीकृत्य सर्वस्वमुपसन्नयद्वह्नाः ।

प्राचीमविकलाभृद्विमुक्तलाः प्रतिपेदिरे ॥ १५० ॥

उपदीकृत्येति—सर्वस्वं सर्वमात्मीयं धनम् । उपदीकृत्य
उपामनीकृत्य । उपसन्नयद्वह्नाः शरणीकृतयद्वह्नाः । उत्कलाः उत्कल-
देशस्य राजानः । प्राचीं प्राक्नीम् । अविकलां अन्यूनाम् । आदिसम् ।
प्रतिपेदिरे । शरणागतप्राणधुर्येण तेन सर्वं प्रत्यर्पयता यथापूर्वमव-
स्थापिता इत्यर्थः ॥ १५० ॥

प्रहितानथ कालिः पन्थानमुपरुन्धतः ।

स्रोध सिंहनादेन यदुसिहस्त सिन्धुरान् ॥ १५१ ॥

प्रहितानिति—अथ । सः । यदुसिहः यदुमेष्टः । कालिः
कलिज्जदेष्टभवेः । प्रहितान् । पन्थानम् । उपरुन्धतः । सिन्धुरान्
सिंहनादेन क्ष्वेलितेन । स्रोध रुद्धवान्, भग्नोद्यमान् चकारेत्यर्थः ।
सिंहनादेन गजानां निरोधो भवतीति भावः ॥ १५१ ॥

स तान् गैरिकरक्ताङ्गान् सप्तधा सुतनिर्झरान् ।

जङ्गमानिव विन्ध्यादीन् जगृहे गन्धहस्तिनः ॥ १५२ ॥

स इति—सः सात्यकिः । गैरिकेण गैरिकघातुमण्डनेन रक्ताङ्गान् । सप्तधा कटादिस्थानसप्तकप्रभवतया सप्तभिः प्रकारैः । सुतनिर्झरान् सुतमदप्रवाहान् । अत एव जङ्गमान् । विन्ध्यादीनिव स्थितान् । गन्धहस्तिनः चन्दनहरितालादिगन्धयुक्तहस्तिनः क्षत्रिय-
जातीयगजान् । जगृहे स्वार्थे गृहीतवान् ।

“करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदसुतिः”

इति गजशासनम् । करात्कररन्ध्राम्बामित्यर्थः । गजेषु क्षत्रियजातीय-
लक्षणमपि तत्रैवोक्तम्—

मग्नः श्रीहरितालमुमुलशिलागन्धोऽतिशूरो रणे

नानाशस्त्रनिघातवेगसहनः स्तम्भेरमः क्षत्रियः ॥

इति ॥ १५२ ॥

प्रतियुध्य परिश्रान्तान् गृहीत्वा गजयोधिनः ।

चकलिङ्गराश्चक्रे कालिङ्गान् किङ्करीकृतान् ॥ १५३ ॥

प्रतियुध्येति—प्रतियुध्य मतीपं युद्धं कृत्वा । परिश्रान्तान् ।
गृहीत्वा । किङ्करीकृतान् । कालिङ्गान् कलिङ्गराजसम्बन्धिनः । गज-
योधिनः आघोरान् । चकलिङ्गस्थ निजपरिचारकत्वचिह्नस्थ धरान् ।
चक्रे ॥ १५३ ॥

स तेषामपि सामन्तानाहूतान्विन्ध्यदुर्गतः ।

दधान् द्विरदशिक्षायां चक्रे निजनिषादिसात् ॥ १५४ ॥

स इति—सः सात्यकिः । द्विरदशिक्षायां गजशिक्षणे ।
दधान् । विन्ध्यं दुर्गं ततः । आहूतान् गृहीतकालिङ्गमुखेनानीतान् ।

तेषां कालिज्जानाम् । सामन्तान् राज्यसन्धिस्वितानपि गजशिक्षकान् ।
निजनिषादिसात् ^१ निजहास्तिपकाधीनान् । चक्रे । ^२ “तदधीनवचने च”
(पा. सू. ५-४-५३) इति सातिप्रत्ययान्तमव्ययम् ॥ १५४ ॥

वैरिवारणमूर्धन्यैर्मौक्तिकैर्लाजतां गतैः ।

रणाग्निर्दश्यामास व्यूढां तेन जयश्रियम् ॥ १५५ ॥

वैरीति—रणे अग्निरिव ज्वलन् सात्यकेः प्रतापः ।
वैरिवारणमूर्धन्यैः शत्रुगजमूर्धभवैः । लाजतां गतैः लाजस्थं प्राप्तैः,
विवाहामौ लाजवत्पतिवैः । मौक्तिकैः । तेन सात्यकिना । जयश्रियम् ।
व्यूढां परिणीतान् । दर्शयामास प्रकटयामास ॥ १५५ ॥

दारितद्विरदांस्तत्र सिंहानिव महाजवान् ।

ननन्द स्वमटान् दृष्ट्वा नखरभितमौक्तिकान् ॥ १५६ ॥

दारितेति—तत्र कलिज्जदेशे । सिंहानिव । दारितद्विरदान् ।
नखरभितमौक्तिकान् कुम्भविदारणसमये नखलग्नमुक्ताफलान् । महा-
जवान् । स्वान् मटान् । दृष्ट्वा । ननन्द ॥ १५६ ॥

विपक्षान् भूमृतस्तत्र कुर्वता निर्विचेष्टितान् ।

देवो हरिहयस्तेन द्विरूपत्वमिवान्वभूत् ॥ १५७ ॥

विपक्षानिति—तत्र देशे । विपक्षान् भूमृतः शत्रुपार्श्ववान् ।
निर्विचेष्टितान् निर्गतयुद्धादिचेष्टितान् । कुर्वता । तेन सात्यकिना ।
हरिहयः देवः इन्द्रः । द्विरूपत्वमन्वभूदिव । इन्द्रोऽपि भूमृतः पर्वतान्
विपक्षान् पतन्नरहितान्, अत एवोत्पत्तनाविचेष्टारहितान् कृतवान् ।
तेन सामान्येन सात्यकिरपीन्द्रस्य ^३ रूपान्तरमिवाभवदित्यर्थः ॥ १५७ ॥

^१ निजहास्तिपकाधीनान्—स. ट. ^२ नन एते पञ्जररहितस्त्वपराजेऽप्यप्यन्त्यसौ
ब्रह्मणे. ^३ रूपान्तर इव—स. ट.

अपर्युषितपानीयामनघस्रोतसं शुभाम् ।

गङ्गामिव विभक्ताङ्गीं प्राप गोदावरीं ततः ॥ १५८ ॥

अपर्युषितेति—ततः अनन्तरं । अपर्युषितपानीयां चिर-
शय्यादिषु गृहीत्वा स्थापनेऽपि पर्युषितधर्मदौर्गन्ध्यादिवोषणहितबलाम् ।
अनघममविरोचि निखिलपाण्डुरि स्रोतो यस्यस्तां । शुभां मेयस्करीं
स्वर्गपवर्गमदां । अत एव विभक्ताङ्गीं विभक्तैकदेशां । गङ्गामिव
क्षितां । गोदावरीं । प्राप ॥ १५८ ॥

अशालीनमनस्त्वेऽपि स्वाश्रितप्राणमिच्छताम् ।

आन्ध्राणामात्मदातृणां ददावभयदक्षिणाम् ॥ १५९ ॥

अशालीनेति—अशालीनमनस्त्वेऽपि पृथ्विचत्वेऽपि ।
स्वाश्रितानां प्राणमिच्छतां । अत एवात्मदातृणां प्रपन्नानां । आन्ध्राणां
आन्ध्रदेशस्य राज्ञां । अमयमेव दक्षिणां तेषामात्मदानस्य प्रत्युपकार-
रूपां दक्षिणां । ददौ । आन्ध्राणामिति "सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥
॥ १५९ ॥

पतिरक्षणतुष्टानां स्वगुणप्रथिताधरैः ।

आन्ध्रेश्वरपुरन्ध्रीणां सङ्गीतैः प्रत्यनन्दत ॥ १६० ॥

पतीति—पतीनां रक्षणेन तुष्टानां । आन्ध्रेश्वरपुरन्ध्रीणां आन्ध्र-
राजकुटुम्बिनीनां । स्वस्य गुणैः पराक्रमादिभिः प्रथितान्यक्षराणि येषां
तैः । सङ्गीतैः गानैः । प्रत्यनन्दत ॥ १६० ॥

1. अने श्लोको ग्रन्थाद्वरवेवनगराक्षरकुहितसूक्तोचयोने वृत्तते, 2 संभवानल-
विषयने वगुणी स्वादिति भावः.

आद्यं द्रमिडदेशानां तुण्डीरमथ मण्डलम् ।

विवेश भूषितं यूपैर्वेषसो वाजिमेधिकैः ॥ १६१ ॥

आद्यमिति—अथ । द्रमिडदेशानां । आद्यं आदिमत्वं, श्रेष्ठं वा । वेषसः चतुर्मुखस्तस्य । वाजिमेधिकैः अश्वमेधप्रयोजनकैः । यूपैः भूषितं । तुण्डीरं तुण्डीरारूपं मण्डलं । विवेश ॥ १६१ ॥

क्षिप्तदोषस्त तं देशं क्षीरसिन्धुगुणाधिकम् ।

शुद्धधर्मपारिष्कारं श्वेतद्वीपममन्यत ॥ १६२ ॥

क्षिप्तेति—क्षिप्तदोषः निरस्तपापः । सः सात्त्विकः । क्षीर-सिन्धुः क्षीरनदी, या सत्यवतक्षेत्रोपकण्ठे प्रवहति तथा गुणाधिकं गुणाब्जं, सम्पन्नसत्त्वादिगुणं । शुद्धः कलाभिसन्धिरहितो धर्मः परिष्कारो भूषणं यस्मिन् तं, मुमुक्षुसेवितं । तं देशं तुण्डीरमण्डलं । श्वेत-द्वीपं । जमन्यत । श्वेतद्वीपो नाम क्षीरोदमध्ये अवान्तरद्वीपः । यत्र ^१क्षीरोदशायी देवतैः स्तूयमानो वसति । तस्य महिमा कूर्मपुराणे प्रपञ्चितः—

शाकद्वीपं ^२समाभित्य क्षीरोदस्तागरस्थितः ।

श्वेतद्वीपश्च तन्मध्ये नारायणपरायणाः ॥ (कृ. पु. ४९-४०)

श्वेतास्तत्र नरा नित्यं नायन्ते विष्णुस्तपराः ॥ (कृ. पु. ४९-४१)

केचिज्जपन्ति तप्यन्ति ^३केचिज्जानन्ति नो परे ॥ (कृ. पु. ४९-४४)

एकान्तिनो निराकम्बा महाभागवताः परे ॥ (कृ. पु. ४९-४६)

इत्यादिना । ^४पतत्पक्षे क्षीरसिन्धुः क्षीरोदः ॥ १६२ ॥

^१ क्षिप्तदोषः पुण्यदोषप्रवेष्टाभिरस्त—छ. ^२ क्षीरोदशायी देवोऽस्ति—छ. ड. ^३ समाभित्य—मु. ^४ द्वीपं च—मु. ^५ केचिज्जानन्तिनोऽपरे—मु. ^६ तप्यन्ते—छ. ड.

परित्यक्तपथांस्तत्र स काञ्चीकटकत्यजः ।

आहूय स्थापयामास धर्म्यान् धर्मधुरन्धरः ॥ १६३ ॥

परित्यक्तेति—तत्र देशे । धर्मस्य धुरन्धरः धर्मसंस्थापन-
प्रवृत्तः । सः सात्यकिः । परित्यक्तः पन्था यैस्तान् । अत एव
काञ्चीया काञ्चीपुरे यत्कटकं ^१राजधानित्यर्थः । धर्म्यान् धर्मादनुपेतान्
राजः । आहूय । स्थापयामास पूर्ववत्प्रतिष्ठापितवान् ॥ १६३ ॥

प्रलोभयन्तीं ललितैस्ततः प्रथमलक्षितैः ।

दर्शनीयेषु चोलेषु दिदृक्षामन्ववर्तत ॥ १६४ ॥

प्रलोभयन्तीमिति—ततः अनन्तरं । दर्शनीयेषु रमणीयेषु ।
चोलेषु चोलाख्यदेशेषु । प्रथमलक्षितैः ^२इदं पूर्वतया दृष्टैः । ललितैः
सुन्दरवस्तुभिः । प्रलोभयन्तीं तत्र तत्रार्थे कर्षयन्तीं । दिदृक्षां द्रष्टुं
मिच्छां । अन्ववर्तत अन्वसरत्, तामनुसृत्य तत्र पर्यटितवानित्यर्थः ।
अनेन नायिकावशंवदत्वमपि प्रतीयते । तत्र एके ललितैः शृङ्गारचेष्टाभिः
प्रलोभयन्तीं रञ्जयन्तीमिति शोच्यम् । प्रथमलक्षितत्वमुभयत्राप्यादरा-
विधायहेतुः ॥ १६४ ॥

अथ कन्यां कवेरस्य ददर्श कनकाश्रिताम् ।

अपदिष्टनदीरूपाममृतस्येव देवताम् ॥ १६५ ॥

अथेति—अथ चोलदेशदर्शनानन्तरं । अपदिष्टं व्याजीकृतं
नदीरूपं यथा तां, नदीव्याजेन भूमौ प्रादुर्भूतां । अमृतस्य देवतां
सुभाषिदेवतामिव स्थितां । माधुर्याति^३शयात्तथोत्प्रेक्ष्यते । ^४कनकाश्रितां
^५कवेरस्य शैलविशेषस्य । कन्यां, कावेरी । ददर्श ॥ १६५ ॥

१ 'राजधानी' तस्यजः' इति पाठस्याय. २ इदं प्रथमतया—अ. ३

३ यथाचोलेषा—अ. ट. ४ कनकाश्रितां तस्यस्य शैलविशेषस्य—अ. ट. ५ अथ
'कवेरस्य राजविशेषस्य' इति वा स्यात्.

उदारलहरीलास्यां ललितावर्तरासिकाम् ।

रसिकः प्रैक्षत नदीं रङ्गपर्यन्तनर्तकीम् ॥ १६६ ॥

उदारेति—उदारा महत्यः लहरी ऊर्ध्व एव तास्यानि नर्तनानि यस्यास्तां । ^१ ललिताः शोभना आवर्ता जलभ्रमा एव रासाः मण्डलनृत्यानि यस्यास्तां । शैषिकः कम्पत्ययः । रङ्गपर्यन्तनर्तकी श्रीरङ्गस्थानस्य समीपे नृत्यं कुर्वती । नदीं कावेरी । रसिकः कौतुकी सन् । प्रैक्षत ॥ १६६ ॥

रथसेतुनिरुद्धा सा रत्नाकरमनोरथात् ।

अवरुद्धा जगामेव सद्यस्य पितुरन्तिकम् ॥ १६७ ॥

रथेति—रथा एव सेतुस्तेन निरुद्धा । सा कावेरी । रत्नाकरमनोरथात् समुद्राभिलाषात् अवरुद्धा समुद्राभिमुख्यानिवृत्त्य । पितुः स्वजनकस्य । सद्यस्य पर्वतविशेषस्य । अन्तिकं समीपं । जगामेव । कावेरीं तरता स्थन्दनसहस्रेण सेतुनेव निरुद्धायास्तस्याः प्रतीपगमनं भर्तृकुलं प्रति प्रस्थितायाः ^२ केनचिदपि शकुनेन निरुद्धाया वध्या रथादवरुद्धा पुनः पितृदेशगमनतयोत्प्रेक्ष्यते ॥ १६७ ॥

दक्षिणापथगङ्गायास्त तस्या दिव्यसम्पदः ।

ददौ रविमुताश्लेषं दानवर्षेण दन्तिनाम् ॥ १६८ ॥

दक्षिणापथेति—सः सात्यकिः । दक्षिणापथस्य विन्ध्य-दक्षिणभागस्य गङ्गावन्महितायाः । “विन्ध्यात्तु दक्षिणो देशः दक्षिणापथसंज्ञितः” इति यादवः । “अस्मद्राष्ट्रे यथा गङ्गा ^३ कावेरीद्व

^१ ललिता आवर्ताः—छ. ट. ^२ केनचिच्छकुनादिना—छ. ^३ कावेरी च तथा ।

तथा शुभा" (महाभारते सभापर्वाणि ३३-१२) इति महाभारते
 १ सहदेववचनम् । दिव्या मनोज्ञास्तम्पदः २ तटवृक्षादिसमूहयः
 यस्याः । गङ्गापक्षे—दिव्याः दिवि भवाः समूहयो यस्या इति
 शोच्यम् । "दिव्यं दिवि भवे योम्ने" इति विश्वः । तस्याः
 कावेर्याः । रविमुताश्लेषं यमुनासङ्गमम् । दन्तिनां गङ्गानां । दान-
 वृक्षेण मदजलवर्षेण । ददौ दत्तवान् । दक्षिणगङ्गायाः कावेर्या यमुना-
 सङ्गमप्यधट्यादित्यर्थः ॥ १६८ ॥

जननीमिव तां लक्ष्म्याः पाथोनिधिपतिव्रताम् ।

नियमैरुचितैर्भेजे निगमस्यातवैभवाम् ॥ १६९ ॥

जननीमिति—स सात्त्विकः । पाथोनिधिपतिव्रतां समुद्रपति-
 व्रतां, पातिव्रतनियमवतीमित्यर्थः । लक्ष्म्याः श्रीदेव्याः । जननीं
 मातरं, समुद्रपतीत्वादिति भावः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । निगम-
 स्यातवैभवा "आसिक्त्या मरुद्वृषे" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धप्रभावां । तां
 कावेरीं । उचितैः क्षत्रिययोगैः । नियमैः । भेजे मज्जति स्म ।
 प्रेयोलङ्कारः । लक्ष्मीजननीत्वादिगमप्रसिद्धप्रभावायाः कावेर्यास्त्वो-
 भीष्टदातृत्वं निश्चित्य तामभजदित्यर्थः ॥ १६९ ॥

यज्ञोभिस्सह चोलानामिक्षुनिष्यन्दसंनिभम् ।

पयस्सहापयस्विन्याः पपुयादिवयूषपाः ॥ १७० ॥

यज्ञोभिरिति—यादवयूषपाः यादवसेनापतयः । चोलानां
 चोलमूपतीनां । यज्ञोभिस्सह । इक्षुनिष्यन्दस्य इक्षुरसस्य ३ संनिभं

१ 'सहदेववचनं' इति घ. ड. -कोशयोः पाठो दृश्यते । महाभारते सहदेववचन-
 त्वेन दर्शनात् पाठेऽसाधारिणीति भाति । २ तटवृक्षादि-कु. ३ संनिभं सहस्रं-अ.

सदृशं, तद्वन्नधुरमित्वर्थः । ^१ सद्यपयस्विनी कावेरी ^२ । . . .
 . . . विश्वः । तस्याः कावेर्याः । पयः जलं ।
 पुः । सहोक्त्या एतद्देशराजविजयस्य जलपानवदनायाससिद्धत्वं
 सूच्यते ॥ १७० ॥

जहसुर्जागरूकास्ते जङ्गलगुणशालिनाम् ।

दृष्ट्वा द्रमिडयोधानामवस्कन्दमनोरथम् ॥ १७१ ॥

जहसुरिति—जागरूकाः जागरणशीलाः । ते यादवाः ।
 प्रशस्ता जङ्गा भस्मेति जङ्गलः अतिजवनः ^३ प्रशंसायां मत्वर्थीयो
 ‘कृष्णत्वयः । तस्मै गुणः त्वरितगमनं तं शक्नन्ति गच्छन्तीति तच्छा-
 किनां । द्रमिडयोधानां । अवस्कन्दे सौप्तिके रात्रौ छलादाक्रमणे
 ‘मनोरथं । दृष्ट्वा । जहसुः, कथमत्यन्ताशक्तेऽपि पापफलमेवामित्यु-
 पाये हसन्ति स्म । “अवस्कन्दः प्रपातश्च सौप्तिकश्च निगद्यते” इति
 हकायुषः ॥ १७१ ॥

त्रिविष्टपनिभास्तत्र दृष्ट्वा जनपदान् बहून् ।

अचमत्कारमन्येषु भूमिभागेष्वधत्त सः ॥ १७२ ॥

त्रिविष्टपेति—सः सात्यकिः । तत्र चोळदेशे । त्रिविष्टप-
 निभान् स्वर्गसदृशान् । बहून् । जनपदान् अवान्तरदेशान् । दृष्ट्वा ।
 अन्येषु भूमिभागेषु काशीरादिषु । अचमत्कारं अविस्मयं । अधत्त
 ॥ १७२ ॥

^१ सद्यपयस्विन्याः कावेर्याः.—च. छ. ^२ अत्र “कावेरी सात्तारिजेदे शति”
 इति शब्दोपपत्तिरिति भाति. ^३ ‘भूमनिन्द्याप्रशंसायु’ (पा. ३१८३) इति भातिनेन
 प्रशंसायां मत्वर्थेय इति भावः. ^४ ‘प्राणिनादातो कञ्चन्यतरस्याम्’ (पा. सू.
 ५-२-५६) इति सूत्रेणेति भावः. ^५ मनोरथं जहसुः.—च. छ.

तत्र दर्पममित्राणां मित्राणामपि साध्वसम् ।

अस्वण्डयदर्पयादत्यास्वण्डलविक्रमः ॥ १७३ ॥

तत्रेति—तत्र देशे । अत्यास्वण्डलः आस्वण्डलमतिक्रान्तो विक्रमो यस्य स सात्यकिः । अमित्राणां प्रतियोद्धृणां । दर्पं । मित्राणां ^१स्वयं वत्यो मित्रमृतानां । साध्वसं स्वस्माद्भयमपि । अपर्यायादस्वण्डयत् युगपदपनीतवान् । अपर्यायादिति देशस्य त्वरित-
वशाकिरणोक्तिः ॥ १७३ ॥

रज्जमात्मभुवस्तत्र रम्यनिर्माणमातृकाम् ।

अनन्तपीठिकारूढमभ्यर्च्य मुदितो ययौ ॥ १७४ ॥

रज्जमिति—तत्र । सात्यकिः । आत्मभुवः चतुर्मुखस्य । रम्य-
निर्माणमातृकां रमणीयवस्तुसृष्टिमातृकारूपमिति यावत्, सर्वोत्कृष्ट-
सौन्दर्यमिति भावः । अनन्तपीठिकारूढं शेषपर्यङ्कसंश्रितं, शेषभोगे
लयानमिति यावत् । रज्जं रज्जविमानस्य श्रीरज्जनाथं, विशेषणसामर्थ्या-
ल्लक्षणया श्रीरज्जनाथ ~~रज्ज~~ रज्जशब्दार्थः, रज्जविमानं वा । अभ्यर्च्य
सम्पूज्य । मुदितस्सन् । ययौ याति स्म ॥ १७४ ॥

दिवाऽपि दीपसापेक्षं गहनं संश्रितान् गजैः ।

स चोरांश्चूर्णयामास चोलपाण्ड्योपघातिनः ॥ १७५ ॥

दिवेति—स सात्यकिः । दिवाऽपि । दीपसापेक्षं दीपपेक्षा-
सहितं, अतिनिविडम् । गहनं वनं । संश्रितान् । चोलपाण्ड्योपघातिनः
चोलान् पाण्ड्याभ्याभिक्षणं ^२उपगतः । चोरान् । गजैः चूर्णयामास
^३वनभञ्जनचणान् गजास्तत्र प्रवेश्य निपातितवानित्यर्थः ॥ १७५ ॥

१ 'स्वयं कृत्वा' इति पाठः काय. २ नमिस्ततः—घ. ट. ३ वनभञ्जन-
चणान्—घ. ट.

रम्यपत्तन^१सम्भाषां रत्नसैकतशोभिनीम् ।

व्यलोकयत सम्प्रीतो वेलाविपिनपद्मतिम् ॥ १७६ ॥

रम्येति—रम्यः पत्तनानां नगराणां सम्मर्शे यस्यां तां । रत्न-
सैकतशोभिनीं तरङ्गप्रेरित^२रत्नकूटरूपसैकतैः शोभमानां । वेलाविपिन-
पद्मतिं समुद्रतटवर्तमानां । सम्प्रीतस्सन् । व्यलोकयत । “ पद्मौ पथि च
पद्मतिः ” इति यादवः ॥ १७६ ॥

मैनाकमहसा दीप्तं सेतुसीमन्तितोदकम् ।

दमितं रघुवीरेण ददर्शाब्धिं स दक्षिणम् ॥ १७७ ॥

मैनाकेति—सः सात्याकिः । मैनाकस्य पर्वतस्य महसा रत्न-
तेजसा । दीप्तं । सेतुना रघुवीरकृतेन सीमन्तितोदकं सञ्जातमध्यरेख-
सलिलं । रघुवीरेण । दमितं आग्नेयस्वसन्धानेन दण्डितं । दक्षिणम् ।
अब्धिम् । ददर्श ॥ १७७ ॥

* परिखां प्रेक्ष्य लङ्कायाः पयोधिं प्रजहर्ष सः ।

ताराभूषितदेहस्य त्रिदिवस्येव दर्पणम् ॥ १७८ ॥

परिखामिति—सः सात्याकिः । लङ्कायाः । परिखां खेयं ।
ताराभूषितदेहस्य नक्षत्रैः परिष्कृतशरीरस्य । त्रिदिवस्य आकाशस्य ।
दर्पणमिदं स्थितम् । पयोचिम् । प्रेक्ष्य । प्रजहर्षं प्रहृष्यति स्म । लङ्कां
परित्याग्य तत्प्राप्तत्वेयत्वारोपः । सनक्षत्रगणस्य गगनमण्डलस्य प्रति-
बिम्बनात् तद्दर्पणत्वोत्प्रेक्षा । भूषितपुरुषः स्वभावदर्शनाय दर्पणं
पश्यतीति भावः । “ त्रिदिवो व्योम्नि दिव्यपि ” इति यादवः ॥ १७८ ॥

१ ‘ सम्मर्श’ इति व्याख्यायनुवर्तयः पाठः. २ रत्नकूटसैकतैः—अ. ३ परिखा—अ. सु.

सहसोत्पततां तत्र धन्विनो लघुविक्रमाः ।

उदधिं दन्तिनक्राणां ^१ कुम्भरत्नैरपूरयन् ॥ १७९ ॥

सहसेति—लघु क्षिप्रं शीघ्रकारी विक्रमः पराक्रमो येषां ते तथोक्ताः । धन्विनः धनुष्मन्तः । तत्र सेतुदेशे । सहसोत्पततां अतर्कि-
तमुन्मज्जतां, क्षणमात्रमुन्मज्ज्य स्थितानामिति भावः । दन्तिनक्राणां
गजाकारनक्राणां । ^२कुम्भरत्नैः । उदधिं । अपूरयन् ॥ १७९ ॥

गगनं च ^३ निरालम्बमगाधं च महोदधिम् ।

वीक्ष्य ते बहुमन्यन्त हनूमन्तं गतागतम् ॥ १८० ॥

गगनमिति—ते वादवाः । गगनं च । निरालम्बं आधार-
रहितम् । महोदधिं च । अगाधं अशनयपुनरुत्थानं । वीक्ष्य । गतागतं
उत्थां गत्वा प्रत्यागतं हनूमन्तम् । बहु यथा तथा अमन्यन्त ॥ १८० ॥

स भेजे सरितां पत्युः पुलिनं वृष्णिपुञ्जवः ।

आसीदविधवा गङ्गा प्रसजे यत्र राघवे ॥ १८१ ॥

स इति—सः । वृष्णिपुञ्जवः वृष्णिष्वेष्टस्तात्यकिः । सरितां
पत्युः समुद्रस्य । पुलिनं सैकतं । भेजे सिधवे । यत्र पुलिने राघवे
प्रसजे सति गङ्गा अविधवा आसीत् समुद्रेण पन्था न दत्त इति
श्रुतिं राघवस्तस्य शोधणार्थमलं सन्वाथ तस्मिन् शरणागते बन्धामयं
वदौ, 'तत् पुलिनं भेज इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

१ 'कुम्भरत्नैरपूरयन्' इति सरस्वतीभाष्यागारीयमूलकोशे पाठदर्शनात् तत्पाठे
क्षणमात्रमुन्मज्ज्य स्थितानामपि शीघ्रकारिधानुष्कानिशिष्टबाणमिश्रगजाकारनक्रकुम्भप्रदेशै-
रपूरयन् इति रश्मिः । समुद्रवापूरयमित्यर्थः प्रतिभाति ।

२ बीमूत्तरीमत्स्यादिशङ्खवंशवराहजाः ।

३ लघुपुङ्गवाश्च विधेया अष्टौ भौतिकयोगिनः ॥

इति रत्नशास्त्रोक्तरीत्या गजाकृतिनकेष्वपि गजाकृतिसङ्ख्यावाचकुम्भेष्वपि रत्नानि सन्ती-
त्युक्तवदेवमुक्तिरित्याशयः स्यात्. ४ निरालम्बं गम्भीरं—अ. अ. ; ५ त. पुलिनं—अ. अ.

व्यलोकतं च विस्मेरो लङ्गागोपुरमुत्तरम् ।

रघुवीरश्चरद्वातपरिकल्पितजालकम् ॥ १८२ ॥

व्यलोकतेति—रघुवीरस्य शरवातेन बाणनिकरेण परिकल्पित-
जालकं निर्मितगवाक्षं, सर्वत्र सरन्धीकृतं । उत्तरं लङ्गागोपुरं लङ्गागोपुर-
स्योत्तरादिद्वारं । विस्मेरस्सन् । व्यलोकत । चकारः पूर्वक्रियासमुच्च-
यार्थः । “ पुरद्वारं तु गोपुरम् ” इत्यमरः ॥ १८२ ॥

परिभूतरवस्तस्य सैन्यघोषेण सागरः ।

अधिकं शोभमापन्नस्त्रासभिन्न इवामवत् ॥ १८३ ॥

परिभूत इति—तस्य सात्वकेः । सैन्यघोषेण । परिभूतरवः ।
अधिकं शोभमापन्नः समाजदर्शनादतिशयितमुत्तरीभावं प्राप्तः । सागरः
आसभिन्नः भयसम्पन्न इव । अभवत् । त्रस्तो हि निश्शब्दः क्षुभित-
स्सम्भ्रान्तो भवति ॥ १८३ ॥

तमालान् प्रतिमातङ्गप्रासादालानमण्डलान् ।

ममृदुर्नूनामार्य मदान्धा गन्धसिन्धुराः ॥ १८४ ॥

तमालानिति—मदान्धाः मदोन्मदाः । गन्धसिन्धुराः चन्द-
नादिगन्धप्रधानाः क्षत्रियजातीयगजाः । नूनं । तमालान् तपिष्ठा-
नूतान् । प्रतिमातङ्गप्रासात् । ^१तृणजालालानमण्डलान् गजस्तम्भ-
समूहान् । आचार्य । ममृदुः मृदुनन्ति स्म । “ त्रिलिङ्गमण्डलं वृन्दे ”
इति यादवः ॥ १८४ ॥

^१ अत्र कोके व्याख्यायां गजवन्दनस्तम्भापेक्षया तमालवृक्षा भिन्ना इत्युपपन्न-
संभितं दृश्यते । मूले तु चकारादर्शनात्तमालानामेव गजवन्दनस्तम्भाप्रतीकं गन्धाः
स्ववन्दनस्तम्भप्रतीकमात्रेण मदान्धतया प्रतिपद्युह्यता ममृदुरित्याद्यः प्रतीयते ।

^२ तृणजालनालान-च. ड.

नलसेतुं ततो नीत्वा दृष्टमुक्तानदीमुखः ।

वीरो विश्रमयामास दुर्निवारं वरूथिनीम् ॥ १८५ ॥

नलसेतुमिति—ततः । नलेन कृतं सेतुं । नीत्वा दृष्टं मुक्ता-
वशाः साम्राज्याः मुखं अग्रं समुद्रसङ्गमो येन सः । वीरः सात्याकिः ।
दुर्निवारं अयकौतुकेन गत्वरतया कृच्छ्रेण निवार्य । वरूथिनीं सेनां ।
विश्रमयामास, विश्रान्त्यै कचिन्निवेशयामासेत्यर्थः । ^१“अमन्ताब्ध”
इति मितंज्ञायां इत्यः ॥ १८५ ॥

कृतव्यावर्तनास्तत्र केतकीरेणुरूपिताः ।

द्विषस्कन्धाश्च दुधुवुर्दयास्तुमुलहेषिताः ॥ १८६ ॥

कृतेति—तत्र सेनानिवेशे । कृतव्यावर्तनाः पश्ययनविमो-
चनानन्तरं शूरो कृताङ्ग^२परावर्तनाः । अत एव केतकीरेणुरूपिताः ।
तुमुलहेषिताः^३सङ्कुलहेषारवाः । दयाः । द्विषः शत्रून् । स्कन्धाश्च । दुधुवुः
धून्ति स्म । स्वस्कन्धकम्पनसम्भवेण शत्रून्कम्पयन् ॥ १८६ ॥

धनुषा शार्ङ्गभीमेन सामिविष्कारितेन सः ।

लज्जितोदधिघोषेण लङ्काद्रपिमकम्पयत् ॥ १८७ ॥

धनुषेति—सः सात्याकिः । शार्ङ्गवद्भीमेन मयङ्करेण ।
सामिविष्कारितेन अर्धे यथा तथा दृष्टारवत्कृतेन । लज्जितोदधिघोषेण
त्रपावत्कृतसमुद्रकलकलेन, तिरस्कृतसमुद्रध्वनिनेति यावत् । धनुषा
चापेन । लङ्कामकम्पयत् लङ्कास्थानमप्यकम्पयदित्यर्थः ॥ १८७ ॥

^१“अनीजृष्यसुरजोऽमन्ताब्ध” (ग. सू. १८८) इति गणसंज्ञेन मितंज्ञायां
‘मिता’ इत्यः’ (पा. सू. ६-४-९२) इति सूत्रेणोरथाया इत्य् इति भयः
^२परावर्तनाः—अ. ^३सङ्कुलहेषिताः,

प्रतापवृत्तवशगाः प्राज्यरत्नोपहारिणः ।

अजीवन् यदुसिंहस्य पादमाश्रित्य सिंहलाः ॥ १८८ ॥

प्रतापेति—सात्यकेः प्रताप एव दूतः तस्य वशगाः तदाय-
त्तां गताः । अत एव प्राज्यरत्नोपहारिणः बहुलरत्नोपायनवन्तः ।
सिंहलाः । यदुसिंहस्य । पादं । आश्रित्य । अजीवन् जीवन्ति स्म ॥
॥ १८८ ॥

महतीमुपदां तेषां द्विपरत्नादिशालिनीम् ।

स सङ्गृह्य पुनश्चक्रे न मनस्सेतुवन्धने ॥ १८९ ॥

महतीमिति—स सात्यकिः । तेषां सिंहलानाम् । द्विपरत्नादि-
शालिनीम् । महतीम् । उपदास् । सङ्गृह्य । पुनस्सेतुवन्धने । मनः ।
न चक्रे । तेषामुपायनस्यानागमने तज्जयाय रघुवीरवत्, स्वयमपि सेतुं
कुर्व्यादिति भावः ॥ १८९ ॥

द्विरदान् सिंहलेन्द्रस्य द्विचतुर्दन्तशोभिनः ।

पोतभूतास्त्रिकूटस्य पोतानीतानमन्यत ॥ १९० ॥

द्विरदानिति—द्वौ च चत्वारश्च दन्ताः द्विचतुर्दन्ताः ^१ तच्छा-
स्त्रिनः । पोतानीतान् शानपात्रैरानीतान् । सिंहलेन्द्रस्य । द्विरदान्
उपायनगवान् । त्रिकूटस्य तत्रत्यपर्वतविशेषस्य । पोतभूतान् । अमन्यत ।
अत्युन्नतत्वादिति भावः । चतुर्दन्तेष्वपि द्विरदशब्दो रूढत्वात् स्वक-
कमलेषु सरसीरुहशब्दवदुपपन्नः ॥ १९० ॥

यशोरत्नाकरस्तस्य वभौ पाण्ड्यसमर्पितैः ।

सैन्यकञ्चुकपर्याप्तैर्मुक्तापुलिमण्डलैः ॥ १९१ ॥

यश्च इति—तस्य सात्यकेः । यशोरत्नाकरः कीर्तिसागरः ।
पाण्ड्यसमर्पितैः पाण्ड्यराजेनोपदीकृतैः । सैन्यकञ्चुकपर्याप्तैः सर्वेषामपि

^१ इदं श्रु मूले 'शोभिवः' इत्यस्य स्थाने 'शालिनः' इति पाठान्तिप्रमाणेन.

सैनिकानां मौक्तिककञ्चुकं निर्मातुं पर्याप्तैः । मुक्तापुलिनमण्डलैः
मौक्तिकसैकतसमूहैः । बभौ । मौक्तिकानां राशयः पुलिनत्वेनाभ्यवसिताः,
रत्नाकरौचित्यात् ॥ १९१ ॥

सोमवंशशुभां तत्र भूमृतां यदुपुञ्जवः ।

सयूध्यभावमुद्भाव्य शङ्काञ्चरमपालुदत् ॥ १९२ ॥

सोमेति—यदुपुञ्जवः सात्याकिः । तत्र पाण्ड्यदेशे । सोमवंशशुभां
चन्द्रवंशमभवानाम् । भूमृताम् । सयूध्यमावं एककुलोत्पन्नत्वरूपं समान-
युग्मभवत्वम् । उद्भाव्य प्रकाश्य । शङ्काञ्चरम् । अपानुदत् अपनीतवान् ।
॥ १९२ ॥

स मारुतिपदन्यासादञ्जिताग्रामधित्यकाम् ।

प्रभुः प्रदक्षिणीचक्रे महेन्द्रस्य महीभृतः ॥ १९३ ॥

स इति—स प्रभुः सात्याकिः । मारुतेर्हनुमतः पदन्यासात् ।
आञ्जिताग्रामम् । महेन्द्रस्य । महीभृतः । अधित्यकां ऊर्ध्वभूमिम् । प्रद-
क्षिणीचक्रे । महेन्द्रशैलशिखरे स्थित्वा मारुतिराब्धिमलङ्कयदिति रामा-
यणकथा ॥ १९३ ॥

उपभुक्ता बभौ तेन मलयस्य वनस्थली ।

सैन्यसम्पर्दसम्भूतैरेलाचन्दनसौरभैः ॥ १९४ ॥

उपभुक्तेति—तेन सात्याकिना । उपभुक्ता । मलयस्य ।
वनस्थली । सैन्यसम्पर्दसम्भूतैः सैनिकाक्रमणोद्भूतैः । एलानां चन्दना-
नां च सौरभैः । बभौ । यथा नायकोपमुक्ता वनिता आश्लेषादिविम-
र्शित्वैरङ्गरागपरिमलैर्भाति तद्वदित्यर्थः ॥ १९४ ॥

पतगेन्द्रध्वजशशाङ्गष्टकुण्डलितात्मनाम् ।

जगृहुर्यादवास्तत्र कणारत्नानि भोगिनाम् ॥ १९५ ॥

पतगेन्द्रध्वजेति—तत्र मलये । यादवाः । पतगेन्द्ररूपात्
ध्वजात् यस्मासस्तस्मात् । अष्टाः चन्दनतरुभ्यो निर्याताः कुण्डलिता
वेष्टिता आत्मानो देहा येषां तेषां । भोगिनां । कणारत्नानि ।
जगृहुः ॥ १९५ ॥

पृथनां तस्य सम्प्रेक्ष्य पृषद्भावितसागराम् ।

मानमात्मनि तत्याज मलयश्रमतापसः ॥ १९६ ॥

पृथनामिति—मलय आश्रमो यस्य स तापसस्तपस्वी अगस्त्यः ।
पृषद्भावितसागरां विन्दुकृतसमुद्रां समुद्रादतिमहतीं । तस्य । पृथनां
सेना । सम्प्रेक्ष्य । आत्मनि । मानं समुद्रः पीत इत्यद्वयम् ।
तत्याज ॥ १९६ ॥

मरुतस्तत्र नागानां मृदितैलासुगन्धयः ।

चन्दनद्रुमसक्तानां प्रीतिकोपकृतोऽभवन् ॥ १९७ ॥

मरुत इति—तत्र मलये । मृदिताभिस्तेन्यचूर्णिताभिरेलाभिः
सुगन्धयश्चोभनगन्धाः । मरुतः । चन्दनद्रुमेषु सक्तानां । गजानां ।
प्रीतिकोपकृतः । अभवन् शीतोपचारकृतत्वात्प्रीतिकृतः, प्रतिगजमदगन्ध-
सङ्गवहत्वात् कोपकृतश्चाभवानित्यर्थः । एलागन्धसमानो मदगन्ध इति
प्रसिद्धिः । सुगन्धय इत्यत्र “गन्धस्येदुत्पत्तिमुसुरभिभ्यः” (पा. सू.
५-४-१३५) इति समासान्तः । यद्यपि तत्र ‘एकान्तग्रहणं कर्तव्यम्’
(वा. ३३६८) इत्युक्तेः, आगन्तुकगन्धे नास्ति समासान्तः । तथापि

महाकविप्रयोगादिहैकान्तिकत्वासेपेण साधुत्वमास्थेयम्^१ । नैषकेऽप्येवमेव प्रयोगो दृश्यते—

“अपां हि तुसाय ■ वारिचारा स्वादुस्सुगन्धिस्त्वदते सुधारा”
(नैषधीयचरिते ३-९४)

इति ॥ १९७ ॥

पटीरस्कन्धविषयास्तत्र तेषां भुजङ्गमाः ।

अभजन्त फणारत्नैरवातक्षोभदीपिताम्^२ ॥ १९८ ॥

पटीरेति—तत्र मध्ये । पटीरस्कन्धविषयाः चन्दनतरुस्कन्धा-
मयाः । भुजङ्गमाः । फणारत्नैः । तेषां सैनिकानां । अवातक्षोभदीपितां
वातप्रयुक्तकम्परद्वित^३ दीपमासत्वं । अभजन्त । चन्दनतरुस्कन्धानां दीप-
प्राज्ज्वलत्वं सर्पभोगानां दीपपङ्क्तिं तत्फणारत्नानां दीपज्वलनत्वं चामि-
क्षन्त्यायैवमुक्तिः ॥ १९८ ॥

मुक्ताभरणभूयिष्ठा रत्नचन्दनरञ्जिता ।

चकाशे यादवी सेना सतारेव पितृप्रसूः ॥ १९९ ॥

मुक्तेति—मुक्ताभरणभूयिष्ठा मौक्तिकाभरणसमृद्धा । रत्नचन्द-
नरञ्जिता अरुणकृता । यादवी । सेना । सतारा नक्षत्रसहिता । पितृ-
प्रसूः सन्ध्येव । चकाशे । “सायं सन्ध्या पितृप्रसूः” इत्यमरः ॥ १९९ ॥

निदाधामिव पर्जन्यो निरासे सात्यकिः परम् ।

प्रभुत्कैरग्रतो नागैः प्रावृषेण्यैरिवाम्बुदैः ॥ २०० ॥

निदाधामिति—सात्यकिः । पर्जन्यः इन्द्रः । निदाधामिव ।
परं तत्रत्यं सत्रवर्गम् । प्रावृषेण्यैः प्रावृषि भवैः । अम्बुदैः मेघैरिव स्थितैः ।

^१ एकान्तत्वमविभागेन लक्ष्यमाणत्वमित्यभ्युपगमादारोपमन्तराऽभ्युपपत्तिरिति कौमुदी-
ह्रस्वद्वयः. ^२ हेपदीपिताम्-अ. दे. सु. ^३ दीपप्राज्ज्वलत्वं-छ. ^४ चकाशे
(चकाश)-अ. दे. ॥

अप्रतः प्रयुक्तैः पुरतः प्रेरितैः । नागैः गजैः । निरासे निरस्यते स्म ।
'उपसर्गादस्यत्पूषोर्वावचनम्' (वा. ९२०) इति सोपसर्गादस्यते-
रात्मनेपदम् । 'प्रावृष एष्यः' (पा. सू. ४-३-१७) इति शैबिक
एष्यप्रत्यये प्रावृषेष्प्यशब्दः ॥ २०० ॥

युगपत्प्रत्यविध्यन्त युद्धे तस्य शरैर्द्विषः ।

अपाङ्गैश्च सुरस्त्रीणामसितोत्पलमेचकैः ॥ २०१ ॥

युगपदिति—द्विषः शत्रवः । तस्य सात्यकेः । शरैः ।
सुरस्त्रीणाम् । अपाङ्गैश्च । युगपत् । प्रत्यविध्यन्त प्रतिषिद्धा अभूवन् ।
आसितोत्पलमेचकैः नीलोत्पलश्यामलैरित्युभयेषामपि विशेषणम् । सात्य-
कि 'शरनिपातविषयाणां निपातं निश्चित्य सुरस्त्रियः कटाक्षैस्तान् पतित्वैनं
जगृहुरित्यर्थः ॥ २०१ ॥

शस्त्रकोलिं परित्यज्य स्वकान्ताकेशं भञ्जुराम् ।

जगृहुः केरलास्तत्र जैत्रमक्षमिवाञ्जलिम् ॥ २०२ ॥

शस्त्रेति—तत्र । केरलः केरलदेशस्य राजानः । स्वकान्ता-
केशमञ्जुरां केरलकान्तानां केशा यथा ^१भञ्जुराः भञ्जशीलाः, कुटिकाः
इति यावत्, तथा भञ्जुरां विनश्वरीम् । शस्त्रकोलिं युद्धम् । परित्यज्य ।
जैत्रं जयशीलम् । अक्षमिव । अञ्जलिम् । जगृहुः । सात्यके-
प्रसादनार्थमिति भावः ॥ २०२ ॥

१ शरपात—ख. २ भञ्जुरम्—ग्र. दे. सु. ३ 'भञ्जुरो वक्त्रवर्ते' इति
वाचस्पतिकोऽत्र बोध्यः । ४ 'अक्षमासमिदो मुरत्' (पा. घ. ३-२-१९१) इति सूत्रेण
भञ्जपातेर्भुरवि मत्पाद ५ 'जयोः कुचिष्ण्यतोः' (७-१-५२) इति अस्य कुलेन
भञ्जुरादौ निष्पन्नः.

अदूरावस्थितो रामस्तत्र वृष्णिवरूथिनीम् ।

शशङ्के विस्मयाविद्धस्तप्तार्णवसमाहृतिम् ॥ २०३ ॥

अदूरेति—तत्र । अदूरावस्थितः सन्निकृष्टनिवासः । रामः
जामदग्नयः । वृष्णिनां वरूथिनीं सेनाम् । विस्मयेनाविद्धः आक्रान्त-
स्मन् । सप्तानामर्णवानां समाहृतिं मेलनम् । शशङ्के ॥ २०३ ॥

भुम्रभागस्ततस्सद्यस्तदाक्रमणयन्त्रितः ।

प्रणिनंसुरिवाबोधि पर्यस्तशकटोपमः ॥ २०४ ॥

भुमेति—ततः । तस्या वृष्णिसेनाया आक्रमणेन यन्त्रितो
निपीडितः । भुम्रभागः सद्गारासहिष्णुतया अवनतैकदेशः । अत एव
पर्यस्तशकटोपमः उत्तिसदण्डशकटसदृशः । सद्यः । प्रणिनसुरिव भाम-
नयनाय सात्यकिं प्रणन्तुमिच्छुरिव । अबोधि बुद्धः । भुषेः कर्मणि
ङ्ङ् ॥ २०४ ॥

अग्रस्कन्धेन गोकर्णं महेन्द्रमपि मूलतः ।

अवस्कन्धं यदुश्रेष्ठस्कन्धावारं न्यवीविशत् ॥ २०५ ॥

अग्रेति—यदुश्रेष्ठः सात्यकिः । अग्रस्कन्धेन सेनाया अग्रभ्यु-
हेन । गोकर्णं गोकर्णाख्यं स्थानम् । मूलतः सेनामूलभागेन । महेन्द्र-
पर्वतमपि । अवस्कन्धं । स्कन्धावारं शिनिरम् । न्यवीविशत् निवेशयति
स्म ॥ २०५ ॥

जित्वा सद्याश्रितं वीरो जामदग्नय इवापरः ।

दूरमुत्सारयामास द्विषद्वलमहार्णवम् ॥ २०६ ॥

जित्वेति—अपरः । जामदग्नय इव स्थितः । वीरः सात्यकिः ।
सद्याश्रितम् । द्विषद्वलमहार्णवं महार्णववद्विषद्वलम् । जित्वा । वृष्टः ।

उत्सारयामास । यथा जामदग्न्यस्तपोवनार्थं सद्यसाचिकृष्टं महार्णवमभि-
 'शूय दूरमुत्सारितवान्' तद्वदिति भावः ॥ २०६ ॥

चारुचन्दन^१सम्पन्नैलस्तनमनोहराम् ।

शुभ्रजे दक्षिणामाशा मौक्तिकाकरमेखलाम् ॥ २०७ ॥

चारुचन्दनेति—चारुभिश्चन्दनतरुभिस्सम्पन्नौ सृष्टौ शैलौ
 सद्यमलयौ स्तनाविव ताम्भ्यां मनोहराम् । मौक्तिकानां आकरो
 मेखला कैलनितम्ब एव काञ्ची यस्यास्ताम् । दक्षिणाम् ।
 आशाम् । समासोक्त्या नायिकमिति च गम्यते । शुभ्रजे शुभ्रे स्म
 ॥ २०७ ॥

तत्र ^२बेलानिलोद्भूतराजतालरवान्वितम् ।

^३स्वर्गातिं ^४स्वादु शुश्राव शुभ्रङ्गस्त्रीमुखोदितम् ॥ २०८ ॥

तत्रेति—तत्र देशे । बेलानिलोद्भूतराजतालरवान्वितं समुद्र-
 तीरानिलकम्पिततालविशेषशब्दाग्नितम् । शुभ्रङ्गस्त्रीणां मुखादुद्गतम् ।
 स्वादु मनोजम् । स्वर्गातिं दिव्यगीतम् । शुश्राव ॥ २०८ ॥

चोलकेरलपाण्ड्यानां पश्यन्ननुगतिं प्रभुः ।

चकार पुनराधानं धर्म्यं ^५हुतभुजामिव ॥ २०९ ॥

चोलेति—चोलकेरलपाण्ड्यानां चोलादिदेशत्रयस्य राजानः
 अनुगतिं अनुव्रजनम् । पश्यन् । प्रभुः । धर्म्यं आश्रितसंरक्षण-
 रूपत्वात् धर्मादनपेतम् । पुनराधानं तेषां तत्तद्देशे पुनर्निधानम् ।
 चकार हुतभुजामिव । यथा आदितानां गार्हपत्यादीनां क्रमोपामग्री-

^१ संपन्नौ शैलौ—च. प्र. दे. मु. ^२ बेलानिलोद्भूत—च. ^३ स्वर्गाति—प्र. दे. मु.

^४ स्वादु शू—प्र. ^५ हुतभुजामिव—प्र. दे. मु.

नामेनुगतिं भविनाभिनी ! पश्यन् यजमानः प्रायश्चित्तरूपत्वमुद्धम्य
पुनराधानं करोति तद्वदित्यर्थः । “ यस्योभावग्री अनुगतावभिनिमो-
चेदभ्युदीयाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिः ” (आ-श्रौतसूत्रं ५-२९-१३)
इति सूर्योदयास्तमययोरभिद्वयानुगतप्रायश्चित्ततया विहितं पुनराधानं
वक्षिणाभिना सह अभिजयानुगतावपि भवति । तदाऽप्यभिद्वयानुगम-
रूपनिमित्तसत्त्वादिति भावः ॥ २०९ ॥

कालहाट्टिकरालाभिरुल्काभिरिव हेतिभिः ।

दुर्मदद्विस्वोदमान् त्रासयामास तौलुवान् ॥ २१० ॥

कालेति—दुर्मदद्विस्वोदमान् मत्तगजानिवोदुरान् । तौलुवान्
तुल्यवदसम्बान् राज्ञः । कालहाट्टिकरालाभिः कृतान्तकटाक्षोभाभिः ।
हेतिभिः आयुधैः । उल्काभिः उन्मुखज्वालाभिरिव । त्रासयामास ।
मत्ताः अपि गजा उल्कादर्शनेन त्रस्यन्ति ॥ २१० ॥

खेटकर्परगूढाङ्गान् कीलयित्वा शरैर्द्विषः ।

स्थलकूर्मैरिवाकीर्णं चकार रणभूतलम् ॥ २११ ॥

खेटेति—खेटानि तुल्यफलकानि कर्परा अस्त्रिस्त्रण्डा इव
तैर्गूढाङ्गान् । द्विषः । शरैः । कीलयित्वा कीलयतः कृत्वा । रणभूतलम् ।
स्थलकूर्मैः स्थलसन्धारिभिः कमठैः । आकीर्णमिव । चकार । कूर्मकर्परा-
कारैः फलकैस्सह वक्षसि कीलयित्वा निपातितानां तुलुवानां शरवेदनस्य
इतस्तत्तत्सर्पणेन स्थलकूर्माकीर्णमिव रणाङ्गणं^१ चकारेत्यर्थः ॥ २११ ॥

शरैरभ्यर्चितास्तेन कोङ्कणास्समराङ्गणे ।

पुष्पवृष्टिमिरानर्चुस्तेमेव त्रिदशीकृताः ॥ २१२ ॥

शरैरिति—तेन सत्यकिना । समराङ्गणे । शरैरभ्यर्चिताः ।
कोङ्कणाः कोङ्कणदेशस्थ राजानः । त्रिदशीकृतास्सन्तः । तमेव ।

पुष्पवृष्टिभिः, शौर्यदर्शनसन्तोषविमुक्ताभिः । आनर्घुः अर्चन्ति स्म
॥ २१२ ॥

कुपिताः कोङ्कणस्त्रीणां गण्डूषमधुगर्भितान् ।

वभञ्जुरमितामोदान् वकुलान् वृष्णिकुञ्जराः ॥ २१३ ॥

कुपिता इति—वृष्णिकुञ्जराः वृष्णिवंश्यश्रेष्ठाः । कोङ्कण-
स्त्रीणाम् । गण्डूषमधुभिर्गर्भितान् सज्जातगर्भान्, कुसुमोद्गमयुक्तानिति
यावत् । अङ्गनावदनमदिरागण्डूषो वकुलानां दोहदमिति प्राप्तिः ।
अत एव अमितामोदान् अपरिमितसौरमान् । वकुलान् केसरवृ-
क्षान् । कुपितास्सन्तः । वभञ्जुः मोटयामासुः । कुञ्जरा अपि वकुलमोद-
मुपलभ्य प्रतिगजमदग्रमेव तान् मोटयन्तीति भावः ॥ २१३ ॥

प्रमादानिव तान् सप्त देशानतिपतन् प्रभुः ।

स समर्द्ध महाराष्ट्रं सैन्यदक्षिणभागतः ॥ २१४ ॥

प्रमादानिति—प्रभुः सात्यकिः । तान् तुल्यवादीन् । सप्त
देशान् ।

“सृगयाऽक्षाः स्त्रियः पानं वाक्यारुष्यार्धदूषणे ।

दण्डपारुष्यमित्येतन्महान्वसनसप्तकम् ॥”

इत्युक्तसप्तप्रमादानिव अतिपतन् अतिक्रामन् सन् । सैन्यदक्षिणभागतः ।
महाराष्ट्राख्यं देशम् । समर्द्धं भवितवान् ॥ २१४ ॥

अपश्यदृश्यमूकान्ते शेषमौलिमणिप्रभाम् ।

रामसायकरन्ध्रेण निस्सरन्तीं नभस्स्पृशम् ॥ २१५ ॥

अपश्यदिति—ऋश्यमूकान्ते ऋश्यमूकपर्वतस्यान्ते । राम-
सायकरन्ध्रेण सप्तसालुभेदनसमये रामबाणकृतेन पातालरन्ध्रेण ।

निस्तरन्ती, नमस्तुभ्यं अञ्जलिम् । शेषमौलिमणिप्रभाम् । अपश्यत् ।
समचन्द्रवीर्यातिशयद्योतनार्थेयमतिशयोक्तिः ॥ २१५ ॥

कामक्रोधाविवास्कन्ध सङ्घविन्ध्यौ समाहितः ।

विजिग्ये विषमास्तत्र विषयान् सत्त्वमास्थितः ॥ २१६ ॥

कामक्रोधाविति—समाहितः समाहितचित्तः । सत्त्वं बलम्,
आस्थितः सत्त्वगुणसमृद्धः । सङ्घविन्ध्यौ । कामक्रोधावि
वास्कन्ध आक्रम्य । तत्र सङ्घविन्ध्ययोर्मध्ये । विषयान् अवशंवदान् ।
विषयान् जनपदान् । विजिग्ये विजयते स्म । यथा समाहित-
चित्तः सत्त्वगुणसमृद्धो योगी प्रथमं कामक्रोधौ जित्वा तसौ विषयानि-
न्द्रियार्थान् जयति तद्वदिति भावः ॥ २१६ ॥

चापधोषेण निर्भिन्नचक्रवालाद्रिसन्धिना ।

कुञ्जलीनान् द्विषस्तत्र दिवाभीतान् भेषयत् ॥ २१७ ॥

चापेति—निर्भिन्ना विदारिताः चक्रवालद्वेलोकालोकपर्वतस्य
सन्धयो येन तेन, अतिमहता । चापधोषेण । कुञ्जेषु गङ्गरेषु लीनान् ।
द्विष एव । दिवाभीतान् उल्लङ्घनम् । भेषयत् हेषयति स्म^१ । 'भेष भये'
(भ्वादि ८८३) इति घातोर्णिच् । अभीषयदिति पाठस्तु लेखकप्रमाद-
कृत इति प्रतिभाति । भियो हेतुभये^२ पुभागमविधानात्, इह तु
चापधोषेणेति मयनिमित्तोपादानात् ।^३ कथञ्चिद्धेतुभय इत्यात्मनेपदा-
पत्तेश्च । यद्वा चापधोषेणेत्युपलक्षणवृत्तीयाङ्गीकारेण हेतुभयमुपपाद्य
भीष्यत इति भीषेति कर्मणि प्रत्ययान्सात् उल्लङ्घोतिणिचा परस्मैपदं
समर्थनीयम् ॥ २१७ ॥

^१ समुद्ये—घ. ज. छ. ट. ^२ सीतानवीक्षयत्—घ. ^३ 'भेषयति स्म' इति
पाठोत्पत्तिः. ^४ 'भियो हेतुभये पुक्' (पा. घ. ७-३-४०) इति सूत्रसत्त्वाविति-
भावः. ^५ कथं चिद्धेतुभये 'भीस्योर्हेतुभये' (पा. सू. १-३-६८) इत्यात्मनेपदापत्तेश्च
इति पाठेनात्र साम्बमिति भाति.

अवन्ध्यतपसा विन्ध्यः स्तम्भितः कुम्भजन्मना ।

यदुपुङ्गवमातङ्गैर्वर्धमान इवामवत् ॥ २१८ ॥

अवन्ध्येति—अवन्ध्यतपसा अमोघतपसा । कुम्भजन्मना अग-
त्येन । स्तम्भितः । विन्ध्यः । यदुपुङ्गवस्य मातङ्गैः उपर्यास्यैः ।
वर्धमान इवामवत् ॥ २१८ ॥

सूर्यरोधितरुच्छ्रामसूर्यपश्यवीचिकाम् ।

सोमवंश्यास्तुधां तत्र पपुस्तोमसमुद्भवाम् ॥ २१९ ॥

सूर्येति—तत्र विन्ध्ये । सोमवंश्यः सोमवंशभवा राजानः । सूर्य-
रोधिमिस्तटवृक्षैश्छायां । अत एव न सूर्यं पश्यन्तीत्यसूर्यपश्या वीचयो
यस्यास्ताम् । सोमवंश्येन पुरुषस्य अवतारितत्वात् सोमसमुद्भवां रेवामेव ।
सुधाम् । पपुः पिबन्ति स्म । सुधाऽपि सोमप्रभवेति भावः । “असूर्यललाट-
मोर्धेशितपोः” (पा. सु. ३-२-३६) इति स्वशि ‘सुमागमे च सत्यसूर्य-
पश्यशब्दस्ताधुः ॥ २१९ ॥

तेषां विहरतां तत्र शिञ्जिनीषद्वरावणाम् ।

कार्तवीर्यजलक्रीडां कथयन्ति स्म तापसाः ॥ २२० ॥

तेषामिति—तत्र नर्मदायाम् । विहरताम् । तेषां वादवानाम् ।
शिञ्जिन्या मौर्व्या बद्धो रावणो यस्यां ताम् । कार्तवीर्यस्य जलक्रीडाम् ।
तापसाः तत्रत्याः । कथयन्ति स्म । पुरा कार्तवीर्ये बाहुसहसेण सेतुनेन नर्मदां
बद्धा जलक्रीडां कुर्वति, प्रवाहनिरोधात्प्रातिगामिन्या नर्मदया कचित्सौ-
क्ये देवं पूजयतो रावणस्योपहारपुण्यादीनि जलबन्धनात् भ्रष्टानि
सदसहिष्णुतया रावणः कार्तवीर्येण युध्यमानस्तेन मौर्व्या बद्धा
कारागारे निवेशित इति पौराणिकी कथा ॥ २२० ॥

‘अतः ३.४.६.१.२.३.४.५.६.७.८.९.१०.११.१२.१३.१४.१५.१६.१७.१८.१९.२०.२१.२२.२३.२४.२५.२६.२७.२८.२९.३०.३१.३२.३३.३४.३५.३६.३७.३८.३९.४०.४१.४२.४३.४४.४५.४६.४७.४८.४९.५०.५१.५२.५३.५४.५५.५६.५७.५८.५९.६०.६१.६२.६३.६४.६५.६६.६७.६८.६९.७०.७१.७२.७३.७४.७५.७६.७७.७८.७९.८०.८१.८२.८३.८४.८५.८६.८७.८८.८९.९०.९१.९२.९३.९४.९५.९६.९७.९८.९९.१००.१०१.१०२.१०३.१०४.१०५.१०६.१०७.१०८.१०९.११०.१११.११२.११३.११४.११५.११६.११७.११८.११९.१२०.१२१.१२२.१२३.१२४.१२५.१२६.१२७.१२८.१२९.१३०.१३१.१३२.१३३.१३४.१३५.१३६.१३७.१३८.१३९.१४०.१४१.१४२.१४३.१४४.१४५.१४६.१४७.१४८.१४९.१५०.१५१.१५२.१५३.१५४.१५५.१५६.१५७.१५८.१५९.१६०.१६१.१६२.१६३.१६४.१६५.१६६.१६७.१६८.१६९.१७०.१७१.१७२.१७३.१७४.१७५.१७६.१७७.१७८.१७९.१८०.१८१.१८२.१८३.१८४.१८५.१८६.१८७.१८८.१८९.१९०.१९१.१९२.१९३.१९४.१९५.१९६.१९७.१९८.१९९.२००.२०१.२०२.२०३.२०४.२०५.२०६.२०७.२०८.२०९.२१०.२११.२१२.२१३.२१४.२१५.२१६.२१७.२१८.२१९.२२०.२२१.२२२.२२३.२२४.२२५.२२६.२२७.२२८.२२९.२३०.२३१.२३२.२३३.२३४.२३५.२३६.२३७.२३८.२३९.२४०.२४१.२४२.२४३.२४४.२४५.२४६.२४७.२४८.२४९.२५०.२५१.२५२.२५३.२५४.२५५.२५६.२५७.२५८.२५९.२६०.२६१.२६२.२६३.२६४.२६५.२६६.२६७.२६८.२६९.२७०.२७१.२७२.२७३.२७४.२७५.२७६.२७७.२७८.२७९.२८०.२८१.२८२.२८३.२८४.२८५.२८६.२८७.२८८.२८९.२९०.२९१.२९२.२९३.२९४.२९५.२९६.२९७.२९८.२९९.३००.३०१.३०२.३०३.३०४.३०५.३०६.३०७.३०८.३०९.३१०.३११.३१२.३१३.३१४.३१५.३१६.३१७.३१८.३१९.३२०.३२१.३२२.३२३.३२४.३२५.३२६.३२७.३२८.३२९.३३०.३३१.३३२.३३३.३३४.३३५.३३६.३३७.३३८.३३९.३४०.३४१.३४२.३४३.३४४.३४५.३४६.३४७.३४८.३४९.३५०.३५१.३५२.३५३.३५४.३५५.३५६.३५७.३५८.३५९.३६०.३६१.३६२.३६३.३६४.३६५.३६६.३६७.३६८.३६९.३७०.३७१.३७२.३७३.३७४.३७५.३७६.३७७.३७८.३७९.३८०.३८१.३८२.३८३.३८४.३८५.३८६.३८७.३८८.३८९.३९०.३९१.३९२.३९३.३९४.३९५.३९६.३९७.३९८.३९९.४००.४०१.४०२.४०३.४०४.४०५.४०६.४०७.४०८.४०९.४१०.४११.४१२.४१३.४१४.४१५.४१६.४१७.४१८.४१९.४२०.४२१.४२२.४२३.४२४.४२५.४२६.४२७.४२८.४२९.४३०.४३१.४३२.४३३.४३४.४३५.४३६.४३७.४३८.४३९.४४०.४४१.४४२.४४३.४४४.४४५.४४६.४४७.४४८.४४९.४५०.४५१.४५२.४५३.४५४.४५५.४५६.४५७.४५८.४५९.४६०.४६१.४६२.४६३.४६४.४६५.४६६.४६७.४६८.४६९.४७०.४७१.४७२.४७३.४७४.४७५.४७६.४७७.४७८.४७९.४८०.४८१.४८२.४८३.४८४.४८५.४८६.४८७.४८८.४८९.४९०.४९१.४९२.४९३.४९४.४९५.४९६.४९७.४९८.४९९.५००.५०१.५०२.५०३.५०४.५०५.५०६.५०७.५०८.५०९.५१०.५११.५१२.५१३.५१४.५१५.५१६.५१७.५१८.५१९.५२०.५२१.५२२.५२३.५२४.५२५.५२६.५२७.५२८.५२९.५३०.५३१.५३२.५३३.५३४.५३५.५३६.५३७.५३८.५३९.५४०.५४१.५४२.५४३.५४४.५४५.५४६.५४७.५४८.५४९.५५०.५५१.५५२.५५३.५५४.५५५.५५६.५५७.५५८.५५९.५६०.५६१.५६२.५६३.५६४.५६५.५६६.५६७.५६८.५६९.५७०.५७१.५७२.५७३.५७४.५७५.५७६.५७७.५७८.५७९.५८०.५८१.५८२.५८३.५८४.५८५.५८६.५८७.५८८.५८९.५९०.५९१.५९२.५९३.५९४.५९५.५९६.५९७.५९८.५९९.६००.६०१.६०२.६०३.६०४.६०५.६०६.६०७.६०८.६०९.६१०.६११.६१२.६१३.६१४.६१५.६१६.६१७.६१८.६१९.६२०.६२१.६२२.६२३.६२४.६२५.६२६.६२७.६२८.६२९.६३०.६३१.६३२.६३३.६३४.६३५.६३६.६३७.६३८.६३९.६४०.६४१.६४२.६४३.६४४.६४५.६४६.६४७.६४८.६४९.६५०.६५१.६५२.६५३.६५४.६५५.६५६.६५७.६५८.६५९.६६०.६६१.६६२.६६३.६६४.६६५.६६६.६६७.६६८.६६९.६७०.६७१.६७२.६७३.६७४.६७५.६७६.६७७.६७८.६७९.६८०.६८१.६८२.६८३.६८४.६८५.६८६.६८७.६८८.६८९.६९०.६९१.६९२.६९३.६९४.६९५.६९६.६९७.६९८.६९९.७००.७०१.७०२.७०३.७०४.७०५.७०६.७०७.७०८.७०९.७१०.७११.७१२.७१३.७१४.७१५.७१६.७१७.७१८.७१९.७२०.७२१.७२२.७२३.७२४.७२५.७२६.७२७.७२८.७२९.७३०.७३१.७३२.७३३.७३४.७३५.७३६.७३७.७३८.७३९.७४०.७४१.७४२.७४३.७४४.७४५.७४६.७४७.७४८.७४९.७५०.७५१.७५२.७५३.७५४.७५५.७५६.७५७.७५८.७५९.७६०.७६१.७६२.७६३.७६४.७६५.७६६.७६७.७६८.७६९.७७०.७७१.७७२.७७३.७७४.७७५.७७६.७७७.७७८.७७९.७८०.७८१.७८२.७८३.७८४.७८५.७८६.७८७.७८८.७८९.७९०.७९१.७९२.७९३.७९४.७९५.७९६.७९७.७९८.७९९.८००.८०१.८०२.८०३.८०४.८०५.८०६.८०७.८०८.८०९.८१०.८११.८१२.८१३.८१४.८१५.८१६.८१७.८१८.८१९.८२०.८२१.८२२.८२३.८२४.८२५.८२६.८२७.८२८.८२९.८३०.८३१.८३२.८३३.८३४.८३५.८३६.८३७.८३८.८३९.८४०.८४१.८४२.८४३.८४४.८४५.८४६.८४७.८४८.८४९.८५०.८५१.८५२.८५३.८५४.८५५.८५६.८५७.८५८.८५९.८६०.८६१.८६२.८६३.८६४.८६५.८६६.८६७.८६८.८६९.८७०.८७१.८७२.८७३.८७४.८७५.८७६.८७७.८७८.८७९.८८०.८८१.८८२.८८३.८८४.८८५.८८६.८८७.८८८.८८९.८९०.८९१.८९२.८९३.८९४.८९५.८९६.८९७.८९८.८९९.९००.९०१.९०२.९०३.९०४.९०५.९०६.९०७.९०८.९०९.९१०.९११.९१२.९१३.९१४.९१५.९१६.९१७.९१८.९१९.९२०.९२१.९२२.९२३.९२४.९२५.९२६.९२७.९२८.९२९.९३०.९३१.९३२.९३३.९३४.९३५.९३६.९३७.९३८.९३९.९४०.९४१.९४२.९४३.९४४.९४५.९४६.९४७.९४८.९४९.९५०.९५१.९५२.९५३.९५४.९५५.९५६.९५७.९५८.९५९.९६०.९६१.९६२.९६३.९६४.९६५.९६६.९६७.९६८.९६९.९७०.९७१.९७२.९७३.९७४.९७५.९७६.९७७.९७८.९७९.९८०.९८१.९८२.९८३.९८४.९८५.९८६.९८७.९८८.९८९.९९०.९९१.९९२.९९३.९९४.९९५.९९६.९९७.९९८.९९९.१०००.’ (पा. सु. ६-२-६७) इति सूत्रेणेति चक्षुः

१ ग्रन्थानि—अ. चक्षुः—द.

नगरीं हेहयेन्द्रस्य कारार्पितदक्षाननाम् ।

नलदीनां च शिथिलां सनिर्वेदमदर्शयन् ॥ २२१ ॥

नगरीमिति—कारागृहार्पितदक्षाननां । कालवशाच्छिथिलां । हेहयेन्द्रस्य हेहयवंश्यश्रेष्ठस्य कार्तवीर्यस्य । नगरीं माहिष्मतीम् । नल-
दीनां च राज्ञां शिथिलां नगरीं । ^१ सनिर्वेदभावनां विनश्वरत्वदर्शनजनित-
वैराम्यसहितं यथा तथा । अदर्शयन् । प्रकृतास्तापसा इहापि
कर्तारः ॥ २२१ ॥

रथवाजिपदक्षुण्णविन्ध्यमस्तकरेणुभिः ।

रेवाभाचामयामास रिपुस्त्रीवाष्पवर्षिताम् ॥ २२२ ॥

रथेति—रथपदैः रथाङ्गैः, वाजिपदैश्चक्षुरैश्च क्षुण्णस्य चर्णा-
कृतस्य विन्ध्यमस्तकस्य विन्ध्योपरिभागस्य रेणुभिः । रिपुस्त्रीणां वाष्प-
वर्षिताम् । रेवां आचामयामास शोषयामास । ‘न कम्पमिचमाय’
(य. सू. १९१) इति मित्रनिषेधाच्च ह्रस्वः ॥ २२२ ॥

वपुषे समरस्तत्र ^२ सुमगस्वर्गसङ्क्रमः ।

सिद्धगन्धर्वपूथानां चित्तताण्डवदेशिकः ॥ २२३ ॥

वपुष इति—तत्र विन्ध्ये । सुमगस्वर्गसङ्क्रमः वीराणां स्वर्ग-
मार्गः, दुर्गमार्गस्य सङ्क्रम इति नाम । “सङ्क्रमो दुर्गसञ्चारः”
इत्यमरः । सिद्धाश्च गन्धर्वाश्च देवयोनिविशेषाः, ^३ तद्वधूनां । चित्त-
ताण्डवदेशिकः मनोवर्तनस्याचार्यः मनउल्लासहेतुः । समरः सङ्ग्रामः
वपुषे वर्धते स्म ॥ २२३ ॥

^१ ‘सनिर्वेदं जानानां’ इति पाठेनात्र भाव्यमिति भाति, ^२ व्याख्यायां ‘वीराणां स्वर्गमार्गः’ इति विवरणदर्शनात् सूक्त्याख्ययोः सम्यक्तामि सुमगस्वर्गसङ्क्रमः’ इति पाठः आसीति भाति, ^३ ‘तद्वधूनां’ इति पाठः स्यात्,

स्फुलिङ्गैः खद्वगनिष्पिष्टदन्तदम्भोलिसम्भवैः ।

आसीद्विरदमेधानामचिरघ्नातिकल्पना ॥ २२४ ॥

स्फुलिङ्गैरिति—खद्वौर्निष्पिष्टाः खण्डिता दन्ता दम्भोलयो
वक्त्रा इव तत्सम्भवैः । स्फुलिङ्गैः अग्निकणैः । द्विरत्वा एव मेघास्तेषां ।
अचिरघ्नातिकल्पना तदित्युच्यते । आसीत् ॥ २२४ ॥

सव्यालसृगसङ्कीर्णा रम्यतुङ्गरथद्रुमा ।

विससर्प चमूस्तत्र विन्ध्यवन्येव जङ्गमा ॥ २२५ ॥

सव्यालेति—तत्र विन्ध्ये । सव्यालैर्दुष्टगजसहितैर्मृगैर्वृक्षा
क्रीडासृगैस्सङ्कीर्णा । रम्यास्तुङ्गाश्च रथा एव द्रुमा यस्यास्सा । चमूः ।
जङ्गमा सञ्चारिणी । विन्ध्यवन्या विन्ध्यवनराजिरेव । विससर्प प्रसृता-
ऽमृत । “व्यालो दुष्टगजः प्रोक्तः” इति हलायुधः ॥ २२५ ॥

तालद्वयसज्जङ्गाग्रयाः कुम्भैरुत्तम्भिताम्बराः ।

गजितैस्त्रासयामासुर्गजा वनमतङ्गजान् ॥ २२६ ॥

तालेति—तालद्वयसज्जङ्गाग्रयाः तालप्रमाणाभिर्जङ्गामिः श्रेष्ठाः ।
“प्रमाणे द्वयसज्जङ्गमाग्रयः” (पा. सू. ५-२-३७) इति प्रमाणे
द्वयसज्जङ्गमस्य । कुम्भैः मस्तकैः । उत्तम्भिताम्बराः कृतोत्तम्भनगगनाः,
गगनस्पृशः । गजाः सेनागजाः । गजितैः वृद्धितैः । वनमतङ्गजान् ।
आसयामासुः ॥ २२६ ॥

बलयन्त्रणया तत्र गृहीतैर्विपिनद्विपैः ।

व्यवर्षयत तां सेनां विन्ध्यपादैरिवोन्नतैः ॥ २२७ ॥

बलेति—तत्र विन्ध्ये । बलेन यन्त्रणया बन्धनेन । गृहीतैः ।
विन्ध्यस्य पादैः प्रत्यन्तपर्वतैरेव । उन्नतैः । विपिनद्विपैः । ताम् ।
सेनाम् । व्यवर्षयत वर्षयते स्म ॥ २२७ ॥

यूयैर्द्विरदशैलानां कनत्कदलिकावनैः ।

अन्तरं पूरयामास विन्ध्यनीहारभूमृतोः ॥ २२८ ॥

यूयैरिति—कनन्ति क्षीप्यमानानि कदलिकावनानि पताका-
पञ्च एव रम्भावृक्षवनानि येषु ^१तेषाम् । द्विरदानामेव शैलानाम् ।
यूयैः । विन्ध्यनीहारभूमृतोः विन्ध्यहिमाचलयोः । अन्तरं मध्यम् ।
पूरयामास । “कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे” इति
^२यादवः ॥ २२८ ॥

अरातिवनितानेत्रैरश्रुधाराधरैरिमाम् ।

वीरो वसुमतीमित्थं विदधे देवमातृकाम् ॥ २२९ ॥

अरातीति—वीरः सात्यकिः । इत्थम् । इमाम् । वसुमतीम् ।
अश्रुधाराधरैः पाष्पधाराणां धारकैः, धाराधरैर्मैत्रैरित्यपि गम्यते ।
अरातिवनितानेत्रैः शत्रुस्त्रीणां लोचनैः । देवमातृकां वृष्टिसमृद्धाम् ।
विदधे चक्रे ॥

देशो नक्षत्रवृष्ट्यम्बुसम्पन्नजीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥

इत्थमरः ॥ २२९ ॥

धर्मयूपानिभैस्तस्य जयस्तम्भैस्समन्ततः ।

प्ररूढाङ्गुतरोमाञ्च प्रत्यभासत मेदिनी ॥ २३० ॥

धर्मेति—धर्मः दुष्टनिग्रहादिरूपः तस्य क्रतुकल्पस्य यूपनिभैः ।
तस्य सात्यकेः । जयस्तम्भैः । मेदिनी । समन्ततः सर्वत्र । प्ररूढा-

^१ तेषामित्यस्य स्वप्ने वैः इति पाठेन भाव्यमिति भाति. ^२ मुद्रितयादवकोशे-
स्याङ्गुपङ्कमात् विषकोशे दर्शनाच्च लेखक्रममादात् विषपदस्थाने ‘यादवः’ इति पठितं
स्यादिति भाति.

कुंतरोमाश्वा प्रत्यभासत भारवतारदृषाद्भूरिताद्भुतपुलकशालिनीव नभा-
वित्यर्थः ॥ २३० ॥

जिताशेष^१विपक्षस्य बद्धमुक्तावभासिनी ।

अभवत्ककुर्मां तस्य कीर्तिश्श्रवणभूषणम् ॥ २३१ ॥

जितेति—जिताशेष^१विपक्षस्य निर्जितनिखिलशात्रवस्य । तस्य ।
बद्धमुक्तावभासिनी बद्धैरपरिषितया शृङ्खलादिनियमितैर्मुक्तैरनपरिषितया
विसृष्टैर्विपक्षैरवभासमाना । कीर्तिः । ककुर्मां दिशां विगूर्तिजनानां ।
श्रवणभूषणं श्रोत्रस्य भूषणवदाङ्गवद्भूत् । आसीत् । दिशां स्त्रीणां
कर्णाभरणमासीदित्यपि गम्यते । ^२ तदपि पन्थाभिर्मुक्ताभिरवभासत
इति भावः ॥ २३१ ॥

इति ग्राह्यकराश्रके हरितो हरितोषकृत् ।

वीरस्सुरभिणा स्वेन यज्ञसाऽऽवासिताम्बराः ॥ २३२ ॥

इतीति—वीरः सात्याकिः । हरितोषकृत् कृष्णस्य तोषं कुर्वन्
सन् । सुरभिणा दूरेऽप्याह्लादकत्वसाम्यात् सुगन्धिना । स्वेन यज्ञसा ।
आवासितमम्बरं आकाशं यासु ताः । हरितः । इति उक्तप्रकारेण ।
ग्राह्यः प्रतिसंवत्सरं ग्रहीतुं शक्यः करो बलिर्यासु तथाभूताः । चक्रे ।
यथा हरिं तोषयन् कन्याप्रदः परिहितवसनां कन्यां पाणिग्रहणे प्राप्त-
कालां करोति । “विद्याचरित्रबन्धुशीलसम्पन्नाय दद्यादाच्छायालङ्कृताय”
इति स्मृत्या पाणिग्रहणस्य परिधानानन्तरकर्तव्यत्वात्तदिति ^३ गम्यते ।
सुषोत्याद्यपक्षे ^४ शकौ प्यत्प्रत्ययः । द्वितीयपक्षे तु ^५ प्राप्तकाले ॥ २३२ ॥

^१ विपक्षस्य—घ. ट. ^२ तदपि पन्थाभिः^३ इति शुद्धपाठेनात्र भाव्यमिति भाति.

^३ तदिति^४ इति शुद्धपाठेनात्र भाव्यमिति भाति. ^४ शक्ति लिङ् घ

(पा. सू. १-३-१०१) इति सूत्रेणेति भावः. ^५ प्राप्तिसर्वमाप्तकालेषु कृत्याय

(पा. सू. ३-३-१६६) इति सूत्रेणेति भावः.

इतसर्वस्वदीनानां व्रीडामपनुदन्निव ।

अदिशत् क्षौममाशानां यशोभिर्हंसलक्षणैः ॥ २३३ ॥

इतेति—इतेन सर्वस्वेन दीनानां दरिद्राणाम् । आशानाम् । व्रीडाम् । अपनुदन्निव । हंसलक्षणैः । कर्मणि ल्युट् । हंसलक्ष्यमाशैः । यशोभिः । क्षौमं दुकूलम् । अदिशत् । यथा राजानो गृहीतवना अवमानवद्विप^१नोदनाय हंसचिह्नानि दुकूलानि दत्त्वा समायान्ति तद्वदिति भावः ॥ २३३ ॥

स चक्रवत्परिक्रम्य क्षमाचक्रमरिन्दमः ।

क्षपयित्वा रिपून् सर्वान् शौरिपार्श्वं पुनर्ययौ ॥ २३४ ॥

स इति—अरिन्दमः शत्रूणां दमनः, शत्रुः । ^१ संशयां भूतशक्ति^२ (पा. सू. ३-२-४६) इत्यादिना स्वश्च, भुमागमश्च । सः सात्याकिः । क्षमाचक्रं भूमण्डलम् । परिक्रम्य । सर्वान् । रिपून् । ^३ क्षपयित्वा । चक्रवत् सुदर्शनवत् । पुनः । शौरिपार्श्वम् । ययौ ॥ २३४ ॥

सैन्यसिन्धुपथस्तस्य स्थलीशेषितकण्टकः ।

विदधे विस्मयोन्निद्रप्रीतिकण्टकितां भुवम् ॥ २३५ ॥

सैन्येति—स्थलीशेषिताः आवासस्थलमात्रशेषीकृताः कण्टकाः । शक्रश्च एव तरुतीक्ष्णावयवा ^४ यस्मिन् सः, तस्य । सैन्यसिन्धुपथः ^५ सेनासरिन्मार्गः । भुवम् । विस्मयेनोन्निद्रया उल्लसितया प्रीत्या कण्टकितां सज्जातपुलकाम् । विदधे ॥ २३५ ॥

^१ नोदकानि—ख. ^२ क्षपयित्वा—ख. ट. ^३ यस्य सः, तस्य—ख. ट. ^४ सैन्यसिन्धुपथः—घ. ट.

तमेवमसिलामाशां परिक्रम्योदयस्थितम् ।

प्रद्योतनसमं पौराः प्रदृष्टाः प्रत्युपासत ॥ २३६ ॥

तमिति—एवं उक्तप्रकारेण । असिलम् । आशाश्च । परिक्रम्य । उदये अभ्युदये स्थितम् । अत एव प्रद्योतनसमं सूर्यसदृशम् । तं सात्यकिम् । प्रदृष्टाः । पौराः । प्रत्युपासत प्रत्युद्गम्यापूजयन्त्यर्थः । यथा विक्रचकं प्रदक्षिणीकृत्य उदयक्षैलस्थितं सूर्यं जना आभिमुख्येनोपासते, तद्वदिति भावः ॥ २३६ ॥

सैन्यघोषसमाहूतौ ततो हरिदलायुधौ ।

तमभ्याजग्मतुर्वूरावुग्रसेनपुरोगमौ ॥ २३७ ॥

सैन्येति—ततः तस्य दिग्विजयनिवृत्त्यनन्तरम् । सैन्यघोषेण समाहूतौ ज्ञापिततदागमनौ । उग्रसेनः पुरोगमो ययौस्तौ, पुरस्कृतो-ग्रसेनौ । हरिदलायुधौ । तं सात्यकिम् । दूरात् । अभ्याजग्मतुः ॥ २३७ ॥

ददृशे सात्यकिस्तत्र राममुख्यैस्सराजकः ।

अन्यैस्सह दिशापालैरास्त्रण्डल इवापरः ॥ २३८ ॥

ददृश इति—तत्र सैन्ये । सराजकः राजसमूहेन सहितः । “गोत्रोक्त” (पा. सू. ४-२-३९) इत्यादिना राजशब्दात्समूहोर्ध्वमुत्पत्यर्थः । सात्यकिः । अन्येर्दिक्षापाकैः अग्न्यादिभिस्सह । अपरः । आस्त्रण्डलः इन्द्र इव । राममुख्यैः बलदेवप्रभृतिभिः । ददृशे दृष्टः ॥ २३८ ॥

अभिवन्द्य स तान्वन्द्यानभिम्यक्तपराक्रमः ।

तदनुष्ठवभावेन प्राविशद्वारकां पुरीम् ॥ २३९ ॥

अभिवन्द्येति—अभिव्यक्तपराक्रमः दिग्विजयेन प्रकटविक्रमः । सः सात्यकिः । वन्द्यान् वन्दनीयान् । तान् उग्रसेनमुत्तान् । अभि-

बन्ध अभिवाद्य । तदनुसृष्टभावेन तस्योपसेनस्यानुचरत्वेन । द्वारकाय ।
पुरीय । प्राविशत् प्रविष्टोऽभूत् ॥ २३९ ॥

प्रस्थितौ परिमेयानि पश्चादुपचितानि सा ।

^१ जग्रसे यदुसैन्यानि जगन्तीव हरेस्तनुः ॥ २४० ॥

प्रस्थिताविति—सा द्वारका । प्रस्थितौ भ्रूताता तेन । परिमे-
यानि । पश्चात् । उपचितानि दिगन्तराकृष्टराजकेन प्रवृद्धानि । यदुसैन्यानि ।
हरेः । तनुः । जगन्तीव । जग्रसे प्रस्तवती । जगन्त्यपि सर्गोदौ हरिमूर्तेः ।
परिमेयानि निर्गतानि “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ” (पु. सू.)
इत्यादीनां केषां चिदेव ततो निर्गमश्रवणात्, मतिर्गमे तु तदनन्तरं
प्रवृद्धानि चतुर्दशापि भुवनानि तत्र प्रविशन्तीति उपमानात् ॥ २४० ॥

जघासु दिक्षु विमवैरुपसङ्गृहीतैः

यक्षास्पदग्रहसिनी यदुराजधावी ।

सत्यानुभाववसुदेवसुत^१प्रसत्त्यै

सम्भूतदिक्पतिविभूतिरिवाचमासे ॥ २४१ ॥

अष्टास्विति—जघासु । दिक्षु । उपसङ्गृहीतैः उपार्जितैः । विमवैः
भनैः । यक्षास्पदस्य अलकायाः ग्रहसिनी ^२ग्रहसिततदतिशायिनीति
यावत् । बहुलग्रहणात्कर्तरि ^३लृट्, टित्कादीर्घः । यदूनां राजधानी
द्वारका । सत्यः परमार्थः अनुभावः श्रुत्यादिप्रसिद्धो महिमा यस्य तस्य
वसुदेवसुतस्य प्रसत्त्यै प्रसादाय । संभूना सम्पन्ना दिक्पतीनां इन्द्रा-
दीनां विभूतिर्यस्याः तथाभूतेव, इन्द्रादि^४प्रेषितनिजनिष्ठैर्धैर्यैव ।
वाचमासे ॥ २४१ ॥

^१ जगृहे—प्र. इ. सु. ^२ ‘प्रमाणकाले’ इत्यत्र शुद्धपाठः स्वाध. ^३ प्रसुत्यै—
प्र. सु. ^४ ‘अत्र ग्रहसिनी तदतिशायिनी’ इति शुद्धपाठेन भाष्यमिति भाति. ^५ ‘सुत-
विष्णाव् जीप्’ इति शुद्धपाठेनात्र भाष्यमिति भाति. ^६ ‘प्रेषितनिष्ठैः’—प्र. सु.

अभ्यर्च्य पूर्वविभवादिभिरैः प्रदिष्टैः

नाकाधिपानिव नवोपहृताभरेन्द्रान् ।

धर्मानुपालननियोगानिरूढचित्तान्

प्रास्थापयत्प्रतिदिशं प्रथमो यदूनाम् ॥ २४२ ॥

अभ्यर्च्येति—यदूनां प्रथमः श्रेष्ठः कृष्णः । नवोपहृतां
दिग्बिजयेन प्रत्यग्राहीतान् । धर्मानुपालननियोगानिरूढचित्तान् धर्म-
सम्पन्नानुपालयतेति स्वकीये नियोगे लग्नमानसान् । नरेन्द्रान् । पूर्व-
विभवात् तेषां प्राचीनैश्वर्यात् । अधिरैः । प्रदिष्टैः स्वदत्तैर्धनैः ।
नाकाधिपान् देवानिव । अभ्यर्च्य सादरं सम्पूज्य । प्रतिदिशं प्रास्थाप-
यत् तत्तदावासभूतां दिशं प्रति प्रेषयामास ॥ २४२ ॥

मणिमकुटसहस्रैर्वासुदेवस्य भूपाः

पदसविधानिषण्णां पादुकामर्चयित्वा ।

प्रतिययुरुपलब्धैः पारिजातप्रसूनैः

सुरभयितुमुपेत्य स्वावरोधान् प्रसाधान् ॥ २४३ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमत्पञ्चदशाक्षरस्य श्रीमद्देवागता-
चार्यस्य कृतिषु यादवान्युदयनाग्नि महाकाव्ये द्वादशस्तोत्रैः

मणीति—भूपाः ते राजानः । मणिमकुटानां सहस्रैः ।
वासुदेवस्य । पदसविधानिषण्णां चरणसमीपस्थिताम् । ^१पादुकाः ।
मर्चयित्वा अभ्यर्च्य, शिरसा प्रणम्येति यावत् । उपलब्धैः प्रसन्ना-
ह्वासुदेवाङ्गैः । पारिजातस्य प्रसूनैः । प्रसाधान् चिरविरहव्यथापनो-

वाय प्रसादनीयान् । स्वावरोधान् स्वेषामन्तःपुरवनिताः । उपेत्य ।
 सुरभयितुं । प्रतिययुः । सहस्रशब्दोऽत्र अपरिमितसङ्ख्यावाची
 “विश्वं क्षतं सहस्रं च सर्वमक्षयवाचकम्” इति महाभारते ।
 तत्राप्यनुशासनात् ? ॥ २४३ ॥

इति श्रीमद्भारतवैजयन्तीसंस्कृतविश्वविद्यालौ श्रीरत्नरावाध्वरिकरसूनुना अल्पयवीक्षितेन
 विरचिते यादवाभ्युदयव्याख्याने द्वारिचतुर्धर्गः ॥

त्रयोविंशत्सर्गः.

इत्थं समापितदेवकार्यान्तरस्य भगवतः कृत्यत्वेन भारतयुद्धेन
सूमारक्षेपावतरणं वर्णयितुं प्रस्तौति—

अधाधिकारच्यवनाद्य इन्द्राः

पञ्चाभवन् पाण्डुसुताः पृथिव्याम् ।

अयार्थिनस्ते जगदेकनाथं

प्रपेदिरे सत्त्वधनास्सदाराः ॥ १ ॥

अथेति—अथ दिग्विजयानन्तरं । ये 'पूर्वपूर्वमन्वन्तरेषु
स्थिताः । पञ्चेन्द्राः । अधिकारच्यवनात् देवेन्द्रत्वरूपाधिकारच्युतेः ।
पृथिव्यां । पञ्च । पाण्डुसुताः युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवाः
पाण्डवाः । अभवन् । ते पाण्डवाः । सत्त्वं सत्त्वगुण एव धनं येषां
तथोक्ताः, सत्त्वगुणमेव धनवत् संरक्षन्तस्सन्तः । अयार्थिनः अक्षय्य-
कंपहतराज्यानां कौरवाणां अयमर्थयमानास्सन्तः । सदाराः दारद्रौप्या
सहितास्सन्तः । जगतामेकनाथं कृष्णं । प्रपेदिरे क्षरणं अमुः ।
निवृत्ताधिकाराः पञ्चेन्द्राः शम्भुनियोगात् पृथिव्यां पाण्डवा जाता इति
महाभारते (महाभारते आदि प. २१४ अध्या. २५-३५ श्लो) कथा ॥१॥

तमोपहैस्तत्त्वविदामृषीणां

वाक्यैस्त्रिवेदीमनुसञ्जिहानैः ।

कृष्णं यथावत्कृतिनो विदन्तः

तस्याभवन् प्राणसमास्सखायः ॥ २ ॥

तमोपहैरिति—तमोपहैः तमोगुणापहर्तृभिः । त्रिवेदी
अनुसञ्जिहानैः अनुसराद्भिः । तत्त्वविदामृषीणां व्यासनाम्नार्कण्डेया-

दीनाः । वाक्यैः । कृष्णं । अथावत् सम्मक् परमपुरुषरूपतया । विदन्तः
आनन्तः । कृतिनः धन्याः । पाण्डवाः । तस्य कृष्णस्य । प्राणसमाः ।
सुख्यः । सुहृदः । आसन् ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्भमहं स च मम प्रियः ।

उदारास्सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् ॥

(भगवद्गीता ७-१८)

इत्यादिभगवद्बचनात् स्वधर्मज्ञानिषु स्वात्मवदेव भगवान् प्रीतिं करो-
तीति भावः ॥ २ ॥

तदाश्रयास्तत्प्रणिधेयकृत्याः

तेनैव नाथेन सदा सनाथाः ।

अपारयन् योगिभिरप्यजय्यान्

वाङ्मान्तरान् जेतुमरातिवर्गान् ॥ ३ ॥

तदाश्रया इति—स कृष्ण आश्रयस्शरणं येषां ते तदाश्रयाः ।
तत्प्रणिधेयकृत्याः तेन विचार्ययोगक्षेमाः । तेनैव । नाथेन नियन्त्रा ।
सनाथाः सनियन्तृकाः, ^१स तदा ^२तन्निमित्तं
अपरिसृष्टरन्तश्च सन्तः । योगिभिः—योगः समाधिभेदाद्युपाय-
स्समाधिश्च, “योगस्समूहोपायध्यानसङ्गतिर्युक्तिषु” इत्यमरः,
तद्विभक्तिः । अजय्यान् जेतुमशक्यान् । वाङ्मान् दुर्योधनादि ^३रूपान्
कामक्रोधादिरूपान्परातिवर्गान् । जेतुं । अपारयन् पारयन्ति स्म,
शक्ता अभवन्निमित्तार्थः । ‘पारं तीरं कर्मसमाप्तौ’ (जुरादि १९१२)
इति चातुरिहं शक्त्यर्थः ॥ ३ ॥

^१ अथ “सर्वदा यथातन्निमित्तं सञ्चरन्तश्च सन्तः” इति श्रुत्याः स्पष्टं

^२ तन्निमित्तं—य. ^३ रूपान्तरान् कामक्रोधादि इति प्रत्येनात्र भाव्यमिति श्रुतिः

धार्मिकैरेतैर्ज्ञातयो निपातिता इत्यनौचित्यं परिहर्तुं श्रुतीनां
प्रथमापराचं श्लोकपदकेताह—

प्रतिक्रियाः प्राग्भवदुष्कृतानां
प्राणोपरोधेऽपि निरुद्धपापाः ।
धीरास्त्रिलोकीसुहृदः प्रसादात्
विपाकरम्या विपदः प्रसेदुः ॥ ४ ॥

प्रतिक्रिया इति—प्राणोपरोधे प्राणवाचेऽपि । निरुद्धपापाः
पापाचरणविमुक्ताः । धीराः ते । प्राग्भवदुष्कृतानां प्रतिक्रियाः कर्मणां
भोगेन क्षयानियमात् पूर्वजन्मपापपरिहाररूपाः । त्रिलोकीसुहृदः त्रैलोक्य-
कमहितैषिणः कृष्णस्य । प्रसादात् । विपाकरम्याः (अवित्रीः) परिष्का-
रमणीया मविष्यन्तीः । विपदः । प्रसेदुः प्रसहन्ति स्म । सहतेः
परस्मैपदमष्टमसर्गे (यादवाम्युदये ८-३०) समर्थितम् ॥ ४ ॥

ता एव विपदश्चिद्योत्तरश्लोकैर्दर्शयति—

अलङ्घयन्निश्चपतेः प्रसादात्
वृत्तिं परार्थीमिव वीतरागाः ।
अरातिभिश्छिद्यविधिप्रवर्धनैः

आपादितामग्निजलादिपीडां ॥ ५ ॥

अलङ्घयन्निश्चपतेः—छिद्यविधिप्रवर्धनैः कपटविधानकुसलैः ।
अरातिभिः दुर्योधनादिभिः । आपादितां । अग्निजलादिपीडां ।

१. 'यह मर्षणे' (जुरादि २८१०) इति भातुः 'आधुनाह' (गणपति २०२)
इति विकल्पितजुरादिपद्यन्तः परस्मैपदी जुजादो पठ्यते । तस्मा परस्मैपदमुपपद्यते ।
ये तु जुजादो क्त्वात् नैच्छन्ति, तन्मते 'अनुदात्तेष्वलङ्घनमात्मनेपदमगि लम्' (परि ७)
इति 'यह मर्षणे' (जुरादि ८१२) इति धावादिक्तादेव वा परस्मैपदमिति तत्रांशम् ।
अथ यं 'स क्त्वात् नाराः सहति कर्ममेवाः परिभवम्' इति प्रयोगश्च उपपद्यते.

कीलसागाः । पश्चीं वृत्ति मनसो बाह्यविषयेषु व्यापृतिमिव । विश्वपतेः
 कृष्णस्य । मसादात् । अलङ्घयन् अतरन् । वीतरागाणां मनोनिग्र-
 होऽपि भगवत्प्रसादैकलभ्यः । अभिपिडा वारणावते जतुगृहदाहः ।
 अलपिडा सुप्तस्य भीमस्य गाहं बद्धा गङ्गायां निपातनम् । आदि-
 शब्देन नगरादिपीडा गृह्यते ॥ ५ ॥

कलिङ्गनीति कलहैकतानां

कर्णं च पार्थेन निबद्धवैरम् ।

आस्थाय दुश्शासनपूर्वजन्मा

धर्मोत्तरान् जेतुमियेष पार्थान् ॥ ६ ॥

कालिङ्गेति—दुश्शासनस्य पूर्वजन्मा दुर्योधनः । ^२कलहैकतानां
 कलहसम्पादनैकपरां । कलिङ्गस्य सौवल्गमन्त्रिणो नीतिः, तदुपदिष्ट-
 नीतिः । पार्थेन अर्जुनेन । निबद्धवैरं । कर्णं च । आस्थाय
 अवलम्ब्य । धर्मोत्तरान् । पार्थान् । जेतुं । इयेष ॥ ६ ॥

स राजसूयक्रतुधर्मपत्नीं भीमेन

गाण्डीवभृता मान्याम् ।

घृतच्छलात्प्रापितदासभावां

सार्धं मुधा पर्यभवत्सभायाम् ॥ ७ ॥

स इति—सः दुर्योधनः । ^३राजसूयक्रतोर्युधिष्ठिरस्य तस्य
 धर्मपत्नीं । भीमेन भीमसेनेन । गाण्डीवभृता अर्जुनेन च । मान्याः
 अस्मिन्माननीयाः । विलेषणद्वयेन तस्याः परिभवे दृष्टादृष्टविरोधश्च
 दर्शितः, एवभूतामपि । घृतच्छलात् देवनन्याजात् । प्रापितदासभावां

^१ मसादलभ्यः—छ. ट. ^२ कलहे एकतानां एकाम्याम्, कलह—छ. ^३ राजसूयः
 क्रतुर्यस्य तस्य युधिष्ठिरस्य इति पाठमेव सत्यम् इति मतिः. ^४ देवनन्याजात्—छ.

कम्भितदास्या । साध्वी पतिव्रता द्रौपदी । शुभा वृत्रेव । सभावा ।
पर्यसवत् आकर्षणपरुषभाषणवसनापहरणैः परिभवति स्म ॥ ७ ॥

अनन्यनाथां स्थितिमाप्नुवन्त्या
नाथस्त्वसम्बोधननामगर्भम् ।
शुभाव दूरान्तरितोऽपि क्षौरिः
प्राक्रोशनं पार्थपतिव्रतायाः ॥ ८ ॥

अनन्येति—नाथः जगत्स्वामी । क्षौरिः कृष्णः । अनन्यनाथां
पार्थानां^१ दूत इति दुर्योधनदास्यत्वेन रक्षकान्तररहिता । स्थिति
वृत्ति । आप्नुवन्त्याः । पार्थानां पतिव्रतायाः द्रौपद्याः ।^२ स्वसम्बोधन-
नामगर्भं प्राक्रोशनं आदि मां कृष्णकृष्णेत्येवंस्वरूपं वस्त्रापहारसमवा-
क्रोशम् । दूरान्तरितः दूरस्थवद्वितोऽपि । शुभाव ॥ ८ ॥

मिथ्याविचारान्मिषतां गुरुणां
प्रभु^३सतां पाण्डवधर्मपत्नीम् ।
दुःशासनन्याकुलितान्तरीयां
अश्वय्यकौशेयवतीमकाशीत् ॥ ९ ॥

मिथ्येति—सतां प्रभुः कृष्णः । मिथ्याविचारात्, स्वच्छेपे
पञ्चमी, दासीति दुर्योधनेन सदस्यानीतया द्रौपद्या प्रथमं स्वस्य दास-

^१ 'दूतकृतदुर्योधनदास्यत्वेन' इति पाठः स्यात्

^२ शङ्खचक्रांदापाणे द्वारकानिष्ठवाच्युत ।

गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरभतताम् ॥

हा कृष्ण द्वारकावासिन् कासि यादवनन्दन ।

ब्रह्मवत्सलं संप्राप्तमनायां समुपेक्षते (सभासर्व-१० अन्व. ४३-४४ को.)

इत्यादि प्रमाणमत्रानुसंधेयम् ।

^३ 'सः तं पाण्डवधर्मपत्नी' इति स पदविभागोऽत्र कोमे बोध्यः ।

भावं पणीकृत्य जितेन युधिष्ठिरेण पश्चात्पणीकृताऽहं कथं दासो
 स्यामिति पृष्टे, सर्जिण्यार्थमिव मिथ्याविचारमभिनीय । मित्रतां
 दुर्योधनमथात् किमप्यनुक्त्वा केवलमुन्मील्य तिष्ठताम् । गुरुणां भीष्म-
 द्रोणादीनां, अनादरे पृष्टी, ताननादृत्य । दुःशासनेन व्याकुलितोत्तरीयां
 अपकृष्टोत्तरीयाम् । पाण्डवानां धर्मपत्नीं । अक्षय्यानि सेतुमश्वयानि
 कौशेयानि किमिक्रोशविकाररूपाणि वस्त्राणि तद्वतीम् । अकार्षीत्
 करोति स्म ॥ ९ ॥

अवाप्तुकामाः प्रबलैरमितैः

अक्षच्छलेनापहतं स्वराज्यम् ।

निक्षिप्तकर्तव्यभरा बभूवुः

सत्त्वाधिकाः सात्वतगूथनाथे ॥ १० ॥

अवाप्तुकामा इति—प्रबलैः । अमित्रैः शत्रुभिः । अक्षच्छलेन
 देवनच्छप्रना । अपहतं । स्वराज्यं । अवाप्तुं कामो येषां ते ।
 सत्त्वाधिकाः सत्त्वगुणप्रधानाः पाण्डवाः । सात्वतानां सात्वतवंश्यानां
 वदूनां गूथस्य नाथे कृष्णे । निक्षिप्तकर्तव्यभराः न्यस्तकार्यभराः ।
 बभूवुः ॥ १० ॥

स्वातन्त्र्यगन्धद्विरदाकुशेन

स्वेनैव शीलेन विनीयमानः ।

अनन्यलभ्यं प्रतिलम्बितोऽभूत्

प्रभुस्त्वयं पाण्डवदूतभावम् ॥ ११ ॥

स्वातन्त्र्येति—प्रभुः कृष्णः । स्वातन्त्र्यमेव गन्धद्विरदो
 मत्तगजः तस्याकुशेन अकुशवाजिन्यामकेन । स्वेन आत्मीयेन । शीलेन

सहो मन्वेस्सह नीरुप्रसंकेषस्वभावस्वो गुणः, तेनैव । विनीकमात्रः
विनीतः क्रियमाणस्सन् । अनन्यकर्म्यं एवंशीलदन्मैर्देवादिभिरपि
कृन्मयितुमशक्यं । स्वयं । पाण्डवानां दूतभावः कौरवैस्सह संचानाक
दूतत्वं । स्वयं । प्रतिलम्बितः प्रापितः अमृत ॥ ११ ॥

स तादृशमाद्रियत^१ त्रिधामा

प्रेष्यक्रियां प्रेषितदेवबृन्दः ।

ननु प्रभूणां निरपेक्षभूतां

प्रसाधनं भक्तजने गुणस्वम् ॥ १२ ॥

स इति—प्रेषितदेवबृन्दः तत्तत्कल्पेषु स्वयं नियुक्तदेवसमूहः ।

सः त्रिधामा कृष्णः । तादृशीं तयामृतम् । पाण्डवहिताय, प्रेष्य-
क्रियाम् । आद्रियत आद्रियते स्म । अत्रार्थान्तरयति—नन्विति । निरपेक्ष-
भूता इतरापेक्षारहितमहिमाम् । प्रभूणां । भक्तजने विषये । गुणत्वं
इपसर्जनत्वम् । प्रसाधनं अलङ्कारो ननु । परोपसर्जनत्वं तदापेय-
महिमायैव दोषः, स्वतस्सिद्धमहिमां तु दयासौशील्यादिस्यापकतया
गुण एवेति भावः ॥ १२ ॥

^२अपि प्रभूतानुगुणक्रियाभ्यः

स्वाध्यापदं तत्त्वविदां नभूव ।

अनन्यतन्त्रस्य^३ विभोस्तदेतत्

नाथोचितं नन्तु पारतन्त्र्यम् ॥ १३ ॥

अपीति—अनन्यतन्त्रस्य अनन्याधीनस्य परमस्वतन्त्रस्य ।

विभोः कृष्णस्य । प्रभूताः प्रचुराः अनुगुणा निजैश्वर्यानुस्थाः क्रियाः

^१ हीरार्णवादिस्वमण्डलपरमपदरूपाणि श्रीणि भामानि स्नानानि मत्प्रेत्यर्थः । यन्मि-
त्रावर्षमादिरेव (यादया, १४ सर्गे ४ को.) “श्रुतिवृत्तमहिते” इत्यत्र परमपुण्यस्य मित्राणि
श्रीणि भामानीत्यभिहितं दृश्यते । ^२ अपि प्रभूतानुगुण—प्र. मु. ^३ विभोस्तदा

नाथोचितं—प्र. मु.

स्वेच्छाधीनजगत्सृष्टिसंहारब्रह्मादिसकलदेवतानियमनादयः ताम्योऽपि ।
 नाबोचितं दयादिसन्तुणस्यापकतया स्वाभ्युचितं । नन्तुषु मकेषु ।
 सदेतत् पाण्डवदौत्यरूपं । पारतन्त्र्यं । तत्त्वविदां भक्तपारतन्त्र्यं
 स्वातन्त्र्यस्य परा काष्ठेति तत्त्वं जानतां महतां । कृपापदं ।
 भम्ब ॥ १३ ॥

तपस्यतः पुत्रसमुद्भवार्थं

मार्गागतं मोचयतः पिशाचम् ।

अजन्मनो जन्मभृतश्च शैरेः

स्वामित्वसंवादि बभूव दूत्यम् ॥ १४ ॥

तपस्यत इति—पुत्रसमुद्भवार्थं । तपस्यतः कैलासं गत्वा
 तपश्चरतः । मार्गागतं तपोर्थगमनसमय एव मार्गे समागतं । पिशाचं
 घण्टाकर्णनामानं । मोचयतः पिशाचत्वप्रापकपापात् संसाराच्च मोचयतः ।
 अजन्मनः जन्मरहितस्य । अथापि जन्मभृत अवतारेषु जन्मानि
 विभ्रतश्च । शैरेः । दूत्यं दूतत्वं । स्वामित्वसंवादि स्वामित्वानुरोपि ।
 बभूव । यथा स्वयमपवर्गान्तफलप्रदस्यैव पुत्रार्थं तपश्चर्या, यथा च
 स्वतो जन्मरहितस्यैवावतारजन्मभाक्तं, तथा स्वामिन एव सतो दूत्यं
 पाण्डवानुग्रहार्थमुपपद्यत इति भावः ॥

पश्यशास्त्रं तथा विष्णुः पिशाचस्वाय सर्वतः ।

करेण मृदुना देवः पापात्तं मोचयन् प्रभुः ॥

ततस्तस्य बभौ रूपं कामरूपसमप्रभम् ॥

इत्यादिहरिवंशवचनेन,

अक्षयस्त्वर्गवासस्ते यावदिन्द्रो वसिष्यति ।

तावत्स्वर्गे भवानस्तु शासनान्मम नान्यतः ॥

नष्टे शक्रे ततस्स्वर्गात् सायुज्यं मम गच्छतु ।
इति तदनन्तरं भगवद्बचनेन घण्टाकर्णस्य पिशाचस्वप्रापकपापात्
संसाराच्च मोचनमुक्तम् ॥ १४ ॥

सरोषसीरायुधहेतिशक्त्या
साचीकृतां कौरवराजधानीम् ।
अद्यापि गङ्गासलिलप्रवाहे
प्रक्रान्तपातामिव सम्प्रपेदे ॥ १५ ॥

सरोषेति—सरोषस्य स्वयंवरस्थां दुर्योधनघृतां प्रसङ्गं हस्त-
साम्यः कौरवैर्गृहीत्वा आजिनिबद्ध इति कुपितस्य सीरायुधस्य बलदेवस्य
हेतिरायुधं सीरं तस्याश्शक्त्या बलेन । साचीकृतां अवनमिताम् ।
अत एव अद्यापि । गङ्गासलिलप्रवाहे प्रक्रान्तपातां उपक्रान्तपतनामिव
स्थिताम् । कौरवाणां राजधानीं । सम्प्रपेदे ।

^१ अद्यापि चः पुरं हेतत्सूचयद्रामविक्रमम् ।

समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायाः संप्रवृत्त्यते ॥ (श्रीभागवते
१०-६८-५४) इति भागवतवचनम् ॥ १५ ॥

स्वद्योतवर्धितस्वञ्जदीप्तीन्
प्रज्ञादयो भूमिभृतस्तमायाम् ।
प्राप्तोदयो मानुरिव त्रिधामा
प्रच्छादयामास कुरून् स्वचास्मा ॥ १६ ॥

स्वद्योतवदिति—भानुः सूर्य इव । प्राप्तोदयः कुरूणां पुरे
प्राप्ताविर्भावः । मानुषस्ते—उदयः उदयाद्रिः । त्रिधामा कृष्णः ।
प्रज्ञैव इत्यस्य तस्य बाह्यदृष्टिरहितस्य । भूमिभृतः भूतराक्षसाः ।

समायाम् । स्वप्नोत्पत्तौ दर्शितस्वप्नवीसीन् तद्वद्दर्शितमन्त्रप्रकाशान् ।
कुर्वन् भीष्मादीन् । स्वतेजसा । प्रच्छयामास तिरस्कार ॥ १६ ॥

तदागमेन प्रतिपन्नहर्षाः

तददर्शनेनाहितपारवश्याः ।

अतर्कितप्रस्मृतवैरिबन्धाः

वृत्तिं द्विषन्तो विदधुर्यथार्हम् ॥ १७ ॥

तदागमेनेति—तस्य कृष्णस्यागमेन । प्रतिपन्नहर्षाः प्राप्त-
सन्तोषाः । तस्य दर्शनेनाहितपारवश्याः कृतहर्षोद्वेकपारतन्त्र्याः ।
अत एव अतर्कितं सहसा प्रस्मृतवैरिबन्धाः । द्विषन्तः वैरिणः कौरवाः ।
यथार्हं यथोचितम् । प्रश्नयपूजाद्युपचाररूपां वृत्तिं । विदधुः चक्रुः ॥
॥ १७ ॥

उलूखले भक्तगुणे च बद्धं

गुणोत्तरे गोपवधूस्तने च ।

इयेष ^१बन्धुं जगदेकबन्धुं

दुर्योधनो दुस्त्यजसृत्युपाशः ॥ १८ ॥

उलूखल इति—नन्दगृहस्थोलूखले । भक्तानां गुणे भक्ति-
विश्वारूपे । गुणोत्तरे औन्नत्यकाठिन्यादिगुणश्रेष्ठे । गोपवधूनां स्तने
च । बद्धं एतावत्येव बद्धं, तदन्यत्र बलाद्बद्धमशक्यमिति भावः ।
अगतामेकं बन्धुं बन्धुवद्वैतैविष्यं कृष्णम् । दुस्त्यजो मृत्युपाशो येन
सः अवस्थमाविनिधातो दुर्योधनः । बन्धुं । इयेष । अस्मिन्
बद्धे सहायरहिताः पाण्डवा निरुद्यमा भवेयुरिति इदमेवेति भावः ।
॥ १८ ॥

प्रकाशयन् किञ्चिदिवाप्रमेयः

प्रभावमात्मीयमनन्यवेद्यम् ।

मुहुः प्रतीपाचरणोत्सुकानां

मोषाशतां मूढधियामकार्षीत् ॥ १९ ॥

प्रकाशयामिति—अप्रमेयः अपरिच्छेद्यः । अनन्यवेद्य अन्यै-
र्वैतुमशक्यम् । आत्मीयं । प्रभावं महिमानम् । किञ्चिदिव प्रकाश-
यन् विश्वरूपप्रदर्शनेन अरुपं द्योतयन् । प्रतीपाचरणे विरुद्धाचरणे
बन्धने उत्सुकानाम् । मूढधियां अज्ञानान्धमनसां दुर्योधनदुश्शास-
नादीनाम् । मुहुः अत्यन्तम् । मोषाशतां विकल्पाभिधाषतां ।
अकार्षीत् ॥ १९ ॥

स्ववेदितं संसदि धार्तराष्ट्रे

सन्धित्सतो धर्मसुतस्य वाक्यम् ।

अनाददाने मुरभिधिवृत्तः

सानुग्रहो विग्रहमन्वमंस्त ॥ २० ॥

स्ववेदितमिति—मुरमित् कृष्णः । संसदि । स्ववेदितं
त्वेन निवेदितं । सन्धित्सतः सन्धातुमिच्छतः । धर्मसुतस्य ।
वाक्यम् । धार्तराष्ट्रे धृतराष्ट्रपुत्रे । अनाददाने अगृह्णति सति ।
निकृष्टः हितोपदेशादुपरतः । सानुग्रहः अनुग्रहसहितः, सुभारमव-
लम्बितकामस्य तदेवानुकूलं मन्यमानश्च सन् । विग्रहं कलहं ।
अन्वमंस्त अनुमनुते स्म ॥ २० ॥

नरांशजुष्टेन धनञ्जयेन

^१रथी भवन् सारथिरात्मना च ।

धनुर्भृता तोत्रभृता च भेजे

पृथक्कुमैक्यं च यथाप्रमाणम् ॥ २१ ॥

नरांशेति—धनुर्भृता धन्विना । तोत्रभृता तोत्रं सारथेः
धुर्येक्षेणदण्डः, तद्विभ्रता च । नरांशजुष्टेन नरांशाधिष्ठितेन ।
धनञ्जयेन अर्जुनरूपेण । आत्मना स्वेन रूपेण च । रथी
सारथिश्च भवन् कृष्णः । सर्वत्र यथासङ्गमन्वयः । यथाप्रमाणं
पृथक्कुमैक्यं च भेजे, आत्मानः स्वतः परस्परं पृथग्भृताः, ऐक्यं तु
सर्वानुभूतान्तर्गामिरूपपरमात्मदृष्टयेति प्रमाणस्थितिः, तदनतिक्रमेण
रथिसारथिभावेन पृथक्कुम् । अर्जुनेऽपि नरांशावेशात्तदृष्ट्या ऐक्यं च
अभजदित्यर्थः । तेन सारथिकृत्स्नवदधिकृत्यं प्रतिपक्षहननमप्यर्जुना-
धिष्ठात्मनरांशेन कृष्णस्त्वयमेव कृतवानिति दर्शितम् ॥ २१ ॥

रथाधिरूढं च रथं च रक्षन्

यथार्थतो दर्शयति स्म यन्ता ।

त्रय्यन्तचिन्तानिरपेक्षमीशः

तच्चादृशं तत्त्वविभागमाद्यम् ॥ २२ ॥

रथाधिरूढमिति—रथाधिरूढं अर्जुनं च । रथं च । रक्षन् ।
यन्ता सारथिरूप ईशः । त्रय्यन्तचिन्तानिरपेक्षं—

संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।

(श्वेताश्वतरोपनिषत् १-८)

^१ रथीयुवा सारथिनाऽऽत्मना च इति अनेकलिखितसु द्रितकोशोपलभ्यमानपाठ-
परिशीलनात् भेजे इत्युक्तार्थं कर्मणि ककार इति प्रतीयते. ^२ 'विष्ठातुनरांशे' इति
पाठेनात्र यथ्यमिति भाति.

“भोक्ता भोगं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्”

(श्वेताश्वतरोपनिषत् १-१२)

इत्यादिवेदान्तचिन्तापेक्षारहितं यथा तथा । तथादृशं श्रुतिसिद्धत्वात्
प्रसिद्धरूपप्रकरणं । अत एव आद्यं तन्त्रसिद्धेभ्यो द्रव्यगुणकर्मादि-
विभागेभ्यः प्राक् सिद्धम् । चिदचिदीश्वररूपतत्त्व^१त्रयभागं । यथा-
र्थतः तत्त्वेन रूपेण । दर्शयति स्म । चेतनस्य रश्मिनः अचेतनस्य
तद्भोग्यस्य रश्मस्य च रक्षकतया अवस्थानेन चिदचिदीश्वररूपतत्त्वत्रय-
विभाग एव पारमार्थिक इति दर्शितवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

^२पुरःस्थिते गोप्तरी विश्वहेतौ

पश्चादवस्थायिनि तत्प्रवर्त्ये^३ ।

^४अनन्ययोगात्स रथो बभार

प्राचीतवेद्यां प्रणव^५प्रवृत्तिम् ॥ २३ ॥

पुरःस्थित इति—गोप्तरी रक्षितरि । विश्वहेतौ अगज्जनके
कृष्णे । पुरःस्थिते । तत्प्रवर्त्ये तन्नियन्त्रे अर्जुने । पश्चादवस्थायिनि
सति । अनन्ययोगात्, ल्यबलोपे पञ्चमी, पुरुषान्तरयोगाभावमवाप्य ।
स रथः । प्रकृष्टमधीतं वेद्यां तैः बहुश्रुतैः वेद्यां । प्रणवस्य प्रवृत्तिं
स्थितिं । बभार । अकारोकारमकाररूपवर्णत्रयात्मकस्य प्रणवस्य अकारो
विष्णुवाचको लुप्ततादर्थ्यचतुर्थीविभक्त्यन्तः । उकारस्तादर्थ्य-
प्रतिसम्बन्धिशेषित्वस्य भगवदन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । मकारस्तादर्थ्यरूप-
शेषत्वाग्रयस्य जीवस्य वाचकः । तथा च जीवस्य भगवदेकशेषत्व
प्रणवस्यार्थ इति सम्प्रदायस्थितिः ।

१ ‘त्रयविभागः’ इति ह्यस्यः पाठः. २ अयं श्लोकः सू-पुस्तके ‘स्वहृत्’
इति. ३ तत्प्रवर्त्ये इत्यस्य. ४ अनन्ययोगात्प्रणवप्रवृत्तिं बभार
वेद्यां सू-रक्तं प्रवीतः. —इत्युत्तरार्धपाठे सू-श्लोके इति च इत्यस्य. स च आख्या-
प्रवृत्तिः. ५ प्रवीते—प्र. दे. सु.

सम्भ १ वाच्यवाचकधारभेदोपचारादकारे त्रिष्णौ पुरःस्थिते तन्नि-
गम्ये च मकारे जीवे पश्चात् स्थिते मध्ये अन्ययोगव्यवच्छेदकमुकार-
मवाप्य प्रणवो वर्तते इति तत्सुख्य आसीदित्यर्थः । 'अव रक्षण-'
(म्वादि ६००) इति वातोः कर्तरि क्तिपि २ घातुर्वकारस्य वलि लोपे च
सति अकारो रक्षितृत्वेन भगवन्तमाचष्ट इति तदर्थतया गोसरीसुक्तम् ।
'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतेः सर्ववाचकप्रकृतिभूत एव च —

समस्तशब्दमूलत्वादकारस्य स्वभावतः ।

समस्तवाच्यमूलत्वात् ब्रह्मणोऽपि स्वभावतः ॥ (वामनपुराणं)

वाच्यवाचकसम्बन्धस्तयोर्भात्प्रतीयते ॥

इत्युच्यतीत्या सर्वकारणतयाऽपि तमाचष्ट इति विश्वहेतावित्युक्तम् ॥ २३ ॥

प्रभुर्धर्मो प्रग्रहतोत्रपाणिः

कालात्मना भावितपाशदण्डः ।

यदा तदा देवगणेन मेने

शान्तं बलं शान्तनवप्रधानम् ॥ २४ ॥

प्रभुरिति — यदा । प्रभुः कृष्णः । प्रग्रहो रथाश्वानां संयमन-
रज्जुः, तोत्रं तेषां क्षेपणदण्डः, तदुभयं पाणौ यस्य तथाभूतस्सन् ।
कालात्मना कृतान्तरूपेण, भावितपाशदण्डः, कृतान्त इव रराजत्यर्थः ।
तदा । देवगणेन सुरसङ्घेन । शान्तनवः प्रधानो मुख्यो यस्मिन्
तदा । बलं । शान्तं समाप्तं । मेने । २ परनिपातः ॥ २४ ॥

१ 'वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्' इति पाठः स्यादिति याति. २ 'घातुर्वकारस्य'
इति पाठः स्यात्. ३ मूलकोकान्तप्रधानसम्बन्धः समाप्ते. परनिपात इत्यभिप्रायकोऽर्थ
प्रत्ययः स्यात्.

धुरन्धरस्स्वर्गनिकेतनानां

धुर्योत्थितैर्धूसरितो रजोभिः ।

रराज मध्ये रथयूथपानां

गोष्ठे पशूनामिव गोपवेषः ॥ २५ ॥

धुरन्धर इति—स्वर्गनिकेतनानां देवानां । धुरन्धरः धूर्वहः, योगक्षेमनिर्वाहकृत् । कृष्णः । धुर्योत्थितैः धुरं यानमुत्सं वहन्तीति धुर्या रथाश्वाः “धुर्यं यानमुत्से भारे” इति यादवः, ^१धुरो यन्मन्ताविति विभक्त्यर्थे यत्प्रत्ययः, तत्त्वुरोत्थितैः । रजोभिः । धूसरितस्सन् । रथानां यूथपाः महारथाः धर्मपुत्रादयस्तेषां । मध्ये । गोष्ठे नन्दमन्त्रे । पशूनां मध्ये । गोपवेष इव । रराज । पशुसादृश्येन पाण्डवानां सर्वात्मना कृष्णनियमितत्वं दर्शितम् । यद्वा रथयूथपा इत्यविशेषेण भीष्मद्रोणादयस्सर्वेऽपि महारथा विवक्षिताः । ततश्च पशुसादृश्येन तेषां कृष्णसमस्यमतिफलशुभं दर्शितम् ॥ २५ ॥

समुद्रसङ्घातानिमे नृपाणां

सैन्यद्वये संपति संप्रवृत्ते ।

अस्थानकारुण्यवशाभिवृत्तं

धनञ्जयं वीतशुचं वितेने ॥ २६ ॥

समुद्रेति—समुद्रसङ्घातानिमे समुद्रद्वयमेकनतुल्ये । नृपाणां । सैन्यद्वये । संपति युद्धे । संप्रवृत्ते सति । अस्थानकारुण्यवशात् अनुचितकालोदितकृपापाततन्त्रात् । वीतशुचं युद्धपराङ्मुलं । धनञ्जयं । वीतशुचं वितेने, ज्ञातिभक्त्युगुरुसुहृदां योद्धुं मत्यागतानां निपातो

^१ “धुरो यद्बहो” (पा. सू. ४-४-१७) इति कालवे’ इति पाठेनात्र यान्य-
विति याति.

अविष्यतीति तस्य शोकं देहानित्यत्वज्ञानप्रमाणपदेशेन अपनीतवानित्यर्थः । कारुण्येति करुणाशब्दात् स्वार्थे ण्यञ् प्रत्ययः ॥ २६ ॥

फलादपि स्वादुतमप्ररोहं
प्रोत्साहने सख्युरिवोद्यतस्तः ।
जगद्धितार्थाय जगौ दयावान्
अन्यैरविज्ञेयमनन्यधर्मम् ॥ २७ ॥

फलादपीति—दयावान् । सः कृष्णः । सख्युः प्रोत्साहने युद्धाय प्रेरणे, उद्यत इव, अर्जुनप्रोत्साहनं व्याजीकृत्येत्यर्थः । जगद्धितार्थाय जगतां हितमेवार्थः प्रयोजनं तस्मै, तं सम्पादयितुमित्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य' (पा. सू. २-३-१४) इत्यादिना चतुर्थी । अन्यैरविज्ञेयं उपदेशं विना स्वव्यतिरिक्तैर्ज्ञातुमशक्यं । अनन्यानामेकान्तिनां धर्मैर्कर्मज्ञानभक्तिप्रपत्तिरूपं । जगौ गायति स्म, उपदिष्टवानित्यर्थः । अनन्यधर्मस्य विशेषणं फलादपि स्वादुतमप्ररोहं, तस्य फलं मोक्षः, तस्मादपि अतिशयेन मधुरः अङ्गुरो यस्य तमित्यर्थः, साधनानुष्ठानकालेषु भगवद्भक्तेः निरतिशयप्रीतिरूपत्वात् मुक्ताविधेः^१ परमा तदभाक्कुमस्तीति उत्स्थापनार्थमेवमुक्तिः ॥ २७ ॥

चिरन्तनस्नेहदयादिमूलं
चिन्तार्णवं निस्तरतो दुरन्तम् ।
किरीटिनः केशवसुक्तिरासीत्
कालोचिता काचन पोतपात्री ॥ २८ ॥

चिरन्तनेति—चिरन्तनस्नेहो जन्मप्रभृतिसिद्धत्वात् स्वजन इति प्रीतिः, दया तेषु कृपा, आदिशब्देन कुलजनानां नरकः स्यादिति

^१ 'परमात्मभाक्कु' इति पाठेनात्र भाग्यमिति भाति.

सङ्गा समुच्चीयते, ^१मूलकं । दुष्प्रापावधिर्कं, 'प्रादिभ्यो घातुञ्जस्य'
(वा. १४६०) इति बहुव्रीहिः । चिन्तार्णवं स्वजनान् कथं हन्यामिति
"चिन्तैव समुद्रं निस्तरत । किरीटिनः अर्जुनस्य । केशवसूक्तिः
भगवद्गीता । कालोचिता अर्णवमज्जनावसरस्योचिता । कचन । पोतपात्री
यानपात्रं । अभवत्, तथा चिन्तार्णवतरणात् ॥ २८ ॥

अभङ्गुरैर्धौतफलानुषङ्गात्

विद्याशरैर्विश्वगुरोरुपाचैः ।

विवेकधन्वा विषमानजैषीत्

अन्तस्स्थितान् जिष्णुररातिसङ्गान् ॥ २९ ॥

अभङ्गुरैरिति—जिष्णुः अर्जुनः । ^१विवेक एव धन्व धनुर्यस्य
सङ्गाभूतस्सन् । धौतं क्षालितं क्षालितवत् पङ्काऽम्भिनं यत्फलं मुक्तिस्त-
दनुषङ्गात् । अभङ्गुरैः, अविनश्यैः, फलाविनाशात् साधनानामप्याधिन-
श्वरस्वोपचारः । शरपक्षे—उत्तेजिताग्रस्य योगात् दृढैः । " ^२धौते
निशातं निशितं क्षुतं तेजितमर्थवत् " इति " फलं हेतुसमर्थं स्यात्सस्य-
बाणामयोरपि " इति च प्रकाशः । विश्वस्य गुरो कृष्णात् । अवाप्तैः ।
विद्याः गीतासु तत्तदध्यायोपदिष्टा अस्माद्विद्या एव शराः, तैः । विषमान्
अवशंवदान् । अन्तःस्थितान् अरातिसङ्गान् कामक्रोधादिसङ्गान् ।
अजैषीत् जयति स्म ॥ २९ ॥

^१ 'तन्मूलकं दुरन्तं दुष्प्रापावधिर्कं' इति पाठेनात्र भाव्यमिति भाति. ^२ 'चिन्ता-
र्णव' इति सुस्पष्टः पाठः स्यात्. ^३ यद्यपि विवेक एव धनुर्यस्येति विग्रहेऽपि 'धनुषश्च'
(पा. च. ५-४-१३) इति श्लेष अवधि रूपसिद्धिर्भवति, तथाऽपि प्रक्रियाकावचनेन
सुस्पष्टमिति भाति. ^४ 'धौतं निशितं' इति पाठेऽप्यत्र भाव्यमिति भाति.

उपपन्नभूतां भूतिवल्लीणां

उपास्त तुष्यश्रुपदेशमुद्राम् ।

नस्त्रांशुभिः क्षिप्ततमःकलङ्कां

नाबस्य पार्श्वो नतपूर्वभागः ॥३०॥

उपमेति—तुष्यन् उपदेशेन हृष्यन् । पार्श्वः । श्रुतयो वल्लर्ये
इव तासां । उपपन्नभूतां आश्रयशृङ्गतुल्यां । नस्त्रांशुभिः अङ्गुलिनस्त-
किरजैः । क्षिप्ततमःकलङ्कां निरस्ताज्ञानमालिन्यां । नाबस्य । उपदेशमुद्रां
नक्षविद्योपदेशार्थं तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोजनरूपां ज्ञानमुद्रां । नतपूर्वभागः
प्रभयावनतशरीरपूर्वभागस्सन् । उपास्त उपासितत्वात् । तदैकाग्रयेण
स्थित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

विमक्तसामान्यविशेषधर्मा

प्रादुर्बभूवोपनिषत्प्रभोर्या ।

स एव तां व्यासमुनिस्समीचीं

पर्यग्रहीन्भारतवेदवक्ता ॥ ३१ ॥

विमक्तेति—प्रभोः कृष्णात् । विमक्तसामान्यविशेषधर्मा
विविच्य प्रतिपादितास्सामान्यधर्मा विशेषधर्माश्च यस्यां सा तथोक्ता ।
या उपनिषत्, गीतोपनिषत् । प्रादुर्बभूव । समीचीं समीचीनां । तां ।
सः कृष्ण एव । भारतवेदस्य वक्ता व्यासमुनिस्सन् । पर्यग्रहीत् परि-
गृह्णाति स्म । कृष्णमुखोद्भूतश्लोका एव भारते गीतासु पठिता इत्यर्थः ॥

‘कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।

को अन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥’

(महाभारते शान्तिपर्वणि ३५६-११)

इति व्यासस्य भगवद्वतारस्यम्,

‘वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमाम् ।’

(महाभारते शान्तिपर्वणि ३४९-२०)

इति भारतस्य वेदस्य च पुराणप्रसिद्धम् ॥ ३१ ॥

अमञ्जनीयां परधर्मसत्तां

अनश्वरीं भारतसूर्यदीप्तिम् ।

विदुः श्रुतीनामनघां वयस्यां

गीतामसम्भूदजनाविगीताम् ॥ ३२ ॥

अमञ्जनीयामिति—असम्भूदजनाविगीतां प्रसिद्धजनसम्मतां । गीतां । अमञ्जनीयां दुस्तर्कैर्भङ्गमशक्यां । परधर्मस्य मुक्तशुभायतयोत्कृष्टस्य धर्मस्य सत्तां । अनश्वरीं । भारतसूर्यस्य दीप्तिं । श्रुतीनां । अनघां रम्भां । वयस्यां सत्त्वां च । विदुः जानन्ति । सन्त इति शेषः । अत्र गीतायाः परधर्मसत्ताव्यवस्थापकत्वात्, सूर्यस्य दीप्तिवत् भारतस्य सारमूतत्वाद् श्रुतीनां वयस्यावदुपबृंहणतया सहायत्वाच्चैवमारोपः ॥ ३२ ॥

कपिध्वजस्तस्य विभोरपश्यत्

तदर्पितं चक्षुरवाप्य दिव्यम् ।

^१ विरिञ्चिपूर्वरपि दुर्निरीक्षं

विश्वाश्रयं रूपमशेषमूर्तेः ॥ ३३ ॥

कपिध्वज इति—कपिध्वजः हनुमद्भुजोऽर्जुनः । अशेषः प्रपञ्चो मूर्तिर्यस्य तस्य विभोः कृष्णस्य । विरिञ्चिपूर्वः ब्रह्मादिभिरपि दुर्निरीक्षं । विश्वस्याश्रयं रूपं । तदर्पितं कृष्णेन दत्तं । दिव्यं अप्राकृतं । चक्षुः विश्वरूपदर्शनक्षमं । अवाप्य । अपश्यत् ॥ ३३ ॥

^१ तस्मिन्मिष्यात्तसमस्तलोके

(५५) ^२ स तत्स्वरूपेण विकल्प्यमाने ।

विद्वन्भितान् गोपुरधारिविम्बैः

देवान्बिमोरैश्चत दिव्यदेहे ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति—सः अर्जुनः । अमिष्यात्तसमस्तलोके । अत एव
तत्स्व कृष्णस्य स्वरूपेण सर्वगतेनात्मना । विकल्प्यमाने तुल्ये ।
विमोः । तस्मिन् । दिव्यदेहे अप्राकृतशरीरे । गोपुरधारिविम्बैः प्रति-
माभिः । विद्वन्भितान् अनुकृतान् । देवान् ब्रह्मादीन् । ऐश्वर्यत ॥ ३४ ॥

प्रख्यातदीक्षं प्रणतार्तिभङ्गे

पार्थस्तदा दैत्यरिपुं प्रपन्नः ।

विनाशयामास बलं रिपूणां

विपत्प्रतीकारपरेण सख्या ॥ ३५ ॥

प्रख्यातेति—प्रणतानामार्तिभङ्गे । प्रख्यातदीक्षं प्रसिद्धनियमं ।
दैत्यरिपुं कृष्णं । तदा विश्वरूपप्रदर्शनसमये । प्रपन्नः क्षरणतया प्राप्तः ।
पार्थः । विपत्प्रतीकारः स्वविपदां प्रतीकारः परं प्रधानमुद्देश्यं येन
तेन । सख्या कृष्णेन प्रयोज्यकर्त्रा । रिपूणां अरीणां । बलं । विनाशया-
मास । भक्तसौकर्याय भगवत्सङ्कल्पेन प्रथमं विनाशितानामेव हननम-
र्जुनः ^३ कृतवानित्येवायमुक्तिरुच्यते भगवद्वाक्यम्—

‘मया हतांस्त्वं जहि मा व्यचिन्ताः

युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥’

इति ॥ ३५ ॥

(भगवद्गीता-११-४५)

^१ अर्थे श्लोकः स—कोशे ‘मया निश्चयति’ इति ३८ तमश्लोकानन्तरं पृथक्ते.

^२ ‘तत्स्वरूपेण’ इति घ—कोशे पाठः.

^३ ‘कृतवानिति’ इत्युक्तिः । श्रुपदे हि

‘कृतवान्’ इत्यत्र पाठोऽस्ति.

स्वहस्तपद्माश्रिततोत्रपाद्यः

स्वच्छन्दलीलासहधर्मचारी ।

गतागतैरप्रातिमैस्त चक्रे

जयश्रियो जैत्ररथेन ढोलाय ॥ ३६ ॥

स्वहस्तेति—स्वहस्तौ पद्मे इव ताम्ब्यामश्रितौ चारेण सम्भाषितौ तोत्रपाद्यौ येन स तयोक्तः । स्वच्छन्दलीलायाः सहधर्मं चरितुं शीलमस्येति सहधर्मचारी पाणिग्रहे यथेष्टलीलारसिकः कृष्णः । जैत्ररथेन जयश्रीलेनार्जुनरथेन । अप्रातिमैः वेगतुरपरहितैः । गतागतैः गमनागमनैः । जयश्रियः । ^१ ढोलां प्रेङ्कोत्सवां । चक्र इत्युल्लेखा च वाचकाप्रयोगाद्वन्धा ॥ ३६ ॥

सविस्मयस्संयति सव्यसाची

तत्तादृशा सारथिना समेतः ।

मनोजवानां निजसायकानां

अग्रेसरं स्पन्दनमन्वपश्यत् ॥ ३७ ॥

सविस्मय इति—संयति युद्धे । तत्तादृशा तेनैवानन्योपमेयेन । सारथिना । समेतः । सव्यसाची पार्थः । मनोजवानां मनोवेगेन सदृश-
वेगानां । निजसायकानां । अग्रेसरं पुरस्सरं । स्पन्दनं । सविस्मयः मया
क्षिप्तान् बाणानपि पश्चात्कुरुतेऽयमिति विस्मयसहितस्तन् । अन्वपश्यत् ।
तादृशस्य समानार्थस्तत्तादृशस्योऽल्लङ्घ इत्याहुः ॥ ३७ ॥

यथा नियच्छत्ययमन्त्रिपाश्वान्

जीवाश्रये देहरथे निबद्धान् ।

तथाऽर्जुनस्यन्दनधुर्यनेता

बभूव नान्येन निदर्शनीयः ॥ ३८ ॥

यथेति—अयं कृष्णः । यथा । जीवस्य रथिन आश्रये । देहरथे
देह एव रथे । निबद्धान् । इन्द्रियाण्येवाश्वान् । नियच्छति । तथा । अर्जुन-
स्यन्दनधुर्याणां रथाश्वानां नेता सन् । अन्येन । निदर्शनीयः उपमेयः ।
नामूत । इन्द्रियाश्चा^१ रथान्तर्यामिणो यस्य सर्वात्मना वशवर्तिनः, तथा
अर्जुनरथाश्चा अप्यासन्निति^२ तन्नियच्छन्निन्द्रियाश्चाभिनियच्छता स्वेनैवो-
पमेय आसीदित्यर्थः ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु” (कठोपनिषत् ३-३)
इत्यादिवस्त्रीमन्त्रेषु जीवदेहेन्द्रियाणां रथरथिद्वयभावकल्पना श्रूयते ।
तदनुसारेण देहरथ इत्यादिरूपकम् ॥ ३८ ॥

यदेकदेशे निखिलं तदन्यत्

तदेहभागेषु च संविभक्तम् ।

रथैकदेशे तमवेक्ष्य पार्थः

प्राबुद्ध तं सारथिमप्रतर्क्यम् ॥ ३९ ॥

यदेकेति—यस्य देवस्यैकदेशे । तदन्यमिखिलं स्थावरजङ्गमा-
त्मकं खगत्, 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' (पुरुषसूक्तं) इत्यादिश्रुतेः । किञ्च
तदेहस्य तदानीं प्रदर्शितस्य तदीयदिव्यशरीरस्य भागेषु एकदेशेषु ।
संविभक्तं पृथक् पृथक् विश्रान्तं ।^३ तदेव । रथैकदेशे । पार्थः । अवेक्ष्य ।

१ 'यथाऽन्तर्यामिणोऽस्य' इति पाठः स्वात्, २ 'तन्नियच्छन्' इति पाठेनात्र
भाष्यमिति भाति, ३ 'तदेव' इति सूत्रोपराधे पाठमिष्टानेपेदं स्वादिति भाति, ४

तं तत्राभूतं सारथि । अप्रतर्क्यं आचिन्तनीयमहिमानं । मानुषं अवगत-
वान् ॥ १९ ॥

निवर्तितं वैरिजनोपमर्दात्

न्यस्तं रथे चक्रमुपाददानः ।

नतप्रतिज्ञानुपरोधहेतोः

आत्मप्रतिज्ञामजहात्स्वतन्त्रः ॥ ४० ॥

निवर्तितमिति—वैरिजनस्योपमर्दात् अरिहननात् । निवर्तितं ।
अत एव रथे । न्यस्तं । चक्रं । उपाददानः गृह्णानः । स्वतन्त्रः स्वाधीनः
कृष्णः । नतस्य प्रपन्नस्य भीष्मस्य प्रतिज्ञाया अनुपरोधस्य अनुपघातस्य
हेतोः । आत्मप्रतिज्ञां । अजहात् अहाति स्म । भगवान्नायुधमगृहीत्वैव
भारतयुद्धं निर्वर्तयिष्यामि इति प्रतिज्ञाय आयुधं भगवता ग्राहयिष्यामीति
प्रतिज्ञातवति भीष्मे युद्धेन कदाचित् पार्यसैन्यमस्यन्तं कर्शयति तद्वधाय
चक्रमुपात्तवानिति (श्रीमहाभारते भीष्मपर्व ५९ अध्या ९१ श्लो) भीष्मपर्वणि
कथा । बलमावेश्य तत्रार्जुने तन्मुखेन भीष्मस्य पराजये कर्तुं शक्येऽपि
१ स्वप्रतिज्ञापरिपालनायैव, भक्तवश्यताया एव परमस्वातन्त्र्यलक्षणत्वात् ।

२ “स्वनियमपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवशुतो रथस्थः ।

घृतरथचरणोऽभ्ययाचलद्रुर्दशिरिव हन्तुमिहं गतोऽरिः ॥”

(श्रीभागवते १-९-३७)

इति भागवते भीष्मवचनार्थेति भावः ॥ ४० ॥

द्विषत्प्रयुक्तं दुरपोहमस्त्रं

भुजान्तरालेन विभुः प्रतीच्छन् ।

विधाय वैकल्पिकवैजयन्तीं

प्रच्छादितं प्राणयति स्म पार्थम् ॥ ४१ ॥

द्विषदिति—द्विषता भगवत्तेन प्रयुक्तं, अर्जुनमुद्दिश्य विदुष्टं ।
दुरपोहं अर्जुनेनापोहितुमशक्यं । अस्त्रं वैष्णवास्त्रं । भुजान्तरालेन
वक्षसा । प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन् । विभुः कृष्णः । वैकल्पिकवैजयन्तीं
विधाय मालामिव वक्षस्यमार्दवेन निपतनात्तद्वत् प्रसिद्धवैजयन्त्या
विकल्पसिद्धां वैजयन्तीं कृत्वा । प्रच्छादितं स्ववं वक्षःप्रदानेन
अक्षपाताच्चरोदितं । पार्थ । प्राणयति स्म ॥ ४१ ॥

^१निवेशितां तस्य पदे च पूजां

निशाम्य गङ्गामिव चन्द्रमौलौ ।

अनन्यसामान्यममंस्त सख्युः

सङ्कोचवैदेशिकमीश्वरत्वम् ॥ ४२ ॥

निवेशितामिति—किञ्चेत्यर्थः । तस्य कृष्णस्य । पदे । निवे-
शितां । पूजां । गङ्गामिव । चन्द्रमौलौ शिवे । निशाम्य दृष्ट्वा । सख्युः कृष्णस्य
अनन्यसामान्यं अनितरसाधारणं । सङ्कोचस्य वैदेशिकं विदेशमर्थं,
असङ्कुचितं । ईश्वरत्वं । अमंस्त मन्यते स्म । अर्जुनः कदाचित् भारतयुद्धमध्ये
शिवस्य सत्रिपूजार्थमाहूतमुपहारं कृष्णे अर्पयित्वा पाशुपतमुष्टिमहर्ष्याय
कैलासं गतस्तमुपहारं शिवसमीपे निरीक्षमाणः
मपरिच्छिन्नामिति निश्चितवानिति (भारते द्रोणपर्वणि ८१-२) द्रोणपर्वणि
कथा ॥ ४२ ॥

^१अयमुत्तरार्ध श्लोकः 'वैदेशिके' इति ४७ तमश्लोकानन्तरं सरस्वती
शास्त्रागारीयकोशे दृश्यते.

दिवाकरेऽनस्तमितेऽतिगाढं

तमस्सृजंस्तामसमोहनार्थम् ।

प्रपन्नरक्षाप्रतिपन्नदीक्षः

सत्याभिसन्धं विदधे सत्तायम् ॥ ४३ ॥

दिवाकर इति—दिवाकरे । अनस्तमित एव । तामसानां तमो-
गुणाविष्टानां परेषां मोहनमर्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतं । अतिगाढं ।
तमः । सृजन् । प्रपन्नरक्षाप्रतिपन्नदीक्षः शरणागतारक्षणे गृहीतव्रतः कृष्णः ।
सत्तायं सुहृदमर्जुनं । सत्याभिसन्धं सत्यप्रतिज्ञं । विदधे । अभिमन्यो-
र्वधकोपेन अस्तमयात्प्रागेव जयद्रथं हन्यामिति प्रतिज्ञातवतोऽर्जुनस्य
दृष्टद्यगोचरतया अनेकरथिव्यवहिते जयद्रथे परैर्निवेशिते सूर्ये चासन्ना-
स्तमये भगवानन्वतमसं सृष्ट्वा सूर्योऽस्तमित इति परेषां आन्ति-
मुत्पाद्य ततश्चिथिलीभूतेषु परेषु अर्जुनोपहासपरेषु जयद्रथं प्रदर्श्य
अर्जुनेन तस्य शिरश्छेदितवान् इति द्रोणपर्वणि (म. भा. द्रो.
१८७ अध्या.) कथा ॥ ४३ ॥

सुरैरशेषैरपि जातरोषैः

स दुर्जयान् भीष्ममुत्तमान् जिगाय ।

सहायशक्त्या युधि सव्यसाची

किं दुष्करं केशवमाश्रितानाम् ॥ ४४ ॥

सुरैरिति—युधि युद्धे । सव्यसाची सः अर्जुनः । जातरोषैः ।
अशेषैः । सुरैरपि । दुर्जयान् । भीष्ममुत्तमान् भीष्मद्रोणप्रभृतीन् । सहायस्य
कृष्णस्य शक्त्या । जिगाय जयति स्म । अर्थान्तरं न्यस्यति—केशव-
माश्रितानां किं दुष्करं, सर्वमपि सुकरमेवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वप्नः किमासीदथवेन्द्रजालं
 बभूव गन्धर्वपुरी किमेषा ।
 इतीव शङ्कां विदधे प्रलीना
 पताकिनी कौरवपाण्डवानाम् ॥ ४५ ॥

स्वप्न इति—कौरवपाण्डवानां । पताकिनी सेना । प्रलीना नष्टा
 सती । किं स्वप्न आसीत्, अथवेन्द्रजालं, एषा गन्धर्वपुरी औत्पातिकं
 आन्त्या गगने दृश्यमानं गन्धर्वनगरं किं बभूव, इति शङ्कां विदधे ।
 इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । अंतिमहत्यास्तेनायाः सद्य एव विनाशात्
 अनानामित्थं शङ्का जातेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आकृष्टदेवासुरसाम्परायैः
 ओजस्विनां शस्त्रभृतामुदन्तैः ।
 प्रायस्तदा ^२प्रत्यवहारलीलां
 आकालिकीं विश्वभुगन्वभुङ्क्त ॥ ४६ ॥

आकृष्टेति—तदा भारतयुद्धे । विश्वभुक् विश्वस्य भोक्ता कृष्णः ।
 आकृष्ट उपलब्धो देवासुराणां साम्परायस्तङ्गामो गैस्तैः, देवासुरयुद्ध-
 विश्वायिमिः । ओजस्विनां बलवतां । शस्त्रभृतां वीराणां । उदन्तैः पृथान्तै-
 र्वीरहननरूपैः । प्रायः नूनं । आकालिकीं अकालभवां । प्रत्यवहारलीलां
 जगदुपसंहारलीलां । अन्वभुङ्क्त ॥ ४६ ॥

^१ स्तापः—प्र. दे. सु.

यत्प्रलोकित्यर्थः—

पितामहे संभितवाप्तवत्स्ये श्रोणे च योगेन दिवं प्रयाते ।

कर्णस्तदा मध्यमपार्श्वरोषाद्

इत्थं श्लोकः श-कोशेऽधिको दृश्यते.

^२ प्रत्यवहार—

जिघांसुरष्टादश सम्पतन्तीः

अक्षौहिणीरन्तुमीमरूपाः ।

स्वतन्त्रयामास मिथःप्रतीपान्

सूत्रावसक्तानिव दारुमर्त्यान् ॥ ४७ ॥

जिघांसुरिति—सम्पतन्तीः अन्योन्यं युद्धाय मिलन्तीः । अन्तु-
माभ्यर्थं भीमं भयानकं रूपं यासां ताः । अष्टादश कौरवाणामेकादश
पाण्डवानां सप्त इत्येवमष्टादशसङ्ख्याताः । अक्षौहिणीः रथगजादिसङ्ख्या-
विशेषयुक्तास्तेनाः । जिघांसुः हन्तुमिच्छुः कृष्णः । मिथःप्रतीपान् परस्परं
परिपन्थिनः कौरवपाण्डवान् । सूत्रावसक्तान् नाथकहस्तगृहीतेषु सूत्रेषु
रुमान् । दारुमर्त्यान् दारुविकारान् ^१मनुष्यादिभ्यानिव । स्वतन्त्रयामास
स्वतन्त्रीकृतवान् । तेभ्यः तादृशस्वातन्त्र्यं प्रदाय परस्परं योषयामासे-
त्स्वर्थः । अक्षौहिणीप्रमाणमुक्तं वैजयन्त्याम्—

त्रिहयं पञ्चपादात् ^२यथैकरथकुञ्जरम् ।

सैन्यं सा पत्तिरेतस्याक्षौगुण्यात्स्युर्यथाक्रमम् ॥

सेनामुखं गुरुमगणौ बाहिनी घृतना चम् ।

अनीकिनीत्यनीकिन्यः पुनरक्षौहिणी दश ॥

इति ॥ ४७ ॥

कृषीवलः स्थावरजङ्गमानां

क्षेत्रे कुरुणां समकालपाकान् ।

अनीकशालीन् भुजशालिवर्गैः

फलोपपन्नान् प्रभुरित्यलावीत् ॥ ४८ ॥

कृषीवलेति—स्थावरजङ्गमानां स्थावररूपाणां जगतां सस्यस्व-
नीयानां । कृषीवलः कर्षकः, स्वेच्छया तत्सृष्टिसंहारिस्त्वात् । मनुः कृष्णः ।

^१ मनुष्यादिभ्यानिव—इ. ^२ 'यथैकरथ' इति मुद्रितकोशे.

कुरुणां नृपाणां क्षेत्रे कुरुक्षेत्राख्ये तेषां युद्धस्थले, क्षेत्रे केदार इत्यापि
गम्यते । समकालः पाकः कर्मविपाको येषां तान् । छालिपक्षे—पाको
कवनयोग्यपरिणामः । फलैः चर्मभिरुपपन्नान् युक्तान् । “ फलं चर्ममयं
चर्म ” इति यादवः । आवुषसामान्योपलक्षणमेतत् । पक्षे—फलानि
सस्यफलानि व्रीह्यादिफलानि अनिकानि सैन्यान्वेव शालीन् । मुजैश्शालन्ते
स्त्राघन्त इति भुजशालिनश्शूराः, तेषां वर्गैः मृतकवर्गस्थानीयैः । इति
उक्तप्रकारेण । अलावीत् लावितवानिति यावत् । कृष्णपक्षे तु—यथा-
श्रुतमपि युज्यते, तच्छरीरकस्य तस्यैव लवितृत्वोपपत्तेः ॥ ४८ ॥

निस्तीर्य सङ्ग्राममहासमुद्रं

संसारपोतेन परेण सरुया ।

धनञ्जयस्तत्पदमेव भेजे

निर्धूतनीहारदिवाकराभः ॥ ४९ ॥

निस्तीर्येति—धनञ्जयः । संसारस्य पोतेन यानपात्रेण, तद्वत्
सारकेण । सरुया सुहृदा । परेण परमपुरुषेण । सङ्ग्राममेव महासमुद्रं ।
निस्तीर्य तीर्त्वा । निर्धूतनीहारदिवाकराभः अपास्तबुद्दिनः सूर्यनिभस्सन् ।
तत्पदं कृष्णचरणमेव भेजे तच्चरणसेवापर एव स्थित इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

द्वौणिस्तदा सौप्तिकमादधानः

कूपेण सार्धं कृतवर्मणा च ।

इतादितैः पाण्डुसुतैरवासं

सैन्यावशेषं शमयान्भुव ॥ ५० ॥

द्वौणिरिति—तदा भास्तयुद्धनिवृत्तिदिनरात्रौ । कूपेण कृपा-
चर्मण्य । कृतवर्मणा च राज्ञा । सार्धं । सौप्तिकमादधानः सुषेष्टे पाण्डवसैन्य-

न्येषु बलादाक्रमणं कुर्वाणः । द्रौणिः द्रोणस्यापत्यमध्वत्सामा । इताहितैः
इतश्शत्रुभिः । पाण्डुधैतैः । अवासं । सैन्यावशेषं इतसैन्यस्यावशिष्टं
सैन्यं । समयावभूच्च शमयति स्म ॥ ५० ॥

^१ इत्थं दशाष्टौ च निपात्य भूमौ
अक्षौहिणीरज्जुतमीमरूपाः ।
सतां पतिस्सत्त्व^१समृद्धिरोगात्
उल्लाघितामातनुतेव पृथ्वीम् ॥ ५१ ॥

इत्थमिति—सतां पतिः स कृष्णः । इत्थं । भूमौ । अज्जुत-
मीमरूपाः । दशाष्टौ च । अक्षौहिणीः । निपात्य । पृथ्वीं भूमिं । सत्वानां
प्राणिनां समृद्धेरेव रोगात् उल्लाघितां व्याधेर्गमितां । अकर्षीत् । ‘उल्लाघो
निर्गतो गदात्’ इत्यमरः ॥ ५१ ॥

^२ विभुः स्वसङ्कल्पहतान् विनिमन्
धर्मेकतानेन धनञ्जयेन ।
प्रतोदसन्दंशिकयोदहार्षीत्
पाञ्चालकन्यापरिभूतिश्लथम् ॥ ५२ ॥

विभुरिति—स्वसङ्कल्पेन हतान् परान् । धर्मे एकतानेन एका-
ग्रेण । धनञ्जयेन अर्जुनरूपेण शरीरेण । विनिमन् । विभुः कृष्णः ॥ प्रतोदो

^१ पतञ्जलोकात्पूर्व—

‘शूरपुत्रमृतदशरथागतानां प्रक्यापयामास वृषास्तृणानाम् ।

स्वदत्तविहानगुणमयिन्ना शान्तोचितं साम्प्रतमेन परम् ॥’

क्षीदं पञ्च सरस्वतीभाष्पागारीयकोष्ठेऽधिकं दृश्यते । तदिदं ‘रणशुभि’ इति ५ ।
तत्रपञ्चैतान्तिरिक्तार्थकमित्यन्यदरत्नक्षिप्तमिति तत्र व्याख्यायां गृह्यते । ^२ सङ्-
क्षिप्तोपा—अ. दे. सु. ^३ अयं श्लोकः ‘तत्र धुतिश्लेणि’ इति ५३ तत्रश्लोकानन्तर-
मुक्तिसूक्तोक्तयोः—अ—अ—कोशयोः दृश्यते.

शब्दानां क्षेत्रजकण्ड एव सन्दर्शिका तथा कण्टकोद्भरणशक्तिकया ।
 शब्दालकन्यायाः परिभूतिं प्राक् स्वसि कृतं परिभ्रमव शक्यं अन्तः
 प्रविष्टशरशलाका । उदहार्षित् उद्धरति स्म ॥ ५२ ॥

परास्त्विसंसितमुत्तरायाः

पद्मासनाच्चैरपि पूजितेन ।

गङ्गाधरण्योः प्रभवेन गर्भे

पस्पर्श पादेन परावरेणः ॥ ५३ ॥

परास्त्विति—परावरेणः उत्कृष्टापकृष्टचेतनेश्वरः कृष्णः । परास्त्विसंसितं अश्वत्थामास्त्वित्यावितं । उत्तरायाः । गर्भे गर्भभूतं, परीक्षितमिति भावः । पद्मासनाच्चैः कमलासनरुद्रप्रभृतिभिः । कृतपूजनेन । गङ्गाधरण्योः । प्रभवेन । पादेन । पस्पर्श, सञ्जीवनार्थमिति भावः । “पद्म्यां भूमिर्दिशश्चोत्रात्” (पुल्लसूक्तं) इति श्रुतेः भगवत्पादो धरण्याः प्रभवः ॥ ५३ ॥

विष्णोषितं द्रौणिशरेण बालं

सञ्जीवयन् पादरजःप्रभावात् ।

वधूकृतक्षुद्रशिलाविशेषं

रामानुजो राममिवान्वकार्षीत् ॥ ५४ ॥

विष्णोषितमिति—द्रौणिशरेण अश्वत्थामोऽश्वेण । विष्णोषितं सञ्जातविष्णोषं । बालं उत्तरागर्भे परीक्षितं । पादरजःप्रभावात् । सञ्जीवयन् । रामस्य बलदेवस्यानुजः कृष्णः । वधूकृतक्षुद्रशिलाविशेषं । रामं रघुवीरं । अन्वकार्षीदिव, पादरजसा बालसञ्जीवनं रघुवीरचरितस्य पादरजसा शिलावधूकरणस्य अनुकरणमासीदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

पदच्छलोकप्रभृति लोकावितं सरस्वतीभाषागारीयकोशे ‘सुरेशेदेः’ इति ४५ तत्कालोक्त्यर्थं दृश्यते.

तस्य श्रुतिश्रेणिशिरोधृतानां
स्पर्शः प्रजेशादिभिरीप्सितोऽभूत् ।
परीक्षिदुत्थानपरीक्षितानां
अवच्छिदामक्षिरजःकणानाम् ॥ ५५ ॥

तस्येति—तस्य कृष्णस्य । श्रुतिश्रेणीनां वेदपङ्क्तीनां शिरोभि-
धृतानां, उपनिषत्प्रतिपाद्यमाहिंसां । परीक्षिदुत्थानपरीक्षितानां द्रौण्यज्ञ-
विप्लवस्य परीक्षित उत्थानेन प्रमावातिशयाविषये परीक्षितानां । अवच्छि-
दं पापहराणां । अक्षिरजःकणानां । स्पर्शः । प्रजेशादिभिः वशादिभिरपि ।
रीप्सितः अभिलषितः । अभूत् ॥ ५५ ॥

अज्ञातदीनां दुपदोद्भवायाः
कालस्य दीप्तामिव खदगरेखाम् ।
विपक्षसंहारमहाभुजङ्गी
वेणी प्रियैः^२ संश्रमयांबभूव ॥ ५६ ॥

अज्ञातेति — अज्ञातदीनां चिरसंस्कारविरहेऽप्यज्ञातक्षयां ।
'दीर्घं क्षये' (दिवादि ११३४) इति वातोर्भावे निष्ठा ।^३ स्वादित्वा-
न्नत्वम् । कालस्य कृतान्तस्य । दीप्तां । खदगरेखामिव स्थितां । विपक्षसंहारे
महाभुजङ्गी । दुपदात्मजायाः । वेणीं सदसि दुःशशासनेन केशानाकृष्य
परिभवे कृते तद्वधमचिकृत्य निबद्धां । प्रियैः तस्याः पतिभिः । संश्रमयां-
नभूव संहारस्यांबभूव ॥ ५६ ॥

१. कणकणादी-अ. वे. सु. २. संश्रमयांबभूव-घ. संश्रमयांबभूव-अ. वे. सु.
३. कृष्णस्येति ॥ 'स्वादय ओदितः' (ग. सू. १९६) इति नृणस्येति स्वादय इत्य-
न्यस्येति 'भावादेश्च' (पा. सू. ६-१-६४) इत्यनेन कृतसत्त्वकः पूर्य भाव-
विशेष इति बोध्यम् । तस्य पूजादिनवभाष्यवदित्वादिगणवदित्वा दीर्घ-भावादेश्चो-
दित्वा 'ओदितश्च' (पा. सू. ८-२-४५) इति सूत्रेण निष्ठाया नन्वेति भावः ।

¹पितामहाय प्रततान पार्थः

शरप्रयुक्तं शयनं यदग्रथम् ।

योगासनं योजितचित्तधैर्यं

तदेव पर्याप्तगुणं तदाऽऽसीत् ॥ ५७ ॥

पितामहायेति—पार्थः अर्जुनः । पितामहाय भीष्माय । शरप्रयुक्तं बाणरचितं । अग्रथं । यच्छयनं । प्रततान विस्तारयामास । तदेव । तदा देहत्यागायोक्त^१शयनं प्रतीक्षितस्य स्थितिसमये । पर्याप्तगुणं समग्रचित्तैकाग्रज्ञानुकूलसत्त्वादिगुणं । अत एव योजितचित्तधैर्यं । योगासनं । आसीत् । शरतस्य एव भीष्मः प्रणिधानपरः स्थित इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

विन्यस्य धर्मतनये विजयाधिकारं

सख्याऽर्जुनेन यशसेव धनुर्धराणाम् ।

दध्मौ स दैत्यमथनो युधि पाञ्चजन्यं

वृष्णयन्त्रकादिपरिशेषितभूमिभारः ॥ ५८ ॥

विन्यस्येति—दैत्यानां मथनः । सः कृष्णः । धनुर्धराणां यशसेव सर्वभानुष्कयशस्समाहारेणेव स्थितेन, तावद्यशोभाजनात्तन्मोक्षेणा । सख्या । अर्जुनेन, धवलेनेत्यपि गम्यते, यशस्त्वेनोत्प्रेक्षापरिपोषकं सत्, तेन द्वारेण । धर्मतनये । विजयाधिकारं विजयस्वामित्वं । विन्यस्य वस्तुतः^२ स्वशक्तिकृतमेव विजयमर्जुनलब्धं प्रख्याप्य तदपि ज्येष्ठे धर्मपुत्रे विन्यस्येति यावत् । वृष्णयन्त्रकादिपरिशेषितभूमिभारः वृष्णिवंश्याः अन्धकवंश्याश्च यादवावाचान्तश्विशेषाः, आदिशब्देन भोजादयोऽपि यादवाः परिगृह्यन्ते, त एव परिशेषीकृतो सूमेर्मारो येन तथामृतस्सन् ।

१ अयं श्लोकः छ-कोशे 'निस्तीर्य' इति ५९ तमश्लोकान्तर्गत इत्युक्ते.

२ 'तत्त्वमसीत्कृतस्य' इत्यत्र पाठः स्यात्, ३ तस्य अष्टि-शब्दः छ.

युधि, निर्वर्तितायामिति शेषः । पाञ्चजन्यं शङ्खं । दध्मी । कृत्यशेषस्या-
स्यानुसन्धानेन हर्षादिति भावः ॥ ५८ ॥

प्रत्यानिनाय रथमात्तजयस्स जन्यात्
अन्यावलोकनधनञ्जय^१दर्शनीयः ।
सारथ्यसंविदवधीरितहेतिजुष्टः
सेनापरागपरिधूसरकुन्तलश्रीः ॥ ५९ ॥

प्रत्यानिनायेति—आत्तजयः लब्धविजयः । अन्यावलोकनेन
धनञ्जयेन एकरथस्थितेन अर्जुनेन दर्शनीयः मनोहरः । सारथ्यस्य
संविदा प्रतिज्ञया अवधीरितामिः अगृहीतामिः हेतिभिः चक्रादिमि-
रायुधैः जुष्टः समीपे सेवितः । सेनापरागैः परिधूसरकुन्तलश्रीः परितोषू-
रचिकुरकान्तिः । सः कृष्णः । जन्यात् युद्धात् । रथं । प्रत्यानिनाय ॥
॥ ५९ ॥

आलिङ्ग्य गाढमवगाढरसं रणाब्धौ
वरिद्रणैः कृतविभूषणमिन्द्रसूनुम् ।
अन्यावतारपरिकल्पनकेलिलोभात्
ऐक्यं निनाय निजमंशमिवान्यनिष्ठम् ॥ ६० ॥

आलिङ्गयेति—रणाब्धौ अन्विसदृशे रणे । अवगाढरसं
अभिह्वामिलयं । वीराणां व्रणाः शस्त्रव्रणाः तैः । कृतविभूषणं । इन्द्रसूनुं
अर्जुनं । गाढं । आलिङ्ग्य^१ अन्यावतारपरिकल्पनकेलिलोभात् एतदवतारप्रयो-
जनं जातमित्यवतारान्तरपरिमह^२क्रीडेच्छया । अन्यनिष्ठं अर्जुनस्थितं । निज-

^१ दर्शनीयं—अ, अत्र पाठे हर्षं रथविशेषणं प्रतीयते, ^२ क्रीडेच्छया—अ, कृ,

मंथं नरांशं । ऐश्वर्यं । निनायेव । दृढालिङ्गनेनार्जुनस्थितो नरांशो गृह्णाति
इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

रणभुवि शरतल्पे लीलया शायितेन
स्वपदसमुदितायास्सनुना सिद्धसिन्धोः ।
अनतिचिरविलम्बादाप्तुकामं धरित्रीं
कलिमिव शमयिष्यन् ख्यापयामास धर्मान् ॥
॥ ६१ ॥

रणेति—रणभुवि । शरतल्पे ।^१ लीलया देहत्यागायोत्तरायणं
प्रतीक्षस्वेत्यशरीरवचनरूपया निजलीलया । शायितेन । स्वपदसमुदितायाः
स्वचरणभवायाः । सिद्धसिन्धोः गङ्गायाः । सनुना भीष्मेण, प्रयोज्यकर्त्रा ।
अनतिचिरविलम्बात् अतिचिरविलम्बं विना, अल्पकालेनैव । धरित्रीं । आसु
कर्म । कलिं कलियुगं । शमयिष्यन् प्रतिषद्भावतारं करिष्यान्निव । धर्मान्
ख्यापयामास युधिष्ठिरं श्रोतारमपदिश्य लोकानां राजदानमोक्षादिधर्मान्
प्रथयामास ॥

“पितामहाय प्रतप्तान् पार्थः” (५७-श्लो) इति श्लोकानन्तरं केषु-
चित्कोशेषु—

“शरण्यभूतश्शरणागतानां प्रख्यापयामास पृथासुतानाम् ।

स्वदत्तविज्ञानशुणप्रक्षिप्त्वा शान्तोचितं शान्तनवेन धर्मम् ॥”

इत्यपि श्लोकः पठ्यते । सोऽप्यनेनोक्तार्थः । अनतिरिक्तार्थमिप्रार्थोऽ-
न्यतरः प्रक्षिप्तो भवति ॥ ६१ ॥

^१ महावत्पद्मनां निर्वाने कालविशेषादेरनपेक्षणात् श्लोकानां धर्मोपवेत्तादिव
भीष्मस्योत्तरात्मकाप्रतीक्षणं सम्यक्ता व्याजीकृतमिति कीदृशेननेन श्रोतव्ये.

अप्रत्यूहितसार्वभौमविभवैरभ्यर्चितः पाण्डवैः

¹ प्रत्यावृत्तमहोत्सवेन मुदितां प्राप्तः पुरीं द्वारकाम् ।

प्रत्यक्षं प्रथयाम्भूव विहरन् प्रीतः प्रियामिस्समं

शुद्धः सामपदागमैराधिगतां स्वाधीनतां श्रीपतिः ॥

॥ ६२ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भैरवनाथस्य श्रीमद्देवान्वाचार्यस्य
कृतिषु यावदाभ्युदयनाम्नि महाकाण्डे त्रयोविंशत्सर्गः.

अप्रत्यूहितेति—अप्रत्यूहितः शत्रुजयेन निर्दिष्टनीकृतः सार्व-
भौमस्य सर्वभूमीश्वरस्य विभवस्समृद्धिर्येषां तैः । पाण्डवैः । अभ्यर्चितः ।
² प्रत्यावृत्तमहोत्सवः तेन । मुदितां सन्तुष्टपैरां । स्वां पुरीं द्वारकां ।
प्राप्तः । श्रीपतिः । शुद्धः रागादिदोषरहितोऽपि । प्रियामिः समं । प्रीतः
³ संहृष्टः । विहरन् । शास्त्रैर्वैदैराधिगतां ज्ञातां । स्वाधीनतां स्वतन्त्रतां ।
प्रत्यक्षं । प्रथयाम्भूव प्रकाशितवान् । रागादिप्रेरितो हि स्त्रीभिः क्रीडति,
नीरागपारतन्त्र्यं ताभिः क्रीडितवानिति, ततोऽस्य श्रुतिभिः पसेक्षतयाऽ-
वगतं कृत्येष्वनन्याधीनत्वं प्रत्यक्षमिव स्फुटमासीदित्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितमेतद्वृत्तम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भरद्वाजकृतिकृतकविश्रियाविश्वीरवराजाध्वरि-
चक्रनाऽण्ण्यदीश्वरेण विरचिते शारदाभ्युदय-
न्याख्याने त्रयोविंशत्सर्गः.

¹ प्रत्यावृत्ति—च. छ. ² प्रत्यावृत्तं प्रत्यावृत्तिरेव महोत्सवः इति, पाठस्त्यादिवि
भाति. ³ सन्तुष्टः—च.

चतुर्विंशस्सर्गः.

अथ कृत^१सकलमूभारतया निश्चिन्तस्व भगवतः शुक्लारसाम्राज्यं
पूर्वसर्गान्ते निक्षिप्तं विस्तरेण ^२ वर्णयितुं प्रारभते—

अथ निजविभवादजातशत्रौ
प्रशमितशत्रुबले निवेश्य भूमिम् ।
परिचरणफलं प्रभुः प्रयच्छन्
अमितगुणामिररंस्त वल्लभाभिः ॥ १ ॥

अथेति—अथ भारतयुद्धनिर्वर्तनानन्तरं । प्रभुः स्वामी कृष्णः ।
निजविभवात् स्वमाहात्म्यात् । प्रशमितशत्रुबले । अजाताः शत्रवो
यस्य तस्मिन्, स्वयं कापि दोषरहिते युधिष्ठिरे । भूमिम् । निवेश्य ।
अमितगुणामिः अपरिमितसौन्दर्यादिगुणामिः । वल्लभाभिस्सह ।
परिचरणफलं तासां प्राग्भवकृतस्वसेवाफलं । प्रयच्छन् सन् । अरंस्त
रमते स्म । प्राग्भवे ताभिस्तादृक्कपः कृतमिति तदुपभोगः, न तु रागपार-
तन्त्रयेणेति भावः । अर्धसप्तवृत्तेषु पुष्पिताग्रावृत्तमिदम् ॥ १ ॥

वीतरागस्य कीदृशो विषयभोगः ? सूतोः परस्परानुरागदर्शनं
विना सम्भोगपौष्कल्यासम्भवात्, तत्राह—

^३ कृतविधिनियतोऽप्यकर्मवश्यः
परिचितकामरसोऽपि वीतरागः ।
नगरवसतिरप्यशेषवासः
कथमिव केन विभुस्स वर्णनीयः ॥ २ ॥

कृत्त्विति—कृतविधिनियतोऽपि कर्मानुष्ठाननियमयुक्तोऽपि ।
अकर्मवश्यः कर्मविधीनामनियोज्यः । परिचितकामरसः परिशीलितविष-

^१ सकलमूभारत-इ.

^२ वर्णयितुं भारतये-इ.

^३ कृतविधि-इ.

मास्वादोऽपि वीतरागः । काम्यन्त इति श्रुत्यत्त्या कामशब्दो विषय-
परः । नगरवसतिः^१ वासोऽपि । अशेषस्य वासः ।
एवंभूतस्त विमुः । केन कथमिव वर्णनीयः केनापि कथमपि वर्ण-
यितुं न शक्यत इत्यर्थः ।

यथा अकर्मवश्यत्वेऽपि तस्य कर्मानुष्ठानं, यथा वा अशेष-
जगदाश्रयत्वेऽपि नगरे वसतिः, तथा वीतरागत्वेऽपि विषयोपभोग-
स्सम्भवतीति भावः । अत्र प्रथमदृष्टान्तेन^२ तस्य कर्मानुष्ठाने कर्म-
विधिनियोज्यताप्रकटनवदभिनयमात्र^३रूपः रागप्रकटनमपि बहुभोप-
भोगे तासां रतिपौष्कल्यायेत्येकः पक्षो दर्शितः । द्वितीयदृष्टान्तेन
स्वकुक्षिनिक्षिप्ताशेषभुवनस्यापि तस्य द्वारकायां वसतिवत् वीतराग-
स्यापि तासामनुग्रहार्थो रागोदयः सम्भवति, अतर्क्याकृतचरितत्वा-
त्तस्येति पक्षान्तरं दर्शितम् ॥ २ ॥

अनुगमितमिदं स्वदाररक्षां

अनघमनोभवतन्त्रमाननीयम् ।

निरुपधिकरसस्य नेतुरासीत्

नृपातिमहर्षिभिरञ्जितं चरित्रम् ॥ ३ ॥

अनुगमितमिति—स्वदाररक्षामनुगमितं 'सर्वधातुभ्यः स्वार्थे
णिजित्येक' इति स्वार्थे णिच्प्रत्ययः । चलाचिदानां स्त्रीणां रक्षणमुपा-
येन कर्तव्यं, न तु बलात्कारेण । तेन मानसातिचारनिरोधामावात् ।

न कश्चिद्योषितइत्युक्तः प्रसङ्गपरिरक्षितुम् ।

एतैरुपाययोगैस्तु^४ शक्तः स्यात्परिरक्षितुम् ॥

(मनुस्मृतिः ९-१०)

^१ 'कृतनगर' इति शब्देनात्र गकित्वेव भाव्यमिति भाति. ^२ तत्र-ख. ट.

^३ रूपं इति पाठः स्वात्. ^४ माननीयः-ख. ट. ^५ 'सम्यक्ताः परिरक्षितुम्'

इति सु-पाठः.

इति मनुस्मरणात् । किञ्च तत्र रुच्यभिमतोपभोग एव मुख्य-
उपायः । उपायान्तरेणापि स्ववशकिरणसम्भवात् ।

यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥

(याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्याये ८१ स्त्रो.)

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अनघं निर्दोषं मनोभवतन्त्रं शास्त्राविरुद्ध-
कुलाङ्गनोपभोगप्रकारप्रतिपादकं नन्दिकेश्वरप्रभृतिमहितकामशास्त्रं तस्य
माननीयं श्लाघनीयं, यथावत्तदुक्तप्रकारानुवर्तीति भावत् । निरुपधिकरः
सस्य निर्व्याजप्रेम्णः । नेतुः नायकस्य । इदं बल्लभामिः क्रीडा-
रूपं । चरित्रं । नृपतिमहर्षिभिः धर्मपरैः भोगलभ्यैश्च राजर्षिभिः ।
अश्रितं श्लाघितं । आसीत् । 'उपविर्व्याजचक्रयोः' इति विश्व-
॥ ३ ॥

श्रुतिशतमहिते पदे परस्मिन्

सितजलधौ रविमण्डले च सिद्धाम् ।

बहुमतिमतिशय्य सा वभासे

नरकरिपोरवरोधभूमिरग्रया ॥ ४ ॥

श्रुतीति—नरकरिपोः कृष्णस्य । अग्रया श्रेष्ठा । सा ।
अवरोधभूमिः अन्तःपुरभूमिः । श्रुतिशतमहिते “तद्विष्णोः
परमं पदं” इत्याद्यनन्तश्रुतिश्लाघिते । परस्मिन् पदे परमपदे । सित-
जलधौ क्षीराब्धौ । रविमण्डले च । सिद्धा । बहुमतिं सदा भगव-
त्प्राप्तिसप्रयुक्तं बहुमानं । अतिशय्य । वभासे । स्थानत्रयादप्य-
त्रैव सदा परिपूर्णं भगवत्स्पर्शविधानमासीदित्यर्थः । “विश्वं शतं सहस्रं
त्रै सर्वमक्षय्यवाचकम्” इति भारतवचनादानन्त्यवाची शतशब्दः ॥ ४ ॥

निधिगणमुखवान्तनिष्कराशिः

प्रचितगुणा माणिभिः स्ममन्तकाद्यैः ।

प्रमुदितमहिषीगणेन चक्रे

यदुनगरी विभुना निवासभूमिः ॥ ५ ॥

निधीति—प्रमुदितमहिषीगणेन सन्तुष्टनिजपत्नीवर्गेण ।
विभुना कृष्णेन । निवासभूमिः स्वस्यास्पदभूता । यदुनगरी
द्वारका । निधिगणमुखवान्तनिष्कराशिः शङ्खपद्मादिनिधिगणवदन-
निष्कृतसुवर्णकूटा । स्ममन्तकाद्यैर्मणिभिः^१ । प्रचितगुणा^२ उपाचित-
बृष्टयारोग्यादिगुणा च । चक्रे । यद्वा निवासभूमिश्चक्रे इति योजना ।
युद्धपरम्परासमाप्त्यनन्तरमपि जलदुर्गरूपा सैव^३ स्वाधिकृतेत्यर्थः
॥ ५ ॥

अविकलविभवस्य विश्वमूर्तेः

अधिवसनं यद्वरिराजधान्याम् ।

अनुदिनमनपायिनीं प्रतिष्ठां

अभिलषतामनुचिन्तनीयमासीत् ॥ ६ ॥

अविकलेति—अविकलविभवस्य समृद्धवैभवस्य । विश्व-
मूर्तेः अन्तर्यामितया सर्वशरीरकस्य कृष्णस्य । यद्वरिराजधान्या-
मधिवसनं द्वारकायां निवसनं । अनपायिनीं अनश्वरीम् । प्रतिष्ठां इह
काम्यादिप्रतिष्ठां, परत्र दिव्यधामप्रतिष्ठां च । अभिलषतां । अनुदिनं
अनुचिन्तनीयमासीत् ।^४ सत्कृतुन्यायादिति भावः ॥ ६ ॥

^१ उपाचितबृष्टयारोग्यादि—अ.

^२ स्वाधिकृतेत्यर्थः^३ इति सुस्थः पाठः.

^४ सत्कृतुन्यायादिति—स. ट.

सह मुनिभिरुपास्त धर्ममाद्यं
 व्यवहरणानि ददर्श वेदविद्भिः ।
 अरमत च वधूजनैर्यथार्हं
 बहुतनुरक्रमतो विचित्रशक्तिः ॥ ७ ॥

सहेति—विचित्रशक्तिः अद्भुतसामर्थ्यः कृष्णः । अक्रमतः
 युगपत् । बहुतनुस्सन् । मुनिभिः नारदादिभिस्सह । आद्यं
 धर्म उपास्त मुक्त्युपायं परधर्मं चिन्तितवान् । “आद्य आदिभवे
 भेदे” इति विश्वः । वेदविद्भिः ब्राह्मणैस्सह । व्यवहरणानि ददर्श
 “व्यवहारान् नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्सह” (याज्ञवल्क्यस्मृतौ २-१)
 इति स्मृत्यनुरोधेन व्यवहारान् दृष्टवान् । वधूजनैस्सह । अरमत
 च । ^१ यथायोग्यमुचितदेशकालाद्यनतिक्रमेणेति सर्वत्र सम्बन्धः
 ॥ ७ ॥

ननु योगबलात्सौभरिप्रभृतयोऽप्येवं कुर्वन्ति, भगवतः कोऽति-
 शयस्तत्राह—

अपि युगपदवासनैकदेहैः
 उपनतयोगबलैः स्वकर्मनिष्ठैः ।
 धृतबहुवपुषा जगद्विधात्रा
 जितकरणेन तु भुज्यते तदर्थः ॥ ८ ॥

अपीति—युगपदवासनैकदेहैः एककालपरिमृष्टीतानेकशरीरैः ।
 उपनतयोगबलैः प्राप्तयोगप्रभावैः योगिभिरपि । स्वकर्मनिष्ठैः स्वस्व-
 कर्मायुतैः सङ्गैः । भुज्यते । धृतबहुवपुषा कृष्णेन तु । जितकरणेन
 जितकर्मजा, अकर्मवश्येन सता । तदर्थः तेषां योगादीनां विषयः ।

भुज्यते । क्रियत इति व्युत्पत्त्या करणसब्दः कर्मवाची स . . .
 यद्वा—जितकरणेन जितेन्द्रियेणेत्यर्थः ।
 स्वकर्मनिर्गौरित्यत्रापि स्वकर्मनिर्गौरित्यर्थः । विभक्तघनेषु विभक्ता
 भ्रातर इतिवत् । भूतमाविष्यदनन्तावतारतन्मूलमूर्त्यन्वाविभगवद्भोगाभि-
 प्रायेण भुज्यत इति वर्तमानप्रयोगः । कर्माकृष्टेन्द्रियवशवर्तिना कर्मा-
 धीनो भोगः । कर्मणामवश्यम्भावि^१क्षयित्वाव्ययस्थितफलत्वाच्च ।
 स्वकाले क्षयभयविषयान्तरालभटुः स्वानुबन्धी, कालान्तरे च तदुपाय-
 द्रुः स्वानुबन्धी । स्वेच्छाभावाच्चानिस्तु न तथेति विशेष इति भावः ॥ ८ ॥

यदुपतिरिधिरुदचन्द्रशालः

सह दयिताभिरनन्यमानसामिः ।

जलनिधिममितः प्रदर्शयंस्ताः

निजमिव धाम निवेदयाम्बभूव ॥ ९ ॥

यदुपतिरिति—अनन्यमानसामिः दयिताभिस्तह । अचिरुद-
 चन्द्रशालः “चन्द्रशाला शिरोमृद्भू” इत्यमरः । यदुपतिः । ताः दयिताः ।
 निजं । धामेव । जलनिधिममितः प्रदर्शयन् । ^२ निवेदयाम्बभूव । समु-
 च्चयोपमेयम् । निजपुरीमर्द्धि च तत्तद्विशेषमदर्शनेन निवेदितवा-
 नित्यर्थः । बुद्धयर्थत्वात् ^३ द्विकर्म ॥ ९ ॥

निजपदमनपायमाश्रितानां

प्रभुरपवर्गदशामिव प्रयच्छन् ।

अमितबहुगुणामनन्यलभ्यां

अमनुत कामपि सम्पदं प्रियाणाम् ॥ १० ॥

निजेति—प्रभुः कृष्णः । निजपदं आत्मचरणं । अनपायं
 अप्रच्युतिं यथा तथा । आश्रितानां प्रियाणां । अपवर्गदशां मुक्त्य-

१ ‘क्षयित्वाव्ययस्थित’ इत्यत्र पाठः स्वाद्य, २ अत्र ‘निजं धामेव’ इति प्रतीक-
 यारणेन भाव्यमिति भावि, ३ ‘द्विकर्मत्वा’ इत्यत्र पाठः स्वाद्य.

वस्थां । प्रयच्छन्निव । अमिता बहवो गुणाः रत्नानां प्रभातिष्ठयो
मन्त्रद्रव्याणां सौरभातिष्ठव इत्येवमादयो यस्यां तां । अनन्यलभ्यां ।
कामपि परिच्छेत्तुमशक्याः । सम्पदं वनसमृद्धिं । अतनुत तनुते स्म ॥

शरीरारोग्यमथाश्च भोगांश्चैवानुवर्जितान् ।

वृक्षति ^१ ध्यायिनां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ॥

(विष्णुधर्मे ७४-४३)

इति प्रमाणानुसारादिति भावः ॥ १० ॥

स्वयमुदवसिते स्ववासधन्ये

त्रिषु भुवनेषु समामिवाद्भुतानाम् ।

अतनुत समवायमात्मयोगात्

अतिशयिनीमथवा विभुस्समृद्धिम् ॥ ११ ॥

स्वयमिति—विभुः कृष्णः । ^२ स्वयं । स्ववासधन्ये स्ववासेन
कृतार्थे । ^३ उदवसिते आवासभूमौ । त्रिषु । भुवनेषु लोकेषु । समां
सकलगुणैरन्यूनां । अद्भुतानां आश्चर्याणां । समवायं समष्टिमिव
स्थितां । अथवा अतिशयिनीं त्रिभुवनसम्पदमतिशय्य स्थितां । समृद्धिं
धनरत्नादिविभूतिं । आत्मयोगात् आत्मप्रभावात् । स्वयं । अतनुत
कृतवान् ॥ ११ ॥

विधिसदनमुखेऽवदृष्टपूर्वा

प्रथितपरस्परसम्मतिं समृद्धिम् ।

यदुपतिदाधितागृहेषु पश्यन्

मुदमभजन्नुवि नारदो मुनीन्द्रः ॥ १२ ॥

विधीति—मुनीन्द्रः मुनिश्रेष्ठः । नारदः । प्रथितपरस्परसम्मतिं
प्रायिता सर्वलोकप्रसिद्धा परस्परसम्मतिरन्योन्यानुमतिरनसूयारूपा

^१ ध्यायिनो—सः । ^२ स्वयं । इतीदमत्राधिकमिति भाति । ^३ गृहगोहोवपति-
सर्वैकसंघनिकितनम् । तस्यपरकोशोऽत्र बोध्यः ।

वस्त्राः तथोक्ताः । विधिंसदनमुखेषु सत्यलोकप्रभृतिष्विन्द्रादिलोकेषु ।
अदृष्टपूर्वा पूर्वमदृष्टा । समृद्धिं विभूतिं । भुवि भूलोके । यदुपति-
व्यितानां गृहेषु । पश्यन् सन् । मुदं । अमजत् ॥ १२ ॥

ललितरुचिषु कल्पवृक्षपोतैः

उपवनराजिषु तस्य सञ्चारिण्योः ।

अदधुरवयवैर्मुदं सुरारैः

अनुकृतपुष्पफलादिकैस्तरुण्यः ॥ १३ ॥

ललितेति—कल्पवृक्षपोतैः नालकल्पतरुभिः । ललितरुचिषु
मनोज्ञकान्तिषु । उपवनराजिषु । सञ्चारिण्योः सञ्चारशक्तिस्य । तस्य
सुरारैः । तरुण्यः । अनुकृतपुष्पफलादिकैः आदिशब्देन अमरादि-
ग्रहणं, ^१पुष्पादीनां कल्पवृक्षपोतानां पुष्पादिशोभां कुर्वन्निरिति भावः ।
अवयवैः स्मितकुचनयनादिभिः, अनवयवस्यापि स्मितस्य यद्विन्यायेन
लक्षणया ग्रहणम् । मुदमदधुः सन्तोषं कुर्वन्ति स्म ॥ १३ ॥

अधिगतकुसुमापचायलीलः

प्रमदवनानि विभूषयन् स्वधाम्ना ।

प्रजनितमदनो मनाविनीभिः

गुणसुरभिस्सुरभिः स्वयं स मेने ॥ १४ ॥

अधिगतेति—अधिगतकुसुमापचायलीलः प्राप्तपुष्पापचयश्रद्धः ।
प्रमदवनानि अन्तःपुरोपवनानि । स्वधाम्ना निजप्रभया । विभूषयन् ।
प्रजनितमदनः अङ्गनानां मुदीप्तमन्मथः । गुणैस्सौशील्यादिभिः सुरभिः-

^१पुष्पादीनां । इतीदमप्यधिकमिति भाति. ^२सुरभिः—इ. क्ल च शब्दे
मनस्विनीभिः प्रजनितमदनः स्वयं मालम्बनं सुरभिः क्लृप्तं मेने । कर्तृति विद् इति बोध्यम्.
३ 'अदीपित' इति. चेद मूलम्. प्रकः.

स्त्वगन्विः क्लिष्टमरुगन्धः, एवं विसृमरगुणस्यातिकः । सः कृष्णः ।
मनस्वित्रीभिः मानवतीभिरङ्गनाभिः । स्वयं सुरभिः मदनोद्दिपितात्
साक्षाद्भवन्त इति । मेने मानितः । कर्मणि लिट् । प्रमदवनशोभा-
हत्वादिगुणसाम्याद्भवन्त इति वितर्कः ॥ १४ ॥

परिपणमिव मन्मथोत्सवानां

प्रथमादिकस्वरपददर्शनीयम् ।

अनुदितबहुविभ्रमं बधूनां

अभिनवयौवनमन्वभुङ्क्त नाथः ॥ १५ ॥

परिपणमिति—मन्मथोत्सवानां स्तोत्सवानां । परिपणं मूल-
घनमिव स्थितं । “^१परिपणं मूलघनं लाभोऽधिकं फलम्” इति
यादवः । प्रथमं विकस्वरं विकसनशीलं पद्यामेव दर्शनीयं “^२तदा-
सन्दसान्द्रो यत्र मनोलयः” इति ^३अनुदितबहुविभ्रमं किञ्चिन्मौ-
र्यानुवृत्तानुत्पन्नबहुलशृङ्गारवेष्टं । बधूनां । अभिनवयौवनं । अन्वभुङ्क्त
॥ १५ ॥

अमृतमयपयःपरिप्लुतानां

विषमगुणेषु विहारवापिकानाम् ।

कमलकुवल्यादिषु प्रियाणां

मुखनयनस्मितकान्तिमभ्यनन्दत् ॥ १६ ॥

अमृतेति—अमृतमयैरमृतसदृशैरमृतं रूपैरेव पयोभिर्जलैः परि-
प्लुतानां पूर्णानां । विहारवापिकानां विहारदीर्घिकाणां । विषमगुणेषु

१ ‘नीवी परिपणे मूलघनं लाभोऽधिकं फलम्’ इति मुद्रितकोशे. २ तदा-
नन्देत्यतः पूर्वं ‘दर्शनीयं’ इत्यनेनाधिकेन पदेन भाष्यमिति भाति. ३ अत्र ‘यादवः’
इति कोकनामपेयनिर्देशेन भाष्यमिति भाति. ४ ‘रूपैरेव वा पयोभिः’ इत्यत्र सुस्पष्टः
शङ्कः.

अरुणनीलधवलरूपतया विभिन्नगुणेषु । कमलकुवल्यादिषु पद्मेन्दी-
वरकुमुदेषु । प्रियाणां मुखनयनस्मितकान्ति । अभ्यनन्दत् ॥ १६ ॥

अवितथमहिमा निजप्रसादात्
अनघमनोरथतोषितासु तासु ।
स्वपरिजनतया सुरैर्नियुक्ताः
निरदिशदप्सरसो निदेशभाजः ॥ १७ ॥

अवितथेति—अवितथमहिमा ^१ अमोघमहिमा कृष्णः । स्वपरि-
जनतया स्वस्य परिचारकजनतया । सुरैः इन्द्रादिभिः । नियुक्ताः ।
अप्सरसः, कर्माणि । निजप्रसादात् स्वस्यानुग्रहात् । अनघैः सम्पादन-
केशरहितैः स्वसङ्कल्पमात्रानीतैः मनोरथैः मनोरथविषयवस्तुभिः तोषि-
तासु । तासु महिषीषु । नियोगभाजः प्रेम्णाः । निरदिशत् निर्दिशति
स्म ॥ १७ ॥

बहिरुपनगरं बलानि दृष्ट्वा
सह यदुमिस्समये निवर्तमानम् ।
ददृशुरधिगवाक्षमेकचिन्ताः
रथतुरगादिषु रामपश्चिमं तम् ॥ १८ ॥

बहिरिति—नगरद्वहिः । उपनगरं नगरोपकण्ठ एव,
उत्पण्ठादितुदूरगमनाभावेऽपीति भावः । बलानि सैन्यानि । दृष्ट्वा ।
अदुभिः सह । समये उचितकाले । निवर्तमानं । रामपश्चिमं नक्षत्रं ।
त, कृष्णं । अधिगवाक्षं गवाक्षेषु । एकचिन्ताः तदेकमनसकृत्यः । रथ-
तुरगादिषु वाहनेषु । ददृशुः ॥ १८ ॥

^१ अमोघमहात्म्यः—ख.

विधिवदनुविधाय देवयात्रां

प्रतिपुरवीधिपरिक्रमेण दृश्यम् ।

पतिमनुददृशुस्तमेव दूरात्

अचरमदेवमनन्यदेवतास्ताः ॥ १९ ॥

विधिवदिति—विधिवत् विध्यभङ्गं, यथाशास्त्रं । देवयात्रां देवानामुत्सवयात्रां कुर्वतो नृपाननुकृत्येति यावत् । प्रतिपुरवीधि सर्वासु पुरवीधिषु परिक्रमेण देवानुमजनरूपेण । दृश्यं मनोज्ञं “तद्दृश्यं दृष्टमात्रं यत्कुर्व्यादुल्लासिकां नवाम्” इति यादवः । अचरमदेवं देवानामाद्यं देवं ।^१ तं प्रति तमेव । अनन्यदेवताः तदतिरिक्तदेवताभजन-रहिताः । ताः महिष्यः । दूरादवनुदृशुः । एवकारेणोत्सवदेवताया अपि दर्शनं व्यावर्त्यते । दूरादित्यनेन दूरगतमपि तमेव ददृशुः, न तु समिहितमप्यन्यमिति व्यज्यते ॥ १९ ॥

बहुविधमुपहारजातमग्र्यं

सुरपतिभिस्त्वयमाहृतं सुकुन्दः ।

अपि गगनचरैरदृष्टपूर्वं

सममवरोधजनस्य संविमेजे ॥ २० ॥

बहुविधमिति—सुकुन्दः । बहुविधं नानाप्रकारं । अग्र्यं श्रेष्ठं । गगनचरैः देवादिभिरपि । अदृष्टपूर्वं अपूर्वं । सुरपतिभिः इन्द्र-वरुणादिभिः । स्वयमाहृतं पुरुषान्तरप्रेषणं विना स्वयमेवाहृतं । उपहारजातं उपायननिचयं । अवरोधजनस्य अन्तःपुरस्त्रीजनस्य । समं । संविमेजे संविभज्य दत्तवानित्यर्थः ॥ २० ॥

उपचितशिखरे वदान्परस्त्रैः

उचितगुहाश्रितहंसतूलतल्पे ।

बहुरिव स बभौ विहारशैले

प्रतिमणिभिचिविभक्तचारुबिम्बः ॥ २१ ॥

उपचितेति—सः कृष्णः । वदान्परस्त्रैः चिन्तामणिभिः ।

उपचितशिखरे समृद्धशृङ्गे । उचितां समतलतया शय्योचितां गुहा-
माश्रितं हंसतूलतल्पं यस्मिन् तस्मिन् । विहारशैले । प्रतिमणिभिचि
सर्वासु रत्नमणिषु विभक्तचारुबिम्बः असङ्कीर्णरुचिरप्रतिबिम्बस्तन् ।
बहुः अनेक इव । बभौ । हंसपक्षरोमरूपतूलमारितं तत्त्वं हंसतूलतल्प-
मित्याहुः ॥ २१ ॥

युगपदखिलमादरेण साक्षात्

युवतिजनस्य निदर्शयन्मुकुन्दः ।

असकृत्पुण्यमय्य^१ चित्रशालाः

अनघसमाधिदशमिवाततान ॥ २२ ॥

युगपदिति—चित्रशालाः आलेख्यगृहाणि । उपपन्नस्य
युवतिजनं प्रापय्य । अखिलं चित्रलिखितमखिलभुवनसंस्थानं । युगपत्
एककालमेव । आदरेण । युवतिजनस्य । साक्षान्निदर्शयन् स्पष्टं
प्रदर्शयन् । मुकुन्दः । अनघसमाधिदशमाततानेव युवतिजनस्य साधन-
नुष्ठानेन क्लेशरहिता समाध्यवस्थां चकारेव । ^२समाध्यवस्थायामपि
युगपदखिलमपि योगिनः करतलमलकवत्साक्षात्कुर्वन्ति ॥ २२ ॥

^१ चित्रशालामनघ—प्र. दे. मु. ^२ 'समाध्यवस्थायां हि युगपत्' इत्यत्र पाठः

अनितरमनसां स्ववल्लभानां

नरकजिता निरपायवैभवेन ।

भवभयविनिवारिणी स्वभक्तिः

ललितविहारमुखेन लम्बिताऽभूत् ॥ २३ ॥

अनितरेति — निरपायवैभवेन नित्यसत्यमादिष्टा । नरकजिता कुण्ठेन । अनितरमनसां रागादनन्यगामिमानसानां । ललितविहार-
मुखेन मनोज्ञक्रीडोपायेन । भवभयविनिवारिणी संसारभयहारिणी ।
स्वभक्तिः स्वस्मिन् निरतिशयप्रीतिरूप परभक्तिः । लम्बिता प्रापिता ।
अभूत् । स्वाश्रितानामवश्यमोचनीयत्वादिति भावः । “मुखं निस्सरणे
वक्त्रे प्रकारोपाययोऽपि ” इति विश्वः ॥ २३ ॥

प्रमुदितविबुधाहृतप्रकल्मसैः

कनकसरोजवनैरलङ्कृतानाम् ।

अतिशयमवरोधदीर्घिकाणां

अधिसुरसिन्धु समीक्षितं निदध्यौ ॥ २४ ॥

प्रमुदितेति — प्रमुदितैः कार्यनिर्वर्तनेन दृष्टैर्विबुधैराहृतैः
दिवस्समानितैः प्रकल्मसैः तदनन्तरं निवेशितैश्च । कनकसरोजवनैः ।
अलङ्कृतानां । अवरोधदीर्घिकाणां अन्तःपुरक्रीडावापिकानां । अति-
शयं उत्कर्षं^१ । निदध्यौ ददर्श ॥ २४ ॥

विहरति वनिताजने तदीयैः

अपलपितामवलोकनप्रभावैः ।

पुनरपि हरिनीलरत्नभासा

दधुरसितोत्पलसम्पदं सरस्यः ॥ २५ ॥

विहरतीति — सरस्यः दीर्घिकाः । वनिताजने । विहरति जले
प्रथममवतीर्य क्रीडति सति । तदीयैः वनिताजनसम्बन्धिभिः । अव-

^१ उत्कर्षं इत्यनन्तरं ‘अधिसुरसिन्धु’ देवनाभां समीक्षितं दृष्ट्युत्कर्षक-
कन्देनाभ्यामप्यमिलि याति.

लोकनप्रभावैः ईक्षणसमृद्धिभिः । अपलपितां भवलिप्ता तिरस्कृतां ।
 असितोत्पलसम्पदं इन्दीवराणां समृद्धिं । हरिनीलरत्नभासा ^१ किञ्चित्काळं
 तासां जलकेलिं दृष्ट्वा पद्मादवतीर्णः कृष्ण एव नीलरत्नं तस्य
 भासा । पुनरपि दधुः । ईक्षणप्रभां भवलामपि वर्णयन्ति कवयो यथा
 कादम्बर्या—“तामेव वदलेक्षणां आरब्धवरणरणिकेन चेतसा चिन्तय-
 तस्तस्य सा रात्रिर्जगाम” इति । यथा च तत्रैव केयूरकवर्णने—
^२ “कर्णान्तायतस्य स्वभावचवलयस्य भवलिप्ता लोचनयुगलस्य चवलय-
 तेषां दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्धता पुण्डरीकमयमिव दिवसं कुर्वता”
 इत्यादि । तदनुसारेणापलपितामिथ्युक्तम् ॥ २५ ॥

स्थिरधृतिवचिरोप्य रत्नडोलां

गुणघटितामिव माधवस्त्वभायाम् ।

अगमयत गतागतान्यभीक्ष्णं

सुकृतजुषस्त्वयमङ्गनाः स्वतन्त्रः ॥ २६ ॥

स्थिरेति—स्वतन्त्रः स्वाधीनः । माधवः । सुकृतजुषः माम्भ-
 वतीः । अङ्गनाः, प्रयोजककर्माणि । स्थिरा भृतयो रत्नडोलाधारण-
 रत्नवो यस्यास्तां । अत एव गुणैः सत्त्वादिभिर्घटितां । स्वभायामिव
 स्थितां । रत्नडोलां अचिरोप्य, अभीक्ष्णं मुहुः । गतागतानि स्वयम-
 गमयत् स्वयमेव डोलां क्षेपणैरनयत । करणार्थं किन्प्रत्यये भुतिशब्दो
 भुतिकरणेषु सुसाधुः ॥ २६ ॥

रुचिरकनकशृङ्गवक्त्रवान्तैः

प्रतितनु कुङ्कुमवारिमिः प्रसिञ्चन् ।

अजनयदनुरागयोगमन्त-

वैहिरपि तोयविहारतो बधूनाम् ॥ २७ ॥

रुचिरेति—रुचिराणां कनकशृङ्गाणां सुवर्णकीटाम्बुयन्त्राणां
 वक्त्रेण वान्तैरुद्गीर्णैः । कुङ्कुमवारिमिः । प्रतितनु प्रतिशरीरं । प्रसिञ्चन् ।

तोषविहारतः जलकीडया । वधूनां । अन्तर्बहिरपि अनुरागयोगं अन्तः
प्रेमसम्पर्कं बहिररुणिमसम्पर्कं च । अजनयत् ॥ २७ ॥

नवमणिपरिकल्पितेषु नाथः

कमलवनान्तरकेलिमन्दिरेषु ।

श्रिय इव सुदृशो गृहीतपद्माः

हृदि निदधे पुरुषोत्तमः प्रतीतः ॥ २८ ॥

नवेति—प्रतीतः सूचितः “प्रतीतो मूर्क्षिते स्म्यते” इति वैजयन्ती
नाथः स्वामी । पुरुषोत्तमः । नवमणिपरिकल्पितेषु रम्यरत्नानिर्मितेषु,
वज्रादिनवसङ्ख्यरत्नानिर्मितेषु वा । कमलवनान्यन्तराणि अन्तर्गतानि
वेषां तेषु केलिमन्दिरेषु क्रीडागृहेषु । गृहीतपद्माः । अत एव श्रियः
सत्रैव कमलाकरेभ्य उत्थिता लक्ष्मीरिव स्थिताः । सुदृशः । हृदि
चित्ते । निदधे । अर्पणे इत् वक्षः । “हृदास्मा चित्तवक्षसोः” इति
विश्वः ॥ २८ ॥

दिशि दिशि मकरन्दवर्षदिग्धां

विविधपरागविभक्तचूर्णचित्राम् ।

भुवमभजत साकमङ्गनाभिः

^१पुलकितदृष्टिषु पुष्पमण्डपेषु ॥ २९ ॥

दिशीति—पुलकिताः सजाततपुलका दृष्टयो येषु विषयेषु
तेष्वत्यन्तदृष्टिप्रियेषु । पुष्पाणां मण्डपेषु । दिशि दिशि प्रतिदिशं
सर्वांस्तु दिक्षु । मकरन्दवर्षदिग्धां । विविधेन परागेण पुष्परेणुना विभक्तै-
शूर्णैः कुङ्कुमादिचूर्णचित्रां । भुवं । अङ्गनाभिस्साकं । अभजत ॥
॥ २९ ॥

अनुविहितमहोत्सवो यथाहं

वितरणतोषितवन्दिबन्धुवर्गः ।

परिणयनविधिं लतावधूनां

अतनुत चूतवरैः प्रियार्पितानाम् ॥ ३० ॥

अनुवितेति—अनुविहितमहोत्सवः अनुकृतमहोत्सवः । यथाहं ।
वितरणेन तोषितो वन्दिनां बन्धूनां च वर्गो येन स कृष्णः । ^१ प्रिया-
र्पितानां । लतावधूनां । चूतैरेव वरैस्सह । परिणयनविधिं विवाहकर्म ।
अतनुत चक्रे ॥ ३० ॥

सुतबहुमतभागिनां शुकानां

उपहृतदिव्यरसोपभोगभाजात् ।

श्रुतिमधुरगिरां स्वशिक्षितानां

अतिशयसिद्धिमदर्शयत्प्रियाभ्यः ॥ ३१ ॥

सुतेति—सुतबहुमतभागिनां पुत्रबहुमानभाजां । उपहृतदिव्य-
रसोपभोगभाजां उपनीतानां रम्यजम्बूवादिमधूतादिरसानां उपभोगं भज-
मानानां । श्रुतिमधुरगिरां श्राव्यवाचां । स्वेन शिक्षितानां । शुकानां ।
अतिशयासिद्धिं सङ्गोपातिशयोक्तव्यं । प्रियाभ्यः । अदर्शयत् ॥ ३१ ॥

अनुकृतनिजशक्तिभिः प्रियाभिः

मृदुरिह गुणबन्धविभक्तसम्भिवेशैः ।

मृदुरिह निपताग्निरुत्पतद्भिः

करणवशैरिव कन्दुकैरदीव्यत् ॥ ३२ ॥

अनुकृतेति—अनुकृताः निजशक्तयो दिव्यमहिम्नः श्रीमूनी-
कंक्षयाभिस्ताभिः । प्रियाभिस्सह । गुणानां तन्तूनां बन्धेन स्वेन

^१ प्रियार्पितानां—सू.

^२ कन्दुविभक्तसंभिवेशैः—सू.

बन्धविच्छिन्नसंभिवेशैः—सू.

विमलसन्निवेशैः । मुहुः पुनः पुनः । इह सुवि । निपतद्भिः । उत्पत-
द्भिश्च । कन्दुकैः । करणवशैः हन्दित्रयायत्तजीवैरेव । अदीव्यत् । अक्रीडत् ।
यथा भगवान् वैकुण्ठे दिव्यमहिषीभिस्सह सत्त्वादिगुणबन्धेन विलक्षणप्रकृ-
तिभिः मुहुरिह लोके पतद्भिः पुनः परलोके उत्पतद्भिश्च संसारिभिरेव
क्रीडोपकरणैः क्रीडति तद्वदित्यर्थः । कं शिरः दुनोति नमनोभ्रमनेक्षणा-
दिति कन्दुकशब्दो वकारवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

निजयुवतिषु यद्यपि त्रिधामा
नयनपिधानविहारमाजहार ।
न तदनुचरितं तथाऽपि तामिः
त्रिभुवनदृष्टिनिरोधशक्तिनीभिः ॥ ३३ ॥

निजेति—त्रिधामा कृष्णः । यद्यपि । निजयुवतिषु । नयन-
पिधानविहार । आजहार चकार । तथाऽपि । त्रिभुवनदृष्टिनिरोधशक्ति-
नीभिः भगवन्मयनयोलोकप्रकाशकयोः पिधाने त्रिभुवनस्य दृष्टिनिरोधं
शङ्कमानाभिः । तामिः । तत् नयनपिधानं । नानुचरितं क्रीडान्तरवस्तानु-
कृतम् । विहारोपसर्जनस्य पिधानस्य तत्पदेन परामर्शो नपुंसकानुरो-
धात् ॥ ३३ ॥

श्रुतिविहितमवन्ध्ययन् स्वधर्मं
प्रतिदिनमन्यपरो यदा बभूव ।
तदुपचरणतस्तदाऽपि तासां
समजनयत्प्रियभोगमेव कालः ॥ ३४ ॥

श्रुतीति—प्रतिदिनं दिने दिने । यदा । श्रुतिविहितं । स्वधर्मं
वर्णाश्रमाद्युचितं स्वधर्मं । अवन्ध्ययन् सफलयन् सन् । अन्यपरः क्रीडा-
भ्यतिरिक्तकर्मपरः । बभूव । तदाऽपि । तासां । तस्य कर्मपरस्य कर्मोप-

करणसञ्जीकरणरूपेणोपचारेण । कालः । प्रियभोगमेव समजनयत्
प्रियभोगादेव प्रमोदमजनयदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

मणिपरुवकमञ्जुलस्तनीभिः

मधुसमयापगमे वराङ्गनाभिः ।

सितमणिविहितान् स यन्त्रघरा-

व्यतिकरशीतलितानभुङ्क्त सौधान् ॥ ३५ ॥

मणीति—सः कृष्णः । मधुसमयस्यापगमे ग्रीष्मे । मणीनां
परुवकौ मणिमयौ भूषणविभाजनविशेषाविव मञ्जुलौ स्तनौ यासां
ताभिः । वराङ्गनाभिस्सह । सितमणिविहितान् चन्द्रकान्तमणिनिर्मितान् ।
यन्त्रघाराणां यन्त्रसञ्चारितनानाजलघाराणां व्यतिकरेण सम्पर्केण शीतलि-
तान् । सौधान् अभुङ्क्त सौधेषु विजहारेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्फटिकसदनदीप्तिदचहस्तां

मुरभिदसेवत सादरं सदारः ।

अपजलदनिशोदितस्य शोभां

हलधर^१कान्तिभृतस्तुषारभासः ॥ ३६ ॥

स्फटिकेति—सदारः दारैस्सहितः । मुरभिः । अपजलदनि-
शोदितस्य अपगतमेघायां शरन्निशयाशुदितस्य । हलधरकान्तिभृतः
जलेवस्य कान्ति विभ्रतः । तुषारभासः चन्द्रस्य । स्फटिकसदनदीप्ति-
दचहस्तां स्फटिकगृहाणां दीप्तिद्या दत्तावलम्बनहस्ताम्, परिप्लेबिता-
मिति यावत् । शोभां कान्तिम् । सादरं । असेवत ॥ ३६ ॥

अगुरुभिरसितैरनूरुगौरैः

नवघुसृणैरपि निर्विवेश नाथः ।

हिमश्रुतमधरोघसुन्दरीणां

स्तनपरिरम्भसमर्पितैर्विलिप्तः ॥ ३७ ॥

अगुरुभिरिति—अवरोघसुन्दरीणां । स्तनपरिरम्भेण समर्पितैः
सङ्गमितैः । अगुरुभिः कृष्णागुरुभिः । अनूरुगौरैः गरुडाग्रजारुणैः ।
“गौरोऽरुणे सिते पीते” इति यादवः । नवघुसृणैः नवकुङ्कुमैरपि ।
विलिप्तस्सन् । हिमश्रुतं हेमन्तर्तुम् । निर्विवेश । अगुरुकुङ्कुमे उष्णवीर्यं
इति हेमन्तभोग्यता । श्रुतमिति ‘श्रुत्यकः’ (पा. सू. ६-१-१२८)
इति प्रकृतिभावः । अगुरुशब्द उकारमध्य इति तत्र तशोक्तम्
॥ ३७ ॥

अनलशकटिकाभिरप्यज्यं

शिशिरसमीरणमज्जसा जिगाय ।

अविरलपरिरम्भलम्भनीयैः

स्तनकलशोष्माभिरात्मवल्लभानाम् ॥ ३८ ॥

अनलेति—अनलस्य शकटिकाभिः हसन्तिकाभिरपि । अज्यं
जेतुमशक्यम् । शिशिरसमीरणं वायुम् । अविरलपरिरम्भलम्भनीयैः गाढा-
लिङ्गनेन लभ्यैः । आत्मवल्लभानाम् । स्तनकलशयोरुष्माभिः । अज्जसा
त्वरितं । जिगाय । शकटशब्दात् ^१पचये यदीतिवचनादल्पत्वविवक्षायां
कीत्वेन गौरादिकीषि ‘केऽणः’ (पा. सू. ७-४-१३) इति ह्रस्वे च सति
शकटिकाशब्दः ॥ ३८ ॥

१ ‘की स्वस्त्याचिन्मृगाल्यादिर्विवक्षाऽपचये यदि’ इति नामलिङ्गानुशासनादिति
भावः । अतश्चात्र ‘विनष्टाऽपचये यदि’ इति शुद्धपाठेन भाव्यमिति भाति । मालतीमाधवीय-
न्याख्यायां तु त्रिपुरारिणा ‘परिमृदितसुगालीम्बानं’ (मालतीमाधवे १-२५) इत्यत्र
‘जावेरकीषिपयाए’ (पा. सू. ४-२-६३) इत्यनेन कीषित्वाच्च इत्यपते,

उपनिषदुपदेशसामिलापैः

उपचरितो मुनिभिस्सनन्दनाद्यैः ।

रतिपतिसमयस्थितो वधूनां

ललितकलागमदेशिको बभूव ॥ ३९ ॥

उपनिषदिति — उपनिषदुपदेशसामिलापैः ब्रह्मविद्योपदेशो
अभिलाषवद्भिः । सनन्दनाद्यैः सनन्दनसनत्कुमारादिभिः । मुनिभिः ।
उपचरितः आराधितः कृष्णः । रतिपतिसमयस्थितः मन्मथतन्त्र-
निष्ठस्सन् । वधूनाम् । ललित^१कला विभ्रमशिल्पमेव आगमो वेदस्तस्मिन्
देशिकः आचार्यः । बभूव ॥ ३९ ॥

कलमधुरगिरां कलाप्रसङ्गात्

अतिमदनोपनिषत्परं रहस्यम् ।

प्रियहितरुचिराक्षरं प्रियाणां

भुतिषु चकार शिखामणिः भुतीनाम् ॥ ४० ॥

कलेति—भुतीनां । शिखामणिः उत्तमाङ्गाभरण^२भूषितः कृष्णः ।
कलमधुरगिरां, अव्यक्तमधुरवाची कलशब्दो मधुरशब्दस्यापि सान्निधाना-
दव्यक्तमात्रपरः^३ । प्रियाणां दयितानां । कलायाः गानविद्यायाः
प्रसङ्गात् । अतिमदनोपनिषत् मदनोपनिषदमतिकान्तम्, अत्यन्तं
मन्मथोद्दीप्तकत्वात्तद्योक्तिः । प्रियाणि तत्कालहृद्यार्चानि, हितानि

^१ कलागमो विभ्रम-छ. ^२ भूषितपदस्थाने 'भूत' इति पाठेन भाव्यमिति भाति.
^३ यथा विशिष्टवाचकस्य पदस्य पृथग्विशेषणवाचकसंनिधाने विशेष्यमात्रपरता तथा तुल्यव्या-
प्यस्य पृथग्विशेषणवाचकसंनिधाने विशेषणमात्रपरत्वमपीत्याशयेनेदमिति भाति । यथाऽहं
विशेषणविशेष्यभावे विनिर्गमकामाशान्मश्रुयमेकात्र विशेषणमिति । तत्राचोक्तं न्याय-
किञ्चिः 'विशिष्टवाचकानां पदानां पृथग्विशेषणसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वम्' इति ।
अत एव च 'सकीचकैर्मातृपूर्णेन्द्रैः' (रघु-२-१२) इत्यत्र कीचकपदं 'कीचका
वेणवस्ते स्तुयै स्वनन्यनिर्लोढताः' इति कोसलसरग्वेणुवाच्यपि मातृपूर्णेन्द्रैरिति
विशेषणवाचकपदसंनिधानात् वेणुमात्रार्थकमिति बोध्यम्.

परिणामद्वयार्थानि, रुचिराणि श्रोत्ररम्याण्यक्षराणि यस्य तत् । परं
उक्तवृत्तम् । रहस्यं सङ्गीतशास्त्ररहस्यं स्वर्गाय दिव्यगीतं । श्रुतिषु तार्सा
श्रोत्रेषु । चकार ॥ ४० ॥

निरुपधिकनिजप्रभावगर्भं

परिषदि विश्वपतिः प्रियासहायः ।

किमपि निशमयाम्बभूव गीतं

प्रमुदितकिन्नरदम्पतिप्रयुक्तम् ॥ ४१ ॥

निरुपधिकेति—परिषदि अन्तःपुरसभायाम् । प्रियाणां सहायः
तामिस्सहितः । विश्वपतिः कृष्णः । निरुपधिकः कैतवरहितः पार-
मार्थिको निजः प्रभावो गर्भः प्रतिपाद्यतया अन्तःस्थितो यस्य तत् ।
प्रमुदितैः असुरध्वंसादिना प्रहृष्टैः किन्नरमित्रैः प्रयुक्तम् । किमपि
अपरिच्छेद्यमाहात्म्यं । गीतं गानं । निशमयाम्बभूव ॥ ४१ ॥

मृदु करतललीलया मृदज्ञान्

असमयनर्तितनीलकण्ठयूषान् ।

ध्वनयति दायिते विदूरभूमेः

श्रियामिव ताः पुलकोद्गमैरपुण्यन् ॥ ४२ ॥

मृद्विति—दयिते कृष्णे । असमयनर्तितनीलकण्ठयूषान्
गर्जितआन्त्युत्पादनेन अमेघकालनर्तितमयूरनिबद्धान् । मृदज्ञान् वाद्य-
विशेषान् । करतलस्य लीलया क्रियया । मृदु मन्दतरं यथा तथा ।
ध्वनयति सति । ताः कृष्णवनिताः । पुलकोद्गमैः । विदूरभूमेः
वैदूर्योत्पात्तिभूमेः, मेघगर्जिते वैदूर्याद्भूरशालिन्य इति भावः । श्रिवं
शोभास् । अपुण्यमिव उपाबिन्वमिव, वस्तुतो विदूरभूशोभायास्त-
त्त्वभावादुत्प्रेक्षार्थ इवसञ्जः ॥ ४२ ॥

करकमलपरिग्रहेण धन्यां
वरतनुसंसदि वादयन् विपञ्चीम् ।
अविदितगमनाय गायकैस्त्वैः
उपरतगीतिभिरुन्मुखैस्सिषेवे ॥ ४३ ॥

करेति—वरतनुसंसदि अवरोधवधूनां समाजे । करकमलस्य
परिग्रहेण । धन्यां सुकृतिनीम् । विपञ्चीं वीणाम् । वादयन् कृष्णः ।
अविदितगमनाय अनवगतांश्चावगमनाय । उन्मुखैः । उपरतगीतिभिः
धिरतगानैः । त्वैः स्वयैः । गायकैः । सिषेवे सेव्यते स्म । कर्मणि
ङि ॥ ४३ ॥

श्रुतिमधुसुभगैरदीनहृद्यैः
श्रुतधननादशिक्षण्डिनीगणश्रीः ।
मधुरिषुवनिताजनस्समाजे
ध्वनिभिरमाद्यत दिव्यदुन्दुभीनाम् ॥ ४४ ॥

श्रुतीति—समाजे केळिसंसदि । मधुरिषोर्वनिताजनः । श्रुतीनां
मधुसुभगैः माध्वीकैरिव स्वादुभिः । अदीनैर्गम्भीरैर्हृद्यैः हृदयस्य प्रीजनैः ।
दिव्यदुन्दुभीनां भगवल्लीणनाय विवादितानाम् । ध्वनिभिः । श्रुतधन-
नादस्य आकर्षितमेधनादस्य शिक्षण्डिनीगणस्य मयूरीकुलस्य श्रीरिव
शोभा यस्य तच्चानूतस्सन् । अमाद्यत मच्चीक्रियते स्म । ३मिदि हर्ष इति
ध्वनौः । ४ध्वनौः । ५ध्वनौः । ६ध्वनौः । ७ध्वनौः । ८ध्वनौः । ९ध्वनौः । १०ध्वनौः ।
११ध्वनौः । १२ध्वनौः । १३ध्वनौः । १४ध्वनौः । १५ध्वनौः । १६ध्वनौः । १७ध्वनौः । १८ध्वनौः । १९ध्वनौः । २०ध्वनौः ।
२१ध्वनौः । २२ध्वनौः । २३ध्वनौः । २४ध्वनौः । २५ध्वनौः । २६ध्वनौः । २७ध्वनौः । २८ध्वनौः । २९ध्वनौः । ३०ध्वनौः ।
३१ध्वनौः । ३२ध्वनौः । ३३ध्वनौः । ३४ध्वनौः । ३५ध्वनौः । ३६ध्वनौः । ३७ध्वनौः । ३८ध्वनौः । ३९ध्वनौः । ४०ध्वनौः ।
४१ध्वनौः । ४२ध्वनौः । ४३ध्वनौः । ४४ध्वनौः । ४५ध्वनौः । ४६ध्वनौः । ४७ध्वनौः । ४८ध्वनौः । ४९ध्वनौः । ५०ध्वनौः ।
५१ध्वनौः । ५२ध्वनौः । ५३ध्वनौः । ५४ध्वनौः । ५५ध्वनौः । ५६ध्वनौः । ५७ध्वनौः । ५८ध्वनौः । ५९ध्वनौः । ६०ध्वनौः ।
६१ध्वनौः । ६२ध्वनौः । ६३ध्वनौः । ६४ध्वनौः । ६५ध्वनौः । ६६ध्वनौः । ६७ध्वनौः । ६८ध्वनौः । ६९ध्वनौः । ७०ध्वनौः ।
७१ध्वनौः । ७२ध्वनौः । ७३ध्वनौः । ७४ध्वनौः । ७५ध्वनौः । ७६ध्वनौः । ७७ध्वनौः । ७८ध्वनौः । ७९ध्वनौः । ८०ध्वनौः ।
८१ध्वनौः । ८२ध्वनौः । ८३ध्वनौः । ८४ध्वनौः । ८५ध्वनौः । ८६ध्वनौः । ८७ध्वनौः । ८८ध्वनौः । ८९ध्वनौः । ९०ध्वनौः ।
९१ध्वनौः । ९२ध्वनौः । ९३ध्वनौः । ९४ध्वनौः । ९५ध्वनौः । ९६ध्वनौः । ९७ध्वनौः । ९८ध्वनौः । ९९ध्वनौः । १००ध्वनौः ।

१ वरमाय— २ अत्र 'निनादितानां' इति पाठेन भाव्यमिति भाति. ३ अत्र

'मयी हर्ष' (दिवादि ८१५) इति शुद्धपाठेन भाव्यमिति भाति. ४ अत्र 'मये
एतियोगे' (चुरादि १७०६) इति 'वाधुवां' इति शुद्धपाठेन भाव्यमिति भाति.

सललितकरणाङ्गहारहृद्यं

सह दयिताभिरुदारदिन्यनाद्यम् ।

अनुदिनमनिमेषदर्शनीयं

जितमधुरप्सरसां ददर्श नृत्यम् ॥ ४५ ॥

सललितेति—जितमधुः कृष्णः । ललितः कोमलक्रमः
गृह्यारवेष्टाविशेषः तत्सहितैः करणैः अङ्गचेष्टाभिः अङ्गहारैः नाना-
विधाभिनयैर्हृद्यम्—

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो नानाकरणसंहतिः ।

करणान्यङ्गचेष्टास्त्युः हरणं करणं समम् ॥

इति यादवः । उदारं महद्गमणीयं, दिव्यं दिवि भवं, दिव्यनाट्य-
सहितमित्यर्थः । अनिमेषदर्शनीयं सूक्ष्मत्वाद्गम्यं, आश्चर्यत्वाभिर्निमेषं
प्रेक्षणीयम् । अप्सरसां नृत्यम् । अनुदिनम् । दयिताभिस्सह ।
ददर्श । रसविषयं सात्विकामिनयनहुलं नाट्यम्, भावविषयमाङ्गिकाभि-
नयनहुलं नृत्यमिति । ^१ अव्यक्तसात्विकस्तम्भाभिनयोनिमेषनयनत्वादिः
'नट अवस्यन्दने' इति भातोरुपनार्थात् प्रतीयते । व्यते सा हस्त-
व्यापाराद्यमङ्गिकाभिनयो नृती गात्रविक्षेपे इति भातोः प्रतीयत इति ॥ ४५ ॥

अभिनयमभिनन्द्य नर्तकीनां

स्वयमुपदिष्टमलङ्कितोपदेशम् ।

पुनरपि मुदितस्तमेव युञ्जन्

अविदितपूर्वमिवादरादपश्यत् ॥ ४६ ॥

अभिनयमिति—स्वयमुपदिष्टं स्वेनैव शिक्षितम् । अलङ्कि-

१ अत्र "अव्यक्तसात्विकस्तम्भाभिनयो निर्निमेषनयनत्वादिः 'नट अवस्य-
न्दने' (त्रुटिदि १५४६) इति भातोः स्पन्दनार्थाप्रतीयते । तथा हस्तव्यापाराद्यमङ्गिका-
भिनयो 'नृती गात्रविक्षेपे' (दिवादि १११६) इति भातोः प्रतीयत इति" इत्यनेन
श्रुत्यामेव भाष्यमिति भाति.

तोपदेशं स्वोपदेशानुसारिणम् । नर्तकीनामभिनयं अनुकार्यरामादेरनु-
करणरूपम्—

भूषणाद्यैर्गिराऽङ्गेन सस्वेनाभिनयाः कृताः ।

तेऽपि क्रमात्सुराहार्यवाचिकाङ्गिकसात्विकाः॥

इत्युक्तरूपं चतुर्विंशमभिनयम् । अभिनन्द्य । मुदितः । तमेवाभिनयम् ।
युञ्जन् घटयन् सन् । अविदितपूर्वं पूर्वमदृष्टमिव । आदरात् ।
अपश्यत् । स्वशिक्षितेषु संपन्नं सामर्थ्यं ¹महत्तरं करोतीति भावः
॥ ४६ ॥

प्रतियुवतिगृहीतनैकरूपः

प्रणयवतीभिरनन्य इत्युपेतः ।

अपहृतमणिपादुकः कयाचित्

पदमपि गन्तुमशक्नुवाभिवासीत् ॥ ४७ ॥

प्रतियुवतीति—प्रत्येकं सर्वासु युवतीषु गृहीतानि अत एव
नैकान्यनेकानि रूपाणि यस्थ तथोक्तः । अत एव प्रणयवतीभिः ।
²अनन्यः मदन्यनिरपेक्षो भयैव वर्तत इति । उपेतः गृहीतः कृष्णः ।
कयाचित् देव्या । अपहृतमणिपादुकस्सन् पदमपि गन्तुमशक्नुवाभिव ।
आसीत् । तस्याः परिहासविलाससाफस्वायेति भावः ॥ ४७ ॥

अनवहिततया सखीसमक्षं

द्रुतमुपहूय समाख्ययेतरस्याः ।

³मुषितमनसमक्रुतैर्विलासैः

इदमपि नाम तवेत्युवाच मृग्याम् ॥ ४८ ॥

अनवहिततयेति—अनवहितत्वेन । इतरस्याः देव्याः ।
समाख्यया नाम्ना । सखीनां समक्षं । द्रुतं शीघ्रम् । उपहूय । अक्रुतैः ।

¹ अत्र 'महादरं' इति पाठः स्यात् ² अनन्यनिरपेक्षो भयैव—इत् ³ रुषित—

विहासैः स्वस्यः शृङ्गारचेष्टाभिः । मुषितमनसं सखीनामपि संमर्षं
सपत्नीनाम्ना आहूतामिति यथा मानग्रहो न भवति तथा वशीकृत-
मनसम् । अत एव मुग्धां मूढां, बालां वा, ताम् । इदमपि तव
नामैत्युवाच । एवमत्यर्थं प्रसक्तमपि मानग्रहं विप्रमातिशयेन उक्त-
वैदग्ध्येन च निरासेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

समुचितदिनलङ्घनं सपत्न्याः

परिपणितं स्वयमभ्युपेत्य नाथः ।

स्मितमधुरमुखो जितः कयाचित्

विवश इवाक्षविहारतो बभूव ॥ ४९ ॥

समुचितेति—नाथः । कयाचिद्व्या । परिपणितं ^१ द्यूतपणी-
कृतं । सपत्न्याः । समुचितदिनलङ्घनम् । ^२ स्वयमभ्युपेत्य उवाच एवमर्थं
प्रतिश्रुत्य । अक्षविहारतः अक्षक्रीदया । जितः । स्मितमधुरमुखः
विधितोऽहमिति लज्जास्मिताभिनयेन रुचिरवदनस्सन् । विवशः परवश
इव ^३ तस्य वारः प्रतिज्ञातः अस्यास्तदातिलङ्घनं प्रतिज्ञातं विरुद्धमाप-
दितमिति कर्तव्यमूढ इव । बभूव ॥ ४९ ॥

अनुगतनिजबिम्बमेनमन्या

मणिमुकुरस्थमवेक्ष्य मन्दहासम् ।

न खलु तदवलोकनाय पश्चात्-

न्यतनुत साच्चिविधिं तदेकवृत्ता ॥ ५० ॥

अनुगेति—अन्या देवी, आदर्शं पश्यन्तीति भावः । मणि-
मुकुरस्थं पश्चादागत्य रक्षादर्शं प्रतिबिम्बितम् । अनुगतनिजबिम्बं
संस्मिष्टनिजप्रतिबिम्बम् । मन्दो हासो यस्य तम् । एनं कृष्णम् ।

^१ द्यूते पणीकृतं-च. ^२ स्वयमभ्युपेत्य स्वकाचं यन्मर्थं प्रतिश्रुत्य ^३ इत्यन्त
पाठः स्यात्, ^४ अत्र 'तस्या वारः' इति पाठः स्यात्.

अनेक्य । तदेकतृता स्वसंलिङ्गस्य तस्य दर्शनेनैकेन तृता सती ।
पश्चात् । तदवलोकनाय साचिविधिं मुखसाचीकरणम् । न व्यतनूत् ।
सङ्कर्षणमालङ्कारे ॥ ५० ॥

^१ पुलकिनि कुचकुट्टमले परस्वाः

कथमपि सारध्वसकाम्यताग्रहस्तः ।

स्थिरचरजगदेकदिव्यशिल्पी

विषमतमं विलिलेस्व पञ्चमङ्गम् ॥ ५१ ॥

पुलकिनीति—स्थिरचरजगदेकदिव्यशिल्पी कृष्णः । परस्वाः ।
पुलकिनि स्वकरस्पर्शाद्रोमाश्चवति । कुचकुट्टमले कुट्टमलाकारे कुचे ।
सारध्वसेन ^२ सामन्या देव्यस्सन् । कथमपि यत्नगौरवेण । विषमतमं
अत्यन्तं विषमं यथा तथा । पञ्चमङ्गम् । विलिलेस्व । कुचस्य पुलकै-
र्दन्तुरस्कात् करकम्पाच्च विषममभूदिति भावः ॥ ५१ ॥

मृदुसुरभिमुजातबन्धुराभिः

अग्निदधदग्रनिबद्धपङ्कजाभिः ।

भुजुरसितदृशां स्वकण्ठयोग्यां

भुजलतिकाममिमीत मालिकाभिः ॥ ५२ ॥

मृद्विति—मृदुभिः कोमलाभिः, सुसमिम्बितगन्धिभिः, मुजा-
ताभिः मनोज्ञप्रविनीभिः, बन्धुराभिर्नूतनाभिश्चेति । स्वकण्ठयोग्याद्विशेषण-
समासः । “मराठे बन्धुरः पुंसि-पुंसि वा नृपरामयोः” इति रत्नमाक्य ।
अग्नेषु निबद्धानि करप्रतिनिधिस्वेन अग्निवानि पङ्कजानि यासां तावः ।
भुजुरसितदृशम् । स्वकण्ठस्य योग्यां अलिङ्गनोचिताम् । भुजलतिकामं
कंससदृशं भुजम् । अग्निदधत् तारतम्यनिर्णये अवद्वयान् । भुजः

^१ पुलकिनीति—य. प्र. वे. मु. ^२ सामन्या देवी पश्येदिति न्येन कम्पि-
तामहस्तस्य' इत्यर्थेनात्र अन्वेन साम्यमिति भाति.

प्रेम्णा विनोदरसिकतमो पुनः पुनः । अग्निमति मिमीते स्म । लता-
शब्दप्रत्यये 'केऽणः' (पा. सू. ७-४-१३) इति ह्रस्वे 'प्रत्यय-'
स्यात्' (पा. सू. ७-३-४४) इत्यादिना इकारादेशे च लतिकारशब्द-
माळिकाशब्दस्तु मालाशब्दादेव कप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अभजत स च ताश्च दूतिकानां

अमृतपरिप्लुतमेषजायमानैः ।

प्रतिदिनमिदमादिमं प्रमोदं

प्रणयविरोधसितासितैर्वचोभिः ॥ ५३ ॥

अभजतेति—अमृतपरिप्लुतमेषजायमानैः सुवासिकौषध-
वाचरञ्जिः । तत्र निमित्तं—प्रणयविरोधसितासितैः प्रणयकलहेन शबलैः
नास्तिकदुर्मिषः । दूतिकानाम् । वचोभिः । अनुदिनं दिने दिने ।
इदमादिमं अयमादिमो यस्य तम् । प्रमोदम् । सः कृष्णश्च ।
अभजत । ता देव्यश्च अभजन्त इति वचनविपरिणामेनानुपपन्नः ।
प्रणयकलहे सति तदपनयनसमर्थवचनभङ्गीचतुराभिः दूतिकाभिस्संवदि-
ताः स च ^१ताश्च विप्रकम्बनेन पुनः पुनर्नवीकृता रतिमन्त्रभूवमित्यर्थः
॥ ५३ ॥

निजपदपरिचारकाक्षिणीभिः

कतिषु भवेषु समर्चिताक्षिपयः ।

प्रतिनिधिमभजत्प्रसाधिकावत्

प्रियपरिकर्माविधानतस्त तासाम् ॥ ५४ ॥

निजेति—सः कृष्णः । निजपदपरिचारकाक्षिणीभिः स्वस्व-
चरणयोः परिचरणमिच्छन्तीभिर्देवीभिः । कतिषु भवेषु कियत्सु वा-
जन्मसु । समर्चिताक्षिपयस्तन् । प्रसाधिकावत् प्रसाधिकाभिः तुल्यं

मया तथा । तस्मात् । प्रियपरिकर्मविधानतः अभिमतप्रसाधनसम्पा-
दनात् । ^१ प्रतिविधिं प्रतिविधानं जन्मास्तरकृततदर्चनकृष्णस्य निर्यातनम् ।
अभजत् । एवं कृष्णस्य तासु वशंवदत्वं कियज्जन्मकृततदर्चनपुण्यफल-
मिति न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

निजसमुदयसम्भवैर्निश्चायां

प्रणयपयोनिषिवीचिकाविसर्पैः ।

प्रणतिभिरिव विभ्रमैः प्रियाणां

बहुमतिभेदमवाप यादवेन्दुः ॥ ५५ ॥

निजेति—यादवानामाकादकत्वादिन्दुः कृष्णः । निश्चायां
रात्र्यां । निजसमुदयसम्भवैः स्वस्य ^२ तत्तज्जाशगृह^३ गमनेन संजातैः ।
प्रणयपयोनिषिवीचिकाविसर्पैः रागसागरस्योर्मिप्रसरभूतैः । प्रियाणां ।
विभ्रमैः । प्रणतिभिः नमस्कारैरिव । बहुमतिभेदं बहुमानविशेषं ।
अवाप । समर्चनीयो ममेति प्रणतिविभ्रमैश्च बहुमानविशेषमवापेत्यर्थः ।
मया ^४ चन्द्रस्योदयविजृम्भितैः समुद्रतरङ्गैः प्रतिबिम्बालयैर्बहुविधं मतिभेदं
तत्तत् प्रतिबिम्बगतमहत्त्वात्पत्न्यदीर्घत्ववर्तुलत्वादिबुद्धिभेदं बहुरनेक इति
‘बुद्धिभेदं वा आमोति’ ^५ तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

शरदुपगमशोचिता इवापः

तुहिनकरोदयनिर्मला इवाशाः ।

शुरभिदुपगमप्रशान्तखेदाः

प्रतिययुरुन्मनसस्तमायतास्पः ॥ ५६ ॥

शरदिति—शुरभिदुपगमप्रशान्तखेदाः कृष्णसम्भवेनापेतसंक्र-
मुः खेदाः । अत एव शरदुपगमशोचिताः शरदागमेन विर्मलीकृताः ।

^१ प्रतिविधिं—ज. ^२ तत्तज्जया—ज. ^३ गमनेन जातैः—ज. ^४ चन्द्रः
खोदय' इति पाठः साय. ^५ तद्वदिति भावः—ख.

आप इव स्थिताः । तुहिनकरोदयेन निर्मलाः । आशा इव स्थिताः ।
 आयताक्षः । तं कृष्णं, स्वस्य शय्यागृहमागच्छन्तामिति भावः ।
 उन्मत्तः उत्कण्ठितचेतसस्तथः । प्रतिययुः प्रसुज्जगमुः ॥ ५६ ॥

अमृतमयमिवोदधिं तम्रुचैः

अनुसखि लोचनशुक्तिभिः पिबन्त्यः ।

अवशनियतचित्तवृत्तिमेकां

अदधुरदृष्टपरस्परामवस्थाम् ॥ ५७ ॥

अमृतमयमिति—अमृतमयं सुधारूपं उदाधिमिव स्थितं । तं
 कृष्णं । अनुसखि सखीनां समीपे । लोचनशुक्तिभिः शुक्तिपात्ररुच्यै-
 र्लोचनैः । पिबन्त्यस्सत्यः । अवशं यथा तथा नियता नेबद्धा चित्तवृत्तिर्यस्यां
 तां । अदधुरदृष्टरां । एकां सर्वात्मिकरूपां । अवस्थां तदीयलावण्यमुषा-
 पानेन प्रलयावस्थां । अदधुः दधति स्म । प्रलयस्सुखदुःखाधिर्गोद-
 मिन्द्रियमूर्छितम् ॥ ५७ ॥

स्मरजनकतनुः स्वदर्शिनीनां

ननु विरहस्सुदृक्षां निमेष एव ।

इति किल विगणय्य विश्वकर्ता

नियतमकल्पयदप्सरस्त्वमासाम् ॥ ५८ ॥

स्मरेति—स्मरस्य जनकं तनुर्यस्य स तथोक्तः, अनेन स्मरा-
 दप्याधिकसौन्दर्यवानिति यावत् । विश्वस्य कर्ता कृष्णः । स्वदर्शिनीनां
 आदरेण स्वात्मानं पश्यन्तीनां । सुदृक्षां । निमेष एव ननु विरह इति ।
 विगणय्य मत्वा । नियतं भुवं । आसां । अप्सरस्त्वं । अकल्पयत् अकृत-
 किल । अनप्सरसामीदृशं रूपं न सम्भवतीति तासां मानुषेण रूपेण
 अप्सरस्त्वसृष्टिरुत्प्रेक्षिता । तत्र निमेषरूपनिबद्धदर्शननिष्ठाकलनं हेतु-

तयोत्प्रेक्षितं विगणयेति । तेन चाप्सरस्त्वसृष्टिर्निमेषविघ्ननिवारणार्थेति
 कलोत्प्रेक्षणमपि व्यञ्जितम् । अप्सरसां हि नास्ति निमेषः । स्मरजनक-
 तनुरित्यत्र स्त्रीलिङ्गस्तनुशब्दश्चेत् स्मरजनिकातनुरिति स्यात् । 'न'
 कोपधायाः' (पा. सू. ६-३-३७) इति पुंवद्भावप्रतिषेधात् । अतस्तनु-
 शब्दोऽयं 'सकारान्तो द्रष्टव्यः' । 'सर्वाजदेन' 'तनुषे तनुषे कम्' इति
 (वासव. २७२ पृ.) वासवदत्तामुदाहृत्य सकारान्तोऽप्ययं देहवाचीति
 समर्थितम् । (द्वितीयकाण्डे टी. स. ३३१ पृष्ठे) अयं च उत्सन्नत्वात्
 'द्वयचक्रमसिमुन्नन्तम्' (नामलि. लिङ्गादि. श्लो. २४) इत्यमरकोशानु-
 रोधेन नपुंसकलिङ्ग इति न तद्दोषापत्तिः । यद्वा—लोके कुतश्चित् कस्य-
 चित् श्रेष्ठे विवक्षिते तस्यायं पितेति निरुद्धव्यवहारात् स्मरस्य जनकः
 पितरं स्मरतिश्चायिनी तनुरस्येति बोध्यम् । तत्र पितृवाचिनो जनक-
 शब्दस्य 'पुलिङ्गत्वात्तद्दोषावकाशः । नन्वित्यवधारणे । विरहान्तरव्यव-
 हारेददादर्शकत्वादेवकारेण न पौनरुक्त्यापत्तिः । किलेति प्ररुक्ते 'इति
 किल पिता अज्ञवीत्' इतिवत् ॥ ५८ ॥

अनुचरबहुमानमाप्तुकामैः

अवसरविद्धिरनुस्मृतात्मरक्षैः ।

अनुदिनमुपनीतमादितेयैः

अमृतमपाययत प्रियाः श्रुतीतः ॥ ५९ ॥

अनुचरेति—अनुचरबहुमानं स्वयं भगवतो अनुचरा इति
 शेषं । आप्तुकामैः । अवसरविद्धिः । तत्तदनुचरमकारोचितसम्भविद्धिः ।

१ अत एव प्रोक्तमनोरसायामप्युपादौ "तनुः शरीरम् । 'तनुषे तनुषे' इति
 शब्दः । २ स्वातन्त्र्यसुखी सार्वं वज्रा च यद्वं मिदुः" इति शिकण्डे विष्णुः ।
 शकुन्तल इत्येतः । ३ अश्वकीर्तिकासर्वलक्ष्यम् । मुद्रितकोशे तस्य वन्यपट्यस्यसर्वोन्नतम्
 इति नाम्ना निर्दिश्यते । ४ कोषानुसारेण—अ. ५ 'पुलिङ्गत्वात् तद्दोषावकाशः' इति
 पाठेनात्र भाष्यम् ।

अनुस्मृता अनुसंहिता आत्मरक्षा स्वेषां भगवता कृता करिष्यमाणा च
रक्षा यैस्तैः । आदितेयैः । अनुदिनं । उपनीतं । अमृतं । प्रतीतः
सम्बरस्सन् । प्रियाः । अपाययत पाययते स्म । 'णिचक्ष' (पा. सु.
१-३-७४) इति कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् । ^१ दुहादित्वाद्भिकर्मकता ।
“मतीतस्सादरे ज्ञाते” इति विश्वः ॥ ५९ ॥

प्रियवचनशतैरुदारवादी

रहसि मनश्श्रुतिरञ्जकैर्विचित्रैः ।

मुखकमलमधूपमैः प्रकामं

मदमुदिता इव मानिनीरकार्षीत् ॥ ६० ॥

प्रियेति—उदारं दक्षिणं यथा तथा वदितुं शीलं अस्थेति
उदारवादी सरलवचनः कृष्णः । मानिनीः मानं प्रियविषयरस्यवस्था-
विशेषः—

“अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलमोगभागियं क्रमशः ।

प्रेमा मानः स्नेहः प्रणयो रागोऽनुराग इत्युक्ताः ॥

(स्थायिभावनिरूपणावसरे आ. सु. ४३ पृ.)

इति रसार्णववचनात् । कोपविशेषो वा—

“स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासन्निनि प्रिये”

इति दसरूपकवचनात् (दश. ४-५९) तद्वतीर्देवीः । रहसि । मन्त-
श्श्रुतीनां च रञ्जकैः । विचित्रैः बहुविधैः । मुखकमलमधूपमैः कमल-
तुल्यस्य मुखस्य मधुस्थानीयैः । प्रियवचनानां शतैः । मदमुदिता

^२ आस्वादित्वावकृतेन मदनेन दृष्टा इव । अकार्षीत् करोति स्म ॥ ६० ॥

१ ‘अकार्षीत् च’ (पा. सु. १-४-५९) इति सन्ने दुहादौ विवर्तेरपरिमपनाच्छब्द-
भावः व्यन्तस्य दर्शनात् गत्यादीत्यस्य स्थाने लेखकप्रभादेन दुहादीति लिखितं स्यात् ।
‘यतिउदि’ (पा. सु. १-४-५९) इति सन्ने हि प्रत्यवसानाकृत्या व्यन्तस्य विवर्ते-
द्विकल्पेकत्वं बोध्यते । २ ‘आस्वादजनितेन मदेन’ इत्यत्र पाठः स्यात्.

अतिशयितगुणैः प्रियोपभोगात्
 वसनविभूषणमालिकादिभिस्ताः ।
 मुदमधिकतमां दधुस्तरुण्यः
 प्रणयरसो हि रसप्रकर्षहेतुः ॥ ६१ ॥

अतिशयितेति—ताः तरुण्यः । प्रियोपभोगात् । अतिशयितः
 सज्जातातिशयो गुण^१ आदरणत्वलक्षणो येषां तैः । वसनं^२ विभूषण-
 मालिकादिभिः । अधिकतमां । मुदं । दधुः वारयामासुः । ननु वसनं
^३मास्याद्यनुपमुक्तमेव श्लाघ्यं तत्राह—प्रणयेति । प्रणयरसः—नायके
^४प्रणयरूपभित्तस्य द्वीभावे हि । रसप्रकर्षस्य तदुपमुक्तवसनादिप्या-
 स्वादस्य^५ हेतुर्जात इति भावः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ६१ ॥

अभिलपनमनस्क्रियातिपाति-
 न्यनुबुभुजे यदुपुक्त्वेन तासाम् ।
 अतिशयमितरेतरं प्रयच्छ-
 न्त्यभिनवयौवनसम्पदप्रकम्प्या ॥ ६२ ॥

अभिलपनेति—यदुपुक्त्वेन यदुभेष्टेन कृष्णेन । अभिलपन-
 मनस्क्रियातिपातिनी लोकोत्तरत्वात्^१ वाच्यनसी अतीता । इतरेतरं
 अतिशयं प्रयच्छन्ती परस्परस्याप्युत्कर्षाय भवन्तीति भावः । अप्रकम्प्या
 प्रकम्पयितुमशक्या, 'कालेनापि जायितुमशक्येति' व्यावत् । तासां । अभि-
 नवयौवनसम्पत् शोभा । अनुबुभुजे भुक्ता । कर्मणि लिट् ॥ ६२ ॥

^१ आदरणीयत्वलक्षणः । इत्यत्र पाठः स्यात् । ^२ विभूषित—स्त्र. ^३ मास्याद्यनु-
 पमुक्तमर्थ—स्त्र. ^४ प्रणयरूपभित्तस्य द्वीभावे—स्त्र. ^५ हेतुर्जायते इति सुसहः पाठः.
^६ 'वाङ्मनसे' इति शुक्रपाठेनात्र भाव्यम्. ^७ 'कालेनापि जायितुमशक्या' इत्यत्र
 पाठः स्यात्.

अजनिषत् कुतो नु भस्मवेयात्
 त्रिभुवनमङ्गलदीपिकाश्शुभाङ्गयः ।
 यदुपतिसहधर्मचारिणीभिः
 सुखमनघं भुवि याभिरन्वभावि ॥ ६३ ॥

अजनिषत्तेति—त्रिभुवनमङ्गलदीपिकाः त्रयाणां भुवनानां
 मङ्गलार्थदीपिका इव । शुभाङ्गयः शोभिताङ्गयो देव्यः । कुतो नु भग-
 वेमादजनिषत् कस्माद्वा भगवज्जाताः, तादृशं भाग्यं किमिति न
 ज्ञानामीति भावः । नुः प्रश्नार्थं द्योतयति । “नुः स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थे”
 इति विश्वः । का अधिकृत्येदमुच्यते तत्राह—यदुपतीति । यामिः ।
 यदुपतेस्सहधर्मचारिणीभिः पत्नीभिः । भुवि । अनघं दुःखरहितं । सुखं ।
 अन्वभावि अनुभूतम् । दुःखासन्मिश्रं सुखं मोक्षादन्वयः स्वर्गेऽपि न
 सम्भवति, किमुत भुवीति भावः ॥ ६३ ॥

अधिभुजगपति त्रियोपसृक्तं
 युगपरिषाकविहारिणं युवानम् ।
 नरपतिबहुमानतो नताङ्गयः
 सुलभमिवान्वभवन् स्वतल्पभाजम् ॥ ६४ ॥

अधिभुजगोति—नताङ्गयः ^१ स्तनभरादीषन्नम्रगात्रयो देव्यः ।
 अधिभुजगपति भुजगपतौ शेषतस्ते । त्रिया लक्ष्या । त्रयोपसृक्तं । युग-
 परिषाकविहारिणं युगान्ते विहरणशीलं । सुलभमिव मानुषीणामपि
 सुलभं प्राकृतमिव । स्वतल्पभाजं । युवानं । नरपतिबहुमानतः राजेति
 मेरवेण । अन्वभवन् । न तु तादृशदिव्यपुरुषनुद्वेष्टेति भावः ॥ ६४ ॥

शकयुवतिकपोलपाण्डरामैः

शशिशकलैरिव नागवल्लिपत्रैः ।

स्मरसुभटयशोनिभैरनन्दत्

युवतिजनोपहृतैस्तदर्पितैस्ताः ॥ ६५ ॥

शकेति—शकयुवतिकपोलपाण्डरामैः शकदेशस्य युवतीनां
गण्डैरिव वल्लभैः । शशिशकलैः चन्द्रखण्डैरिव स्थितैः । स्मर एव
सुभटस्तस्य यशोनिभैर्यशोभिरिव स्थितैः । युवतिजनोपहृतैः नाग-
वल्लिपत्रैः चेत्यानी^३तनागवल्लिदलैः । अनन्दत् । तदर्पितैः जगत्सृष्टि-
रक्षणादिकृता^४ कृष्णेनार्पितैः । नागवल्लिपत्रैः । ताः युवतयश्च ।
अनन्दमिति वचनविपरिणामेनानुवक्तुः ॥ ६५ ॥

जगदुपजननादिजातभूतः

क इव वधूजनमोहनो विहारः ।

कथमिव स कुतश्च कीर्तनीयः

प्रथितमनोभवतन्त्रपारदृशा ॥ ६६ ॥

जगदिति—जगत उपजननमुत्पादनमादिवेषां तैर्जगत्सृष्टि-
रक्षणादिभिः जातभूतः सम्पन्नमहिम्नः कृष्णस्य । वधूजनानां मोहनो
मोहजननः । विहारः । क इव कियानित्यर्थः । किञ्च प्रथितस्य
वात्स्यायननन्दिकेश्वरगोपीपुत्रादिमतभेदेन विस्तीर्णस्य, मनोभवतन्त्रस्य
कामशास्त्रस्य पारदृशा । सः विहारः । कथमिव केन प्रकारेण ।
कीर्तनीयः । कुतश्च केन च कविना कीर्तनीयः । केनापि कविना
केनापि प्रकारेण ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । सार्वविभक्तिकत्वात् कुत
इति सूचीयार्थे तत्सिद्ध्यर्थः । तस्य कामविहारस्तावत् अवाच्यनस-

३ जनोप ह-य. ■ श्रुत्वा नित १ इति पाठोऽथ समुचित इति माति. ४ कृष्णे-
नार्पितैस्तैर्नाग-य.

गोचरः, सोऽपि तदीयजगत्सृष्ट्यादिकलाकौशलविचारे तस्यासिक्तस्य-
रिति श्लोकार्थः ॥ ६६ ॥

यतिमिरनुबुधूषितस्त ताभिः

यदुपतिरद्भुतरूपवेषशीलः ।

निरुपधिकरसामृतौघसिन्धुः

सततमपूर्वमपूर्वमन्वभावि ॥ ६७ ॥

यतिभिरिति—यतिभिः जितेन्द्रियग्रामैर्योगिभिः । अनु-
बुधूषितः योगबलेनानुभावितुमिष्टः । अद्भुतरूपवेषशीलः—रूपं
सौन्दर्यं, वेषो नैपथ्यं, शीलं स्वभावः, लोकोत्तरतया ^१ अद्भुतानि यस्य
स तथोक्तः । निरुपधिकरसस्य अकृत्रिमशृङ्गारस्यैव अमृतौघस्य
सिन्धुरिव सिन्धुः, तत्प्रभवत्वात् । सः यदूनां पतिः । ताभिः प्रेयसीभिः ।
सततं । अपूर्वमपूर्वं नवं नवं यथा तथा । अन्वभावि अनुभूतः ॥ ६७ ॥

हरिपरिचरणेन तोषितानां

हरिणदृशां विभवं विभावयन्तः ।

अपञ्चहसुरवाप्तसंयमाः स्वान्

अपरिमितानणिमादिसिद्धिभेदान् ॥ ६८ ॥

हरीति—हरिकर्तृकेण परिचरणेन । तोषितानां । हरिणदृशां
तस्य मृगलोचनानां । विभवं महिमानं । विभावयन्तः । अवाप्तसंयमाः—
“भारणाध्यातं समाधिन्नयं तत्तदैश्वर्यविशेषजनकं संयमः” ^२ इति पात-
ञ्जलशास्त्रपरिभाषणं, अवाप्तसंयमो यैस्ते योगिनः । स्वान् आसीयान् ।

^१ ‘अद्भुतानि तानि यस्य’ इत्यञ्ज पाठश्चेत्सुस्पष्टः. ^२ भारणाध्यानसमाधिवयं
प्रकृतिवयं संयम इत्युच्यत इत्येकं ‘त्रयमेकं संयमः’ (पातञ्जलयोगसूत्रे ३-४) इति
योगसूत्रे परिभाषितमिति भावः.

अपरिमितान् । अणिमादिसिद्धिभेदान् योगमभावलब्धानिमाद्यैश्वर्य-
विशेषान् । अपजहसुः । कृष्णकर्तृकपरिचर्यालभस्य स्वसिद्धिम्योऽ-
त्यन्तातिशायित्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

सरित इव मृगीदृशस्तमेकं

महितगुणौघमहोदधिं भजन्त्यः ।

अविभरुरनपायमैकरस्यं

मुनिगणितश्च स एव मुक्तभोगः ॥ ६९ ॥

सरित इति—महितगुणानां सद्गुणानां ओषास्समूहा एव
ओषा जलप्रवाहाः तेषां महोदधिं महोदधिवदेकाश्रयं । तमेकं ।
सरित इव । भजन्त्यः सेवमानाः । मृगीदृशः । अनपायं स्थिरं । ऐकरस्यं
तेन तुल्यभोगत्वं अन्योन्यानुरूपकृतं । अविभरुः विभ्रति स्म । नदी-
समद्रपक्षे ऐकरस्यं एकभूतजलत्वं । स एव नदीसमुद्रन्यायेन तत्प्राप्ति-
पूर्वकं तत्तुल्यभोगलाभ एव । मुनिगणितः मुनिना वेदव्यासेन 'भोग-
मात्रसाम्यलिङ्गाच्च' (आ. सू. ४-४-२१) इत्यादिसूत्रेषु निर्दिष्टः ।
मुक्तभोगस् इति विधेयप्राधान्येन पुल्लिङ्गता ॥ ६९ ॥

अनुभवरसतो जगत्प्रसूतेः

अपचितसुप्तिसुषुप्तिसम्भवास्ताः ।

वितमसि विषये स्थिता इवासन्

विरतिविहीनविहारजागरेण ॥ ७० ॥

अनुभवेति—जगतां प्रसूतेः उत्पत्तिस्थानस्य भगवतः ।
अनुभवरसतः भोगकौतुकेन । अपचितसुप्तिसुषुप्तिसम्भवाः क्षीणस्वप्न-
सुषुप्त्यवस्थोत्पत्तयः । ताः । विरतिविहीनविहारजागरेण । वितमसि
विषये देहे तमसः परस्तात् स्थिते परमपदे । स्थिता इवासन् । तत्र
स्थिता नित्यप्रबुद्धा इति भावः ॥ ७० ॥

प्रतिदिनमितरेतरानुगुण्यात्

प्रचित्तमयोगविशोगसम्प्रयोगैः ।

रसमधिकमवापुरायताक्ष्यः

प्रणयिनि शार्ङ्गिणि भागधेयभृन्ना ॥ ७१ ॥

प्रतिदिनमिति—आयताक्ष्यः । प्रणयिनि प्रणयवति । शार्ङ्गिणि ।

इतरेतरानुगुण्यात् रूपशीलादिभिः परस्परानुरूप्यात् । प्रतिदिनं । प्रचित्तं ।

^१ प्रयोगविशोगसम्प्रयोगैर्वादाय देवहस्तसम्प्रयोगः, तदसम्प्रयोगैरित्येतैः ।

अभिकं व्यतिशयितं । रसं प्रीतिं । भागधेयभृन्ना भाग्यबाहुस्येन । अवापुः ।

भगवति निरतिशयप्रीतिः परभक्तिरूपा महाभाग्यलभ्येति भावः ॥ ७१ ॥

रविरुचिरमणिप्रदीपकेषु

स्फुरदसितागुरुधूमधूपितेषु ।

सह ^२ युवातिगणैः क्षणोपमेयां

अनयत् वासगृहेषु वासतेयीम् ॥ ७२ ॥

रवीति—रविरिव रुचिरो मणिप्रदीपो येषु । शैथिल्यः कल्प-

त्वयः । स्फुरदिरुद्धचक्षिरसितागुरुधूमैर्धूपितेषु वासितेषु । वासगृहेषु ।

युवातिगणैस्सह । क्षणोपमेयां । वासतेयीं रात्रि । अनयत् अतिक्रियामास ।

कृष्णः कर्ता अध्याहार्यः ॥ ७२ ॥

^३ अनुपाहितवधूजनस्य रक्षां

नियमयतो निजलीलया जगन्ति ।

निगमपथानिदर्शनीयमासीत्

प्रणतजनेषु परस्य पारतन्त्र्यम् ॥ ७३ ॥

^१ अत्र “अयोगविशोगसंप्रयोगैः—आदानयोगः, संयोगोत्तरकालिकः कदाचिद्विरहो
विभागः, अतस्त्वयोगः सेप्रयोगः, इत्येतैः” इत्यर्थेन व्याख्याप्रत्येनात्र भाव्यमिति याति

^२ युवातिगणैः—युव । ^३ व्याख्यातव्यं यत्प्रलोकमानं य-कोशे सरस्वतीभाष्यपाटी-
युक्तोक्ते च लिखितं दृश्यते । इत्युक्तमानव्याख्यातमाश्रयोः च-कोशयोरेपि यत्प्रलोक-
व्याख्या न दृश्यते.

पुलकितवपुषां सवेपथूनां

धनरसभावितधर्मविन्दुभाजाम् ।

सुखमिव सुदृशाममुष्टिमेयं

चिकुरमगुम्भयदद्भुतं चिरेण ॥ ७४ ॥

पुलकितेति—पुलकितवपुषां चिकुरबन्धनार्थं^१ निजस्पर्शनार्थं निजस्पर्शेन सज्जातपुलकशरीराणां । सवेपथूनां सकम्पनानां । धनरस-भावितधर्मविन्दुभाजां गाढानुसंगोत्पादितान् स्वेदविन्दून् प्राप्तवतीनां । सुदृशां । अमुष्टिमेयं महत्त्वात् सुदृशाऽपि मातुमशक्यम् । सुखमिव किञ्चित् सुखं वदामिष स्थितम् । चिकुरं । चिरेण लील्यनुवृत्तिलोभ-कृतकालथापनेन । अगुम्भयत् विसस्य पुनर्गुम्भयति स्म ॥ ७४ ॥

स्ववधूरवधूतमौमभावाः

स्वदमानास्त्वयमात्मनैव तृप्तः ।

अनुभूय न तृप्यति स्म नाथः

तस्यपि प्रेमविलीनचेतसस्ताः ॥ ७५ ॥

स्ववधूरिति—स्वयमात्मनैव तृप्तः विषयानन्दमनपेक्ष्य स्वात्मा-नन्देनैव स्वयं तृप्तः । नाथः । अवधूतो निराकृतो भौमभावो^२ भूमिभावत्वं यामिस्ताः, दिव्ययुवतीरिव स्थिताः । स्वदमानाः । स्ववधूः । अनुभूयः । न तृप्यति स्म नित्यतृप्तोऽपि । तदनुभवेन न तृप्यति स्म, तासां सौभाग्यातिशयात् । तस्यपि । प्रेम्णा, विलीन-चेतसः द्रुतचिन्ताः । ताः । अनुभूय, न तृप्यन्ति स्मेति वचनविपरिण-मेनानुपपन्नः ॥ ७५ ॥

१ 'निजस्पर्शनार्थ' इतीदमभाधिकमिति याति.

२ 'भूमिभक्त्यर्थ' इति.

चपलप्रतिकूलतीक्ष्णरूक्षाः

स्त्रिय इत्यागामिकैर्निदर्शितार्थः ।

प्रथितो यदुवीरवल्लभाभिः

परिवादोऽयमपाकृतः पृथिव्याम् ॥ ७६ ॥

चपलेति—स्त्रियश्चपलः अविमृश्यकारिण्यः, प्रतिकूलाः विरुद्धाः, तीक्ष्णाः कोपनाः, रूक्षाः नीरसाश्च । इति । आगामिकैः पुराणा-
यागमावेद्विः, तद्वेदिभिः । निदर्शितार्थः उपाहृतविषयः, उपाख्यानविशे-
षेषु चापलाविदोषविषये तत्तद्विशेषोदाहरणेन प्रतिपादितः । अत एव
प्रथितः प्रसिद्धः । अयं लोकेऽप्यनुभूतः । परिवादः । पृथिव्यां ।
यदुवीरस्य वल्लभाभिः । अपाकृतः । तावतीषु स्त्रीषु न क्वऽप्युक्तदोषा-
णामेकेनापि श्लिष्टाऽभूदिति भावः ॥ ७६ ॥

¹ शरणागतसर्वपापमोक्षे

कृतसङ्कल्पमिहानुभूय कृष्णम् ।

परितोऽपि तथाविधानुभूतिः

स्मरलब्धा प्रतिलम्बिता प्रियाभिः ॥ ७७ ॥

अनघामनपायभक्तिरूपां

अनुभूतिं यदुवीरवल्लभानाम् ।

अनुकर्तुमपि प्रवर्तमानैः

अवशैरेव समाहितैरभावि ॥ ७८ ॥

अनघामिति—अनघां आनन्दरूपत्वात् हृषां । अनपायभक्ति-
रूपां निरतिशयमहनीयप्रीतिरूपां स्थिरभक्त्यात्मिकां । यदुवीरवल्ल-
भानां । अनुभूतिं यदुवीरविषयां । अनुकर्तुम् । प्रवर्तमानैः नटैरपि ।

¹ अयं श्लोकः मुद्रितलिखितमूलकोशयोर्दृश्यते । म्यास्याकोशेषु त्वव्याकृतोऽपि ।
सम्बन्धे क-कोशे च प्रकृमात्रमिदं दृश्यते.

अविशेष^१मथनमात्रपरत्वेन नाट्यरसात्वादनेच्छारहितैरप्यनायसैरेव ।
समाहितैः भगवति समाहितचित्तैः । अभावि भूतम् । सर्वत्र नाट्यरसेषु
तत्तदनुभवाभिनयमुखेन नटैरभिनयमानेषु ^२प्रेक्षाकारिणामेव सहृदया-
नामभिनीयमानतत्तद्रसाभिव्यक्तिर्भवति, न तु नटानाम् । तेषां घनमात्र-
परत्वेन नीरसहृदयत्वादिति वस्तुगतिः । अत एव रसस्सामाजिकाश्रय
उच्यते । इह तु तत्राविधानां नटानामप्यभिनीयमानभगवदनुभूत्यभि-
व्यक्तिर्जातेति तदनु^३भूतिविषयभगवत्सौन्दर्योत्कर्षमहिमा व्यज्यते ॥७८॥

उदधौ बहवो रमा बभूवुः

यदि ^४वैकैव गृहीतनैकरूपा ।

इति नाम विमर्शमादधानाः

दक्षिताः प्रेक्ष्य ननन्द देववन्द्यः ॥ ७९ ॥

उदधादिति—उदधौ । बहवः । रमाः । बभूवुः । यदि वा
अथवा । उदधौ उत्पन्ना । एकैव रमा । गृहीतनैकरूपा । इति नाम इत्थं
सर्वजनसिद्धं । विमर्शं संशयं । आदधानाः । दक्षिताः । प्रेक्ष्य ।
देवानां वन्द्यः कृष्णः । मृगं । ननन्द बहर्ष ॥ ७९ ॥

^५अजितस्य विशालतुङ्गभूम्ना

ब्रुजमध्येन ययोधरैश्च तासाम् ।

इतरेतरसंवृतत्वमासीत्

परिरम्भे परितो मिथस्समत्वम् ॥ ८० ॥

^१ 'मथनमात्रपरत्वेन' इति 'अभिनयमात्रपरत्वेन' इति वाऽत्र पाठः स्यात्.
^२ 'प्रेक्षाकारिणामेव' इति चैत्स्फुटः पाठः. ^३ भूत-घ. ^४ वा तेष-घ. ^५ कोकोऽयं
भूकमात्रसिद्धिमुक्तिरुक्तोद्येष्ट इत्यते । व्याख्याकोषेषु स्वभ्याकृतः । सम्प्रास्ये व-कोषेऽपि
भूकमात्रसिद्धं इत्यते.

परिहासकुतूहली प्रियाणां
विहितसूतविहारकौतुकानाम् ।

उभयत्र त्रयं जगाद् पृष्टः

कितवस्थेयपदे निवेशितस्सन् ॥ ८१ ॥

परिहासेति—परिहासेषु नर्मकर्मसु कुतूहली कृष्णः । विहितं^१ स्वेन वाग्वादितं सूतविहारे कौतुकं यासां तासां, स्वमोत्साहनेन सूतविहारप्रयुक्तानां । प्रियाणाम् । कितवस्थेयपदे कितवानां सूत-
कराणां,^२ स्थेयः जयपराजयविवाद्यनिर्णेतारो मध्यस्थः,^३ तस्मिन् स्थाने ।
ताभिर्निवेशितस्सन् । पृष्टः काले कया जितमिति पृष्टः । उभयत्र
त्रयं जगाद् । जयकलहेन परिहासमनुवर्तयितुमिति भावः ॥ ८१ ॥

स्वग्रामादिकविः प्रकल्पिताभिः

प्रणयोलङ्घनरौस्यमुत्तितीर्षुः ।

ग्रहसन् बहुशः ग्रहेलिकाभिः

मतिमौख्यं विदधे मनस्विनीनाम् ॥ ८२ ॥

स्वयमिति—आदिकविः सकलविद्यामूलकन्दत्वात् आचः
कृष्णः । प्रणयस्योलङ्घनमतिक्रमणसपराचः तेन यदौक्ष्मं पारुष्यं तत् ।
उत्तितीर्षुः उत्तरितुमिच्छुस्सन् । स्वयं प्रकल्पिताभिः प्राचीन^४ ग्रहेलि-
कास्ता आकृता भवेयुरिति स्वेन तदानीं ग्रथिताभिः ग्रहेलिकाभिः
गूढसूक्तिभिः ।^५ मनस्विनीनां प्रणयोलङ्घनात् मानग्रहेण इदमनस्का-
नाम् । मतिमौख्यं । विदधे । मानग्रहं विस्मारयितुं ग्रहेलिकानामर्भ-
चिन्तनेन मतेमौख्यं चकार ॥ ८२ ॥

१ 'स्वेनोत्सादितं' इति पाठः स्यात्, २ 'स्वेनो विवादपदनिर्णेतारि पुरोहिते'
इति (१३१९ तमं पदं) विश्वकोशोऽत्र बोधः, ३ 'तस्य पदे स्थाने' इत्यस्य पाठः स्यात्,
४ अत्र 'ग्रहेलिकास्तानिर्णेतारो भवेयुरिति' इति पाठस्स्यात्, ५ अत्र 'बहुशः ग्रहसन्'
इति प्रतीकधारणेन भाव्यमिति भाति.

परिमहत्वेन देवानामपि संवृत्तम् । चक्षुःश्रोत्रादौ चैव 'चकासते स्म' ।
 'चकासु दीप्तौ' (अथर्ववेद १०७४) इति यासोर्कम् । मत्पादपङ्कजपराग-
 जुषात् । गुरुमलकविनीषां । चन्द्रावचकलस्तम्बस्त्रीतरुमृतीनाम् ।
 जम्ब । जगति । अद्भुतं कुलम्बमिस्त्राजम् । अक्षयः । चन्द्रार्थाः

११७० "आसामहो नरम्परेणुषामहं स्या
 चन्द्रावने किमपि गुरुमलकतौषधीनाम्" ।

(श्रीभागवते—१०-४७-६०)

इत्यमो स्वयं तद्वाच्यमर्थमदिना तद्वारिण्यदीतानां गौत्वं किमुक्त्य इति
 यासोः ॥ ४४ ॥

इत्यामो बभूव किमसौ सुहृदां कटाक्षः

स्वस्यास्तदन्वयवशब्दवत् तदुक्त्यः ।

तदर्थः किमस्य बभूवे महिमा महीयान्

तासामनेन यदि वेति दुर्भेद्यशब्दे ॥ ४५ ॥

इयाम इति—असौ कृष्णः । सुहृदां । कटाक्षैः । इयामो बभूव
 किमिति तदीयस्यामत्वे सुहृदां कटाक्षवशात्कृष्णः हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ।
 तत्र तस्मिन्नाविरक्तवक्तृमास्त्वक्तृशक्तिः इति वक्तव्यं । तदा तस्मिन्निक्षेपे
 तूष्णीत्कृत्यं चोत्प्रेक्ष्यते । अथवा । तदन्वयवशब्दः कृष्णसम्पर्कायततया ।
 तत्तन्मः । इयामाः । बभूवुरेति वचनविपरिणामेनानुवचनः । इयामत्वमिह
 यौवनमप्यावस्थितिः । तत्र इयामवर्णरूपतया अध्यवस्थितैकशब्दो-
 पादानरूपयाऽतिशयोक्त्या तत्र च तदन्वये हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते इति, तेन
 तस्य सन्ततमविरक्तवक्तृमास्त्वक्तृशक्तिः चोत्प्रेक्ष्यते । अस्य । महीयान् महिमा ।

१ 'चकासते स्म' इति शुद्धपठेनात्र 'चकासु' । अत्र 'चकासते' इति
 पठितं स्यात् । अतः 'चकासु' परं 'आसामहो' इत्यादिकं श्रीभागवततत्त्वमस्यसूत्र-
 तत्त्वमस्यसूत्रपाठे 'चकासते' । २ 'वा' दुस्त्यजं स्वयम्भवीमप्यं च इत्यां 'मेमुमुकुन्तपरकं'
 'वा' इति विदुः । अतः 'चकासते' (आसामहो—१०-४७-६०) इति च

तस्मिन् । किं । वदस्व । अथ वि । वदस्व । तासां महिम्नः । वदस्व ।
किं । वदस्व । धर्मो नो भयेद्म । महिम्निः परस्परहेतुकारकतन्मात्रवचना । तासां
भयवत्त्वविमोहात् सर्वथैव तत्तुल्यमाहिमप्राप्तिर्जातेति व्यज्यते । इति
उक्तमवश्येन । वदस्व । शस्त्रेण सङ्कितम् ॥ ८५ ॥

अग्राम्यमेव परिहासरसं वितेने

नास्तीलमाह न मृषा न च मर्मवेदी ।

धर्माविरुद्धविभवोचितकामकामः

खीणां वरेण वुञ्जते परधो वरस्त्रीः ।

अग्राम्यमिति—अग्राम्यं बहुषुमुक्तादिपहिंसासो ग्राम्यः,
अतयाप्युक्तमेव । परिहासरसं । वितेने । नास्तीलमाह जीवा । 'जुगुप्सादिव्य-
ञ्जकमस्तीलं नोवाच ।' आहेत्युवाचार्थे विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिति न
स्मशब्दापेक्षा । न मृषा न च मर्मवेदी—आहेति अनयोरपि वाक्य-
योरनुपपन्नः । 'मर्मवेदिस्त्वस्य कुलदूषमाद्युदाटनम् ।' ग्राम्यादीनि
शूद्राचार्येषु प्रायो वैरस्यावहत्वाद्वर्जनीयानि । धर्माविरुद्धविभवोचित-
कामकामः देशतः कालतः स्वरूपतो वा धर्मप्रतिषेधान् । ऐश्वर्यानु-
रूपाश्च भोगान् कामयमानस्सन् । वरस्त्रीः । वुञ्जते । खीणां च वरेण
न तु स्वयं रागपारवश्येनेति भावः ॥ ८६ ॥

तारग्रभिरिवुत्थि वासुत्थि श्वश्रुतिः

युक्तो वञ्चममिव वारप्रवृत्तमाधः ।

विद्याभिरात्माविद्याभ्यर्चिकं विरेके

वेनोभ्यरे धुवतिभिस्तद् सौदमानः ।

तारग्रभिरिति—युवतिभिस्तद् । मोदमानः । वञ्चममिव ।
विद्याभिरात्माविद्याभ्यर्चिकं । विरेके । वेनोभ्यरे । धुवतिभिस्तद् । सौदमानः ।

१ युगुप्सादिव्यञ्जकः—अहं । २ अहेत्युवाच । कल्पतया । कल्पनः । सङ्कल्पयन्माभावात्
मृताश्चैवित्तिरित्याहुस्तद्—आहेत्युवाच । ३ 'मर्मवेदः' शस्त्रं प्राणः स्वयम् । ४ करो-
त्यनन्तरं 'वरदस्सन्' इत्यधिकेन भाव्यमिति भाति ।

परमस्मरन् । परममद इव, इह निवाससरोजयत देवकार्येषु निर्वृतेष्वपि
 किञ्चित्कालं भूलोके निवासमेच्छत् । परमपदे वा भगवान् संस्मर-
 णीलासु दक्षदस्तां वसुमतीमिव नित्यप्रियुक्ताः श्रियं नीलादिमहिषी-
 गणेनापि सहानुभवति, शेषादिभिस्साहित्यैस्तुभयत्र गुणतौल्यम् । सह
 महिषीगणेनेति प्रकृतार्थे ^१कर्तृसाहित्यमर्थः । परममदे ^२कर्मसाहित्यमिति
 विशेषः ॥ ९१ ॥

उपचितचित्रधर्ममुपशान्तविपक्षभयं

मुदितवधूजनस्स मुत्तरं निगमध्वनिभिः ।

बहुविधरत्नशालि बहुमान्यसमग्रगुणं

वलयसमं भुजस्य वसुधावलयं वुभुजे ॥ ९२ ॥

उपचितेति — मुदितवधूजनः । सः । उपचितचित्रधर्मं सर्वत्रानु-
 भात् प्रवृद्धश्रौतस्मार्तादिनानाविधधर्मं । उपशान्तविपक्षभयं अपेतशत्रुभयं ।
 निगमध्वनिभिर्मुत्तरं सर्वत्र प्रचरेद्देवधौषैश्शब्दायमानं । बहुविधरत्न-
 शालि नानाविधोत्कृष्टवस्तुसमृद्धं । बहुमान्यसमग्रगुणं स्वाधनीयसम्पूर्ण-
 सस्थनिष्पत्त्यादिगुणं । भुजस्य । वलयसमं अनायासेन भरणात् । वसुधा-
 वलयं भूमण्डलं । वुभुजे ॥ ९२ ॥

अनितरजनलभ्यां प्रीतिमासेदुषीभिः

सुचिरमनुषभूवे ^३स्वर्गमोक्षातिशायी ।

निरुपधिकरसाब्धि ^४निर्विशन्तीभिराद्यः

कुलयुवतिभिरित्थं कोऽपि शुक्लारभूमा ॥ ९३ ॥

अनितरेति — अनितरजनलभ्यां इतरजनैरल्पपुण्यैर्लब्धमहाभ्यां ।
 प्रीतिं हर्षं । आसेदुषीभिः । तत्र निमित्त निरुपधिकरसाब्धि निर्विशन्तीभिः
 अतिशयानन्दसागरं कृष्णमनुभुजानाभिः । कुलयुवतिभिः । स्वर्गमोक्षाति-

^१ कर्तृसाहित्यमिति । महिषीगणेन सहितोऽनुभवस्तत्पत्न्यादिति भावः, ^२ कर्म-
 साहित्यमिति । महिषीगणेन साहितां श्रियमित्यन्वयइति भावः, ^३ स्वर्गमोक्षादिशायी-
 शः, ^४ निर्विशन्तीभिराद्यं शः ।

आसी । आद्यः सर्वोत्तरः । कोऽपि अपरिच्छेद्यः । शुक्लारम्भा-शुक्लर-
रक्षोत्कर्षः । इत्थं । सुचिरे । अनुबभूव ॥ ९३ ॥

सहजबलसमेतशक्रपूर्वैरजयः

समुदितविषमास्त्रस्तादृशानन्दहेतुः ।

अविदितरचनेन स्वेन पार्थाय गीतः

स्वयमजनि स कामः कोऽपि धर्माविरुद्धः ॥ ९४ ॥

सहजेति—सहजेन बलेन बलदेवेन समेतः । शक्रपूर्वैरजयः
इन्द्रादिभिरपि जेतुमशक्यः । समुदितो विषमास्त्रः कामः प्रद्युम्नो येन स
तथोक्तः । तादृशानन्दहेतुः तादृशस्य प्रसिद्धस्थानानन्दस्य हेतुः । कामसाधा-
रणानीमानि विशेषणानि, कामपक्षे—निसर्गबलेन समेतः, येन लोकान्
जयति । इन्द्रादिभिरजयः, तेषामपि स्वीजितत्वात् । समुत् सन्तोषयुतः ।
इतानि प्राप्तानि विषमाण्ययुगमसङ्ख्यान्यस्त्राणि अनेनेति तथोक्तः । ताद-
ृशस्य स्थानानन्दस्य हेतुरिति । एवंभूतः सः कृष्णः । स्वयं । कोऽपि
प्रसिद्धकामातिशयी । कामः । अत्रनि जातः । प्रसिद्धकामादतिशय
एवोच्यते—धर्माविरुद्ध इति । प्रसिद्धस्तून्मादवर्तितामपि करोतीति
धर्माविरुद्धः । अस्य धर्माविरुद्धकामरूपत्वे प्रमाणमुच्यते—अविदितरच-
नेन स्वेन पार्थाय गीत इति । अतिशुद्धत्वात् इतरजनाविज्ञातं रचनं
गीताग्रथनमस्य तेन । स्वेन । पार्थाय “धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि
भरतवर्षभ” (पी. ७-११) इति गीत इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

स्वपदनलिनभाजं स्वर्णमोक्षी यथाहं

करणविगमकाले कल्पयिष्यन् क्रमेण ।

मधुरिपुरिह कृतं मन्दपुण्यैस्सम्भू

समत्तनुत विहारैस्तादृभौ सम्प्रभुक्तौ ॥ ९५ ॥

स्वपदेति—स्वपदनलिनभाजं । क्रमेण कालपरिपाकेन । यथाहं
तत्तत्कालान्तिक्रमेण । करणविगमकाले इन्द्रियाणामुत्क्रमणकाले । स्वयं-

मोक्षौ । कल्पयिष्यन् । मधुरिपुः सुरारिः । मन्दपुण्यैः अल्पभाग्यैः । अलम्ब्यौ ।
तावुभौ स्वर्गमोक्षौ । इह । ^१ विहारे स्वक्रीडामिः । सम्प्रयुक्तौ मिलितौ ।
समतनुत ^२ अतनेत् । नूनमित्युक्तार्थः ^३ निश्चयकथनम् अन्यथा तद्विहार-
मनुभवन्तीनां स्वर्गमोक्षातिशयानन्दलाभ इति भावः ॥ ९५ ॥

नारीदृष्ट्या नियमितधियो नाकनाथेश्वरत्वं

सम्भोगे च प्रवणमनसश्चाश्वतं ब्रह्मचर्यम् ।

अत्रैकस्यां पुरि निवसतस्सर्वलोकाधिकत्वं

निध्यायन्तस्त्वरितमतरन् दुस्तरां तस्य मायाम् ॥ ९६ ॥

नारीति—नार्यो मनुष्यधियः, तासां दृष्ट्या । नियमितधियोऽपि ।
नाकनाथमिन्द्रं प्रत्यपीश्वरत्वं । सम्भोगे । प्रवणमनसः संसक्तहृदयस्य । आश्वतं
नित्यसिद्धं । ब्रह्मचर्यं । अत्र अस्यां । एकस्यां । पुरि द्वारकायां । निवसतः ।
सर्वलोकाधिकत्वं सर्वान् लोकानध्यारुढत्वं च । निध्यायन्तः पश्यन्तो
ज्ञानिनः । तस्य । दुस्तरां । मायां । त्वरितमतरन् । स्त्रीणां वरेण तस्या-
वश्यमभिनयतोऽपि स्वाभाविकं सर्वेश्वरत्वमिति, उक्तहेतुनैव तासां
भोगे प्रवणमनसः सर्वशरीरकस्य शरीरातिरिक्तशरीरपरिष्वङ्गाद्यभावात्
भोगाविरोधि नित्यसिद्धं ब्रह्मचर्यमिति, अवताररूपेण द्वारकायां
निवसतोऽपि स्वरूपेण सर्वगतत्वमिति च, नारीवश्यत्वाद्यविरोधेन
[^१ सर्वेश्वरत्वाद्यत्तदालविदो मुक्तानाहुतवानित्यर्थः । अनेन तस्य
नारीवश्यत्वादृष्ट्या लोकसामान्यतां मन्वाना नारीरित्युक्तं भवति ।
भोगोऽपि तस्मात् स्थूलितं ब्रह्मचर्यं प्रपञ्चेन तुर्यसर्गव्याख्यानेन
समर्थितम्] 'अधिकम्' (पा. सु. ५-२-७३) इति सूत्रेणाधिकशब्दोऽ-
ध्यारुढे निपातितः ॥ ९६ ॥

१ 'विहारे' इति पाठः स्यात्. २ अकरोत्—स. सु. ३ 'निश्चये । कथ-
मन्यथा' इत्यत्र पाठः स्यात्. ४ अथ कुम्भलितेन स्वस्थाने ५ सर्वेश्वरत्वादि यत्तदात्मविदो
कृत्वा मुक्त्य अपूर्वाण्यर्थः । अनेन तस्य नारीवश्यत्वादृष्ट्या लोकसामान्यतां
मन्वानोऽमतीरित्युक्तं भवति । भोगोऽपि तस्यास्थूलितं ब्रह्मचर्यमिति प्रपञ्चेन तुर्यसर्गव्याख्यानेन
(पा. सु. ५-२-७३) समर्थितम् इति सूत्रपाठेन भाव्यमिति भाति ॥

आसीदेवं ^१परिणतमधिद्वारकं द्वापरान्ते

व्यासप्रख्याविभजनभवद्देवशास्त्रोपमानात् ।

चिन्तातीतं यदुपातिमनःप्रीतिचिन्तामणीनां

एकं तासां भवरसभुजां ^२भाग्यमेकातपत्रम् ॥ ९७ ॥

आसीदिति—एवं उक्तप्रकारेण । अधिद्वारकं द्वारकायां ।

द्वापरान्ते द्वापरयुगावसाने, कलिद्वापरसन्धौ । व्यासप्रख्याविभजनभवद्देव-
शास्त्रोपमानां व्यासस्य बुद्ध्या यद्विभजनं तेन भवन्त्यो या वेदशास्त्रास्त-
त्प्रख्यानां द्वापरान्तप्रभवं तं भवत्परत्वमित्यादिवेदशास्त्रातौत्यं । यदुपाति-
मनः प्रीतिचिन्तामणीनां . . . समृद्धिहेतूनां । भवरसभुजां संसारसुख-
मभुविभवतां । तासां भगवन्महिषीणां । भाग्यं एकमसहयमातपत्रमस्येत्येका-
तपत्रं . . . वैयधिकरण्येन निर्धारणे षष्ठीति भावः । भवरसभुजां मध्ये
तासां भाग्यं एकं अखण्डमातपत्रमासीदित्यन्वयः ॥ ९७ ॥

परिपूर्तिं श्लोकेन कविनिर्निवघ्नाति—

गुरुभिरनथचित्तराहितोदारभूमा

सुरभितरसमेतत्सन्तुतं वेङ्कटेशः ।

व्यतनुत यदुवीरप्रीतिमिच्छन् प्रभूतां

कविकथकसृगेन्द्रः क्षेमदं काव्यरत्नम् ॥ ९८ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य तन्त्रस्य श्रीमदेष्टुनाथस्य श्रीमदेष्टान्ताचार्यस्य कृतिः
वाङ्मयसुदयनाग्नि महाकाव्ये चतुर्विंशस्तयः

समाप्तं चेदं महाकाव्यरत्नम् ।

गुरुभिरिति—वेङ्कटेशः एतत्काव्यरत्नं उत्कृष्टं काव्यं व्यवसृज-

तेति सम्बन्धः । ^३जातो

१ 'परिणतमिति द्वारका' इति मुद्रितमूलकोशपाठः २ 'मानं' इति मुद्रित-

मूलकोशपाठः ३ 'भाग्यमेका' इति मुद्रितमूलकोशपाठः ४ 'द्वापरान्तप्रभवत्-

भवत्परत्वादिनां वेदशास्त्रातौत्यम् । यदुपातिमनःप्रीतिचिन्तामणीनां श्रीकृष्णजनः

प्रीतिसमुच्चिन्तनां इत्यत्र शुद्धपाठः स्यात् ५ 'भवन्तीनां' इत्यत्र शुद्धपाठेन

भाष्यम् ६ 'पत्रमासीत् । यदा भवरसभुजामिति वैयधिकरण्येन' इत्यत्र पाठः स्यात्

७ 'जातो जातो च यच्छ्रेष्ठं तद्वत्तमिति कथ्यते' इत्यत्र पाठः स्यात्

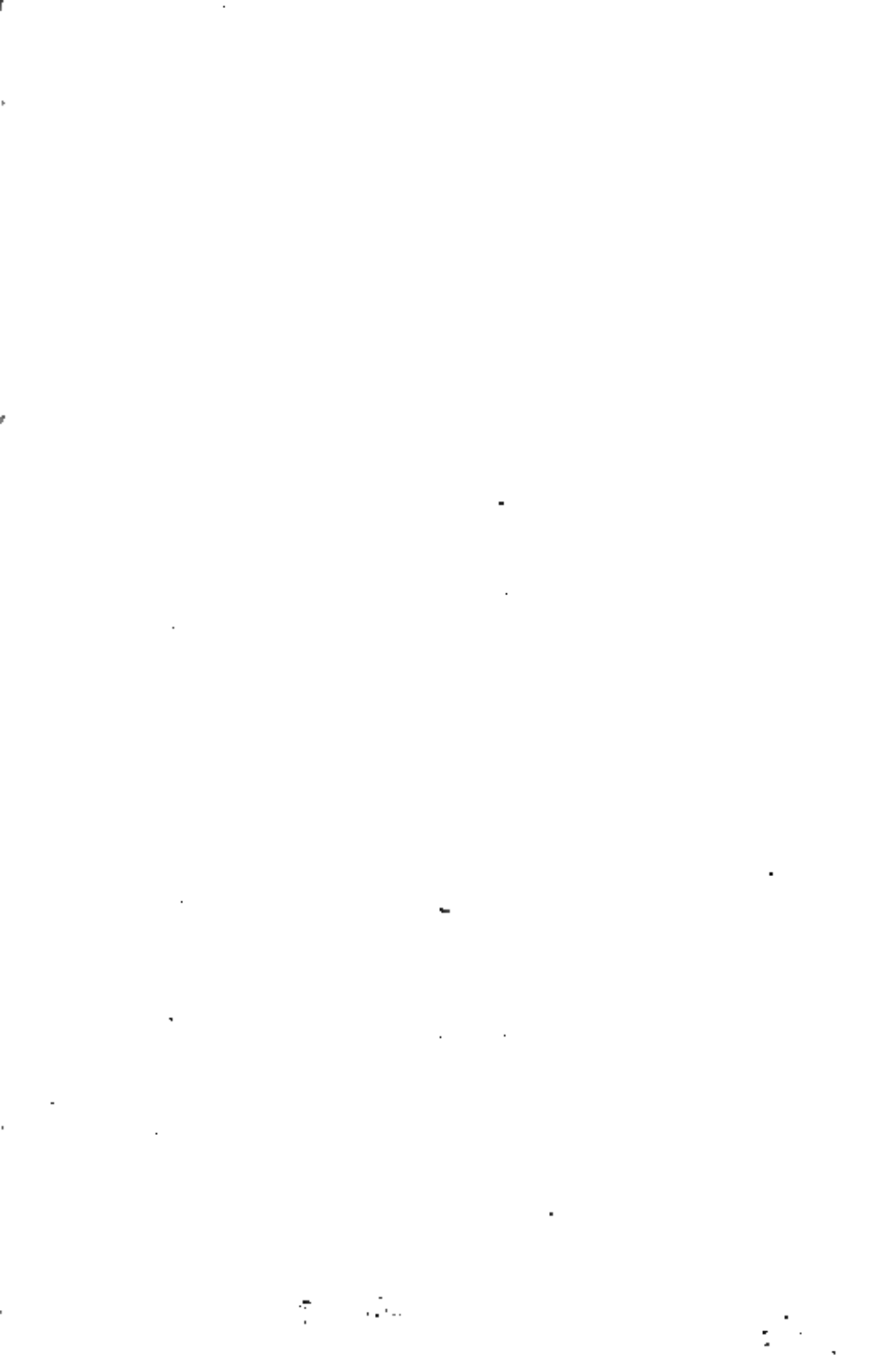
काव्यान्तरेभ्योऽस्य काव्यस्योक्तयः कथामिति चेत्, प्रबन्धगौरवेण,
 नायकगौरवेण, शब्दाद्यैश्चमत्कारकयासन्दर्भसामाग्यकथासत्यत्वरूपेण
 स्वतः प्रबन्धगौरवेण च तदुत्कर्ष इति व्यजायितुं कविकाव्यविशेषणानि ।
 तत्र कविकथकमृगेन्द्र इत्यनेन विधात्कषलक्षणं कवेर्गौरवं कथ्यते । कवयः
 काव्यकृतः, कथा वादजल्पादिरूपा कुर्वन्तीति कथक्यं वावदकाः
 तेषु 'मृगश्रेष्ठाः' सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठाश्चेवाचकाः । इत्यत्रा-
 धपदेन मृगेन्द्रादिशब्दा अपि गृहीताः । यद्वा तेषां परिपन्थिभूतानां
 मृगेन्द्रवद्भयङ्कर इत्यर्थः । यदुर्वारप्रीतिमिच्छन्ति काव्यनिर्माणे स्वीदृश्यः
 प्रयोजनकथनेन 'काव्यं यशसऽथकृतं' (काव्यप्रकाशे) इत्याद्युक्ततुच्छफला-
 नभिलषिततया भगवदेकनिष्ठत्वलक्षणं कवेर्गौरवं व्योत्यते । अनेनैव
 यदुर्वारस्य नायकत्वप्रकटनेन नायकगौरवमपि सिद्धम् । मनुशब्देन
 कूटस्थवाचिना तद्वदया लक्ष्यन्ते इति ^१ प्रागेवप्य . . . श्रेष्ठो
 भगवान् "वीरस्य सुमते श्रेष्ठ" इति विश्वः । प्रागेव भगवत्स्वरत्वात्
 तत्प्रीतिसिद्धेरित्याशङ्क्योक्तं—प्रस्तामिति । एवं प्रकटितस्य ^२ स्वगार-
 धीनत्वोक्त्या तत्प्रकटनीनीचित्यं परिहृष्टिः—अनघ-
 चितैः प्रक्षीणसकलदोषान्तःकरणैः कुर्मिः अतर्हितीदृशैश्च आहित-
 श्रेष्ठोमहिमा । अथ शब्दाद्यैश्चमत्कारलक्षणे प्रमादं व्यनोक्तं—सुरभि-
 तरसमिति । यथा सुरभयश्चम्पकादयोऽनातिसान्निहृष्टा अपि
 सौरभेणाद्वादकाः, ^३ प्रविश्य कलनात् प्रागपि तत्तद्रसोचितवर्णसमास-
 रचनासंघटननाद्वादकाः कृता इति रसानां सुरभितत्त्वमुक्तम् ।
 यदाहुः "अविदितमुप्राऽपि संत्कविफणितिः कर्णं वमति मधुधारास्" ^४

१. 'प्रबन्धगौरवेण' इत्येव शब्दपाठाः स्यात् २. अत्र 'मृगेन्द्रः' श्रेष्ठः इति पाठः
 स्यात् ३. प्रागेवपादितम् । यदुर्वारः यदुर्वारः इत्यत्र पाठः अतः ४. इति वादिनः, इति
 कवेर्योऽपि तः, केचनत्येवमिदं शब्दकोशे प्रमाणम् ५. स्वगौरवस्य सुवर्णमित्येव
 इति पाठः अतः ६. अतर्हि इति—अतर्हितीदृशैश्च इत्यत्र पाठः अतः ७. तदा
 रसाः प्रविश्य इत्यत्र पाठः स्यात्

(वासवदत्तायां श्लो११) इति । अनेन रसप्रधानता अर्थचमत्कारः, तदु-
चितवर्णादिसङ्घटना शब्दचमत्कारश्चेति तदुभयपौष्कल्यं दर्शितम् ।
कथासन्दर्भसौभाग्यं कथासत्यत्वं चाह—सूनृतमिति । श्रोतॄणां प्रियं
सत्यं चेत्यर्थः । “सूनृतं प्रियसत्ये स्थात्” इति शब्दार्णवः । एतत्काव्य-
परिशीलनकृतं फलमाह—क्षेमदमिति । क्षेमः अभ्युदयनिश्चयसरूप-
मङ्गलम् ॥ ९८ ॥

इति श्रीमद्भारवृत्तकालिका-विश्वजिवाजि-श्रीरङ्गराजाम्बरिचरचनुना भण्डवदीक्षितेन
विरचिते श्रीवासवाम्बुदयव्याख्याने चतुर्विंशस्तोत्रः
समाप्ता चेयं व्याख्या,

यादवाम्बुदयस्थैकोनविंशादि चतुर्विंशसर्गान्तभागगतश्लोकपादानाम-
कारादिक्रमेण सूचनी.

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
अकरोदग्रयायिनः d	22	89	175	*अग्रे भवन्गुरीव *	19	23	14
अकनैतश्चैरवधारमेदैः °	20	79	92	*अग्रे मुकुन्दस्य *	20	5	54
अकल्पयस्वेतरतत्त्व °	20	23	63	अग्रेसरं स्यन्दनं d	23	37	249
अकल्पयन्तोद्यमुखेन्दु °	20	52	78	अचच्छिदामहिरजः d	23	55	259
*अकालनियतोच्छ्रायः *	22	41	157	अकृतसक्तसम्पत्त्या °	22	29	151
अकुण्ठितामन्निषिदारः b	20	31	67	अक्रीकरोल्लङ्घनभावितः °	19	16	10
*अकृष्टपय्यपुसृणां *	22	111	182	अक्रीकृतममुह्यन्तिः *	22	50	161
अक्षच्छलेनापहृतं b	22	10	284	अक्षमतेव सभा d	21	70	139
अक्षय्यकौशेयवतीमका- d	23	9	233	अक्षमार्कप्रतिक्रियम् *	22	70	167
अक्षिपन्निरनेहसम् b	22	18	146	अक्षमस्कारमन्येषु °	22	172	203
अक्षौहिणीरक्षुत्तमीम- b	23	47	255	अक्षमदेवमनन्यदेव- d	24	19	274
अक्षौहिणीरक्षुत्तमीम- b	23	51	257	अक्षिरक्षुतिकल्पना d	22	224	221
अक्षय्यदयदपर्यायात् °	22	173	204	अक्षेष्टमानप्रकृतीनि- *	20	82	94
अगदङ्कारमादङ्ग °	22	22	148	अक्षोद्यन्दातक्षप्र- °	20	15	59
अगमयत् गतागता- °	24	26	277	अक्षिप्रौघमहापगाम् b	22	111	182
अगाधं च महोदधिम् *	22	180	206	अजनयदुनुरागयोगं °	24	27	277
*अगुरुभिरसितैरनूत् *	24	37	282	*अजनिषत् कुतो नु *	24	63	296
अग्निसालबलयस्थमि- d	21	56	132	अजन्मनो जन्ममृतम् °	23	14	236
अग्नौऽभववक्ष्यत °	21	53	130	अजातखेदो बुधेषु °	20	75	90
अग्रस्कन्धेन गोकर्णे *	22	205	214	*अजातदीनां दुपदोः *	23	56	259
अग्रहस्तेरनीकिनी b	22	68	167	अजानतस्त्वारमचम- d	20	86	96
अग्रहारान् परापैङ्गव् d	22	77	170	*अज्ञितस्य विशाल- *	24	80	308
*अग्रान्यमेव परिहास *	24	86	307	अजीवन्यदुत्तिहस्य *	22	188	209
अग्रान्नसन्धानविमोक्ष- b	20	46	75	अजुगुप्सापदं न स्वात् °	22	7	142

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
अधुमन्धजावित- ^a	20	33	68	*अथ यादवयूधेन ^a	22	55	162
अक्षिताम्रांमथिलकाम् ^b	22	193	210	*अथाच्छिनःप्रीयस्वसख ^a	20	72	88
अतनुत वृत्तधरेः ^d	24	30	279	*अथाधिकारम्यनाथ ^a	23	1	229
अतनुत समवाय- ^c	24	11	270	*अथाभ्यमंस्तत्रिजग ^a	20	91	98
अतर्कितप्रत्युपकार- ^c	20	87	96	*अथोपहृतैः पुस्तुत- ^a	20	1	52
अतर्कितप्रत्युतवैर- ^a	23	17	237	अधुरवयवैर्मुदं ^c	24	13	271
*अतस्त्राणाय साधूनां ^a	22	9	142	अधुररहस्यम्परा- ^d	24	57	292
अतिमदनोपनिषत्परं ^b	24	40	283	अदभस्तद्विषम- ^c	20	22	62
अतिशङ्को सुहृत्सु ^b	22	28	150	अदिक्स्तुमुवाकिलिः ^c	22	42	157
अतिशयमवरोध- ^c	24	24	276	अदिशक्षौममाशावां ^c	22	233	224
अतिशयमितरेतरं ^c	24	62	295	*अदीनसत्त्वः प्रधूणां ^a	22	81	172
अतिशयरुचिरां वह- ^c	21	70	139	अदूरतो यादव- ^c	20	57	80
अतिशयसिद्धिमदर्श- ^d	24	31	279	*अदूरावस्थितो रामः ^a	22	208	214
*अतिशयितगुणैः ^a	24	61	295	*अदृष्टगुणैरमनु- ^a	20	46	75
अतिशयिनीमयवा ^d	24	11	270	*अदृष्टैर्न्यरजसां ^a	22	82	172
अतिसुर्येन्दुपावकं ^b	22	41	157	*अदृष्टतान्योन्म- ^a	20	53	78
अतीत्य मौर्वीमिव ^c	20	69	87	अदृष्ट्यन्त यथापूर्वं ^c	22	142	192
अतृणीरप्रकाशकान् ^b	22	107	181	अनुत्तरियतिरमात्तर- ^c	21	16	111
अत्यालम्बलविक्रमः ^d	22	173	204	अद्यापि गङ्गा- ^c	23	15	236
अत्याहितस्य परि- ^d	19	49	30	अधर्मगल्पितारण्यां ^c	22	111	182
अत्रिलोकोत्तमोपहा ^a	22	42	157	अधिकं शोभमापन्नः ^c	22	183	207
अत्रैकस्यां पुरि ^a	24	96	312	*अभिगतकुसुमाप- ^a	24	14	271
*अथकस्यां कवेरस्य ^a	22	165	200	*अभिगतलिलयाना- ^a	19	77	48
*अथ कस्तूरिकामो- ^a	22	128	188	*अभिगुणहरिवंश- ^a	21	70	139
*अथ क्षमादन्तरिता- ^a	20	38	71	*अभिमुजगपति ^a	24	64	296
*अथ क्षणाधामभुवं ^a	20	10	57	अभिवसनं यदु- ^b	24	■	267
*अथ तमुपासदायै ^a	20	99	102	अभिवासित- ^b	22	128	188
*अथ देवानिवाहूतान् ^a	22	1	140	*अभिदक्ष रथे ^a	22	62	165
*अथ निजविभवादजा ^a	24	1	264	अधिसुरसिन्धु ^d	24	24	276
*अथ प्रदुक्कानसुरेन्द्र ^a	20	33	68	अभ्यसेत भुजगेधर- ^c	21	3	104

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
*अध्यासितं कुरु- ^a	19	65	41
अनघसनोभय- ^b	24	3	265
अनघसनोरय- ^b	24	17	278
अनघसमाधिदशा- ^d	24	22	275
अनघस्रोतसे ^b	22	158	198
अनघं तनुवक्ष्ये ^o	22	40	156
अनघो भुवमभ्यभू- ^d	22	111	182
*अनघाभनपाय- ^a	24	78	302
अनघिषिरविलम्बा- ^o	23	61	262
अनघत्पीठिकास्थे ^o	■	174	204
अनघचित्तानुक्त- ^b	20	83	94
अनघ्यतन्त्रस्य ^o	23	13	235
*अनघ्यनायां ^a	23	8	283
अनघ्ययोगास्तरपो ^o	23	23	241
अनघ्यशार्धं च ^a	20	19	61
अनघ्यसामान्यममस्त ^o	23	42	252
अनघ्यलभ्यं ^o	23	11	284
अनघविद्युत्प्रसिमाः ^o	22	105	180
अनघत वासरुद्रेषु ^d	24	72	300
*अनघहिततया ^a	24	48	287
अनघैयधर्मयूपरमाद्यं ^o	20	2	52
*अनघशकटिकाभिर- ^a	24	38	282
अनघरीं भारतसूर्य- ^b	23	32	246
अनघददाने मुरभि- ^o	23	20	238
अनघमपदासकां ^a	22	78	171
अनघहस्ताद्यो युधि ^o	20	31	67
*अनितरजनकम्भां ^a	24	93	310
*अनितरमनसां ^a	24	23	276
अनिकप्रेयसीमाणां ^d	22	101	179
अनीकसाकीन्धुज- ^o	23	48	255

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
*अनीकिनीमाश्रित- ^a	20	75	90
*अनीतिमदिशं ^a	22	22	148
अनुक्तुमपिप्रवर्तमानैः ^o	24	78	302
*अनुकृतनिजवार्तिकभिः ^a	24	32	279
अनुकृतव्युत्पन्नादि- ^d	24	13	271
*अनुकृतमिजविम्बसेन- ^a	24	50	288
*अनुगमितमिदं ^a	24	3	265
*अनुचरबहुमानमातु ^a	24	59	293
अनुदिनबहुविभ्रमे ^o	24	15	272
अनुदिनमनपायिनीं ^o	24	6	267
अनुदिनमसिमेधदर्श- ^o	24	45	286
अनुदिनमुपनीतमादि- ^o	24	59	293
अनुदुतो मृतगणै- ^o	20	23	66
*अनुपहितवभूजनस्य ^a	24	73	300
अनुपशुजे यदुपश्रवेण ^b	24	62	295
*अनुभयरसतो ^a	24	70	299
अनुभवितुमिष स्वां ^d	19	80	49
अनुभूतिं यदुवीरव- ^b	24	78	302
अनुभूय न त्प्राप्ति ^o	24	75	301
अनुयात दिशो जेतुं ^o	22	48	160
*अनुविहितमहोत्सवो ^a	24	30	279
अनुससि लोचन ^b	24	57	292
अनेकस्वैकसुरा- ^o	20	53	78
अनीषीम्महर्षीं ^o	22	78	171
अन्तरं पूरयामास ^o	22	228	222
*अन्तरेण बलेनैव ^a	22	31	152
अन्तरहिम्न वनसा ^o	19	22	14
अन्तर्वर्ती सूक्तिमिवा- ^d	20	48	76
*अन्तःकासदत्तितो- ^a	19	25	16
अन्तस्थितान् विष्णु- ^d	23	29	245

श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
अन्तिकस्थमिवोन्मुक्तः ^b	22	122	186	अपास्तवैरं रणरक्तं ^d	20	53	78
*अन्वकारमिवतं ^a	21	58	132	अपि गगनचरैः ^c	24	20	274
अन्यथा तु निगूहीति ^a	21	19	113	*अपि युगपदवास- ^b	24	8	268
अन्यदायुधपञ्चके ^d	22	46	163	*अपि युष्माभिरेतावत् ^a	22	50	161
*अन्यदीररहिष्मिव ^a	21	48	128	*अपि प्रभूतानुगुण- ^a	23	13	236
अन्यथावतारपरिकल्पन ^a	23	60	261	अपि सिंहाः पलायन्त ^c	23	126	187
अन्यैरविशेषमनन्य- ^d	23	27	244	अप्युक्तमिवापन्नं ^c	22	56	163
अन्यैस्सह दिशा- ^c	22	238	225	अप्रतर्क्यरभसो ^d	21	53	130
अन्योन्मसंहारनिशां ^b	20	64	84	*अप्रतीपमहत्क्षिप्तः ^a	22	71	168
अन्यकम्पत धात्रीभिः ^c	22	81	172	*अप्रत्युद्दिप्तसार्व- ^a	23	62	263
अन्यभूक्तिकं गर्ति ^d	21	35	122	अप्रसक्तमितिभिः ^c	21	8	106
*अन्वहं च महतीं ^a	21	4	101	अप्रलुप्तहस्तां ^c	24	90	309
अपचितवासव- ^b	21	70	189	*अप्रशान्तरूपम- ^a	21	44	127
अपचितसुतिमुत्सृजि- ^a	24	70	299	*अप्रशान्तेषु विजम्भे ^a	22	26	150
अपचकृदमिशोदित- ^c	24	36	281	अप्रियाण्यपि पथ्यानि ^c	22	37	155
अपजहसुरवास- ^c	24	68	298	अप्सरोग्भिः स्वयं ^d	22	136	190
अपञ्चभूतामिव ^d	20	23	63	अवाणस्पर्शवेदिनां ^b	22	82	172
अपदकोषलोभादीन् ^c	22	30	152	अविमलरनपाय- ^c	24	69	299
अपदिष्टनदीरूपां ^c	22	165	200	*अभजुरैर्धौत- ^a	23	29	245
*अपरस्परसापेक्षान् ^a	22	107	181	अभजत चित्तनिद्रो ^b	19	82	50
अपरिमितानभिमादि- ^d	24	68	298	*अभजत नरपाल- ^a	21	69	138
अपर्याप्तवनद्रुमा ^d	22	76	170	*अभजत स च तावत् ^a	24	53	290
*अपर्युषितपात्कीयां ^a	22	158	198	अभजन्तफणा- ^a	22	198	212
अपलपितानवल्लो- ^b	24	25	276	*अभजनीयां परधर्म ^a	23	32	247
अपस्मरपदविन्या- ^c	22	89	175	अभवत्कुम्भां ^c	22	231	223
*अपश्यत्तत्र दूरस्थं ^a	22	122	186	अभयमृण्णारीणां ^a	22	106	180
*अपश्यत्तत्रमूकान्ते ^a	22	215	217	अस्मितकरवाना ^a	19	60	49
अपहृतमणिपावुकः ^c	24	47	287	*अस्मिन्ममस्मिन्नन्य- ^a	24	46	266
अपार्तिभ्यः सुरकीणां ^c	22	201	213	अस्मिन्ममयौवन ^d	24	62	295
अपारयन्मोहिनि- ^c	23	8	230	अस्मिन्ममयौवनमन्य- ^d	24	15	272

श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*अभिवन्ध स तान्- ^a	22	239	225	*अयं स ते वेदमयो ^a	20	80	93
अभिव्यक्तपराक्रमः ^b	22	239	225	अयसस्तापसेकाभ्यां ^c	22	44	168
*अभिलपनमनस्क्रिया- ^a	24	62	195	*अवशीरयताधर्भ्यां ^a	22	28	161
अभिलषतामनुचिन्त- ^d	24	6	267	अवशीरितशीवितान् ^d	22	107	181
असीमितकृषीवलाम् ^b	22	78	171	*अवध्यतपसा ^a	22	218	219
असीपुमिः सूर्यं ^c	20	1	52	अवल्लङ्गजगामेव ^c	22	167	201
अभूषयन् प्रीतिकृतः ^b	20	65	85	*अवरोच्याः स्वयं दक्षैः ^a	22	18	146
*अभ्यर्च्यैर्पूर्वविभवा- ^a	22	242	227	*अवलम्ब्य जगद्धातुः ^a	22	13	144
अभ्यर्च्यै मुदितो ययौ ^d	22	174	204	अवशानियतचित्त- ^a	24	57	262
*अभ्युपेतबहिशामिष- ^a	21	21	114	अवशैरेव समाहितैः ^d	24	78	302
*अभ्येति भानुखदाशि ^a	19	41	25	अवसरविन्दिरनुस्मृता- ^b	24	59	293
अमनुत कामपि ^d	24	10	269	अवस्कन्दमनोरथम् ^d	22	171	203
अमनुष्यपदं ययौ ^d	22	101	179	अवस्कन्धं यदुश्रेष्ठः ^c	22	205	214
अमन्यत जितप्रायाः ^a	22	58	163	अवस्था कीदृशी ^d	22	44	158
अमंसतेनै स्थिरचापः ^a	20	46	75	अवातशोभदीपताम् ^d	22	198	212
*अमर्त्यशत्रोरवलेपहेनौ ^a	20	74	83	*अवाप्तुकामाः प्रबलैः ^a	23	10	234
*अमर्षवैश्वानरभूमलेखा ^a	20	64	84	अवाहयथादवभूष ^c	20	5	54
अमितगुणाभिररस्त ^d	24	1	264	*अधिकलविभवस्य ^a	24	6	267
अमितबहुगुणामन्य- ^c	24	10	269	*अविक्रियश्रेष्ठयसि ^a	20	82	94
अभिन्नलोकमदहत् ^a	22	104	179	*अविच्छिन्नगुणांशजैः ^a	22	77	170
अमृतपरिप्लुतमेषजाव- ^b	24	53	290	*अवितथमहिमा ^a	24	17	273
अमृतमपाययत् ^d	24	59	293	अविदितगमनाय ^a	24	43	285
*अमृतमयपयः ^a	24	16	272	अविदितपूर्वमिवावरा- ^d	24	46	286
*अमृतमयमिवोदधि ^a	24	57	292	अविदितरत्नेन ^c	24	94	311
अमृतस्येव देवताम् ^d	22	165	200	अविरलपरिरम्भ- ^a	24	38	282
अमृष्यताक्षिप्रमकारि ^c	20	42	73	*अविवेकविभाज्या ^a	22	13	144
अमोघवाचाकविना ^c	20	48	76	अविरुद्धानगोपनीम् ^d	22	78	121
*अमोघशस्त्रास्त्रत- ^a	20	56	80	*अवृण्वत् क्षमां हरिः ^a	20	73	89
अम्भोस्त्वाम् ^a	79	62	39	अवेक्ष्य कृत्योर्मैकुटीं ^a	20	64	84
*अंलकस्तूरिकाभूमिः ^a	22	7	142	अवेक्ष्य गवाक्षितान् ^d	22	129	188

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
अरमत् च वधूजनैः °	24	7	268	*असीयसुरमिषिष्ट °	22	112	182
*अरातिगणकूटस्थान् °	22	30	152	*अश्रान्तसन्ततिमिरा- °	19	3	2
अरातिभिश्छन्नविधि- °	23	5	230	अश्रुभाराभरैरिमां °	22	229	222
*अरातिवनिवानेनैः °	22	229	222	अश्रुभिस्तुभिराबन्धि °	22	110	181
अरातीनभिन्निहतः °	22	83	173	अश्रुवर्षपुरस्सराः °	22	105	180
*अर्घ्यस्य सम्प्रति °	19	68	42	*अष्टासु दिक्षु विभवेः °	22	241	226
अर्थकामैकसाधिकाम् °	22	28	151	असकृदुपगमय्य °	24	22	275
*अर्थतत्त्वमिदमश्रुतपूर्वं °	21	11	107	*असकृदासारवशा- °	20	27	65
अर्थमेकमिवार्थवम् °	22	138	191	असङ्कीर्णहिताहितां °	22	54	162
*अर्थवादकुहनाभिरपि °	21	15	110	असद्वृत्तिमकीमसा °	22	7	142
अर्थान्तरेण मयिमेवक °	19	28	17	*असन्देहविपर्यासां °	22	54	162
*अर्थेन पाठकमनूस्क- °	19	28	17	असमयनर्तितनील- °	24	42	284
अर्थमेव मुसली °	21	58	132	असमाहितकुदीनां °	22	109	181
*अलङ्करीया रयवारणा °	20	62	83	*असंक्रावितससाक्षिः °	22	42	157
*अलङ्कयन् विन्यसतेः °	23	5	231	*अलङ्कयेतैः सहसा °	20	17	60
*अलङ्कयमाथागुणजाक- °	20	83	94	अलङ्कयमाश्रयको °	20	35	69
*अलभ्यत क्षणात्पेवां °	22	88	174	अलितोत्पलमेवकैः °	22	201	213
*अलभ्यत महीपाकाः °	22	144	193	*असूचीमुखमेवं तत् °	22	70	167
अलभ्यत श्लाघितं °	20	66	85	असूर्यपश्यवीचिकां °	22	219	219
अलभ्यकुर्य नाथो °	19	83	51	*अस्तमेवमनयद्युभ- °	21	38	121
अलङ्कृतप्रतिसान- °	20	38	71	अस्तं शनैरभिपत्य- °	19	38	24
अलङ्कृत्यतियोधनपि °	22	107	181	*अस्तिकश्चिद्व्यारित °	21	9	106
अलङ्करीरजयोक्त्वा च °	22	63	165	अस्ति चाद्यस्तरणागति- °	21	22	115
अशान्तदर्पस्त्वधुरो °	20	76	91	*अस्मानि तेन प्रहितानि °	20	71	88
*अशालीनमनस्त्वेऽपि °	22	159	198	अस्त्रवेदमिवापरं °	22	48	160
*अश्वरसन्दर्शनकापशा- °	20	50	77	अस्यानकारुण्यवशा- °	23	26	243
*अशेषतद्वाद्यया °	20	8	56	अस्पृष्टापमधिरोहति °	19	28	17
अशेषार्थविरोधिनः °	22	30	152	अस्वामिकप्रभुपूरिमह- °	20	97	101
*अस्तोभत पताकप्रैः °	22	68	167	अहङ्कारप्रहोजितैः °	22	50	161
अशेषं श्लोकवार्तिधि °	22	132	189	अहंत्वया दत्तनिजाधि- °	20	81	93

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
अज्ञाय कैश्चिदभिधात- ^०	19	14	9	आनर्चस्येहमुषा ^d	20	93	99
आकस्मिकीमाद्रियता- ^d	20	87	96	*आनर्तिवान् सललितं ^a	19	9	6
आकालिकमलम्भयत् ^d	22	114	183	आन्तरं धनमभयं ^d	22	40	156
आकालिकी प्रावृष्टि ^d	20	61	82	आन्तैरिव समुद्रतैः ^d	22	100	178
आकालिकीं विषमुक् ^d	23	46	254	आग्नाणामात्म- ^०	22	159	198
*आकृष्टदेवापुरसाम्परा- ^a	23	46	253	आग्नेऽधरपुर- ^०	22	160	198
आकृष्यते धरमशैलवने ^०	19	42	26	*आपतत्रपसरत्रपि ^a	21	53	130
आकेकरप्रियतमाजन- ^b	19	76	47	आपातितानां रुधिरा ^b	20	52	78
आकम्प्यमाणा बलिनां ^b	20	17	60	आसवाभ्यमवधीर्यं ^d	21	8	106
आलम्ब्य ह्वापरः ^d	22	238	225	आभाविकाहवमित्रा ^०	19	33	20
*आवृर्णितानि मृदुना ^a	12	63	39	आभाति भावि- ^a	19	18	11
*आजानपाब्धरतनुः ^a	19	36	22	आमग्नतिस्फन्दरथां ^d	20	43	73
आलतान ह्कपाणिमदूरा- ^०	21	56	132	*आमृश्यरात्रिमरणोदय ^a	19	40	25
आहुरैरिव भोजने ^d	22	60	162	*आमोदयोगमवशात् ^a	19	75	46
*आत्सारा द्विस्तत्र ^a	22	142	192	आयतौ सुखमिच्छन्तिः	22	8	142
*आत्तहेतिरपसर्पनिवृत्तौ ^a	21	28	119	*आयोधने विहरणेऽ- ^a	19	60	37
*आत्मकल्पितपुत्रेतरथ ^a	21	68	138	आरक्करूपमवलम्बय- ^a	19	37	23
आत्मचौर्यमधिराजपद ^a	21	20	114	आरज्यते गगनमध ^०	19	29	18
आत्मनः सत्त्वमाद्रिय- ^a	21	48	128	*आरब्धमन्योभ्य- ^a	20	53	78
आत्मनः स्वयमप्युपपद्य ^d	21	2	103	आरात्रिकं प्रमुखयन्ति ^b	19	3	2
आत्मप्रविशामज्जहात् ^d	23	40	251	आस्रोहविहरोन्म ^d	21	3	104
आत्मप्रियां कुमुदिनीं ^a	19	26	16	आस्रोहता भूमिभृतां ^b	20	8	56
आजानुरूपैरसुरैः ^a	20	35	69	*आलक्ष्यदूरमवरोध ^a	19	62	39
आदत्त संग्रामविहार- ^d	20	41	72	*आलङ्क्य गाढमथगाढ ^a	23	60	261
आदिश्वस्ते वदनमास्त ^०	19	67	41	*आलोकयोगमनघं ^d	19	31	19
*आदिशाल्यास्तिलकोक- ^a	21	12	108	आवर्तयन्त्यतनुहेरित ^०	19	59	87
आदिष्टसम्पदिव ^b	19	23	14	आवासयद्विशिखरात् ^d	19	9	6
आदौ जयत दुर्जयान् ^b	22	30	152	*आविस्मिर्तैरभूतविन्दु ^a	19	76	47
*आदौ घराभमुदितं ^a	19	46	28	आवेदयन्ति मद्वेश ^b	19	63	39
*आद्यं प्रमिद्वेशाणां ^a	22	161	199	आशङ्क्य दैतेयबलो	20	44	74

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृथक्
आशातधन्वादिभ्येषु °	22	190
*आशापरीतमविधेक °	19	52	32
आशाबलेनस्वयमुत्तर °	20	10	57
आशाविकल्पेनययोः d	20	49	76
आसन्नभारालयजात °	20	6	55
आसन्नविनिपातानां °	22	71	168
आसागरादप्रतिष °	20	62	83
आसीजयग्रीवकुण्डि d	20	24	63
आसीद्विधवा गङ्गा °	22	181	206
*आसीदेवं परिपत °	24	97	313
आसीद्विरदमेवानां °	22	224	221
*आसुरप्रकृतिकेषु °	21	46	127
आस्याय दुःशासन °	23	6	27
*आस्यावनीं दानव °	20	31	67
आह्विकप्रतिभरा क्षितिः d	21	36	123
आहूय स्थापयामास °	22	163	200
आहूताग्निव्यधुर्गतः °	22	154	194

इ

इत्युनिष्यन्दसचिम्ब °	22	170	202
इच्छन्ति ते प्रथम °	19	3	2
इदरेतरसंभुतत्वे °	24	80	303
*इदस्तत्तस्सम्भृतता °	22	13	58
इति किल विगणय्य °	24	58	292
*इति ग्राह्यकराश्वके °	22	232	223
इति नामविमर्शमाद °	24	79	303
*इति स्फुटिषुधां पीत्वा °	22	51	161
इतीदं कञ्चद्वय °	22	20	147
इतीदं श्रेष्ठां विद्वे °	23	45	254
*इत्यमीतरविज्ञेयन °	21	6	105

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पृथक्

*इत्थं दशाष्टौ च °	23	51	257
इत्यवेक्ष्य दहनेन °	21	43	126
*इत्युदीरितवति °	21	23	115
इदमपि नाम तवेत्यु- d	24	48	287
इयेव गन्तुं यदुवीर- d	20	9	56
इयेव बन्धुं जगदेक °	23	18	238
*इन्द्रजालकुहनादिषु °	21	3	104
*इष्ट एव तु मदीनर °	21	17	111
इष्टमर्षपनवाप्य °	21	21	114
इष्टनिर्वहणनिर्वृतचिचं °	21	45	127

ई

ईस एव इति मोहित °	21	3	104
ईशितम्यगणना °	21	12	108
*ईशरत्नमसि चेत् °	21	14	109

उ

उग्रसेनपुरोगमौ d	22	237	225
*उग्रसेनभृतका वयं °	21	24	116
*उग्रसेनविनिवेशित- °	21	66	137
उचितगुहाश्रितहंस °	24	21	275
उच्छिद्यमपि मेदिनी °	22	11	143
उज्जहार यदुग्रहः d	22	147	194
उज्ज्वलितस्तरम्भसिः °	21	63	135
उत्कलाः प्रतिपेदिरे d	22	150	195
उत्क्षिप्यते दनुज °	19	50	31
उत्तम्भनमिव व्योम्नः °	22	115	183
उत्तम्भयामासुदिब d	20	16	59
उत्तस्थिरे क्षोभित- d	20	62	83
उत्तस्थयो मधुरिपोरिव °	19	30	18

श्रीकृष्णदाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्रीकृष्णदाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
उत्पानच्छत्रसन्निभैः d	22	14	145	*उपवनमधुपानां *	19	78	48
उत्थापयन्त्यगुरुभूष d	19	71	44	उपवनराशिपुतस्य b	24	13	271
उत्थातभीमूत इवोज्ज- d	20	86	70	उपरतनीलिभि- d	24	43	285
उदग्रधन्वा शरवृष्टिं °	20	36	70	उपसन्नयद्वृद्धाः b	22	150	195
उदग्रभृशुष्मभवाः °	20	62	83	उपहितगुणमाराद् *	19	79	49
*उदग्रभृशुष्मव्याहुः *	20	42	73	उपहृतदिग्भ्यरसोप b	24	31	279
उदग्रहेषामुखरैस्तुरगैः °	20	14	58	उपास्त तृष्यमुपदेश °	23	30	246
उदधिं दन्तिनकाणां °	22	179	206	उपेक्ष्यन् तस्त्विनः d	22	33	154
*उदधौ बहवो रमाः *	24	79	303	उभयत्र जयं जगाद् °	24	81	304
*उदनक्षन्त वाष्णीयाः *	22	100	178	*उल्लखले भक्तगुणे च *	23	18	238
*उदारलहरीलास्याम् *	22	166	201	उल्काभिरिव b	22	210	216
उदीच्यास्तमजानत d	22	103	179	उल्लाधितामातनुतेव d	23	51	251
*उद्गच्छता पुरुषकेसरि- *	19	48	29	उषानिरुद्धान्वयतः °	20	92	99
उष्णते द्विविदनामनि b	21	61	134	उषापतेयैरिक्काभ °	20	94	100
उद्ग्रेकवेगास्तनतः *	20	15	59	उषासहायः सरथः °	20	39	71
*उच्चमप्य यदुवंश b	21	66	137	उषेतरासां नयनं °	20	3	53
*उच्चिन्नपद्मनयनः *	19	19	12				
उन्मेषमृच्छति तव b	19	2	3	ऊ			
उन्मेषिणी सुमनसां °	19	30	19	ऊर्ध्वप्रभृतैर्निजहस्त- °	20	16	59
*उपभ्रमतां क्षुति *	23	30	245				
उपचरति स्म सन्त्यक् °	20	99	102	ए			
उपचरितो मुनिमिः b	24	39	283	*एकदा हलधरस्य *	21	49	129
*उपचितचित्रधर्म *	24	92	310	एकः समस्तानपि d	20	37	70
*उपचितक्षिप्तरे *	24	21	275	एकं तानां भवरास d	24	97	313
*उपदीकृत्य सर्वस्वं *	22	150	195	एका निमीलति तयोः b	19	31	19
उपदेवीरनार्याणां °	22	14	145	*एकीभवद्विरयुतैः *	24	83	205
उपनतयोगबलैः b	24	8	268	एकेन पर्याप्तशुभादि °	20	70	87
*उपनिषदुपदेशासमि- *	22	39	283	एकेन भूतमनययोः °	19	54	33
उपनीतान् स्तनन्धयाद् d	22	81	172	एवमाहितकृष्णं *	22	48	160
*उपमुक्ता बभौ तेन *	22	194	210	एकाचमनसौपमैः d	22	194	210

श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*एवमीषद्वरोपितः ^a	21	64	135	*कपिध्वजस्तस्य विभोः ^a	23	33	247
एवमेभिरनुपालितः ^b	21	46	127	कमलकुवलयमिधुः ^c	24	16	272
*एष दः इमापतिः ^a	22	2	140	कमलवनमनन्या ^b	19	81	50
एषामनुरुक्तिरयैः ^c	19	61	38	कमलवनान्तरकेलि ^b	24	28	278
ये				कम्पिता इव सम्पदः ^d	22	18	146
देव्यं निनाय निजं ^d	23	60	261	कम्पिताभिरकम्पयन् ^b	22	134	190
ऐश्वराणि चरितानि ^e	21	2	103	*करकमलपरिमहेण ^a	24	43	285
ओ				करणवशैरिव कन्दुकैः ^d	24	32	279
ओजस्विनां शक्रभुजा ^b	23	46	234	करणलिकामकाळे ^b	24	95	311
ओ				*करणव्यपायसमये ^a	24	89	308
ओर्ध्वप्रतिकलम्ब ^b	20	15	59	करणानीव मिश्रानि ^c	22	25	149
*ओषानिकीधु ^a	19	67	41	कर्दं जग्राह तत्र सः ^d	22	148	194
क				करिणां कर्णदोलाभिः ^c	22	18	146
क इव वपुजन- ^b	24	66	297	कर्णं च पार्थेन निवद्ध ^b	23	6	232
कङ्कणीयरोधो हि ^c	22	9	142	*कलमधुरगिरां कला ^a	24	40	283
कतिधु भवेसु सम- ^b	24	54	290	कलिमिव शनयिष्यन् ^d	23	61	262
कथयन्ति स्म ताप- ^d	22	220	219	*कलाग्रसंस्पर्शममृष्य- ^a	20	14	58
कथमपि साध्वस ^b	24	51	289	कस्ततो निषम एव ^d	21	14	109
कथमिव केन विमुः ^d	24	2	264	कस्तूरीस्थासकैरिव ^d	22	125	187
कथमिव स कुतश्च ^c	24	66	297	कलध्वनिं काञ्चन ^d	20	13	58
*कथयितुं शिक्षकरेण ^a	20	6	55	कलमोत्सेधकारणं ^a	22	9	142
कमकसरोजवनैरलङ्कृतां ^b	24	24	276	*कलिङ्गनीतिं कलहैक ^a	23	6	232
कमलकदलिकावनैः ^b	22	228	222	*कलिसन्धिसमागतां ^a	22	38	156
*कपिचूषितताळानैः ^a	22	94	176	कलिकतः इमाभृतां ^c	22	125	187
				कल्पनेन कथमीश्वर ^d	21	18	112
				कल्पमानमभवाय ^b	21	55	131
				कल्पात्ययैर्कार्जव ^b	20	9	56
				कल्पिताहुदिरजीजनत् ^c	21	39	124
				कविकथकसुगोष्ठः ^d	24	98	313
				कामकोपाविवाहकन्य ^a	22	216	218

श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
कालपाकपित्तैलिक- ^b	21	54	131	कीर्ति दिगन्तावसथा ^d	20	55	79
कायस्यजां कृष्ण [॥]	20	60	82	कीर्तिदशदण्डमूर्ध्नि ^d	22	231	223
कारार्पितदशाननां ^b	22	221	220	कीलथित्वा शरीरिषः ^b	22	211	216
कार्तवीर्यजलक्रीडां [॥]	22	220	219	कुञ्जलीनान् द्विस्तत्र ^o	22	217	218
*काष्ठदृष्टिकरालामिः ^a	22	210	216	कुटिलनियमितान् ^d	19	79	49
कालपाशानिगृहीत ^o	21	55	131	कुटिलप्रतिकूलार्थि ^o	22	75	169
कालप्रतीक्ष इव गच्छ- ^d	19	20	13	*कुटिलान्तरगुणीकृत्य ^a	22	148	194
कालवक्षिपदवीमिव ^d	21	39	124	कुत्तलान् समर- ^b	22	100	178
कालस्य दीप्तामिव ^b	23	56	259	*कृपिताः कोट्टपक्षीणां ^a	22	213	217
कालात्मना भावित ^b	23	24	242	कुम्भेरगुप्तं ककुम्भं ^d	20	1	52
कालार्पितं करजनिम् ^d	19	46	28	कुम्भरत्नैरपूरयन् ^d	22	179	206
कालिज्ञान् किङ्करी- ^d	22	153	196	कुम्भैरुत्तमिभित्तान्धराः ^b	23	226	221
काले गृहीतमुचिते ^o	19	6	4	कुर्वता निर्विचेष्टितान् ^b	22	157	197
काले तमो विदलितम् ^b	19	48	29	कुर्वैर्द्विरन्योन्यमिव ^b	20	66	85
कालेष्वङ्गमिव सन्त- ^b	19	17	11	कुर्वन्त्यनूततिमिरेन्दु ^b	19	64	40
काले समुद्रादिव ^d	20	20	61	कुलपुत्रतिमिरित्यं ^d	24	93	310
कालोचिता काचन ^d	23	28	244	कूपोदकप्रभवकूर्मनयेत् ^o	20	97	101
*कालोत्थिताः क्षिति- ^a	19	56	34	कुलङ्कषगतिर्ययौ ^d	22	75	169
कालो निधाय सृज- ^o	19	32	20	*कुलव्यावर्तनास्तत्र ^a	22	188	208
काशिराजतनयस्य ^b	21	39	124	कुलसङ्कल्पमिहाशुभ्य ^b	24	77	302
कितवस्त्येयपदे निवे- ^d	24	81	304	*कृतापदानाः कृता- ^a	20	55	79
किमपि निक्षमयान्- ^c	24	41	284	कृतैर्यवनमूर्ध्वभिः ^b	22	94	176
किञ्चित्पारित्युक्तिशोण ^o	19	12	8	कृतोत्पुं नृगमप्रतीन् ^b	22		190
किञ्चिदस्वामिसम्मतं ^d	22	79	171	कृत्यया स च रथाङ्ग ^d	21	41	126
किं दुष्करं केशव- ^d	23	44	253	कृत्यशेषमिनिवेशित ^o	21	7	105
किं नाम नाधरति ^d	19	69	42	कृत्वा समर्थं कृत- [॥]	20	96	101
किं वा विधौ वैरिति ^d	20	72	88	*कृपणान् क्षममाणो- ^a	22	34	154
किरीटिनः केशव- ^o	23	28	244	*कृपाणधारावीर्येण ^a	22	139	191
कीर्तिकश्मिमोत्थिते ^d	22	122	186	*कृपाणमिहपिपकुम्भ ^a	20	61	77
कीर्तिं त्रिपथगाभिव ^d	22	64	165	*कृपाणिकाभिः कुकुराः ^a	22	134	190

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पटम्
कुपेण सार्धं कृतवर्मैः ^b	23	50	256	क्षितास्त्वया हृदि ^o	19	75	46
*कुपीवल्गुः स्वावरः ^a	23	48	255	क्षितो गुहान्तर ^b	19	43	30
*कुष्णकुष्णादादत्तः ^a	21	8	106	क्षिप्यमानयमला- ^a	21	34	121
कुष्णं ययावस्कृतिनः ^o	23	2	229	क्षीयते न च कालतः ^d	22	43	158
*कुष्णानुभूतिविभवेन ^a	24	84	305	क्षीरसेन्धुगुणाधिकम् ^b	22	162	199
कुष्णान्मुवाहयमुखं ^o	20	21	62	क्षुदाननपकुर्वतः ^b	22	83	154
केतकीरेणुद्विताः ^a	22	186	208	क्षेत्रे कुरुणां समकाल ^b	23	48	255
*क्षेमाविदोपैरपराहतेन ^a	20	32	68	क्षेप्यते च न मयैव ^b	21	27	118
कैलासं किञ्चरेन्द्रस्य ^o	22	122	186	क्षोणीभूतामरण ^o	19	17	11
कोङ्कणाः समराङ्गणे ^b	23	212	216	क्षोभयन् जलवीन्- ^o	21	47	128
कौमुद्वती सम्पद- ^d	20	52	78	क्षौमाभिरामेण ^a	20	24	63
कौरवाच्युषितभाग ^a	21	86	123	क्ष्वेष्टितानि विद्वे ^d	21	50	129
कौरवैरनुष्णानां ^o	22	17	146				
कट्विदीप्त इति ^d	21	15	110				
*कृतुविधिनियतोऽपि ^a	24	2	264	खगेन्द्रपक्षानिल- ^a	20	11	57
कीडनोपकरणानि ^o	21	50	129	खद्गान्मुहुरन्नाययन् ^d	22	85	173
कीडस्यनन्तैरपिजन्तु ^d	20	79	92	*खद्योतवह्निर्हित ^a	23	16	237
कीडामनुज्येण जनार्द- ^b	20	32	68	खातं सगरजन्मनाम् ^d	22	78	168
कीडारणं विदधते ^d	19	11	7	*खेडकर्णरगूडाङ्गान् ^a	22	211	216
कीडोचितान् मेक्ष्य ^b	20	45	74	ख्यातं ततो भवति ^d	19	72	44
*कोधपाशकदीप्तानां ^a	22	84	173				
कपिदभिलषनेविभक्ति ^o	21	89	188				
क्षणप्रभाडोल्लसैः ^o	20	54	79				
क्षययित्वा रिपून् ^o	22	234	224	*गगनं च निराकर्म्य ^a	22	180	206
क्षमं तेजः समेधितुं ^d	22	41	157	गङ्गां रविसुतां ^o	22	141	192
क्षमाचक्रमरिन्दमः ^b	22	234	224	गङ्गाधरणयोः ^o	23	53	258
क्षात्रं क्षपितजाड्यं ^o	22	41	157	गङ्गानिर्जरशीकरैः ^d	22	119	185
क्षान्तस्ततो नित्यससौ ^b	20	89	97	गङ्गामिव भगीरथः ^d	22	65	166
*क्षितिरियमवभूत ^a	19	80	49	गङ्गामिव विभक्ताङ्गी ^o	22	158	198
*क्षितबोधः स हे ^a	22	162	199	गङ्गायमानसलिलं ^a	19	13	8
				गच्छ त्रीप्रमभिधस्त्व- ^o	21	27	118

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
राजशार्दूलकर्षणी d	22	120	185	गृहीत्वा राजयोधिनः b	22	153	196
राजा वनमतङ्गजान् d	22	228	221	*गोपिकाभिरपि a	21	16	111
*गङ्गासुपेत्यमद a	19	57	35	गोपायत गुणग्रहाद् d	22	25	149
गणैरप्सरसामपि d	22	61	164	*गोष्ठे पशूनामिव a	23	25	243
गण्डूषमधुगर्भितान् b	22	213	217	गौरीहारमणिप्रन्धैः c	22	119	185
गतागतैरभित्यैः c	23	36	249	*ग्रामणेरिव तैस्तत्त्व a	22	113	183
गतानि तेजस्तमसोः c	20	49	76	ग्राह्यतामिव च b	21	53	130
गतार्थं पङ्क्तिं बलम् d	22	31	152				
गन्धनाभिधुगानपि a	22	123	186	घ			
*गङ्गामयः पक्ष्मरू a	20	39	71	वनरसभावितधर्मैः b	24	74	301
गङ्गमानिव जगत्ते b	22	91	175	वर्मान्तजीमूतवर्षा b	20	2	52
गर्जितैश्चासयामासुः a	22	226	221	*वृर्जान् पारशीकोश a	22	89	175
गहनं संश्रितान् गजैः b	22	175	204	*वृर्णिताकुलितकौरव a	21	59	133
गाढं हिरण्यकशिपोः c	19	48	29	धोरस्तदा यादवसैन्य d	20	19	61
गोत्रेण रुन्धन् b	20	36	70				
गीतामसम्मूढजनाः d	23	32	247	च			
गीतिं निशामयामास c	23	120	185	चकार चक्रीकृतः c	20	40	72
*गुप्ताहारभृतः श्यामाः a	22	124	186	चकार पुनराधानं a	22	209	215
गुणघटितामिव b	24	26	277	चकार रणभूतलम् d	23	211	216
*गुणशैलाम्भारोप्य a	22	24	149	चकारो यादवी a	22	199	212
गुणसुरभिः सुरभिः d	24	14	271	चक्रपाणिरिवापरः d	22	62	165
गुणोत्तरे गोपवधू b	23	18	238	चक्रप्रभामनुकरोति d	19	30	19
*गुरुभिरनवचिह्नैः a	24	98	313	चक्रमियस्त्वमिव d	19	35	22
*गुहासु यस्मिन् मने a	22	121	185	चक्रलिङ्गधरांशके c	22	153	196
गुण्ढता सपदि काशि d	21	29	119	चक्रवन्निहविभवेन c	21	42	126
गुण्ढन्ति यौवनदर्शा d	19	66	41	चक्रवाकादिसन्धिना b	22	217	216
*गृहीतव्यासम्मोषीन् a	22	91	175	चक्रेण सङ्कल्पनिमेन c	20	72	88
*गृहीतस्त्वज्जिवघ्रासाः a	22	117	184	चक्रे निजनिषादिसत्त्वा d	22	154	196
गृहीतैरन्वगृह्यन्त c	22	102	179	चत्वार एव निगमाः b	19	59	37
गृहीतैर्विपिनद्विपैः d	22	227	221	चन्दनद्रुमसकानां c	22	197	211

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
चम्पुशेखरविलेपन- ^d	19	20	13	अ			
चन्द्रातपप्रविनिपात ^b	19	20	13	जगत्परित्राणरतं ^b	20	92	99
*चन्द्रातपसिद्धि- ^a	19	71	44	*जगदुपजननादिजात ^a	24	66	297
*चमलप्रतिकूल- ^a	24	76	302	जगद्विचार्याय जगौ ^c	23	27	244
चमलकृति चक्रधरस्य ^c	20	41	72	जगन्तीव हरेस्तनुः ^d	22	240	226
*चमरान् सिंहपाशांश्च- ^a	22	123	188	जगद्गुः केरलास्तत्र ^c	22	202	213
चर्चा नवीनधुसुणा- ^d	19	64	40	जगद्गुर्यादवास्तत्र ^c	23	195	211
*चापघोषेण निर्भिन्न ^a	22	217	218	जगद्गुस्तत्र वार्ष्णेयाः ^c	22	123	186
चापाभियोगे युधि ^b	20	40	72	जगुदे गन्धहस्तिनः ^d	22	152	196
*चारुचन्दनसम्पन्न ^a	22	207	215	जन्मदुः पृथुकभाव- ^a	21	34	121
चिकुरमगुम्भय- ^d	24	74	301	जग्रसे यदुलैन्यानि ^c	22	240	226
चित्रताण्डवदेशिकः ^d	22	223	220	जग्राह च जवान च ^d	22	130	188
चित्रदक्षिणलोचने ^d	22	134	190	*जग्राह हैहय ^d	20	39	71
चित्रचूषिमधिरोग्य ^c	21	13	108	जङ्गमस्यदिकभूधर ^a	21	51	130
चित्रचूरीरिवादिष्ठाः ^d	22	109	181	जङ्गमानिव चिन्मया- ^a	22	152	196
चित्रेषु नयनेषु च ^d	22	87	174	जङ्गमान्दर्शयामास ^c	22	146	194
चित्रातपप्रपरिमण्डल ^c	19	10	7	जङ्गमे जीवितमुने ^d	22	39	156
चिन्तातीतं यदुपति ^c	24	97	313	जङ्गलगुणसाक्षिणं ^b	22	171	203
चिन्तापूर्वं निस्तरतः ^b	23	28	244	जअपृक्तमभिमुख ^d	21	40	125
चिन्तितप्रसन्नमभि- ^a	21	28	119	*जननीमिव तां ^a	22	169	202
*चिरम्भनशेहृदयादि ^a	23	28	244	जनपदपञ्चनप्रभृति ^b	20	99	102
चिन्तधारणमनेन ^a	21	18	112	जन्मभामनि लिखे ^c	21	40	125
चोदितेन निघतोऽपि ^c	21	20	114	जन्मभृते जगति ^d	24	84	305
चोरवण्डमवशादुपया- ^d	21	20	114	जन्मोद्धतं दैत्यम् ^d	20	76	91
*चोळकेरलपाण्डवानां ^a	22	209	215	जयत द्वीपसहस्रम् ^a	22	29	161
चोळपाण्डयोपधामिनः ^d	22	175	204	जयश्रिदं द्योमि	20	55	79
च्योतसुषारनयनोदक ^a	19	26	16	जयश्रिया वीरपतिं ^c	20	63	84
च				जयश्रियो जैत्रयेन ^d	23	36	249
*चापाण्डवे भजते ^d	19	39	24	जयश्रीपरिरम्भार्यं ^c	22	93	176
				जयस्यमैस्त्रनभक्तः ^b	22	230	222

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
जयार्थिनस्ते °	28	1	229	ज्योत्स्नांशुकं द्विज- °	19	40	25
जयोक्तिपूर्व °	20	77	91	*ज्योत्स्नासर्षी कुमु- °	19	69	42
जलनिधिममित्रः °	24	9	269	ज्वरे निरस्ते निरि- °	20	32	68
जहसुश्शबराङ्गनाः °	22	124	186	*ज्वलज्वरापानस °	20	63	84
*जहसुर्जागृह्णास्ते °	22	171	203				
*जहृदरं पितृभिः °	20	19	61	त			
आगर्भया जगति °	19	22	14	तवस्ततो दैत्यध्वः °	20	49	76
आतप्वनिश्चुतिषु °	19	21	13	*तवस्तमप्याहत- °	20	77	91
आतस्त्वयं खलु °	19	2	2	*ततो बुद्धदकेनामैः °	22	65	166
आतस्स एव समयः °	19	19	12	*ततो विदुलिषम्भे- °	22	101	179
आमदन्त्य इवापरः °	22	206	214	*ततोऽसुरेन्द्रः °	20	92	99
अग्निषिधिशिरः °	22	62	165	*ततो हरश्चातुमनाः °	20	28	66
*अग्निषुभिर्जीवित °	20	57	80	ततो हरिहलायुधौ °	22	237	225
*अग्निषूणां च युष्मा- °	22	17	146	ततः प्रथमलक्षितैः °	22	164	200
*अग्निवासुरष्टादश °	23	47	254	तत्केचुविह्वलमरणे °	20	68	86
अिधुक्षन्त इवान्वकाः °	22	118	184	तत्कोपमन्त्राग्निना °	22	95	177
अितकरणेन तु भुज्य- °	24	8	268	तत्क्षम्यतामस्य °	20	86	96
अितमपुष्टस्तरसां °	24	45	286	तत्प्रज्ञानदैरपि °	22	80	172
*अितारोषविपक्षस्य °	22	231	223	तत्तादृशा सारथिना °	23	37	249
अित्वा पौरन्दरी °	22	149	195	तत्तादृशोऽस्त्व दशोः °	19	31	19
*अित्वा सहाश्रितं °	22	206	214	तत्तादृशं तत्त्वविभागे °	23	22	240
अिष्णुना यदुल्लस्य °	21	11	107	तत्त्वावसाय इव °	19	52	32
*अीधयुक्तमितरण °	21	38	124	तत्प्रत्यग्ररोहतः °	22	147	194
अीवाश्रये देहरये °	23	38	250	तत्र तेषां भुजङ्गमाः °	22	198	212
अेतन्मयविषयाभिज्ञैः °	22	68	167	*तत्र दर्पममित्राणां °	22	173	204
जेता अहारैव विपक्ष °	20	94	100	तत्र मुष्णिवरुणिनी °	22	203	214
*जेत्रं ध्वजमिव °	22	48	160	*तत्र वेदानिहोद्धत °	22	208	215
जेतस्यमिवाक्षति °	22	202	213	*तत्र वैरिपुत्रे °	21	30	120
ज्योत्स्नात्मिका °	19	43	27	*तत्र सैन्यरज्यके °	22	109	181
*ज्योत्स्नापदेशमवधूय °	19	16	10	तत्संस्थितमुपगम्य °	21	29	119

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
तत्सैन्यगजगर्भितं ^b	22	126	187	तमेव तादृशाकारं ^a	22	57	168
तथासुनस्यन्दनधुर्यं ^a	23	38	250	तमेव त्रिवंशीकुवाः ^d	22	212	216
तदनुप्रासभावेन ^a	22	239	225	* तमेवमखिलामाशां ^a	22	236	225
तदपि तं चक्षुराप्यं ^b	23	33	247	* तमेवपदैस्तवविदां ^a	23	2	229
* तदस्माभिरवस्थेयं ^a	22	5	141	* तं शुद्धीतगुरुदामिनि ^a	21	57	132
तदाक्रमजयन्त्रितः ^b	22	204	214	तं पोतवणिजस्तत्र ^a	22	97	177
* तदागमेन प्रतिपद्य ^a	23	17	238	* तं प्रवृत्तकपिकृत्य- ^a	21	51	130
* तदाद्ययास्तत्प्राणि- ^a	23	3	230	* तं प्रकम्बदम्बनः ^a	21	55	131
* तदाकिं भुक्वत्सर्वं ^a	22	52	161	* तदैव भक्तो मम ^a	20	89	97
तदुपचरणास्तदापि ^a	24	34	280	* तस्मिन्नबन्धेदिनि ^a	20	60	82
तदेव पर्याप्तगुणं ^d	23	57	280	* तस्मिन्नभिन्व्याप्यं ^a	23	34	248
तदेनसम्प्रीत्यनिहन्तुं ^a	20	76	91	* तस्य ताडुभयतो ^a	21	34	121
* तद्वृत्तेन मनसा ^a	24	90	309	तस्य दिग्बिजय- ^a	21	66	137
तद्वर्त्तनेनद्वित- ^b	23	17	238	तस्य दीप्तिरुत्तिभिः ^a	21	31	120
तद्वहभागेषु च ^a	23	39	250	तस्य दूत उपसृत्य ^a	21	7	105
तद्वहभास्विदस्य ^a	24	84	305	* तस्य नित्यनिरुपाधि- ^a	21	10	107
तनुत्रयन् वञ्चितं ^a	20	95	100	* तस्य क्षुत्तिश्रेणि- ^a	23	55	259
तनुमस्तुपदिष्टैः ^b	19	78	48	तस्याभक्त्यन्धान्तमाः ^d	23	2	229
* तन्निद्योगमय ^a	21	67	137	* तस्यैवमुत्तिष्ठं ^a	20	4	54
तन्मयीकृतभित्तमिव ^b	24	90	309	तादृशं माह्वामास ^a	22	106	180
* तपस्यतः पुत्रसमुन्न- ^a	23	14	236	* तादृशीन्यनियमं ^a	21	19	113
तमपि प्रेमविकीन ^d	24	75	301	तादृशेन तपसैव ^d	21	63	135
तमभ्रातृगमदुर्दरात् ^a	22	237	225	तापच्छिदा तेन ^d	20	21	62
तममन्यन्त यादवाः ^d	22	57	163	ताभिः किमस्य ^a	24	85	306
तमसामिव शत्रूणां ^a	22	16	145	तामसैरिव कुण्डिता ^d	22	11	142
तमस्तुज्वंस्तामसं ^b	23	43	253	तारस्वनास्तत्तल- ^b	19	11	7
* तमास्त्रं निरैक्षन्त ^a	22	118	184	तारागणैस्त्रिदश- ^b	19	7	5
* तमाकान्यतिभातक ^a	22	184	207	तारापतिभरम- ^d	19	41	25
* तमीदिवसपोस्तत्र ^a	22	69	167	ताराः प्रयान्ति ^d	19	14	9
* तमुन्मत्तप्रोद- ^a	20	29	66	ताराभिरिन्द्रुरिव ^a	24	87	307

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
वाराभूषितदेहस्य °	22	178	205	त्रासादाक्षानमण्ड °	22	184	207
वाराभ्य मुक्तावलयाः °	20	4	54	त्रासादिवोत्कम्पित °	20	11	57
साक्ष्यं द्वितीयमिव °	19	60	38	*त्रासितेषु विबुधेषु °	21	62	134
*तालकेतुयुवती- °	21	50	129	त्रिजगदनुविधेयं °	19	83	51
*तालव्यसज्जामयाः °	23	22	221	त्रिविवं प्रत्यपद्यन्त °	22	145	193
तालुमौ जगदुपद्रव °	21	33	131	त्रिदिवं प्रापयामास °	22	139	191
तासामनेन यदि °	24	85	306	त्रिदिवस्येव दर्पणम् °	22	178	205
तिग्मशक्तिं त्रिभुवनैक °	19	32	20	त्रिभुवनदृष्टि °	24	33	280
तुण्डीरमय मण्डलं °	22	161	199	त्रिभुवनमङ्गल °	24	63	296
*तुहिनकरोदय-°	24	50	301	*त्रिविधानि विधेयानि °	22	25	149
*तृषितैरिव ते °	23	53	162	*त्रिविष्टपनिर्भासत्र °	22	172	203
तेजस्विनोऽपि- °	19	8	5	त्रिविष्टपानोकद °	20	59	81
तेजोगण्यतपि °	19	35	22	त्रिषु भुवनेषु °	24	11	270
तेन जज्ञे जितं °	22	63	165	त्रिस्रोतसमिवापराम् °	22	145	193
तेन पोतोपजीविनः °	22	102	179	स्वत्पदं गतमिवः °	21	25	117
तेनैव नाथेन सदा °	23	3	239	स्वत्सन्निधौ मुषित °	19	8	6
*तेषां सिंहगतं तत्र °	23	220	219	स्वस्तौस्वशायाजिक °	19	76	47
*तोषितत्रिनयनस्य °	21	39	124	स्वद्वक्त्रचन्द्रनिरपाय °	19	53	83
*तौ परस्परगवेषित °	21	54	131	स्वदैरिवारवनिता °	19	38	24
तप्तकोशस्य कार्यतः °	22	47	159	स्वन्मुखैर्न खलु °	21	17	111
*तप्तसान्त्वेन कटि- °	22	44	158	*त्वमादिदेवस्त्रियुगः °	20	79	92
तज्जन्तः कर्म कर्तुं °	22	38	156	त्वं परोसि नियमेन °	21	25	117
तज्जन्तां प्रथय °	21	18	112	स्वय्यनाद्वत्तां °	21	26	117
त्याजितार्थान्वया- °	23	90	175	*स्वय्यनीश्वरमर्ति °	21	25	117
त्रयीमिव गिरं तस्य °	22	54	162	त्वां दिदृक्ष्व हूने °	21	25	117
त्रय्यन्तचिन्ता °	23	22	240	*स्वाद्यं प्रमिति °	21	26	117
त्रासमिच्छ इवाभवत् °	22	183	207	त्वामसौ भजन °	21	12	108
*त्रासमुक्तं पुनस्तत्र °	23	110	181	त्वामुपैति कुङ्कुर °	21	27	118
त्रासयन्मुखविकार °	21	50	129				
त्रासयामास °	22	210	216				

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
दक्षान्दिरवशि °	22	154	196	दर्शनीयेषु चोलेषु °	22	164	200
*दक्षिणापथगङ्गायाः *	22	168	201	दानवर्वेण दन्तिनां °	92	168	201
दक्षिणामिमुखो °	22	149	195	दानोदकादंकर °	19	56	34
दग्धवैरिपुरमायुध °	21	44	127	*दारितहिरदांस्तत्र °	22	156	197
*दग्धुं तमो दनुज °	19	30	18	दिक्मुखान्यकलुषाणि °	21	58	132
दक्षिणदेव °	22	94	176	दिक्मुखेषु सममेव °	21	31	120
दक्षसत्कृतिरसौ °	21	45	127	विदक्षामन्ववर्तत °	22	164	200
दक्षामयो दैत्यपतिः °	20	90	98	*दिनमुखमिति नाम °	19	82	50
दक्षामयं दानव °	20	28	66	*दिवाकरेऽनस्तमिते °	24	43	253
ददर्श कनकाभिला °	22	165	200	*दिवापि वीपसापेक्षं °	22	175	204
*ददर्श गगने तत्र °	22	119	185	दिवापि व्यक्ततत्त्वकं °	22	119	185
ददर्श दैत्याधिप °	20	11	57	दिवाभीतानमेवयत् °	22	217	218
ददर्शार्थि स °	22	177	205	*दिव्यदुन्दुभिद्योरेण °	22	63	165
ददावभयदक्षिणाम् °	22	159	198	*दिशिदिशिमकरन्द °	24	29	278
ददशरचिगवाक्षं °	24	18	273	दिशो दिचक्षुश्चिद °	20	21	62
ददशो काष्ठमृत्यानां °	22	94	176	दीक्षितः सत्यरित्राणे °	22	149	195
*ददशो सारथ्यकिलत्र °	22	238	265	दीनसंरक्षणपथी °	22	81	172
ददौ रविमुवाक्षेपं °	22	168	201	दीनाकृतिः कुमुदिनी °	19	39	24
ददुरसितोत्पल °	24	25	276	दीप्तहेतिगणोत्पलः °	22	104	179
दध्मौ स दैत्य °	23	58	260	दुग्धाभ्युराशि °	19	7	5
दध्मस्तस्रपरिच्छिन्नात् °	22	85	173	दुस्सोकञ्जरातुशः °	22	37	155
दध्मदग्धमोक्षि °	22	224	221	दुर्गहाक्षिद दुरासद °	21	33	121
दन्तिमुक्तकपित्थवत् °	22	142	192	दुर्जयानजयत्प्रभुः °	22	98	178
दमितं स्तुवीरेण °	22	177	205	दुर्निवारां वरुणिनीं °	22	185	208
दग्धोक्षिभीमायत् °	20	16	59	दुर्मतिर्जगदिदं द्विवि °	21	46	128
*दद्याक्षभाभ्यामिह °	20	86	96	दुर्मदद्विरदोदमान् °	22	210	216
दद्याधनः संयति °	20	74	89	दुर्योधनो दुस्त्वजस्तु °	23	18	238
दक्षिताः प्रेक्ष्य ननन्द °	24	79	303	दुश्शस्त्रनभ्याकुलित °	23	9	233
दरविधुलितदानैः °	19	78	48	दुष्कृतां दमनं कर्म °	22	9	142
दुर्पदाक्ष्यदिशागच्छ °	21	54	131	दूरमुत्सारयामस्त °	22	206	214

कोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	कोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
दूरीकृतोवाक्यनाम ^b	20	39	71	मृदुं दीप इव न्यस्तः ^c	22	12	144
रत्नार्गलां देवपुरीम् ^d	20	44	74	मृगलातमयचक्र ^b	21	56	132
रत्नमुक्तामदीमुखः ^b	22	185	208	मृतमुपहृत्य समारम्भे ^b	24	48	287
रश्मिं प्रसादयति रश्मित ^c	19	34	21	मृतं धावति जीविते ^b	25	40	156
*रश्मिद्वयं नियतकालमिदं ^a	19	31	19	मृगैस्त्वदा सौम्यिक ^a	23	50	255
रक्षा जनपदान् बहून् ^b	32	172	203	मृगकोपवनपादपमेदी ^c	21	49	129
रक्षा तथा परिणमत् ^b	19	72	44	मृगकोपगमितैर्हिरद्वयैः ^b	21	86	123
रक्षा द्रमिद्योधानां ^c	22	171	203	द्रिचतुर्दन्तशेखरिनः ^b	22	190	209
*रक्षा निमीलितवर्ती ^a	19	26	16	द्रिषाणि मन्थरपदानि ^b	19	6	4
देवं सुधासूक्तिका ^d	20	29	66	द्रिपरत्नादिशास्त्रिणां ^b	22	189	209
*देव स्वयीव दिवसागमः ^a	19	38	24	द्रिपरिहृतिभान्द्रिषः ^b	22	130	188
देवदानवसामान्य ^c	32	1	140	*द्रिषाश्लेष्यश्चरन्नुष्टि ^a	20	52	78
*देवानतिशयानानां ^a	22	35	154	द्रिषेन्द्रयुधैर्दुतसर्पिः ^c	20	67	86
देवान्निभोरैक्षत दिव्य ^d	23	34	248	*द्रिषद्वा सिंहलेन्द्रस्य ^a	22	190	209
*देवाः सहस्रनयनं ^a	20	97	101	द्रिषत्स्वसिचान्वभूत् ^d	22	157	197
देवो हरिहयस्तेन ^c	22	157	197	द्रिषिषां वहत क्षमां ^b	22	31	152
देव्यान्तिपतन्मुहुः ^b	22	214	217	द्रिषतां तदभूतां च ^c	22	134	190
देव्यदानवरक्षसां ^b	22	35	154	द्रिषतां मौलिशोणेषु ^b	22	85	173
दैत्येश्वरस्य सुतया ^c	20	98	102	*द्रिषतो देवदृश्येषु ^a	22	106	180
दैत्यैर्मनुष्यैरपि देव ^d	20	66	85	*द्रिषत्प्रयुक्तं दुरपोह- ^a	23	41	251
दैत्यैस्समं जन्यविहृतं ^b	20	5	54	द्रिषदलमहार्णवं ^d	22	206	214
दैवतं देवकीसुतः ^d	22	1	140	द्रिषत्कन्धाञ्ज ^c	22	186	208
*दैवतैरपि चतुर्मुख ^a	21	45	127	*द्रिषन्तः क्पातनमानः ^a	22	6	142
शोकाधिरुद्धा रक्षवैर ^b	20	57	80	*द्वीपपर्वतदुर्गेषु ^a	22	130	188
शोषोत्पन्ना कुमुदिनी ^d	19	34	21	द्वीपायितं शोभित- ^d	20	87	86
शौवारिकस्तत्र गृहीत ^b	19	4	3	द्वौ युवां परम ^c	21	14	109
शत शस्त्रेण शक्तिजः ^d	22	36	155				
शूतच्छलात्मापितदास ^b	23	7	232				
शूतमर्षितपणं विद्वानः ^b	21	38	124				
*शूक्यते शरणमेव ^a	21	27	118				

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
धनुर्मृता स्तेत्रमृता ॥	23	21	240	न			
धनुषा नमता ०	22	88	174	नक्तंदिशक्षपतुलेष ॥	19	33	20
*धनुषा शार्ङ्गमीमेन ॥	22	187	208	नक्षत्रभित्तमौक्तिकान् ॥	22	156	197
धन्वावलोकन- ॥	23	59	261	न खलु तदवलोकनाय ॥	24	50	288
धन्विनस्तुरगोपेतान् ०	22	91	175	नखांशुभिः क्षिप्तमः ०	23	30	246
धन्विनो लघुविक्र- ॥	22	179	206	नगरवसतिरप्यशेष- ०	24	2	264
धर्म परं वेदविदो ॥	20	84	95	*नगरौ हेहयेन्द्रस्य ॥	22	221	220
*धर्मगुसिद्धतादेशः ॥	22	56	163	न चास्ति बन्धोरपि ॥	20	59	97
धर्मप्रवर्तनविधा ॥	19	2	2	न जेतव्यपदे स्थितम् ॥	22	17	146
*धर्ममर्ममिदि देव- ॥	21	61	134	न ज्योतिरिह्मण्यः ॥	19	8	6
धर्ममार्गमपङ्क्ति ॥	22	12	144	न तदनुचरितं तथापि ०	24	33	280
*धर्मयूपनिमैस्तस्य ॥	22	230	222	नक्षत्रतिज्ञानुपरोध ॥	23	40	251
धर्मवर्त्मनि शाश्वते ॥	22	5	141	नतेन धनुषा नाकं ०	22	144	193
धर्मातृपालननियोग ॥	22	242	227	न त्वदमज इति प्रमि- ॥	21	14	109
धर्माविरुद्धविष- ॥	24	86	307	न दुर्गतिमवाप्स्यथ ॥	22	15	145
धर्मैकतानेन ॥	23	52	257	ननन्द स्वभटान् हृष्टा ॥	22	156	197
धर्मोत्तरान् जेतुमिवेष ॥	23	6	232	ननु प्रभूणां निरपेक्ष ०	23	12	235
धर्मोऽधर्मश्च नान्योऽ- ॥	22	10	143	ननु विरहः सुदृशां ॥	24	58	292
धर्म्यं हृतमुज्जामिव ॥	22	209	215	गन्धकोऽथमनिर्दिष्टः ०	22	47	159
धर्म्यान्वमंभुरंभरः ॥	22	163	200	*नभःपृथिव्योरुपदिष्ट ॥	20	3	53
*धातुनामिव कोपेषु ॥	22	21	147	न भङ्गमसिन्दधे ॥	22	66	166
धीरास्त्रिकोपीसुहृदः ०	23	4	231	नभस्त्यली नाकिमिर- ॥	20	25	64
*धुरन्धरस्त्वर्गनिकेतना- ॥	23	25	243	न मनस्तेतुबन्धने ॥	22	189	209
धुर्योधनैर्धूसरितो ॥	23	25	243	नमन्तीं सैन्यभारेण ॥	22	72	168
*धूमकम्बलसान्द्रेण ॥	22	72	168	नयसपिघनविहार ॥	24	33	280
धृतबहुवपुषा जगद्भि ०	24	8	268	न युक्तः क्षन्तुमीश्वरैः ॥	22	8	142
धेनुक्रममधनेन नियु- ॥	21	48	128	न योधा जगद्भुस्तत्र ०	22	79	171
*ध्वजपल्लविता सेना ॥	22	74	169	नरकजिता निरपाय- ॥	24	23	276
ध्वनयति द्रियिते विदूर ॥	24	42	284	नरकरिपोरवरोध ॥	24	4	266
ध्वनिभिरमाघत दिव्य ॥	24	44	285	नरदेवानभाषत ॥	22	1	140

श्लोकपादाः	श्लोकः	सर्गः	पटम्	श्लोकपादाः	श्लोकः	सर्गः	पुम्
नरपतिबहुमानतः °	24	64	296	*नामचिह्नवसना °	21	85	122
*नराशत्रुघ्नं घमञ्ज °	23	21	239	नामधेयमदिशस्त- °	21	4	104
*नलसेतुं ततो नत्वा °	22	185	208	*नामधेयमनपाथि °	21	18	112
मलादीनां च °	22	221	220	नामशेषास्तथाप्यसौ °	22	6	142
नवमुमुर्षैरपि °	24	87	282	नामावशेषाश्चरलोक °	20	85	95
*नवमणि परिकल्पि- °	24	28	278	नायकेन नयागमः °	22	12	144
न वनिर्हर्षे विषं तथा °	22	32	153	नाराचवृष्टिं दनुजेन्द्र °	20	48	76
न वृद्धिरभवद्दृष्ट्या °	22	67	167	*नारीदृष्ट्या नियमित °	24	96	312
*न शपो नाभिवरणं °	22	32	153	नारीहृदयदाह्याम् °	22	28	151
*न सेहिरे शार्ङ्ग- °	20	48	76	नाश्लीलमाह न °	24	86	307
नाकनायकविशेष °	21	4	104	नास्त्राणि न च °	22	32	153
नाकाविधानिव °	22	242	227	निक्षिप्तकर्तव्यभरा- °	23	10	234
नाकिनश्च मुनयश्च °	21	61	184	निगमख्यातवैभवां °	22	169	302
नागाधिपेनेव वनं °	20	42	73	निगमपथनिदर्शनीयं °	24	73	300
नाटकीयमनुहृद्य °	21	6	105	*निजपदपरिचार- °	2	54	290
नत्वीय बोधमुप- °	19	54	33	*निजपदमनपाय- °	24	10	269
*नात्यन्ततः कुमुदिनी °	19	54	33	निजपदमस्मरन् °	24	91	309
नाथ क्षितिं नावसि- °	20	85	95	निजसिख धाम °	24	9	269
नाथ त्वदेकहृदया °	19	4	3	*निजयुवतिषु यथापि- °	24	33	280
नाथ सम्पदनुकारनि- °	21	35	122	*निजसमुद्भूतसम्भवैः °	24	55	291
*नाथ स्फुरन्त्युपपत्ति °	18	8	6	*नित्यप्रबुद्धमपि °	19	1	1
नाथस्य पार्थो मतपूर्व °	23	30	246	नित्यशक्तिविज्रंवां °	22	24	149
नाथस्य यन्त्रावटह °	20	3	53	निदुषुशत्रुनारीणां °	22	87	174
नाथस्त्वसंबोधन °	23	8	282	*निदाघमिव पर्जन्यः °	22	200	212
नाथानुवृत्तिनियतेष °	19	54	33	निद्राणवहरभिभीक्षित °	19	1	1
नाथोपचितं नन्वपु °	23	13	235	*निद्रामपात्य वमसा °	19	51	81
नाथो नदीनां नल °	20	70	87	निद्रामयी व्यपगमय्य- °	19	58	96
नाथो वदूनामिति भूत °	20	87	90	निद्रासुषेति हृदयेषु °	19	22	14
*नापराध्यति क एव °	21	22	115	*निद्रायते कुमुदिनी °	19	73	45
नाभीसरोरुमुवा °	19	29	18	निद्राकसांश्चुगृह्य °	19	9	6

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*निद्रावशेन निवृ- ^a	19	6	4	*निर्दिदाह नगरीमथ ^a	21	42	125
निद्रावशेषकलुषाणि ^d	19	63	39	निर्दिश्य गणयन्तीषः ^c	22	68	167
*निद्रावशेषविगमेऽपि ^a	19	61	38	*निर्वृतनिगमांस्तत्र ^a	22	98	178
निद्रोक्तिता निगम- ^b	19	5	41	निर्वृतनीहारदिवाक- ^d	23	49	256
*निधिगणमुखवान्त ^a	24	5	267	निर्वृतमानमनषेन ^c	20	97	101
निध्यायत शुभययः ^d	22	24	149	निर्वृत्य सम्प्रति ^c	19	52	32
निध्यायन्तस्वरित ^d	24	96	312	निर्भयो नृपतिस्त्वदि ^d	21	7	105
निभाय धृतनां प्राचीं ^a	22	65	166	निर्भिद्य दैत्याभुवमा ^b	20	47	75
निपातितशिरोधरम् ^d	22	106	180	निर्भ्येष्वापि निवार ^b	21	65	136
निपीते वम्हिदारिणी ^b	22	87	174	*निर्विद्य चन्द्रसित ^a	19	53	33
नियच्छन्त निजक्षेत्रेषु ^c	22	27	150	निर्विद्य नित्यपरि ^b	19	69	42
*नियतं हेतयस्तेषां ^a	22	87	174	निर्वेशयोऽमुपथाम ^d	19	76	47
नियतमकल्पयदप्स- ^d	24	58	292	*निवर्तितं वैरिजनो- ^a	23	40	251
नियता स्वर्गसौधस्य ^c	22	19	147	निवारिताशःविशतिः ^c	20	25	64
निबन्धयतो निजली- ^b	24	73	300	*निवेक्षितां तस्य पदे ^a	23	42	252
नियमैरुचितैर्भेजे ^a	22	169	202	निशाम्य गङ्गामिव ^b	23	42	252
नियुक्तं हरिणा स्वयम् ^b	22	57	163	निशाम्य रद्रीर्निज ^d	20	68	86
निरदिशदप्सरस्तो ^d	24	17	273	निजलीकृतहितहित ^c	21	11	107
निरासे कीदृशी क्रिया ^d	22	16	145	निर्दोषयज्ञयमुवेति ^b	19	47	29
निरासे सात्वकिः ^b	22	200	212	निर्दोषिरेव शाश्वती ^d	22	19	147
*निरुपधिकनिजप्रभाय ^a	24	41	284	निर्दोषप्रसूतिपदेन ^c	19	51	31
निरुपधिकरसस्य ^c	24	3	265	*निर्वृत्तदास्यकरे ^a	20	47	75
निरुपधिकरसार्विध ^c	24	93	310	निष्पिपेष मुखलेभ ^d	21	52	180
निरुपधिकरसाष्टवैष ^c	24	67	298	निष्पिप्य नगाक्षिष्य ^b	20	43	73
निरोधस्त्रिबाहुचितो ^c	20	93	99	निष्पीतकान्तिमक- ^c	19	25	16
निर्गच्छतः प्रविशन्नख ^c	19	4	3	निष्प्रमाणजुषो ^a	21	15	110
निर्गच्छतां तव च ^c	19	63	39	*निस्तीर्य सङ्गममहा ^a	23	49	256
*निर्गच्छ चित्रगश्तः ^a	19	11	7	निष्ठासाक्षिजसेनया ^a	22	77	170
*निर्गच्छ सम्प्रति ^a	19	17	11	निर्दिशधाराधर- ^b	20	61	82
निर्गताः प्रतिनिशाम ^c	21	44	127	निर्दिशधारासकिले ^b	20	26	64

श्लोकपादाः	श्लोकः	सर्गः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
निस्सरश्चरितनियताः ^c	19	58	36	पञ्चायुधधिरपरिभ्रम ^a	19	28	14
निस्सरमूर्ती नमस्त्यु- ^d	22	215	217	*पटीरस्कन्धविषयाः ^a	22	198	212
*निहतप्रतिमातङ्ग ^a	22	85	178	*पण्डितप्रहतेनैव ^a	22	15	145
*नीतश्रमं निहतरात्रि ^a	19	20	13	पण्डितस्तु विनिवृत्त्य ^b	21	22	115
*नीताश्लोकपतिना ^a	20	98	102	*पतरोद्भवजत्रासाव ^a	22	195	211
*नीतिपद्धतिरक्षोभ्या ^a	22	19	147	पलाकिनीकौरवपाण्ड- ^d	23	45	254
नीतिमाहात्म्यविधि- ^b	22	27	150	पतिमनुदश्चुस्तमेव ^c	24	19	274
नीतिसन्दर्शनाश्रद्धेः ^c	22	26	150	*पतिरक्षणतुष्टानां ^a	22	160	198
नीलाम्बरश्रुतिमुखा ^b	19	36	22	पत्या सह प्रविशसीव ^d	19	37	23
नीहारभानुचषकं ^d	19	25	16	पत्युः पशूनां ^b	20	91	98
नूनं सरोरुधवनेषु	19	67	41	पत्युस्त्रिषां तव च ^b	19	75	46
नूनमानतर्थाभास ^c	22	80	164	*पत्युस्त्रिषां प्रजहृतः ^a	19	15	10
*नृष्यत्युदीरितचन ^a	19	10	7	पत्युस्त्रिषां ^d	19	68	42
नृपतिमहर्विमिरक्षितं ^d	24	3	265	पथ्यमद्य वचनं तव ^c	21	23	115
नृशस्त्रेयसीं नीतिं ^c	22	28	151	पदमपि गन्तुमश ^d	24	47	287
नेदीयसीं तव ^b	19	10	7	पदसविधमिदृश्यां ^b	22	248	227
नेशितार इति ^b	21	24	116	पद्याननाः पदनिवे- ^d	19	3	21
नेश्वराभिवगण्यमिति ^b	21	15	110	पद्यानुपैति परितोषित ^d	19	53	38
नैगमानपरान्तजान् ^b	22	98	178	पद्यान्प्रबोधयति ^b	19	34	21
नैपथ्यमिदं मेजिरे ^d	22	93	176	पद्यापतेरमृकनिर्मयन ^c	19	7	5
*नैशं तमः क्षिपति ^a	19	34	21	*पद्यापदान्मुहुरुपायक ^a	19	29	18
*नैशं तमिहामरणेन ^a	19	47	29	पद्यासनादौरपि ^b	23	53	256
न्यस्तं रथे चक्र-	23	40	251	पद्योत्पलप्रभृतिभिः ^d	19	66	41
प				पद्योत्पलानि जनकैः ^b	19	65	41
पञ्चानिलेन परिभूय ^b	19	55	34	पन्थानमुपरुन्धतः ^b	22	151	195
पक्षीन्द्र इव पञ्चगान् ^b	22	131	189	पपुः प्रियद्वितां तत्र ^c	22	53	162
पक्षैः स्वयं परिजनाः ^d	19	65	41	पपुर्यादिवयूधपाः ^d	22	170	202
पञ्चवक्त्र इव द्विषान् ^d	22	131	189	पपुस्तोमसमुज्ज्वाम् ^d	22	219	219
पञ्चाभयन् पाण्डु ^b	23	1	229	पवस्तप्यपयस्वि- ^c	22	170	202
				*पयोधिं तर्णकपदम् ^a	22	59	164

श्लोकपादाः	श्लोकः	सर्गः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
पयोधि श्रजद्वयं सः ॥	22	178	205	*पर्यस्तपादं पतितैः ॥	20	67	86
परस्परपुरस्काराद् ॥	22	49	160	पर्यस्तशकटोपमः ॥	22	204	214
परायः प्रसरन् पुरः ॥	22	71	168	*पर्यस्यता सुरभिपद्य ॥	19	55	34
परतैः पूरयामास ॥	22	73	168	*पर्यासरश्मिनिकरेण ॥	19	38	20
*परास्त्रविश्रंसितमुत्त- ॥	23	53	258	पर्यायचापल-तिका ॥	19	24	15
परिकल्पितजालकम् ॥	22	182	207	पर्वतं सिकतामयम् ॥	22	59	164
परिकल्प्योदयस्थितम् ॥	23	236	225	*पर्वतेन्द्रप्रतिनिधीन् ॥	22	129	188
*परित्तां प्रेक्ष्य ॥	23	178	205	पलायमानान्ममभ्यान् ॥	20	30	67
परिचरणफलं प्रभुः ॥	24	1	264	*पल्लवोपमकौमारं ॥	22	39	156
परिचितकामरतोऽपि ॥	24	2	264	पञ्चाव्ययातानि ॥	20	58	81
परिणमद्दक्षिणः ॥	19	77	48	पञ्चादवस्थाभिनि ॥	23	23	240
परिणमय क्षुभे नः ॥	19	81	50	पञ्चादुपस्थितानि सा ॥	22	240	226
परिणयनविधिं कृता ॥	24	30	279	पञ्चान्मधूकपरिधूसर ॥	19	46	28
परितोऽपि तथापि ॥	24	77	302	*पश्चिमां दिशमाकल्प्य ॥	22	103	179
*परित्यक्तपथांस्तत्र ॥	22	163	200	पश्चिमोदधिबेल्या ॥	22	101	179
परित्यजत दुर्मानं ॥	22	23	148	पश्यन्कचिदमित्राणां ॥	22	82	172
परिदेवनदेशिकः ॥	22	99	178	पश्यन्नुगातिं प्रभुः ॥	22	209	215
*परिपणसिब मन्मथो- ॥	24	15	272	पश्यन्भुक्तुन्दं प्रतिबोध ॥	20	77	91
परिपणितं स्वयमभ्यु- ॥	24	49	288	पस्परां पादेन परा- ॥	23	53	258
*परिभूतवस्तस्य ॥	22	183	207	पाञ्चालकन्यापरिभूति ॥	23	52	257
*परिरम्भे परितो- ॥	24	80	303	पातालं च स्थलीदृष्टं ॥	22	59	164
परिवादोऽयमपाकृतः ॥	24	76	302	*पातितेषु विमर्शज्वलि ॥	21	37	123
*परिवारेण सम्पन्नः ॥	22	47	159	पातुमर्ह्य पर्याप्तं ॥	22	21	147
परिश्रुतां सरस्वतीं ॥	22	53	162	पाथोनिविपतिमताम् ॥	22	169	202
परिषदि विश्वपतिः ॥	24	41	284	पादमाश्रित्य सिंहलाः ॥	22	188	209
परिष्कृतं पञ्चभिरासु- ॥	20	10	57	*पादस्पृशां दिशति ॥	19	35	22
*परिहासकुतूहली ॥	24	81	304	पादानलककरसैरिव ॥	19	17	11
परीक्षितुत्यानपरीक्षिता ॥	23	55	259	*पाप्यनां तमसि ॥	21	20	114
पर्यग्रहीनारतवेदवक्ता ॥	23	31	246	*पाप्यं पापं प्रेयसः ॥	24	88	308
पथेन्द्रतल्लसतिमिरा- ॥	19	44	27	पार्थस्थदा दैत्यारिषु ॥	23	35	248

श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
वाहयन् सागराम्ब- ^b	22	66	166	पूर्वपश्चिमतया ^b	21	30	120
पापण्डमत्तजीवितम् ^d	22	23	148	*पूर्वपूर्वनरेन्द्राणां ^a	22	11	148
*पितृमहाय प्रतप्तान् ^a	23	57	260	पूर्वराजचरितं पुनरुक्तं ⁱ	21	61	138
पीतवस्त्रममृतं ^b	21	62	134	*पुतनां तस्य संप्रेक्ष्य ^a	23	196	211
*पीते यवनसैन्याब्जौ ^a	22	95	177	पुतनास्त्रण्डयन्त्यपि ^b	23	73	168
पुच्छरीकमिव श्रियः ^b	22	10	143	*पुतना सागरौघेन ^a	22	66	166
पुण्यां सरित्तमालीदत्त ^c	22	137	191	*पृथक्कुमैक्यं च यथा- ^a	23	21	240
*पुण्याशयाः परिचरन्ति ^a	19	5	4	पृथिवीं वर्षयन्तीव ^a	22	73	168
पुनरपि मुदितस्तमेव ^c	24	46	286	पृथिवीधेनुतर्कं ^d	22	116	184
पुनरपि हरिनील ^c	24	25	257	पृथिवीसहजां नदीं ^c	22	148	193
पुनरुद्दीपयामास ^b	22	83	173	पृथिव्याकाशयोरपि ^b	22	69	167
पुरतः परिपन्थिनः ^b	22	88	174	*पृथुवीचिराणां तीर्त्वा ^a	23	143	193
पुरतस्तस्य निर्भयाः ^b	22	144	193	पृथ्वी स्वयं तद्वल्लरेणु ^b	20	7	56
पुरन्दरप्रस्थुपरोध ^c	20	34	69	पृथ्वाधितसागरां ^b	22	196	211
*पुरन्दरसमः पूर्व ^a	22	149	195	पोतभूतांश्चिकूटस्य ^c	22	190	209
पुरभिन्नौलिमालिका ^c	22	137	191	पोतानीतानमन्यत ^d	22	190	209
*पुरं ततः शोषितपूर्व ^a	20	11	57	पौण्ड्रकस्वमधिगम्य ^d	21	9	106
*पुरःस्थिते गोसरि ^a	23	23	240	पौण्ड्रकखट्वनु भूरि ^b	21	1	103
*पुरोपकण्ठे पुरभिन्नि- ^a	20	12	57	पौण्ड्रकस्थितिमवाप्य ^c	21	35	122
पुलकितहृष्टिषु पुष्य ^d	24	39	278	पौण्ड्रकेण युयुधे ^b	21	29	119
*पुलकितवपुषां सचेष्ट- ^a	24	74	301	*पौरन्दरीं दिशमनु ^a	19	72	44
*पुलकिनि कुचकुङ्कुमले ^a	24	51	289	*प्रकाशयन्किञ्चिदिव ^a	23	19	239
पुलिनं वृष्णिपुङ्गवः ^b	22	181	206	प्रकृतीनामचेतसां ^b	22	31	147
पुष्पवर्षेण भयसा ^b	22	63	165	प्रक्रान्तपातामिव ^d	23	15	237
पुष्पवृष्टिभिरानर्चुः ^c	22	212	216	प्रक्षिप्य नगराणि ^b	21	47	128
*पुष्पतां पाण्डुरं कर्ज ^a	22	10	143	*प्रख्यातदीक्षां प्रणतार्ति ^a	23	35	248
पुरुषः क्षुतिगणेषु ^b	21	9	106	प्रचित्तपुणा ऋषिभिः ^b	24	5	267
पूर्वजेन सहितो यक्षु- ^d	21	64	135	प्रचित्तमयोगवियोग ^b	24	71	300
पूर्वतश्च परतश्च ^c	21	33	121	प्रचितां छत्रचमरैः ^b	22	65	166
पूर्वदेवजनितान् ^c	21	64	135	प्रशुक्लमे वैष्णवपुरी ^c	20	17	60

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*प्रचेतसापि दुष्प्रापैः ॥	22	97	177	प्रतिपुरवीधिपरि- ॥	24	19	274
प्रच्छन्नसेनाङ्गतया ०	20	24	68	प्रतिमणिमिति विभक्त ०	24	21	275
प्रच्छादयामास कुर्वन् ०	23	16	237	प्रतिवयुरुन्मनसः ०	24	56	291
प्रच्छादितं प्राणवति ०	23	41	252	प्रतिवयुरुपलब्धैः ०	22	243	227
प्रच्छाद्यमाने तमसेष ०	20	26	64	*प्रतियुध्य परिश्रान्तान् ०	22	153	196
प्रजनितमदनो मनः ॥	24	4	271	*प्रतियुक्तिगृहीत ०	24	47	287
प्रज्ञादशो भूमिभूतः ०	23	16	237	प्रतियोधा निरागतः ०	22	145	193
प्रज्ञाभूतमनुत्तमं ०	22	22	148	प्रतीचीरपि बाहिनीः ०	22	109	181
प्रणतजनेषु परस्व ०	24	73	300	*प्रतीपक्षुष्या प्रतिगृह्य ०	20	59	81
प्रणतिमिरिव विभ्रमैः ०	24	55	291	प्रतोदसन्दंशिकया ०	23	52	257
प्रणदपयोनिविषीचिका ०	24	55	291	प्रत्यक्षं प्रथयाम्ब ०	23	62	263
प्रणवरसो हि रत्नप्रकर्ष ०	24	61	285	*प्रत्यक्षयन्प्रतिनिव- ०	19	24	15
प्रणयवतीमिरनम्य ॥	24	47	287	*प्रत्यक्षिते तमसि ०	19	13	8
प्रणयविरोधसितासितैः ०	24	53	290	प्रत्यक्षमिन्द्रमुकुलप्रस- ०	19	71	44
प्रणयिनि शार्ङ्गिणि ०	24	71	300	प्रत्यक्षहीनप्रययित ०	20	35	69
प्रणयोद्धनरौद्धं ०	24	82	304	प्रत्यक्षसुखं प्रथमतः ०	19	51	31
प्रणादैर्धामपूरयन् ०	22	61	164	प्रत्यन्तसहिरक्षाणि ०	22	90	175
प्रणिद्धदमनिबद्ध ०	24	52	289	प्रत्यभासस्य मेविषी ०	22	230	222
प्रणिनंसुरिवाबोधि ॥	22	204	214	प्रत्यविध्यवृत्तिसायक ०	21	30	120
प्रतस्थे भर्तुराज्ञया ०	22	55	162	प्रत्यवैवि सहासा ०	31	21	114
प्रतापजलनज्वाला ॥	22	193	189	*प्रत्यादिनाय रथं ०	23	59	261
*प्रतापदूतवशागाः ०	22	188	209	प्रत्यावयौ विश्वपतिः ॥	20	96	101
*प्रतापाग्निं पुरस्कृत्य ०	22	148	194	प्रत्यावृत्तमहोत्सवेन ०	23	62	263
*प्रतिक्रियाः प्राग्भव- ०	23	4	281	प्रत्युद्ययौ विश्वपतिं ०	20	28	66
प्रतिवनुकुम्भधारिभिः ०	24	27	277	प्रत्युद्ययौ विश्वपतिं ०	21	23	115
प्रतिदिनमन्यपरो यदा ०	24	34	280	*प्रत्युद्ययैर्मसमयेन ०	19	14	9
*प्रतिदिनमिदरेतर ०	24	71	300	*प्रत्युद्ययैरक्षरसमयेन ०	19	86	41
प्रतिदिनमिदमादिभ्यं ०	24	53	290	प्रत्युद्ययैरिन्द्रियमेव ०	19	20	13
प्रतिद्विजान्प्राद्वयत् ०	20	37	70	प्रत्येकमात्माभिमुखं ०	20	46	75
प्रतिनिधिमभयत् ०	24	54	290	प्रत्येकोक्तिद्वयमेव ०	24	88	308

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
प्रथमविकस्वरपद्म ^b	24	15	272	*प्रधान्ती वृत्ता सद्यः ^a	22	61	164
प्रथितपरस्परसम्मतिं ^b	24	12	270	प्रयुक्तैरप्रतो नगैः ^c	22	200	212
प्रथितमनोभवतम् ^d	24	66	297	*प्रयोजितैः प्राणतृणैः ^a	20	54	79
प्रथितो यदुवीरवह्नु- ^b	24	76	302	प्रवृद्धाद्भुतरोमाञ्चा ^c	22	230	222
*प्रथीयसा सूक्ष्मनिर- ^a	20	24	63	प्ररोहतां वीरवशास्त- ^a	10	51	77
प्रदक्षिणे अश्वीवाय ^c	22	127	187	प्रलम्बहस्तुः प्रसमीक्ष्य ^c	22	12	57
प्रदीप्तमस्त्रं परिसज्ज- ^d	20	74	89	प्रलयाम्बुदहम्बरः ^b	22	60	164
*प्रदीप्तस्त्रसिरसं ^a	22	127	187	प्रलयोदन्वदावर्ते ^c	22	108	181
प्रद्युम्नविक्रान्ति- ^b	20	68	86	प्रलयोदन्वदारोहं ^c	22	114	183
प्रद्योतनसमं पौराः ^c	22	236	225	*प्रलोभयन्ती कलितैः ^a	22	164	200
प्रपञ्चरक्षाप्रतिपङ्क- ^a	23	43	253	प्रवहति पथमानः ^c	19	77	48
प्रपेदिरे सत्त्वधनाः ^d	23	1	229	*प्रवालपल्लवास्तीर्णा ^a	22	96	177
प्रपुण्योपायससकम् ^b	22	29	151	प्रवालमणिमौक्तिकैः ^b	22	96	177
*प्रपञ्जनह्वाङ्मोदान् ^a	22	131	189	प्रवालवसनाः प्रेक्ष्य ^a	22	124	186
प्रपावमात्मीयमनन्य ^b	23	19	239	प्रवालैरपराम्मोद्यैः ^c	22	100	178
प्रभुः प्रदक्षिणीचक्रे ^c	22	193	210	प्रवाहैर्वेदुषा मित्रैः ^c	22	138	191
प्रभुरपवर्गदशामिष ^a	24	10	269	*प्रविश्य देहं पुनरुप- ^a	20	88	97
*प्रभुर्बभौ प्रमहतोत्र- ^a	23	24	242	प्रविष्टा नीतिपञ्जरम् ^d	22	52	161
*प्रभुञ्च किञ्चित्प्रययन् ^a	20	45	74	प्रशंसनीयानि बभूवुः ^c	20	58	81
प्रभुस्सतां पाण्डव- ^a	23	9	233	प्रशमितशत्रुबले ^b	24	1	264
प्रभुस्त्वयं पाण्डव- ^d	23	11	234	प्रसद्ये यत्र राघवे ^d	22	181	206
प्रभूतैः पर्यतोषयन् ^d	22	97	177	*प्रसङ्गं वन्दीनपि पञ्च ^a	20	33	68
प्रमदवनानि विभूषयन् ^b	24	14	271	प्रसादतो नाथ बभूव ^b	20	81	100
*प्रमादसकं व्यक्ता ^a	22	29	151	प्रसादनरसायनं ^d	22	21	147
*प्रमादानिव तान् सप्त ^a	22	214	217	प्रसाधनं भक्तजने ^d	23	12	234
प्रमुदितकिङ्करदम्पति ^d	24	41	284	*प्रसाधितदिशो बुभूवन् ^a	22	45	159
प्रमुदितमहिषीगणेन ^c	24	5	267	प्रसूतिं सर्वरत्नानां ^c	22	11	184
*प्रमुदितविबुधाङ्गत ^a	24	24	276	प्रसूनोपमयौवने ^b	22	39	156
*प्रयाणतुर्यध्वनिरस्य ^a	20	2	52	प्रस्तौति नाथ निग- ^d	19	23	14
*प्रयाणपरहसस्य ^a	22	60	164	*प्रस्थानकालमजनान् ^a	19	43	27

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
*प्रस्थानभाजि प्रथमे *	20	7	55	प्राज्ञस्थितिं परादयुगेन ^d	20	2	52
प्रस्थानमिच्छति महत् ^d	19	26	16	प्राज्ञानुताप इव ^b	19	40	25
*प्रस्थितौ परिमेयानि *	22	230	226	प्राज्ञारुणेन विधुना ^b	19	18	11
प्रहर्षमदधुसस्य ^c	22	52	161	*प्राज्ञास्तुलां हरित- *	19	12	8
प्रहसन् बहुधाः प्रहेलि- ^c	24	82	304	प्राहुमिच्छुरधिकारं ^b	21	21	114
*प्रहितानथ कालिकैः *	22	151	195	*प्राज्ञोदयस्य वपनस्य *	19	49	30
प्रहृष्टाः प्रत्युपासत ^d	22	236	225	प्राज्ञोदयो भानुरिव ^a	23	16	237
*प्राकारभङ्गे प्रथमं *	20	10	59	प्राप्य यादवपुरं पर- ^b	21	37	123
प्राकारभावं प्रमथाः ^b	20	12	57	प्रमुञ्चतं सारथिं ^d	23	39	250
प्राकोशमं पार्थपतिव- ^d	23	8	233	प्राबोधिकीमिरुषसेतुः	19	1	1
प्रागुत्तरमहीधरान् ^b	22	129	188	प्रायः प्रतीयाय ^d	20	10	57
प्रागेव तीव्ररुषिना ^b	19	27	17	प्रायः समाश्रयति ^a	19	41	26
प्रागेव शृङ्गकीकृत्वा ^b	22	89	175	प्रायः समुद्रतल्ली ^a	19	64	40
प्राह्मुखं रथमा- ^b	22	103	179	प्रायस्तदा प्रखवहार ^c	23	46	254
प्राची दिशा दिनपतिं ^d	19	16	10	प्रायेण नरकवनिता ^c	19	43	27
*प्राचीनशैलविषये *	19	32	20	प्रायेण सेनारजसा ^c	20	8	56
प्राचीमधिकलामृदिं ^c	22	150	195	प्रायो भोगाः पर्यवा- ^d	24	88	308
प्राच्यामभ्यावयामस्त- ^c	22	131	189	प्रायो यथाईमनुलि- ^d	19	27	17
प्राज्ञः परिशुशान्धयः ^b	22	46	159	प्रायो ययौ पद्मभुवः ^d	20	7	55
प्राज्ञ्यरत्नोपहारिणः ^b	22	188	209	प्रायोवराहवपुषा ^d	19	50	31
प्राज्ञ्यसौधपरिपादि ^b	21	42	126	प्राज्ञेयपरिपाण्डुरम् ^b	22	127	187
प्राज्ञ्यैः परिच्छदपरि- ^a	19	60	37	प्राज्ञेयरत्निसमहस्ता ^a	19	66	41
प्राणितप्रिदशमतिः ^d	21	88	119	*प्राज्ञेयरूपितमिदं *	19	45	28
प्राणोपरोधेऽपि निरुद्ध- ^a	23	4	231	प्राविशद्द्वारकां पुरीं ^d	22	23	225
प्रादुर्भूयोपनिषद् ^b	23	21	246	प्रादुर्भूयैरिवाभ्युदैः ^d	22	200	212
प्रादुर्भूयैः कावचं ^d	20	8	56	प्रास्थानिकप्रणय	19	24	15
प्राचीतवेद्यां प्रणव- ^d	23	33	241	प्रास्थापयत्प्रतिदिशं ^d	22	242	227
प्राप गोदावरीं ततः ^d	22	158	198	प्रास्थित प्रतिबलाव- ^c	21	28	119
प्रापच्छूगगमुख्यं ^c	21	62	134	प्रियपरिकर्मविधानतः ^d	24	54	290
प्राप्तं जतं वसिष्ठ राज ^d	19	74	46	*प्रियवचनसत्तैस्त्वार- *	24	60	294

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
प्रियहितरुचिराक्षरं °	24	40	288
प्रियासम्प्रीणनार्थिनः °	22	133	186
प्रीतिकण्डकितो भुवं °	22	235	224
प्रीतिकोपकृतोऽभवन् °	22	197	211
प्रेयसीभिरविमक्त- °	21	37	123
प्रेषितां द्रुमशिलोच्चय °	21	52	130
प्रेम्भक्त्यां प्रेषितदेव- °	23	12	235
प्रेक्षतामितविक्रमः °	22	59	164
प्रोत्साहने सख्युरिव °	23	27	243
प्लावयन् वसुधां °	21	47	128

फ

फकारस्त्रानि भोगिनां °	22	195	211
फणिफतिरमजीय °	19	81	50
फलोपपन्नान् मसुरित्य- °	23	48	254
*फलादपि स्याद्दुतमग्र- °	23	27	243

ब

बद्ध एव बहि मुक्ति °	21	16	111
*बद्धकृत्रिमभुजान्तर °	21	5	104
बद्धमुक्तावभासिनी °	22	231	233
बभ्रुरस्मितामोदान् °	22	213	217
*बभ्रूव कीर्त्या धृतकेत- °	20	61	82
बभ्रूव गन्धर्वपुरी °	23	45	254
बभ्रूव नान्येन सिद्धौ °	23	38	250
बभ्रौ पाण्ड्यसमर्पितैः °	22	191	209
बभ्रूव बर्बरस्त्रीणां °	22	99	178
बभ्रूव बहुपद्धतेः °	22	76	170
बभ्रौ चञ्चूर्यमाणेष °	22	74	169
बर्होक्षासितकुन्तलाः °	22	124	186

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
बलं यदूनां बलिनन्द- °	20	70	87
बलिध्वंसोद्यतो बली °	22	64	165
*बलद्वयक्षुण्णमहीतलो- °	20	23	63
*बलयन्त्रणया तत्र °	23	227	221
बलादुपात्तान्युपदाय °	20	98	99
*बलेन महदाऽऽस्कन्ध °	22	114	183
बलेनार्णवमाद्रव्य °	22	143	193
बलेः सुतं बाधितुमर्ह- °	20	78	92
बहिर्द्वये बाहुवने °	20	74	89
बहिरपि तोयविहारतः °	24	27	277
*बहिरुपनगरं बलानि °	24	18	273
बहुततुरक्रमतो विभित्र- °	24	7	268
बहुमतिभेदमवाप °	24	55	291
बहुमतिमतिशय्य °	24	4	266
बहुमनुते स्म यदून् °	21	69	138
बहुरिव स बभौ विहार °	24	21	275
*बहुविधमुपहारजातं °	24	20	274
बहुविधरत्नकालि °	24	92	310
बह्ममस्तं बहिरो निग- °	21	5	104
*बाणस्तद्वहेण भुजैः °	20	35	69
बाणस्त्वयं शौरिबलं °	20	69	87
बाणावरोधप्रमदा °	20	91	98
बाणासनीन् बाणवज्र °	20	38	71
बाणो निहृतामपि °	20	75	90
बाधितप्रतिबलः °	21	51	130
बाधिताशेषगौत्रेण °	22	143	193
*बाह्यवर्त्मनि परावर °	21	18	108
बाह्यान्तरान् जेतुमरा- °	23	3	230
बाष्पतोयेन लेपनं °	22	84	173
बिभ्यति स्म जगद्बुध °	21	44	127

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पुटम्

श्लोकपादाः सर्गः श्लोकः पुटम्

विम्वज्जिरनमादेशात् ° 22 5 141

जीवान्यभूवन्बहुधा ° 20 51 77

सुसुखे दक्षिणामाशां ° 22 207 215

भ

भक्षणा स्वयं तारयसे ° 80 83 94

भग्नबाहुविटपायुध ° 21 24 121

भजत्वविच्छिन्नप्रतिः ° 20 90 98

भयतां बाहुशक्तिनां ° 22 7 142

भयतामतिमास्वतां ° 22 16 145

भवज्ञिरविगम्यतान् ° 22 19 147

भवन्तमभूतार्हजदेव ° 20 84 95

भवभयविनिवारिणी ° 24 23 276

भवित्री भवतामिह ° 22 49 160

भागधेयशिव एक ° 21 26 117

भारावतारप्रियदा ° 20 7 55

*भारावताराय भुवः ° 20 84 95

*भार्गवादिमिरबाधित ° 21 65 136

भावयन्नुभयतोमुख ° 21 30 120

भावयन्भुवमतोषयत् ° 21 64 135

भावयेमहि तवेभर ° 21 24 116

भाविभारतमहाह्व ° 21 38 124

भाषामिरिव भारती ° 22 138 191

भासाभितान्तमुदपा ° 19 29 18

भासोन्मदेव परिमी ° 19 25 16

भास्वत्करस्पर्शमनसु ° 20 25 64

भास्वाभ्यणीन्द्रो मह ° 20 40 54

भीताः पाक्यन्त ° 22 12 57

भीमेन गण्डीवभृता ° 23 7 231

*भुभभागस्तवस्सहः ° 22 204 214

भुजङ्गनीमुखोदित ° 22 208 215

भुजङ्गमिव सस्पदं ° 22 27 150

भुजमध्येन पयोधरेभ ° 24 80 303

भुजलतिकाममिमीत ° 24 52 289

भुजाग्रभोगं भुजगेश ° 20 6 56

भुजाटवीं भूतपतेः ° 20 72 88

भुजान्तरालेन विभुः ° 23 41 252

भुज्यते नियतकर्म ° 21 10 107

भुवमभजत साकं ° 24 29 278

भुवं सह पयोधिसिः ° 22 60 164

*भूतले हृकपराहिव ° 21 63 135

भूधरक्षोदभूयसा ° 22 112 182

*भूधराजुवहरहुज ° 21 47 128

भूपरिक्रमणादग्या ° 23 16 145

भूयतां यदुपुङ्गवः ° 22 192 210

भूमिभगोष्पक्षत सः ° 22 172 208

भूयः प्रजात इव ° 20 98 102

भूयस्तदम्बवभयादिव ° 19 57 35

भूयस्तागरवाससः ° 22 148 194

भूयस्तसुथितवती ° 19 70 43

भृङ्गान्वनीएकजनानिव ° 19 56 35

भृत्या वयं ग्रीवधिया ° 20 92 99

मेदं पञ्जिहीर्षवः ° 22 20 147

*भोक्तुं दिवं निजविभो ° 19 27 17

भोगाय सागरगृहात् ° 19 70 43

अगन्त इव पर्वताः ° 22 108 181

अष्टकुण्डलिनात्मना ° 22 195 211

म

*मत्ता चिरं भवति ° 19 50 30

श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
मद्रैकदेशमनुयाति ॥	19	45	28	मसृदुर्नूनमाधार्य ॥	23	184	207
मद्रोस्थितां कमलिनीं ॥	19	71	44	मयैष रक्ष्यो वनुजः ॥	20	78	92
मधुकणन्ति मणिपञ्जर ॥	19	12	8	*मरुतस्तत्र नागानाम् ॥	22	197	211
*मणिपर्वकमधुख ॥	24	35	281	मलयस्य वनस्थली ॥	22	194	210
*मणिमकुटसहस्रैर्वा- ॥	22	243	227	मलयधर्मतापसः ॥	22	196	211
मणिमुकुरस्यमण्येक्ष्य ॥	24	50	288	*मस्तकस्थितदुरस्यय ॥	21	7	105
मतिमौढ्यं विदधे ॥	24	82	304	*महतीभुषणां तेषाम् ॥	22	189	209
मत्तान्समीक्ष्य मधु- ॥	19	57	35	महत्तरा बाणशुभाः ॥	20	73	89
मत्परत्वमपहं प्रति- ॥	21	17	111	*महन्निरपि तत्सैन्ये ॥	22	67	167
मत्परस्य तव जीविहं ॥	21	22	115	महान्तः सर्व एव ते ॥	22	4	141
मत्सुखादिषु कथं ॥	21	17	111	*महान्तो मण्डलं चेरुः ॥	22	108	181
मदपयसि धितम्बन् ॥	19	77	48	महाधर्मगिराशिभिः ॥	23	102	179
मदमुदिता इव मानि- ॥	24	60	294	महाक्षयो न तैन्यमात् ॥	23	34	154
मदन्धा गन्धसिन्धु- ॥	23	181	207	महितगुणीषमहोदधि ॥	24	69	299
मधुन इव दयायाः ॥	19	81	50	महेन्द्र इव धर्मेण ॥	22	2	140
मधुरिपुमिह नूनं ॥	24	95	311	महेन्द्रमपि मूलतः ॥	22	205	214
मधुरिपुवनिष्पन्नः ॥	24	44	285	महेन्द्रस्य मदीधृतः ॥	23	193	210
मधुसमयापगमे ॥	24	35	281	महेन्द्रहस्तप्रतिमेन ॥	20	73	89
मध्यगस्य किरणैश्च ॥	21	31	120	महेश्वरानुग्रह ॥	20	69	87
*मध्यदेशे वशीकृत्य ॥	22	90	175	मा कृया धितयसीश्वर ॥	21	12	108
मध्याह्नमार्ताण्डविदीप्त ॥	20	77	91	मा जिहासत जातुषिव ॥	22	37	155
मध्ये प्रतिबलं द्विषाः ॥	22	108	181	मद्यन्तीभिर्मञ्जुला ॥	24	88	308
*मनस्विनः संयति ॥	20	65	85	मानश्लिषां मकरकेतन ॥	19	45	28
मनोजवानां निषसाय- ॥	23	37	249	मानतर्कक्रमादपि ॥	22	49	160
मन्त्रव्याय महतो यदु ॥	21	68	138	मानमात्मनि तस्याय ॥	22	196	211
मन्थाचलेनेव महाब- ॥	20	20	61	मानयन्ति स्म तापसाः ॥	22	54	162
मन्दं परिभ्रमति ॥	19	62	30	मानुष्यकवध्यान्तरि- ॥	21	1	103
मन्दं दशो मुकुलयन्ति ॥	19	61	38	मायाविपक्तिरिव ॥	19	18	11
मन्ये शृंग्वा नलिनी ॥	19	88	42	मार्गमादिदिशुस्तस्य ॥	22	117	184
मन्ये स एव मदस्य ॥	19	21	13	मार्गगतं मोक्षयतः ॥	23	14	236

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*यथार्थसौम्या यदुवीरः	20	18	60
*यद्वत्तत्र निष्ठासाः	22	92	176
यदा यदा देवगणेन	23	24	242
यदि वैकैष गृहीतः	24	79	303
यदुनगरी विभुना	24	5	267
यदुनगरे विवाहः	20	99	102
यदुपतिदयितागृहेषु	24	12	207
यदुपतिरदुतरूपः	24	67	298
*यदुपतिरधिष्ठः	24	■	269
यदुपतिसहधर्मः	24	63	296
यदुपुत्रत्वमावकैः	22	218	219
यदुसिरनन्तकृतनेशः	24	91	309
यदुवीरः स्वदेस्ययः	22	128	188
यदुसिंहः स सिम्धुरान्	22	151	195
*यदूनां हेतुमस्त्वत्र	22	133	189
*यदेकदेशे निक्षिप्तः	23	39	250
*यद्वीथि चिरलिप्सितः	21	23	115
यवनैः स्तनविस्तृभिः	22	92	176
यवसौ वनिभान्वाप्यान्	22	147	194
यशसा तां च तन्मः	22	141	192
यशसा वासिवाम्बराः	22	232	223
यशसाऽऽवाय नेपा	22	128	188
*यशःप्राणहरान् चोरान्	22	36	155
यशोनिर्हसतक्षणैः	22	233	224
*यशोभिस्सह चोलानां	22	170	202
यशोभिस्त्रगिवणस्तदा	22	93	176
*यशोरवाकरस्तस्य	22	191	209
यस्य कीर्तिः स किमसुः	22	42	157
यस्य सखेऽप्यसखेऽपि	22	31	152
यागुपानसमरूपितेन	21	52	130

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
यादवमसनकौतुकवः	21	41	125
यादवानुपनिनाथः	21	67	137
*यादवास्तत्र शत्रूणां	22	—	190
*यामिन्यपैति यदुनाथः	19	2	2
यामिमां वदसि वाचं	21	26	117
यामेषु वृत्तिमनयोः	19	73	45
यावदुत्थनियत्तासि	21	67	137
यावदुगुग्मालि यक्षो	20	54	79
युक्तो वशामिरिव	24	87	307
*युगपद्व्यत्यधिध्वस्तः	22	201	213
*युगपद्वल्लभादरेण	24	23	375
युगपरिपाकविहारिणं	24	64	296
युगान्त इव संवृते	22	104	179
युगान्तसंवादि बभूव	20	22	62
युगान्तसूर्यायुतः	20	71	88
युद्धे तस्य शरीरिणः	22	201	213
युवजनहृदयानि	19	79	49
युवतिजनस्य निदर्शः	24	22	275
युवतिजनेपद्धतैः	24	65	297
युष्मादिमिरिला	21	10	107
यूथनाथमवरुणः	21	5	133
*यूयैर्द्विरवसौलानां	22	228	222
योगार्त्तनं योजितः	23	57	260
योगीव प्रथमं मनः	22	90	175
योगेश्वरो युवतिभिः	24	87	307
योजितोद्धतकरौ	21	54	131
योद्धुं प्रकृते युगपत्	20	37	70
*योऽसौ जगत्स्य विह्वलः	19	21	13
र			
*रक्तचन्दनविन्यास्ते	32	93	176

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
रक्षणेपेक्षणे भुवः ^d	22	10	143	रथ्याभिगम्येषु ^d	20	54	79
रक्षुवीरस्तरात्र ^c	22	182	207	*रमापतिपदोत्पन्ना ^a	22	187	191
रक्षुपर्यन्तनर्तकी ^a	22	166	201	रन्वतुङ्गरपद्ममा ^b	22	225	221
*रक्षमात्ममुवस्तत्र ^a	22	174	204	रन्वनिर्माणमातृका ^a	22	174	204
रजसा जगितं तमः ^d	22	70	167	*रन्वपत्तनसम्बाधा ^a	22	176	205
रजसा बालुकां नदीं ^d	22	141	182	रराज मध्ये रथ ^c	23	25	243
रजस्तदा संवृतसर्व- ^b	20	23	63	*रथिलचिरमणिप्रदीप ^a	24	72	300
रजस्तमेते तमसि ^b	20	27	65	रस्मधिकमवापुः ^c	24	71	300
*रकोनुबन्धादभिसंवृ- ^a	20	25	64	रस्तप्रकस्वैरपि ^d	20	47	75
रजसिद्धिं शोषित ^c	20	43	73	रस्तिकः प्रैक्षत नदीं ^c	22	166	201
*रजमुवि शरतक्ये ^a	23	61	262	रहसि मनश्भुति ^b	24	60	294
रजरञ्जनटस्यास्य ^c	22	140	192	रागादुपैति नलिनीं ^c	19	69	42
रजरङ्गेषु दीप्यतः ^a	22	106	180	रागाधिको रत्रिपतेः ^d	20	98	102
रजास्थलीं यादवदास- ^a	20	81	92	रागोत्तरां त्रियमवाप्य ^c	19	19	12
*रजाक्षयदर्शे रजसा ^a	20	26	64	राजतालरवान्वितं ^b	22	208	215
रजाभिर्देहयामास ^c	22	155	197	राजभावदृष्टितैरिव ^d	21	19	113
रतिपतिसमयस्थितः ^c	24	39	283	राजवीचीसमां चक्रे ^c	22	112	182
रत्नचन्दनरञ्जिता ^b	22	199	212	*राजाऽस्त्वमेति सुहृदा ^a	19	39	24
रत्नपुष्पौघकवुरां ^b	22	96	177	राममुख्यैस्तराजकः ^b	22	238	225
रत्नसैकतशोभिनीं ^b	22	176	205	रामसायकरश्म्रेण ^a	22	215	217
आकरपतिवरां ^b	22	137	191	रामानुजम्मा जगृहे ^d	20	71	88
आकरमनोरमाय ^a	22	167	201	रामानुजो रममिव ^d	23	54	258
रत्नाङ्गणेषु तरुणीभिः ^a	19	11	7	*रामोऽपि रुद्राधिपतेः ^a	20	41	72
रथतुरगादिषु राम- ^d	24	18	273	रिपुस्त्रीबाण्यवर्जितां ^d	22	222	220
*रथत्रापिपदक्षुण्ण ^a	22	222	220	रुक्मवैलरुचिरे ^d	21	51	130
*रथसेतुनिरुद्धा सा ^a	22	167	201	*रुचिरकनकमङ्गलं ^a	24	27	277
*रथादिष्वेवैरथ ^a	20	9	56	रुचि द्विषतां रुहिं ^c	22	70	167
*रथाधिरुक् च रथं च ^a	23	22	240	रुचि सिंहनादेन ^c	22	151	195
रथीभवनं सारथिः ^b	23	21	240	रुपिणी इव रजस्त- ^c	21	32	121
रथैकदेशे तमवेक्ष्य ^c	22	38	250	रेवता रममस्थली ^b	22	72	168

श्रीकथादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्रीकथादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
*रेणुकराः सरसिणो- ^a	19	64	40	वत्सकौस्तुभमुक्तानि ^b	21	2	103
रेवतीरमणरेचितक्षेत्रा ^c	21	61	134	वधूकृतपुष्पसिका- ^a	23	54	258
रेवामाचामयामस ^a	22	222	220	*वनसिंहनयाहुतिः ^a	22	49	160
ल				वन्धिवृत्त्यं द्विषन्नुक्तः ^c	22	136	190
लक्ष्मीमहीन्यामिष ^b	20	86	96	वन्धविरदनेदिनः ^d	22	126	187
लक्ष्याणि दूरादल- ^c	20	47	75	वपुषा च वसुध्वरा ^d	22	144	193
लङ्कागोपुरमुत्तरं ^b	22	182	207	वपुषा तु वसुध्वरा ^d	22	88	174
लङ्काद्वीपमकम्पयत् ^d	22	187	208	*वयं भवन्तो ये चाम्बे ^a	22	4	141
लज्जितोदधिघोषेण ^a	22	187	208	वरतनु संसृष्टि ^a	24	43	285
लज्जितकलापम ^d	24	39	283	वरुणिनी शम्भरवैरि ^d	20	6	54
*लज्जितवचिषु कष्टवृक्ष ^a	24	13	271	वर्धमान इवामवत् ^d	22	218	219
लज्जितविहारमुखेन ^d	24	23	276	वर्द्धतैरैरिषामुधौ ^a	22	67	167
लज्जितावतैरासिका ^a	22	166	201	वक्ष्यसमं भुजस्य ^d	24	92	310
लज्जवेन लज्जयन् ^d	21	57	132	वक्ष्यमणिं वादयिता ^b	20	90	98
लङ्काद्वीपमकम्पयत् ^a	21	57	132	*वधूचे समरस्तत्र ^a	22	223	220
लङ्कात्वेन लज्जितोदत्त ^a	21	59	133	वसनविभूषण- ^c	24	4	295
*लुलिताशेषवन्मार्ग ^a	22	23	148	वह्म्यं मन्त्रदेहस्व ^c	22	20	147
लोकवेदविरोधिन् ^a	22	23	148	वन्दयिष्य सन्नीरणाः ^d	22	117	184
लोभादिविषद्विता ^b	22	22	148	वाक्पैरिज्ञवेदीयतु ^b	23	2	229
लोहम्बजातिरमितः ^b	19	53	33	वाचा मनःप्रीतिमिष ^a	20	88	97
व				वाचाळरत्नवलयैः ^b	19	9	6
वज्रकान्धूष्मिङ्गवराः ^d	22	213	217	वाद्या विहङ्गेन्द्र ^a	20	38	71
वक्ष्यप्याणि वैरिणा ^a	22	140	192	वानरेण विहङ्गेन ^a	21	60	133
वक्ष्यंक्षिपयगान्तरे ^d	22	139	191	*वानरेण सुहृदा वजु- ^a	21	52	130
*वक्ष्यपादिमहिमाहुत- ^a	21	60	183	वानरो भुजबलेन ^a	21	46	28
वक्ष्यादिव समुद्यतात् ^d	22	6	141	वामभुजां वक्ष्य- ^a	19	12	8
वक्ष्याहृतैरद्विगणैः ^a	20	67	86	वामेकरं वाणपुराङ्ग- ^d	20	3	53
वक्ष्येण मित्रा इव ^d	20	73	89	वातरणं च प्रकल्पते ^b	22	14	145
				वारिरप्रशिरयनामव ^b	21	48	128
				वार्ध्नेयदैतेयवकोद्वी- ^b	20	22	62

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
*वासुदेव इति नाम *	21	1	108	*विभित्तदनमुखेषु *	24	12	270
वाहपन्धनकीकानां °	22	76	170	विनाशायामास बलं °	23	35	248
विकल्पनं संयति *	20	56	80	*विनिघ्नतो दैत्यबलौघं *	20	40	72
विकल्पितरसीन्द्र- °	22	118	184	विनिपातनिदानानि °	22	35	154
विकल्पितमुखपथा °	19	80	49	विनियुक्ता विभूतयः °	22	4	141
विकृष्टध्वजा विस- °	20	76	91	विनिवर्त्य शाश्वतसुखं °	24	84	308
*विक्रमग्रभये तेषां *	22	136	190	विनिष्पन्नं त्रिदशारि °	20	20	61
विक्रमार्ण्यवर्हिणी °	22	86	174	विन्ध्यनीहारभूततोः °	22	228	222
*विक्षिपन्भुवि निर्लिङ्गः *	22	140	182	विन्ध्यपादैरिवोन्नतैः °	22	227	221
विजयश्रीस्वर्यवरे °	22	136	190	विन्ध्यमस्तकरेषुभिः °	22	222	220
*विजड्व्यादवास्तत्र *	22	135	190	विन्ध्यवन्द्येकं जङ्गमा °	22	225	221
विजिग्ये विषमस्तत्र °	22	216	218	*विन्ध्यस्य धर्मतनये *	23	58	260
विजम्बिताम्बोपुर- °	23	84	248	*विपक्षजातिभाजोऽपि *	22	33	154
वित्तमसि विषये °	24	70	299	विपक्षसंहारमहा °	23	56	259
वितरणतोषितवन्दि °	24	30	279	*विपक्षान्भूतस्तत्र *	22	157	197
वित्रासितेष्ट त्रिदशारि °	20	9	56	विपक्षतीकारपरेण °	23	35	247
विदधुस्तत्र वैरिणी *	22	84	173	विपक्षिरन्ध्रान्तधियः °	20	75	90
विदधे देवमातृकास् °	22	229	222	विपरीतगतिं सूर्य °	22	103	179
विदधे विस्मयोन्निद्र °	22	235	224	विपाकरम्या विपदः °	23	4	231
विदुः क्षुडीनामनघां °	23	32	247	विपाकैरिव कर्माणां °	22	17	146
विद्याभिराधविश्रिता- °	24	87	307	विपुले भुवशैकाग्रैः °	22	86	174
विद्यावतां कृत्स्निराक्षि °	19	47	29	विहुतं पुनरपि भूवर्गम् °	21	55	131
विद्यामूर्तेर्विद्युतोः °	13	29	245	*विप्लोषितं त्रौणिकारेण *	23	54	258
*विद्विषां विहितवीर- *	21	36	123	विद्वेषवीरप्रदाः °	22	135	190
*विद्विषो युगपदुत्थित- *	21	32	121	*विभक्तसामान्यवि- *	23	31	245
विद्रावयत् तेजसा °	22	44	158	विभागसूक्ष्ममराः °	20	80	93
विघातेषु प्रजापतीन् °	22	2	140	*विभुः स्वसङ्कल्पहृतात् *	23	52	257
*विघात्य दैत्यप्रकृतीन् *	20	85	95	विमलानेव निघ्नतः °	22	80	172
विघाय वैकल्पिक °	23	41	252	*विमन्यमानास्त्वपुरात् *	20	20	61
*विघिषद्भुविधाव *	24	19	274	विमुक्तान्यमहीभूतः °	22	45	159

श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
विमुखात् सुजगा- ^d	22	91	175	*विहरति वनिवाजने *	24	25	276
विरतिविहीनविहार ^o	24	70	299	*विहरन्वाक्यीभाजा *	22	99	178
विरतिविहीनैरपि *	28	33	247	*विहारनृत्तानि विह- *	20	99	88
विनश इवाक्षविहार- ^d	24	49	288	विहारपदवीं मेने ^o	22	96	177
विचित्रपरागविभक्त *	24	29	278	विहारभूता विलयानि ^o	20	71	88
विचैकधन्वा विचमान् *	23	29	245	विहारयामासुरि ^o	20	50	77
विशेषा मूषितं यूपैः *	22	161	199	विहारसम्यामपि ^d	20	65	85
विष्याथ बाणानुचरान् ^o	20	45	74	*विहारास्तस्य जन्मेषु *	22	80	172
*विशन्तो वाहिनीं *	22	145	193	विहितयूतविहार *	24	81	304
विश्वमरा सैन्यभरं ^d	20	6	55	वीक्ष्य ते बह्ममन्वन्त ^o	22	180	206
विश्वं समाधिरिव ^d	19	51	31	वीतज्वरं विश्वमिदं ^d	20	32	68
विश्वकर्तृरयतार इति ^o	21	5	104	वीतरागमुभयः ^d	21	37	123
विश्वगुप्तो जगत्कर्त्रा *	22	4	141	वीर स्वदमज इवैव ^d	19	36	23
विश्वतः किककिलां ^d	21	49	129	वीरमणैः कृतविभूषणैः ^b	23	60	261
*विश्वतः प्रसूतिस्तस्य *	22	76	170	वीरमते धारयतो- ^d	20	89	97
विश्वरूढिविभवाय ^d	21	53	132	वीरश्रियमनर्तयन् ^d	22	86	174
विश्वभोक्तुरविगम्य ^b	21	20	107	वीरश्रियं वृष्णिकुल- ^d	20	50	77
विश्वरूपमिव प्रभुं ^b	22	115	183	वीरस्सुरमिणा तेन ^o	22	232	223
विश्वानि भूतानि *	20	82	94	वीरास्सविक्रान्ति- ^d	20	64	84
विश्वावलोकननिरोध ^o	19	49	30	वीरोदधौ गोष्पदवद् ^d	20	56	80
विश्वाश्रयं रूपमशेष- ^b	23	33	247	वीरो वसुमतीमित्यं ^o	22	229	222
*विश्वैकतीर्थमजनेन *	19	5	4	वीरो विश्वमयामास ^o	22	185	208
विषमगुणेषु विहार ^b	24	16	274	वीरो वेतसद्वृत्तीनां ^o	22	66	166
विषमयमं विलिलेख ^d	24	51	289	वृत्तिं द्विषन्तो विवदुः ^d	23	17	238
विषमेषु स्थलन्तोऽपि *	22	15	145	वृत्तिं परास्वीरिव *	23	5	231
विषयान्सत्त्वमारियतः ^d	22	216	218	*वृद्धाः कथंनिदरं *	19	4	3
विहरन्नवसमभ्युपगमे ^d	21	45	127	वृष्यवजं विष्णुरनन्त ^d	20	33	68
विससर्पं चमूस्तत्र ^o	22	225	221	वृष्यजन्मकादिपरितोषि ^d	23	58	260
विस्फुलिङ्ग इव *	21	41	125	वृष्यजन्मका वैरिपुरीं ^d	20	14	58
विस्मारितान्पूर्वैकिक- ^b	20	30	67	वेणीं प्रियैः संशमयां ^d	23	56	259

श्लोकावाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकावाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
वेदस्ययमार्थोऽपि ^a	22	3	140	*भ्यसमासरवेगानां ^a	22	14	145
वेदैरशेषैरपि वेदसे ^b	20	80	93	व्याचकार विमतामय ^c	21	60	183
वेदस्यो वाञ्छितेधिकैः ^d	22	161	199	व्यामोहविषपादपाम् ^b	22	36	155
वेदामपरवारिभेः ^d	22	96	177	व्यासप्रख्याविमजन ^b	24	97	313
वेदावलयसम्पन्न ^c	22	148	194	व्यूतां तेन जयधियं ^d	22	155	197
वेदाविपिनपद्मार्ति ^d	22	176	205	व्रीहानतो विशति ^d	19	40	22
वैतानिकाम्बिधिवशेन ^c	19	5	4	व्रीहामपनुदक्षिव ^b	22	233	224
वैमानिकैरन्वभयन् ^d	20	59	81				
वैराजिकं बहुभिरभ्य- ^d	19	59	87				
*वैरिवारणमूर्धन्यैः ^a	22	155	197	श			
वैरिवासकसज्जानां ^c	22	61	164	*शक्त्युक्तिकपोक ^a	24	65	297
*वैरिसैन्यविततेषु ^a	21	31	120	शकाद्याः शरणं जग्मुः ^c	22	95	177
वैरी समेति विषमाश्च ^c	19	39	24	शङ्करज्वरमपनुदक्ष ^d	22	192	210
वैरोपसन्दर्शित ^b	20	56	80	शङ्कातक्तेन सालर्कि ^d	22	95	177
वैवर्धनमिश्रविषां ^d	22	71	168	शङ्काशतास्पदमल- ^b	19	52	32
वैवाहिकी सम्पदिव ^d	20	63	84	*शङ्कितप्रचयश्लेषः ^a	22	8	142
व्यकम्पयन् विक्रम ^b	20	18	60	शत्रुप्रयुक्तां शत्रुवृद्धि ^b	20	59	81
व्यक्तद्विरेफतिनदा ^b	19	68	42	शत्रुघोषितपाटलाः ^b	22	133	189
व्यक्त्युतेन निनदेन ^c	19	23	14	शत्रुसंमतविक्रमाः ^d	22	135	190
व्यक्तानुबन्धं विस्वैः ^b	20	13	58	शत्रुकीवाप्यकजलैः ^b	22	141	192
व्यतनुत यदुचीर ^c	24	98	313	शत्रूणां सुष्मणामिव ^b	22	8	142
व्यतनुत साविनिधि ^d	24	50	288	शनैरनुजगाम तां ^d	22	72	168
व्यतिकरसीगलितान् ^d	24	35	281	शनैरात्मानमात्मना ^b	22	24	149
व्यत्ययेन विनिवृत्त ^b	21	13	108	समाश्रितान्मास्थित ^d	20	95	100
*व्यभज्यत व्यासहयोः ^a	20	70	87	सम्भोः शिरःकम्पमन- ^d	24	40	72
व्ययोजयन्विस्मयं ^d	20	34	69	सद्व्यालिकाव्यममितः ^d	19	67	41
*व्यलोकत च विस्मेरः ^a	22	182	207	*शरण्यागतसर्वपाप ^a	24	77	302
व्यलोकयत समीतः ^c	22	176	205	*शरवुपगमपतेयिताः ^a	24	56	291
व्यवर्धयत तां सेनां ^c	22	227	221	शरप्रयुक्तं शरवर्ष ^b	23	57	260
व्यवहराणि ददर्श ^b	24	7	268	*शरप्रयोगोचित ^a	20	58	81
				शरवृद्धिमुदीरितां ^d	22	92	176

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
सरस्यभूतत्रिपुरे	20	34	69	सुभावं दूरान्तरितो ^०	23	8	233
शराणां लक्षदातारः ^०	22	135	190	सुखयुधे सौर्वमवेक्ष्य ^b	20	34	69
*शरासनैरर्धसहस्र *	20	37	70	शृङ्गारदोनिशाग्रपत्र ^d	19	10	7
शरैः प्रतिप्रास्थित ^०	20	29	66	शृण्वताग्रभवता ^b	21	11	107
*शरैरभ्यर्षितास्तेन *	22	212	216	शृण्वतामपि सिद्धानां ^a	22	121	185
सप्तङ्के विस्मयाविद्धः ^०	22	203	214	*शेखरीकृतभूभारः *	22	3	140
सन्निशकलैरेव ^b	24	65	29	शेषत्वेन विभोः ^a	22	3	140
शङ्खकेलिं पनेत्यज्य	22	202	213	शेषमौलिमणिप्रभं ^b	22	215	217
*शङ्खधाराधरैस्तत्र *	22	86	174	शेषवित्वा महीधरं ^d	22	127	187
शङ्खपुष्पा परामिणी ^a	22	74	169	शेषापटीं चरमभूच्छृङ्ख ^d	19	43	27
शस्यमानमनुजीवि ^b	21	5	104	शैथिल्यमृच्छति तमा ^b	19	42	26
शास्त्रैकदेशेषु शकुन्त ^d	20	80	93	शैलस्तनमनोहरां ^a	22	207	215
शाणोपलं विरतिवर्धन ^d	19	45	28	शैला इव दधुर्मीमां ^a	22	92	176
शान्तं पुनःपुनरसी ^d	19	55	34	शोच्यतामपि परावर ^a	21	6	105
शान्तं बलं शान्तनव ^d	23	24	242	शोचयित्वा कृतांगमः ^b	22	139	191
शाङ्गेदधेरुर्मिनिभैः ^d	20	45	74	शोचं ब्रह्मवृत्तरश्मि ^b	19	14	9
*शाङ्गिनिव सतश्चातुं *	22	147	194	*शोधितप्राच्यजलधिः *	22	132	189
*शिरसोसपरिष्कारैः *	22	125	187	शौरिपार्श्वं पुनर्ययौ ^d	22	234	224
शिखी रथाङ्गाकृति ^d	20	4	54	शौरिवक्त्रेन्दुनिस्तृतां ^b	22	51	161
शिरिणीबद्धरावणो ^b	22	320	219	शौरिस्तदा शूलिनं ^d	20	88	97
शिरःशान्तिमिवोद्ग्रहन् ^b	22	58	163	शौर्यबाहववह्निना ^b	22	132	189
शिरोजालेषु साय- ^d	22	136	190	श्यामास्तदन्वय ^b	24	85	306
*शिलीमुखैः शौरि *	20	30	67	*श्यामो बभूव *	24	85	306
शिशिरसमीरणमजसा ^b	24	38	282	श्रिय इव सुप्रसाः ^०	24	28	278
शिव्यायिष्ठं त्वदवरोध ^d	19	73	46	*श्रियमनपाविनी *	24	91	309
शुद्धधर्मपरिष्कारं ^०	22	162	199	श्रियमिव ताः पुलको- ^d	24	42	384
शुद्धस्वामपदागमैः ^d	22	62	263	शुद्धधननादशिलपिङ्गिनी ^b	24	44	285
शुद्धानि हन्त कुमुदानि ^०	19	57	35	*श्रुतशालिभिरुक्तानि *	22	37	155
शुद्धामशुद्धां च ^a	20	79	92	श्रुतिमधुरगिरां स्वसि- ^०	24	31	279
शुद्धिं परामन्वभवन् ^d	20	26	64	*श्रुतिमधुरभोगैः *	24	44	285

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
*श्रुतिविहितमवन्ध्ययम् ^a	24	34	280	सञ्जीवयन् पादरजः ^b	23	54	258
*श्रुतिशतमहिते पदे ^a	24	4	266	सततमपूर्वमपूर्वं ^d	24	67	298
श्रुतिषु चकार शिक्षा- ^d	24	40	283	सतत्स्वरूपेण चिकित्स- ^b	23	34	248
*श्रुत्वा तिरियुद्धान्कं ^a	22	126	187	स तस्या दिव्यसम्पदः ^b	22	168	201
श्रेयसो हि बहिरेव ^d	21	13	108	सत्त्वं पतिस्तत्त्वसदृशि ^c	23	51	257
श्रोत्रान्धरीणां बहिरी- ^b	20	19	61	*स तारङ्गीमाद्रियत् ^a	23	12	235
शुभमिव सुखां ^c	24	74	301	*स तानौरेकरक्षाज्ञान् ^a	22	152	196
श्लाघापदं तत्त्वविदाम् ^b	23	13	235	सवारेव विदुषसुः ^d	22	199	212
*शङ्करं भूतनायकम् ^a	22	116	184	*स सेवाभक्तिं सामन्तान् ^a	22	154	196
शेवङ्गीपममन्वत ^d	22	162	199	सत्कारेण गरीयसा ^d	22	83	173
स				*सत्त्वक्षमाधिकतया ^a	19	58	36
संमलो मम शत्रुविद् ^d	22	241	226	सत्त्ववृत्तिरनघः स- ^d	21	32	121
संयोजयन्ति रथयोग ^c	19	60	38	सत्त्वं समेभवति ^b	19	35	22
संवर्तमिमेव समुद्र- ^d	20	17	60	सत्त्वाधिकाः सात्वतयू- ^d	23	10	233
स एव तां व्यासमुनिः ^c	23	31	246	सत्त्वानुरूपं विदधे ^c	20	27	66
*स एष पुरतो याता ^a	22	46	159	सत्त्वयेन सदोदितः ^b	22	15	145
स काञ्चीकटकलयः ^b	22	163	200	सत्त्वानुभाववसुदेवसुत ^c	22	241	226
*स हृष्यवर्मविहृतिः ^a	23	104	179	सत्त्वाभिसन्धं विदधे ^d	23	43	252
स क्षितिं परिगृहीत ^b	21	9	108	सत्सेवनेन पुरतः ^b	19	47	29
सत्क्याऽर्जुनेन यशसेव ^b	23	58	260	सदसत्त्वेषणे स्यात् ^c	22	38	156
सङ्कल्प ह्य युष्माकं ^c	22	46	159	स दुर्जयान् भीष्म- ^b	23	44	253
सङ्कोचवैदेशिक- ^d	23	42	252	■ निदध्यौ सकौतुकं ^d	23	115	188
सङ्गीतैः प्रत्यनन्दत ^d	22	160	198	सनिर्देदभर्षयन् ^d	22	221	220
सङ्ग्राममृगायात्पायी ^a	22	130	188	*सन्त्यज्यते सरलमौ- ^a	19	7	5
*स चक्रवर्त्यप्रिन्त्य ^a	22	234	224	सन्धाय बाणेन स ^b	20	94	100
स चोराश्चूर्णयामास ^c	22	175	204	सन्धिससतो धर्मेनुतस्य ^b	23	20	239
स जिहाय पलायनं ^d	22	82	172	सन्धुक्षयन्ति मकरध्वज ^c	19	55	34
सञ्चारिकैलासनिभेन ^b	20	42	73	*सन्ध्याच्छलेन पुच्छो- ^a	19	70	43
सन्ध्याभानुमति ^b	19	13	8	सन्ध्याच्छलेन रुधिरं ^d	19	48	29
				सन्ध्यादक्षामरुणराग ^b	19	32	20

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
सन्ध्यासरोरुहदशः ^b	19	15	10	समुद्रितविषमाक्षः ^b	24	94	311
*सन्धयोपरगसमर्थः *	19	37	23	समुद्रवसना विष्वक् ^o	22	6	142
सन्धिधौ सन्धिषपीठ	12	68	138	*समुद्रसङ्घातनिभे ^a	23	26	242
*सपञ्चाङ्गेन मन्त्रेण ^a	22	27	150	समुद्ररत कण्टकौ ^d	22	26	150
सस्रभा सुतनिर्झरान् ^b	22	154	196	*स मेने जाह्नवीं याम्तीं ^a	22	138	191
ससमस्तु समथः ^d	21	16	111	स मेने मधुवैरिणा ^b	22	56	163
सस्रुतां भवति ^d	19	61	38	सम्पत्तिः सुहृद्वैः ^b	22	67	167
सस्रुतेकतिलकः ^b	21	66	137	सम्पत्तमितचापल ^b	21	49	129
सस्रार्णवसमावृति ^d	22	203	214	सम्पत्सु च विपत्सु च ^b	22	25	149
सस्रुतेत्यः सविशेषः ^o	20	96	101	सम्पदं प्रतिपेदिरे ^d	22	133	189
स सभौ तादर्थ्यसन्निभं	22	62	165	सम्पद्यते पुनरदृश्यतमां ^o	19	46	28
*स भजे सरितां पथुः ^a	22	181	206	सम्पादयिष्यन्त्यप ^b	20	58	81
ससजनयस्त्रियभोगमेव ^d	24	34	280	सम्पति त्वदुपदेश ^o	21	24	116
समपद्यत तादात्म्यं	22	69	167	सम्प्रेक्षणं मम न युक्तं ^b	19	74	46
स समदं महाराष्ट्रं ^o	22	214	217	सम्प्रेक्ष्य तं यदुपतिं ^o	28	83	305
समतनुत विहारैः ^d	24	95	311	*सम्बन्धिभावप्रतिपत्तिः ^a	20	94	100
समं दक्षिरे देवैः ^o	22	80	172	सम्भावग्ल्यामिमुखाः ^o	19	56	35
समं सामिनिमीलनम् ^d	22	121	185	सम्भावितो भुविगणैः	19	19	12
सममवरोधजनस्य ^d	24	20	274	सम्भूतद्विपत्तिविभूति ^d	22	241	226
समयसमुचितं ते ^d	19	78	48	सम्भृतश्रुतिसौरमां ^o	22	53	162
*समाजमिव दैकायां ^a	22	115	183	सम्भोगे च प्रवण ^b	24	96	312
समान्मित्रः संमुख्यन् ^d	20	27	65	संमुखान्प्रतिननम् ^d	21	68	188
*स मारुतिपदन्यासात् ^a	32	193	210	संवीजयन्त्यलघुः	19	65	41
*समाश्रितैराह्व ^a	20	66	85	संवीतपीतवसनेन ^d	19	28	17
*स मिथश्शौर्वसङ्घर्षात् ^a	22	83	173	संरक्तविश्वमुदयं ^b	19	38	24
समिद्वीती सैन्धुगत्य ^b	20	63	84	संरुपन्तः परस्परम् ^b	22	52	
समीक्षाशासनपुष्टेन	22	36	155	संश्लेष्य महतीं ^b	21	8	106
समीक्ष्य देशाः सहसा ^b	20	44	74	संसारपोनेन परैः	23	49	256
समीरवेनैः समरा- ^b	20	14	58	संस्कियामिद चकार ^d	21	43	126
*समुचितदिनलङ्घनं ^a	24	49	288	संस्तम्भधामास ^d	20	31	67

श्लोकभाषा:	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकभाषा:	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
संस्थापयन्तं नियमेन *	20	84	95	*सह मुनिभिस्पास्त *	24	7	268
संहर्तुकामस्य तवैव *	20	81	93	सह यदुभिः समये *	24	18	273
सयूष्यभावमुद्राम्य *	22	192	210	सह युवतिगणैः *	24	72	300
*स राजसूयक्रतुधर्म *	23	7	231	सहसा नरदेवास्ते *	22	51	161
स राजा वृद्धिमाप्नोति *	22	43	158	*सहसोत्पत्तां तत्र *	22	179	206
*सरित इव सुगीरवाः *	24	69	299	सहस्रशक्त्या युधि *	23	44	253
सरितस्तस्माद्वरानिव *	22	45	159	सहितः संयुगप्रियः *	22	55	162
*सरित्पतीनामिव *	20	12	62	सहस्रविम्ब्यौ *	22	216	218
सरिदपगमकाले साधु *	19	82	50	सहस्रं पितुरभितकम् *	22	167	201
*सरोवरस्यो बहुदीप्त *	20	21	62	सागराविषं विळङ्कित *	21	32	121
*सरोवरीरायुध *	23	16	236	साधीकृतां कौरव *	23	153	237
सर्वतो दत्तदृष्टयः *	22	38	156	सात्यकिः प्रचित्तोत्तंसः *	22	55	162
सर्वतो युगपदेव *	21	57	132	सात्यकिः सत्यविक्रमः *	22	46	159
*सकलितकरणकराराग *	24	45	286	साय्नीं मुखा पर्यभ *	23	7	232
*स काङ्गलाकर्षण *	20	43	73	सानुग्रहो विग्रहमन्त्र *	23	20	239
*स वज्रनिर्घोषनिभाट *	20	36	70	*सा नूनमनुकुर्वन्ती *	22	75	169
*स विष्णुरिव विक्रान्त्य *	22	64	165	*साऽभिपत्य यदुवीर *	21	40	125
*सविस्मयः संयति *	23	37	249	सामिविष्कारितेन सः *	22	187	203
*स वीरश्चासनं भर्तुः *	22	58	163	सायकास्तस्य धन्विनः *	22	106	180
स वीरो विजयश्रिया *	22	99	178	सायसंविद्वधीरित *	23	59	261
स वैद्य इव दुर्म्याधीन् *	22	98	178	सारभूतसुभद्रमहणेन *	21	63	135
*साम्यदक्षिणपरिक्रमणा *	21	56	132	*साहसैकरसिकेन *	21	29	119
*सम्भालमृगसंकीर्ण *	22	225	221	*सितगुणपरिधानैः *	19	83	51
*स सकृच्च पुनश्चक्रे *	22	189	209	सितजलधौ रवि *	24	4	266
ससर्ज गद्गधूषितेषु *	22	132	189	सितमणिविहितान् *	24	35	281
*सहजबलसमेतः *	24	94	311	सिताचले मेरुस्थि *	20	29	66
सह दयिताभिरनन्य *	24	9	269	सिद्धगन्धर्पयूथानां *	22	223	220
सह दयिताभिरुदरर *	24	45	286	सिद्धान्तभागीरव *	20	18	60
सह दिक्षतिनिर्विघ्नः *	22	58	163	*सिन्दूररक्षित इवैव *	19	44	27
सह सहिषीगमेन *	24	91	309	सिन्दूरराक्षितश्च भाति *	19	15	10

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
सिन्धुकाभोजयोषिता ^b	22	110	181	सूचनं वितनुते स्म ^d	21	38	124
सिन्धुपत्न्यौ सिता ^b	22	75	169	सूत्रधार इवाभवत् ^d	22	140	192
*सिन्ध्यास्येव सितभानु ^d	19	13	8	सूत्रावसक्तनिव दाह ^d	23	47	255
*सिन्धुवस्ते भुवनानि ^a	20	81	93	सूदनैरुपयन् ^d	21	65	136
सिंहानिव महाजवान् ^b	22	156	197	*सूर्यरोषितरुच्छां ^a	22	219	219
सीमन्तमौक्तिकमणिः ^d	19	44	27	सूर्योन्मुषिम्बयुगलेन ^b	19	33	20
सीमन्तिते तिमिरकुन्त ^d	19	15	10	सेतुसीमन्तिरोदकम् ^b	22	177	205
सीरायुधेन यमुनेव ^d	19	42	26	सेवापरागपरिपूर- ^d	23	59	261
सुकृतसुषस्त्वयमङ्ग ^d	24	26	227	सेनेद्वरैरप्रतिमान- ^b	20	1	52
सुखमनघं भुवि यामि ^d	24	63	296	सैनिकैरवरोधिताः ^b	22	13	183
सुखावहाः स्वर्गविला ^o	20	65	85	सैन्यककुक्ष्यपार्श्वैः ^o	22	191	209
सुधिरमनुबभूवे ^b	24	93	310	सैन्यघोषमशृण्वतां ^b	22	237	225
*सुतबहुमतभागिनां ^a	24	31	279	*सैन्यघोषसमाहृतौ ^a	22	121	185
सुरक्षां स्वसम्मति ^d	24	89	308	सैन्यघोषेण सागरः ^b	22	183	207
सुकर्माभिरहितस्त्वयं ^d	22	2	140	सैन्यदक्षिणभागवः ^d	22	214	217
*सुधां सुमनसो यस्य ^a	22	43	158	*सैन्यदन्तिमदरोपेतैः ^a	22	141	192
सुपर्ण इव भूनागान् ^o	22	33	154	सैन्यद्वये संयति ^b	23	263	243
सुसा प्रबोधमुपयाति ^b	19	73	45	सैन्यद्विपमदैर्बन्धौ ^b	22	125	187
सुप्रतीकविषाणार्धैः ^o	22	129	188	सैन्यद्वेयुलमुत्थितं ^b	22	69	167
सुभगस्वर्गसक्रमः	22	223	220	सैन्यसम्मर्दसंभूतैः ^o	22	194	210
*सुभगां किन्नरीणां च ^a	22	120	185	*सैन्यसिन्धुपथस्तस्य ^a	22	235	224
सुरदिग्दशुशुबुरेक ^d	22	13	58	*सैन्यादयस्तव इयाः ^a	19	59	37
सुरपतिमिस्त्वयमाहृतं ^b	24	20	274	सैन्यावशेषं शमयाम्य ^d	23	50	256
सुरभयितुमुपेत्य स्वा- ^d	22	243	227	सैवाधुना शृणुसुता ^b	19	70	43
सुरभितरसमेतव ^b	24	98	315	सोमपीयितवाङ्मूला ^a	22	11	143
*सुरैरोषैरपि जातरोषैः ^a	23	44	252	*सोमबन्धसुधां तत्र ^a	22	192	210
सुलभमिवाध्वमघम् ^d	24	64	296	सोमबन्ध्याः सुधां तत्र ^o	22	219	219
सुपुये त्रिषु श्लोकेषु ^a	22	64	165	सोऽहमित्यनुबभूवसि ^b	21	19	113
सुहृदिपद्मेदवतां ^o	20	60	82	सौमहंसिभिर्क- ^o	21	65	136
*सूक्ष्माभिरामनिजदी- ^a	19	44	27	सौमनस्यं प्रपेदिरे ^d	22	51	161

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पृष्ठम्
स्कन्दमात्रासहं गिरिम् ^b	22	116	184	स्मरलब्धा प्रतिल- ^d	24	77	302
स्कन्धाकरं न्यवी- ^d	22	205	214	स्मरसुमदयक्षोभिः ^e	24	65	297
स्नानकलशोऽभ्रभिः ^d	24	38	282	स्मितमधुरमुखः ^e	24	49	288
स्नानपरिरम्भसमर्पितैः ^d	24	37	282	*स्यन्दनद्विरद्वयानि- ^a	21	42	126
सम्भेरमान् सागर- ^d	20	15	59	स्वकान्ताकेसभङ्गुरा ^b	22	202	213
सुरभिभक्तः कुम्भजम्भना ^d	22	218	219	*स्वकोपघापेन ततः ^a	20	69	87
लोकावशेषितसदा- ^b	19	16	10	स्वगुणप्रथिताक्षरैः ^a	22	160	198
क्षियः पुण्यधर्माणः ^e	22	113	183	स्वगुणविभूतिगुणीभवन् ^d	21	69	138
क्षिय इत्यागमिकैः ^b	24	76	302	स्वगुणामोदसेवुरा ^b	22	120	185
क्षीणां गतानुगतिक- ^a	19	72	44	स्वच्छन्दसौष्टिक- ^d	19	21	13
क्षीणां वरेण बभ्रुजे ^d	24	86	307	स्वच्छन्दलीलासहस्रैः ^b	23	86	249
क्षीत्वसेवोपलम्भिताः ^d	22	113	183	स्वतन्त्रयामास मिथः ^a	23	47	255
क्षीभावसेव मनसा ^a	24	88	305	स्वदंष्ट्रलेहिनः ^d	22	34	154
स्यलक्ष्मैरिवाकीर्ण ^e	22	211	216	स्वदत्तयैव स्वपदाब्ज- ^e	20	83	94
स्यलीशेषितकण्टकः ^b	22	235	224	स्वदमानास्स्वय- ^b	24	75	301
स्वाताऽप्ययस्कान्त- ^b	20	82	94	*स्वदेशादविरोधेण ^a	22	79	171
स्वातुं स एव समयः ^b	19	41	25	स्वधर्माध्वरभास्थितैः ^d	22	11	143
स्थानानि चित्तानि च ^a	20	18	60	स्वनाथनामाङ्गजयोक्ति- ^b	20	55	79
स्वादीनि मङ्गल्य- ^d	20	91	98	स्वनामाक्षरभूषितान् ^b	22	146	194
स्थिरं फलमुपाददुं ^e	22	39	156	*स्वपदनलिनमात्रा ^a	24	95	311
स्थिरचरजगदेकदिग्य ^a	24	51	289	स्वपदसमुदितायाः ^b	23	61	262
*स्थिरघृतिरविरोध्य ^a	24	26	277	स्वपदानुभूतिरुदपादि ^c	24	89	308
स्थिरीकृतान्प्रतिष्ठा ^b	20	95	100	स्वपरिजनतया ^a	24	71	273
स्वातुं निष्ठा गगनसौध- ^b	19	37	23	*स्वप्नः किमासीदयमेव ^a	23	45	254
स्पर्धते स हरिणा ^d	21	1	103	स्वप्नजागरवशे ^d	24	90	309
स्पर्शः प्रजेशादिभि- ^b	23	55	259	स्वप्रकाशनवशावद् ^a	21	67	137
*स्कटिकसदनदीप्ति- ^a	24	36	281	स्वभक्त्युत्तयैव ^d	20	78	92
स्त्रीप्राकृतिः परिगतो ^e	19	36	23	स्वभक्तश्रामभि- ^b	20	87	96
स्फुरद्वसितागुरुभूष- ^b	24	72	300	स्वमौलिभाजेव सुद- ^b	20	88	97
*स्मरजगत्तनुः स्व- ^a	24	58	292	स्वयमजनि स कामः ^d	24	94	311

श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्	श्लोकपादाः	सर्गः	श्लोकः	पुटम्
स्वयमन्वीक्ष्य सुख्यत ^d	22	35	154	ह			
*स्वयमादिकविः ^a	24	82	304	*हतावशिष्टा वलुजेन्द्रः ^a	20	68	86
*स्वयमुदवसिते ^a	24	11	270	हताहितैः पाण्डुसुतैः ^c	23	50	256
स्वयमुदरतात्मानं ^c	22	13	144	इन्मन्तं रातागतम् ^d	22	180	206
स्वयमुपदिष्टमलङ्कित- ^b	24	46	286	ह्यास्तुमुलहेयिताः ^d	122	86	208
*स्ववधूरवधूतमौम- ^a	24	75	301	*हरति रतिविहारैः ^a	19	79	49
*स्ववेदितं संसदि ^a	23	20	289	हरिणहृतां भिभवं ^b	24	68	298
स्वर्गापवर्गान्तगति ^d	20	60	82	हरितो हरिलोषकृत् ^b	22	282	223
स्वर्गमित्सह सुधा- ^d	21	62	134	*हरिपदिचरणेन ^a	24	68	298
स्वर्गांतं स्वादु शुक्राव ^c	22	208	215	*हरेण दत्तां हरिणाऽपि ^a	20	59	100
*स्वहस्तपद्माश्रित ^a	23	36	249	इक्ष्वरकान्तितभृतः ^d	24	36	281
स्वहेतिधारणृद् ^b	20	50	77	*इक्ष्वायुधोक्षिप्त ^a	20	44	74
*स्वहेतुकल्पनापूर्व ^a	22	57	163	इक्ष्मागामविग्रहं ^b	22	13	144
*स्वातन्त्र्यगन्धर्विरदा- ^a	23	11	234	*हारातिव भुवश्शुद्धान् ^c	22	77	170
स्वादयन्ति यशोमयीं ^b	22	43	158	*हारीतहरितैस्तत्र ^a	22	102	179
स्वाधीनमत्सर्वतनयं ^d	19	1	1	हास्यतामपि जगाम ^d	21	6	105
स्वान्तर्निविष्टमधुपाश्र्वा ^d	19	75	46	हिमकृतमवरोध- ^d	24	87	282
स्वाभाषिकं व्यजनमास्त ^b	19	62	39	*हिरण्यरत्नानि ^b	20	98	99
स्वामित्वसंवादि ^d	23	14	236	*हृतसर्वस्वदीनानां ^a	22	283	224
स्वाश्रितप्राणमिच्छतां ^b	22	159	198	हवि निवधे पुरुषोत्तमः ^d	24	28	278
स्वीकृते शत्रुमण्डले ^b	22	79	171	*हेतिपञ्चकमधारयत् ^a	21	2	103
स्वेनैव शीलेन ^b	23	11	234	हेतिराजविभवेन ^b	21	40	125
स्वैरं पातालपातिनं ^d	22	13	144	हेतीनां यदुपपन्नाः ^b	22	84	173

मैसूर राजकीय प्राच्यविद्याविमर्शनालये परिष्कृत्य देवनागराक्षरैः

संमुद्रय प्रकाशिताः

संस्कृतग्रन्थाः

ग्रन्थनाम		पृष्ठम्
		क. पा.
* 1	आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, सुदर्शनार्यप्रणीततात्पर्यदर्श- नाख्यभाष्यसहितम् 1 12
* 2	आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम्, हरदत्तकपर्दिस्वामि- भाष्याभ्यां सहितम् 1 0
* 3	माधवीयधातुवृत्तिः (अदादि-दिवादि-बुहोत्यादयः) 2 0
* 4	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा, भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, प्रथम- संपुटम् 2 8
* 5	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भीमह- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, द्वितीय- संपुटम् 2 8
* 6	दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्, सुरेश्वराचार्यटीकासहितम् 1 4
* 7	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, तृतीय- संपुटम् 3 0
* 8	श्रीभगवद्गीता, श्रीशङ्कराचार्यभाष्यसहिता 2 12
* 9	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्ययुता च, चतुर्थ- संपुटम् 3 0
* 10	मण्डलब्राह्मणोपनिषद् 0 6
* 11	सौन्दर्यलहरी 1 0

* पञ्चविंशति मन्त्राः समाप्ति विह्वलाय नोदकभ्यस्तौ.

*12	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, पञ्चम- संपुटम्.	3 0
*13	" " वशमसंपुटम्	3 0
*14	" " एकादशसंपुटम्	3 0
*15	आपस्तम्बधर्मसूत्रं हरदत्ताचार्यप्रणीतोद्बलाख्य- वृत्तियुतम्.	1 12
*16	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, अष्टमं संपुटम्.	3 0
*17	" " नवमं संपुटम्	2 4
*18	" " द्वादशं संपुटम्	1 12
*19	श्रीशङ्कराचार्यप्रबन्धावली, प्रथमसंपुटम्, (श्रीविष्णु- सहस्रनाम-सनत्सुजातीयभाष्यम्).	1 4
20	" द्वितीयसंपुटम्, (अपरोक्षानुभूतिः, शतश्लोकी, हरिस्तुतिः, दशश्लोकी च).	1 4
*21	" तृतीयसंपुटम्, (उपदेशसाहस्री गद्य- पद्योभयात्मिका, रामतीर्थव्याख्यायुता).	2 0
*22	" चतुर्थसंपुटम्, (आत्मबोध विवेक- चूडामणि-वाक्यवृत्ति-स्वात्मनिरूपण-योग- तारावली-सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहाः).	1 0
*23	माधवीयघातुवृत्तिः भवादौ प्रथमसंपुटम्	2 0
*24	" " द्वितीयसंपुटम्	2 0
*25	गोत्रप्रवरनिबन्धकवम्बम्	2 0
*26	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितम्, प्रथमसंपुटम् (1-4 प्रश्नाः).	1 12
*27	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितम्, द्वितीयसंपुटम् (5-6 प्रश्नौ).	1 0
*28	एकाग्रिकाण्डः सस्वरचिह्नः, हरदत्तीयभाष्यसहितः	1 4

	ग्रन्थनाम	पृष्ठम्—५, पा.
*29	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नं, भट्टभास्करीय- भाष्यसहितं, तृतीयसंपुटम् (7-8 प्रश्नौ).	... 1 0
*30	ब्रह्ममीमांसा, श्रीकण्ठभाष्यसहिता	... 2 0
*31	माधवीयधातुवृत्तिः, स्वादिमारभ्य समग्रा	... 2 0
*32	बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टम् (प्रथममुद्रणम्)	... 2 4
*33	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, (वैदिकामरणत्रिभाष्य- रत्नाख्यव्याख्यायुतम्.)	... 4 0
*34	बोधायनधर्मसूत्रम्, गोविन्दस्वामिविचरणसमे- तम्.	... 3 0
*35	भाट्टदीपिका, प्रथमसंपुटम् (तृतीयाध्याये तुरीय- पादान्ता).	... 3 0
*36	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम् भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम्.	... 3 8
*37	कौटलीयमर्यशास्त्रम् (प्रथममुद्रणम्)	... 3 0
*38	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय भाष्यसहितम् (तृतीयाष्टके 1-7 प्रश्नाः).	... 3 8
*39	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिकाचन्द्रिकाप्रकाशसहितम्, 1 सं.	... 3 0
*40	भाट्टदीपिका, द्वितीयसंपुटम्, (तृतीयाध्याये पञ्चम- पादप्रभृति सप्तमाध्यायान्तम्).	... 3 0
41	खादिरगृह्यसूत्रम्, रुद्रस्कन्दीयवृत्तिसहितम्	... 1 0
*42	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीय- भाष्ययुतम् (तृतीयाष्टके 8-12 प्रश्नाः).	... 2 4
43	स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, संस्कारकाण्डः	... 1 8
44	" " याज्ञिककाण्डः	... 2 8
45	स्मृतिचन्द्रिका याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहारकाण्डे प्रथमसंपुटम्.	... 2 0
*46	भाट्टदीपिका, तृतीयसंपुटम् (अष्टमाध्यायप्रभृति दशमे 4 पादान्ता).	... 2 8

*47	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, II सं. सम- न्वयाधिकरणप्रभृति आकाशाधिकरणान्तम्.	3	0
48	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, व्यवहार- काण्डे द्वितीयसंपुटम्.	3	0
*49	भाट्टदीपिका, खण्डदेवकृता, चतुर्थसंपुटम् (दशमा- ध्याये पञ्चमपादप्रभृति समग्रा).	3	0
*50	गौतममर्धसूत्रम्, मस्करिभाष्ययुतम्	3	8
*51	अलङ्कारमणिहारः, प्रथमसंपुटम् (समासोक्त- लङ्कारान्तः).	3	0
52	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, आद्यकाण्डः	3	4
53	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, III सं. (प्राणा- धिकरणप्रभृति प्रथमे द्वितीयपादान्तम्).	...	4	0
*54	कौटलीयमर्धशास्त्रम् (द्वितीयमुद्रणम्)	3	0
*55	बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टम् "	2	4
56	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, आशीष- काण्डः.	1	8
57	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सत्स्वरचिह्नम्, अष्टभास्करीय- काचित्कसायणभाष्याभ्यां युतम्, द्वितीया- ष्टकम्.	...	3	8
58	अलङ्कारमणिहारः, द्वितीयसंपुटम् (परिकरालङ्कार- प्रभृति मालादीपकालङ्कारान्तः).	3	8
59	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रका- शिका-चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, IV सं. (प्रथमा- ध्याये तृतीयपादे आदितः अष्टाष्टाधिकरणान्तम्).	3	8
*60	काव्यप्रकाशः, मम्मटभट्टकृतः, माणिक्यचन्द्रकृत- सङ्केताख्यटीकायुतः.	...	3	8
61	आयुर्वेदसूत्रम्, योगानन्दनाथभाष्यसहितम्	2	0

	ग्रन्थनाम	सूत्रम्—इ. वा.
62	मलङ्कारमणिहारः, तृतीयसंपुटम् (साराङ्गहारप्र- भृतिहेत्वलङ्कारान्तः). 2 8
63	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुद्भर्तदीपिकादी- कायुतम् I सं. (1-5 अध्यायाः). 2 0
64	कौटलीयमर्थशास्त्रम्, (तृतीयमुद्रणम्) 3 0
65	अर्थशास्त्रपदसूची प्रथमसंपुटम् 2 8
66	" द्वितीयसंपुटम् 2 8
67	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुद्भर्तदीपिकादीका- युतम्, II सं. (6-10 अध्यायाः). 2 0
68	अर्थशास्त्रपदसूची, तृतीयसंपुटम् 2 0
69	अभिलषितार्थचिन्तामणिः, प्रथमसंपुटम् 2 0
70	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुद्भर्तदीपिकादीका- युतम्, III सं. (11-15 अध्यायाः). 1 8
71	सरस्वतीविलासः, व्यवहारकाण्डः 2 8
72	अलङ्कारमणिहारः, चतुर्थसंपुटम् (रसवदलङ्कार- प्रभृति समग्रः). 2 4
73	आपस्तम्बशुल्बसूत्रम्, कपर्दीय — करविन्दीय — सुन्दरराजीयव्याख्याभिस्सहितम्. 2 12
74	तर्कताण्डवम्, व्यासयतिकृतम्, न्यायदीपाक्ष्य- व्याख्यायुतम्, प्रथमपरिच्छेदः.	... 3 0
75	अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुह्यचन्द्रि- कादीकायुता, I सं. (प्रथमपरिच्छेदे विश्व- मिथ्यात्वप्रभृत्यागमादिबाधोद्धारान्ता). 3 12
76	तत्त्वमुक्ताकलापः, वेदान्ताचार्यकृत-सर्वार्थसिद्धि- तट्याख्यानम्दायिनीभावप्रकाशाभ्यां युतः, प्रथमो जडद्रव्यसरः. 4 0
77	तर्कताण्डवम्, व्यासयतिकृतम्, न्यायदीपाक्ष्य- व्याख्यायुतम्, II सं. (द्वितीय परिच्छेदे विभिन्नावान्तम्). 2 0

- 78 अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रिका- 3 4
दीकायुता, II सं. प्रथमपरिच्छेदे असत्तत्त्वाध-
कत्वोपपत्तिप्रभृति अविद्याप्रतिपादकभृत्युप-
त्तिपर्यन्ता.
- 79 तर्कताण्डवम्, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, III सं. 2 0
- 80 अद्वैतसिद्धिः गुरुचन्द्रिकोपेता, III संपुटम् 2 4
- 81 तत्त्वमुक्ताकलापः, वेदान्ताचार्यकृत सर्वार्थसिद्धि- 3 0
तद्व्याख्यानन्ददायिनीभावप्रकाशाभ्यां युतः, II सं.
- 82 तर्कताण्डवम्, न्यायदीपाख्यव्याख्यायुतम्, IV सं. 2 4
- 83 वाक्यार्थरत्नम् सुवर्णमुद्रिकाख्यव्याख्यासमलङ्कृतम् 1 0
- 84 श्रीमदुमास्वामिविरचितं तत्त्वार्थसूत्रम्, श्रीभास्करनन्दि- 2 4
विरचितं सुखबोधाख्यवृत्तियुतम्.
- 85 शङ्कराचार्यविरचिता लक्ष्मीधरव्याख्यासमलङ्कृता 2 8
सौन्दर्यलहरी, भावनोपनिषत् भास्करराजभाष्य-
सहिता, देवीपञ्चस्तवी च. (द्वितीयमुद्रणम्).
- 86 श्रीवेदान्ताचार्यविरचितं यादवाभ्युदयम्, श्रीमद्व्याख्य- 3 4
दीक्षितेन्द्रविरचितव्याख्यासमलङ्कृतम्, सर्गाः 13-18.
- 87 आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् श्रीरामाक्षिचिद्वृत्तिसहितधूर्त- 4 0
स्वामिभाष्यभूषितम्, I सं. प्रश्नाः 1-5.
- 88 प्रमेयरत्नालङ्कारः अभिनव चारुकीर्तिपण्डिताचार्यकृतः 2 12
- 89 शैवपरिभाषा, शिवाग्रयोगिहानशिवाचार्यविरचिता
- 90 श्रीवेदान्ताचार्यविरचितं यादवाभ्युदयम्, श्रीमद्व्याख्य-
दीक्षितेन्द्रविरचित व्याख्यासमलङ्कृतम्, सं. II
सर्गाः 1-24.
1. मैसूरुप्राच्यकोशागारस्थलिखितसंस्कृतग्रन्थ- 8 12
सूची सचिवरणा, I सं. वेदाः (संहिता, ब्राह्मणम्,
आरण्यकम्, उपनिषत्, मन्त्रसंग्रहश्च).
2. " द्वितीयं संपुटम्-धर्मशास्त्रम् (स्मृतिः) 1-4
3. मैसूरु प्राच्यकोशागारस्थ मुद्रितसंस्कृतपुस्तक- 2 12
प्रार्थिनी.

ಮೈಸೂರು ಗೌರವ ಮೆಂಟಲ್ ಓರಿಯಂಟಲ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್‌ನಿಂದ

ಪ್ರಕಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟ

ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳು

		ದರಿ	
		ರೂ.	ಅ.
*1	ಪಂಪಮಹಾಕವಿಯ ಅಡಿವುರಾಣಿ ...	2	8
*2	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ (ಪೊದಲನೆಯ ಮುದ್ರಣ) ...	2	12
3	ಪರಾನಂದಯೋಗಿಯ ಮಹಾಭಾರತ (ಪಾಂಡೋಮಾನ್ವಿತವರ್ಷ ಗಳು) ...	1	8
*4	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಸಂಭವವರ್ಷ ...	2	0
*5	” ಜತುಗೃಹಾದಿವರ್ಷ ...	1	12
*6	” ನಭಾವರ್ಷ ...	1	12
*7	” ಅರಣ್ಯವರ್ಷ ...	2	0
*8	” ವಿರಾಟವರ್ಷ ...	1	8
9	ಲಂಗಣ್ಣನ ಕೆಳದಿನ್ಯಪವಿಜಯ ...	1	8
10	ಸೋಮರಾಜನ ಉದ್ಯುತಕಾವ್ಯ ...	2	0
*11	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ: (ಎರಡನೆಯ ಮುದ್ರಣ) ...	2	12
*12	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಉದ್ಯೋಗವರ್ಷ ...	1	2
13	ಸೋಮನಾಥನ ಅಕ್ಕರಚರಿತ್ರೆ ...	1	0
14	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಮೃತ ಸಂ. I ...	2	4
15	ಗೋವಿಂದವೈದ್ಯನ ಕಂಠೀರವನರಸರಾಜವಿಜಯ ...	2	8
16	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಮೃತ ಸಂ. II ...	1	4
17	ವೀರಭದ್ರನ್ಯಾಪಾಲನ ವೀರಭದ್ರವಿಜಯ ...	1	4
*18	ಜನ್ನನ ಅನಂತನಾಥಪುರಾಣ ...	2	0
*19	ಸಕಲವೈದ್ಯ ಸಂಹಿತಾನಾರಾಣ್ಯವ ಸಂ. I ...	1	14
*20	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಭೀಷ್ಮ ಪರ್ವ ...	1	0
*21	” ದ್ರೋಣಪರ್ವ ...	1	12
22	ನಾಗವರ್ಮನ ಕಾವ್ಯಾವಲೋಕನ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ) ...	1	8
*23	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ, ಕರ್ಣಪರ್ವ ...	2	4
*24	” ಶಲ್ಯಗದಾಪರ್ವಗಳು ...	1	0
25	” ಭೀಷ್ಮ ಪರ್ವ ...	1	0
26	”

* ಈ ಗುರ್ತಿಸುವ ಗ್ರಂಥಗಳು ಈಗ ಬೆರೆಗೆ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ.

LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE GOVERNMENT ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE, MYSORE

A.—Sanskrit Publications.

	Price Rs. a.
*1. Apastamba Grihya Sutra with the commentary of Sudarsanacarya	1 12
*2. Apastamba Paribhasa Sutra with the commentaries of Haradatta and Kapardi Swami	1 0
*3. Madhaviya Dhātuvṛtti, Vol. II, Part I (Adādi-Divādi Juhotyādi)	2 0
*4. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. I	2 8
*5. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. II	2 8
*6. Dakṣināmurtistotra with the commentary of Suresvaracharya	1 4
*7. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. III	3 0
*8. Bhagavadgita with the commentary of Sankaracarya	2 12
*9. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. IV	3 0
*10. Mandala Brahmanopaniṣad with a commentary	0 6
*11. Saundaryalahari with the commentary of Lakṣmīdhara, Bhavanopaniṣad with a commentary, and Devīpāncastavi	1 0
*12. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. V	8 0
*13. Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. X	8 0

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

		Price Rs. a.
*14.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. XI	3 0
*15.	Apastamba Dharma Sutra with the commentary called Ujjvala	1 12
*16.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. VIII	3 0
*17.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. IX	2 4
*18.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. XII	1 12
*19.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. I, commentaries on Vishnusahasranama and Sanat-sujātiya	1 4
*20.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. II, Aparokṣānubhūti, Satasloki, Haristuti and Dasasloki with a commentary	1 4
*21.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. III, Upadesasāhasri with a commentary	2 0
*22.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. IV, Atmabodha, Vivekacūḍāmaṇi, Vākya-vṛtti, Svātmanirūpaṇa, Yogatārāvali, Sarva vedanta-siddhanta saraṅgraha	1 0
*23.	Madhaviya Dhatuvṛtti, Vol. I, Part I (Bhṛādi)... ..	2 0
*24.	Madhaviya Dhatuvṛtti, Vol. I, Part II (Bhṛādi)... ..	2 0
*25.	Gotra-pravara-nibandha-kadambakam	2 0
*26.	Taittiriya-āraṇyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. I	1 12
*27.	Taittiriya-āraṇyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. II	1 0
*28.	Ekāgnikāṇḍa with the commentary of Haradatta with Svarapatha	1 4
*29.	Taittiriya-āraṇyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. III	1 0
*30.	Brahmamīmāṃsa with the commentary of Śrīkantha	2 0
*31.	Madhaviya Dhatuvṛtti, Vol. II, Part II (Svādi and Cūḍādi)	2 0
*32.	Bodhayana Gṛhya Sūtra with Parīśiṣṭa	2 4
*33.	Taittiriya Pratisakhya with Vaidikābharana and Tribhāṣhyaratna	4 0

N.B.—Numbers marked thus* are out of stock.

		Price
	Rs.	a.
*34.	Bodhayana Dharma Sutra with a commentary ...	3 0
*35.	Bhāttadīpikā, Vol. I ...	8 0
*36.	Taittiriya Brāhmaṇa with the commentary of Bhaṭṭa-Bhaskara with Svarapatha, Aṣṭaka I ...	3 8
*37.	Kautilya Arthashastra (First Edition) ...	3 0
*38.	Taittiriya Brāhmaṇa with the commentary of Bhaṭṭa Bhaskara with Svarapatha, Aṣṭaka III. Part I ...	3 8
*39.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. I ...	3 0
*40.	Bhāttadīpikā, Vol. II ...	3 0
41.	Khādīra Gṛhya Sūtra with Rudraskandīya ...	1 0
*42.	Taittiriya Brāhmaṇa with Bhaṭṭa-Bhaskara's com- mentary, Aṣṭaka III, Part II ...	2 4
43.	Smṛiticandrika, Samakara Kanda ...	1 8
44.	Smṛiticandrika, Ahnika Kanda ...	2 8
45.	Smṛiticandrika, Vyavahara Kanda, Part I ...	2 0
*46.	Bhāttadīpikā, Vol. III ...	2 8
*47.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. II ...	3 0
48.	Smṛiticandrika, Vyavahara Kanda, Part II ...	3 0
*49.	Bhāttadīpikā, Vol. IV ...	3 0
*50.	Gautama Dharma Sutra with Maskariya ...	3 8
51.	Alankāra Manihāra, Vol. I ...	3 0
52.	Smṛiticandrika, Śraddha Kanda ...	3 4
*53.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. III ...	4 0
*54.	Kautilya Arthashastra (Second Edition) ...	3 0
*55.	Bodhayana Gṛhya Sūtra with Parīśiṣṭa ...	2 4
56.	Smṛiticandrika, Aśauca Kanda ...	1 8
57.	Taittiriya Brāhmaṇa with the commentary partly of Bhaṭṭa-Bhaskara and partly of Śāyana, Aṣṭaka II ...	3 8
58.	Alankāra Manihāra, Vol. II ...	3 8
59.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. IV ...	3 8
*60.	Kavya-Prakāśa with the commentary of Saṅketa ...	3 8
61.	Ayurveda Sūtra with the commentary of Yoga- nandanath ...	2 0
62.	Alankāra Manihāra, Vol. III ...	2 8
63.	Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the com- mentary Mukurthadīpikā by Viṣṇu Sarma, Vol. I ...	2

		Price
		Rs. a.
64.	Kautilya Arthashastra (Third Edition) ...	8 0
65.	Index Verborum to the published texts of Arthashastra of Kautilya, Vol. I ...	2 8
66.	Index Verborum to the published texts of Arthashastra of Kautilya, Vol. II ...	2 8
67.	Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the commentary of Muhurtadipika by Vishnu Sarma, Vol. II ...	2 0
68.	Index Verborum to the published texts of Arthashastra, Vol. III ...	2 0
69.	Abhilashithartha Cintamani, Vol. I ...	2 0
70.	Vidyamadhaviya, Vol. III ...	1 8
71.	Sarasvati Vilasa (Vyavahara Kanda) ...	2 8
72.	Alankara Manihara, Vol. IV ...	2 4
73.	Apastamba Sulba Sutra ...	2 12
74.	Tarkatandava with Nyayadipa, Vol. I ...	3 0
75.	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. I ...	3 12
76.	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol. I ...	4 0
77.	Tarkatandava, Vol. II ...	2 0
78.	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. II ...	3 4
79.	Tarkatandava, Vol. III ...	2 0
80.	Advaitasiddhi with Guruchandrika, Vol. III ...	2 4
81.	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhava-prakasa and Anandadayini, Vol. II ...	3 0
82.	Tarkatandava, Vol. IV ...	2 4
83.	Vakyartharatna with the Suvarnamudrika ...	1 0
84.	Tattvarthasutra of Umāsvami with the Sukhabodha of Bhaskaranandi ...	2 4
85.	Saundaryalahari Bhavanopanishat, Devipancastavi ...	2 8
86.	Apastamba Sruta Sutra with the Vritti and Bhāshya of Dharmaswami, Vol. I, Prasnas 1-5 ...	4 0
87.	Yadava bhyudaya with the commentary of Appayadikshita, Vol. I, Sargas 13-18 ...	3 4

MISCELLANEOUS.

1.	A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Oriental Library, Mysore, Vol. I—Vedas.	3 12
2.	Do Do Vol. II—Smritis.	1 4
3.	A Catalogue of Printed Sanskrit Books in the Oriental Library	12

B.—Kannada Publications.

		Price
		Rs. a-
*1.	Adipurana of Pampa	2 8
*2.	Jagannatha Vijaya (First Edition) ...	2 8
3.	Mahabharata—Pauloma and Astika Parvas ...	1 8
*4.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Sambhava Parva ...	2 0
*5.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Jatugriha Parva ...	1 12
*6.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Sabha Parva ...	1 12
7.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Aranya Parva ...	2 0
*8.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Virata Parva ...	1 8
9.	Keladinripa Vijaya of Linganna ...	1 8
10.	Udbhata-kavya of Somaraja ...	2 0
*11.	Jagannatha Vijaya of Rudrabhatta (Second Edition) ...	2 12
*12.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Udyoga Parva ...	1 2
*13.	Akrura Caritre of Somanatha ...	1 0
14.	Dharmamrita of Nayasena, Vol. I ...	2 4
15.	Kantirava Narasaraia Vijaya ...	2 8
16.	Dharmamrita of Nayasena, Vol. II ...	1 4
17.	Virabhadravijaya ...	1 4
18.	Anantanathapurana of Janna ...	2 0
*19.	Sakalavaidya Samhita Saranava by Virarajendra ...	1 14
*20.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Bhishma Parva ...	1 0
*21.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Drona Parva ...	1 12
22.	Kavyavalokana by Nagavarma (Second Edition) ...	1 8
*23.	Mahabharata, Karna Parva ...	2 4
24.	— Salya and Gada Parvas ...	1 0
*25A.	Yogarathnakara with translation in Kannada and Telugu, Part I	

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

~~Chadava Bhayudaya~~
~~Rhetorics~~ See Vol I

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrowers record.

Call No.— Sa8K/Ved/Sri-8069

Author— Vedāntācārya.

Title— Yādavābhyudaya.

(19-24)

Vol. 2.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.